

ҚАРАҚАЛПАҚ
ТИЛИНИҢ
ТҮСИНДИРМЕ
СӨЗЛИГІ

II

**ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МИНИСТРЛЕР
КЕҢЕСІ ЖАНЫНДАҒЫ МӘМЛЕКЕТЛИК ТИЛДИ
РАҰАЖЛАНДЫРУҒЫ ДЕПАРТАМЕНТИ**

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ТҮСИНДИРМЕ СӨЗЛИГИ

Жети томлық

**Екинши том
Б (басылыу) – Г (гимнастика)**

Толықтырылған екинши басылымы

**НӨКИС
«QARAQALPAQSTAN»
2023**

УДК: 811.512.121'374.3(038)

ББК: 81.2 (5 Қар)-4

Қ-50

Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Жети томлық. Екінші том Б (басылу) — Г (гимнастика). — [Текст] Нөкіс: «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2023. — 400 бет.

Редколлегия ағзалары:

Ш.Абдиназимов

— *Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, филология илимлериниң докторы, профессор (баслығы).*

Ә.Пирниязова

— *филология илимлериниң докторы (баслық орынбасары).*

П.Дабылов

— *филология илимлери бойынша философия докторы*

А.Альниязов

— *филология илимлериниң докторы, профессор.*

К.Алламбергенов

— *филология илимлериниң докторы, профессор.*

Қ.Жәрімбетов

— *филология илимлериниң докторы, профессор.*

С.Бахадырова

— *филология илимлериниң докторы, профессор.*

М.Дәулетов

— *филология илимлериниң докторы, профессор.*

К.Көримов

— *Өзбекстан халық жазыушысы (ағзасы).*

Х.Толыбаев

— *филология илимлери бойынша философия докторы (хаткери).*

Шамшетдин Абдиназимов — *Бас илимий редактор*

Әлийма Пирниязова — *Жууаплы редактор*

Сөзликте дүзиушилер:

П.Нажимов, Қ.Бекбергенов (Бб);

Ш.Қунназарова (Вв); Э.Оразымбетова (Гг).

Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси жанындағы Қарақалпақ тилин рауажландыру қорының қаржылары есабынан басып шығарылды.

ISBN 978-9943-9627-0-5

© «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2023-ж.

© Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі, 2023-ж.

Б

БАСЫЛЫҢ II ф. 1. Пәсендеу, пәсине түсиу, күши қайтыу, хәрекети қайтыу. Ол бираз демин алып, суу ишкеннен кейин жүрегі *басылып* орнынан турды (А.Бекимбетов). Басында орамал қызыл-жасылды, Жүрегіме оттай лаулап *басылды* (ққ.х.е.). **2.** Кеули қайтыу, түңилиу. Жүрегіне ышқы оты *басылды* (Ж.Аймурзаев). Күлди Әмет Гүлжанға кеп асылды, Қыз бир урды – суу сепкендей *басылды* (И.Юсупов). **3.** Тынышланыу, тыныу, жағдайласуу. Айдос бийдің көтерілиси *басылып* қарақалпақтардың Хийуа ханына мойынсынып отырған уақты (К.Султанов). Мениң хаулыққаным *басылып*, қууаныш денемди жайлай баслады (Ә.Шамуратов). **4.** Токтау, тыйылыу, иркилий. Хәр сапар жаңа оқыу жылының басында бир талай дау-жәнжеллер болып *басылып* жүрди (Қ.Айымбетов). Дау *басылған* соң, қусбеги Әлмуратқа: – Көрдің ғой? Бул халықтың еле шашы жибиген жоқ (К.Султанов). **5.** Тамам болмау, таусылмау, қурымау, питпеу, иркілмеу. Бир қызыл шыбық арқаңа тийсе ашыуы өмірде *басылмас* еді (Т.Қайыпбергенов). ...арқа жақтан көтерілген тентек дауыл кешке шекем *басылмады* (Қ.Досанов). **♦ Тасқа басылыу** – баспаға басылыу, жазылыу, жәрияланыу, дағазаланыу. Себеби, конверттегі *тасқа басылған* бир жапырақ қағазды алып келди (Ө.Хожаниязов). Хәтте, олардың айырымларының кишкене топар болып түскен сүүретлери де *тасқа басылып* шықты (Т.Нәжимов). **Ашыуы басылыу** – кәхәринен қайтыу, пәсине түсиу, жууасыу. Оған шекем *ашыуы басылар* (К.Султанов). **Мауқы басылыу** – қумары қаныу, қумары тарқау. ...кешке дейін ойнап *мауқымыз басылып* қалыпты (С.Мәжитов). **Көзге оттай басылыу** – Көзге ысық көриниу, қумартыу, жақсы көриу. ...қәдимги ийрек-ийрек етип майдалап қыйсық жазыулары *көзиме оттай басылды* (Ө.Хожаниязов). **Қайнауыты басылыу** – иркилий,

тоқтау, тыныу. Тымық күни қайнауыты басылып, еки кенарын жонып, жалап сынаптай сызылып ағады (К.Султанов). **Жериги басылу** — хаяллар курсак көтергенде, хәмледар болғанда бир аұқатқа ямаса бир нәрсеге кумартыуы, соны жеп кумардан шығыуы, тойыныуы. Қассаптан алдырған бұғаның басын жеп *жериги басылып*, ана баласы бир жасар болғанда буны да тууады (ққ.х.е.). **Аяғына қоз басылу** — жан-үйине от түсіу, шыр-пыры шығыу, тезлетіу, шаққанласыу. Төребай *аяғына қоз басылғандай* өрден-ыққа секирди (К.Султанов). ...жеңгей *аяғына қоз басылғандай* шырпылдап жүр (Т.Қайыпбергенев). **Аяқ астына басылу** — көзге илинбеу, пәтиуаға аспау, питпей қалыу. Әлле қайдан ушып кеп, *Басылды аяқ астына* (Т.Сейтжанов). **Шоқ басылу** — жанға тийиу, жанға өтиу, азап шегиу, көриу. ... усыны айтқанда жан-жериме *шоқ басылғандай* басымды дастықтан бирден көтерип алдым (К.Смамутов). **Көзге басылу, бетке басылу** — қандай да бир исленген қыянет нәрсе, сөйленген өтирик сөз, жаман сөздің бетпе-бет, көзбе-көз, жүзбе-жүз айтылуы. Сиз ҳәзир өтирик сөйлегениңиз ушын кейинги уақытта шерменде болып, уятқа қаласыз хәм алдағаныңыз тамға болып *бетиңизге басылады* (А.Бекимбетов). **Қәуесет басылу** — қорқыныштың, қәуиптің болмауы, тоқтауы, иркилиуы, тамам болуы. *Қәуесет басылып* кеткенше алысырақта боламыз (Қ.Аралбаев). **Дүбир басылу** — жүрис тоқтау, адамлардың уйқыға кетиуі. ...Зийба уәде берген қудық басына ел аяғының *дүбири басылған* уақытында жетип келеди (ққ.х.е.). **Қумары басылу** — мауқы қаныу, тарқау, шерин таркатыу. Үйінде жазылысып айта алмай, иш қыста болып жүрген хош хауаз балада бүгин шерин бир таркатып, *қумары басылғандай* дауысын кем-кемнен бәлентке көтереди (К.Султанов).

БАСЫМ I кел. Бир нәрсениң екінши бир нәрседен артық, зыят, мол, үстем болуы. Қыял етип қарасам, Айпарша *басым* келеди («Мәспатша»). *Басым* келип сур калмақтың қарыуы, Жаным ата жулыныңды үзипти («Қырқ қыз»). *Басым* еди балалығымыз (К.Назбергенев). ◇ **Басым болу** —

күшли келиў, зыят келиў, артык келиў. Жигиттиң кеўли хак, адамгершилиги *басым болып*, хәмме отырып болғаннан кейин ғана өзине орын излейтуғын еди (Ө.Айжанов). Онда миллийлик *басым болғаны* ушын авторлар базыда эмоцияға берилиўи мүмкин (К.Мәмбетов).

БАСЫМ II ат. физ. Қандай да бир денеге тәсир көрсетип басқа күшти келтирип шығаратуғын физикалық өлшем бирлиги. Атмосфера *басымы*.

БАСЫМЛЫҚ ат. Күшлилик, артықлық, көплик. Оларға карағанда бизиң адамлардың күшиниң *басымлығы* көринип турды (А.Бегимов).

БАСЫМЫРАҚ кел. Күшлирек, артығырақ, молырақ, көбирек. Ашытқысы *басымырақ* қамырдай, Тапқа келди көп ислеген кең дала (Т.Сейтжанов). Фаррылар да еки жаққа бөлинди, Мақуллаўшы *басымырақ* көринди (Т.Сейтжанов).

БАСЫНАН қ. Бастан

БАСЫНДА р. 1. Өзинде, үстинде, орында. Қарағым менин жасында, Жасыл қалпақ *басында* (ққ.х.қ.). 2. Ис үстинде, жанында. ...ертеңине палўан өзине тийисли жумысты аткарып бир шелдиң *басында* отырды (Ө.Айжанов). 3. Әуелде, әдепкиде, ертеде, дәслепте, озалда, әййемде. Бул исти буған қаратпай-ақ *басында* ислеп тайын етиў керек еди (газетадан).

БАСЫНДАЙ кел. Өзиндей, сондай, дәл өзи, тап өзи. ...жүреги аттың *басындай*, шаққан шақмақ тасындай деп көрсетиледи (Қ.Мақсетов).

БАСЫҢҚЫ кел. Аўыр салмақлы, күшли. Жүктиң бир жағы *басыңқы* болып, аўып киятыр (Ө.Айжанов).

БАСЫҢҚЫРАҰ ф. 1. Ийтериў, ысырыў, мүнжиў, ийзеў. ...басындағы тақыясын маңлайына *басыңқырап* қойды (А.Бекимбетов). 2. Қаттырақ батырып айтыў, нықыртыў, пәтли, күшли. ...бала-шағалары қара үйге отты *басыңқырап* жағып жататуғын еди (Ө.Айжанов). Нүреке...сөзин *басыңқырап*, қаттырақ етип айтты (Ө.Айжанов).

БАСЫҰ I ф. 1. Бир нәрсениң үстине күш түсириў. Жазығы жоқ тонның пешин, Ғыжлап турған қозға *басты* (Т.Жумамуратов). 2. Қозғалып жүриў, адымлаў, қозғалыў.

Аяғын газ-газ *басып* терезени үш рет шертти,... (Т.Қайыпбергеннов). Үйге қарай сырт-сырт *басып* киятырған геуишлердің сести шықты (Қ.Султанов). 3. ауыс. Аяқ асты қылыў. — Сени жаңғыз деп толы, «Тоқымбет» елатын аяққа *басты* (Қ.Султанов). 4. Газета, журнал, кітаптарды баспадан шығарыў. Әдебиат уәкиллеринин шығармаларын *басып* шығарыўға үлкен кеўил бөлінгенлиги тәбийғый нәрсе (Б.Исмаилов). 5. Егилген дийқаншылықты, бос жатқан жерлерди жабайы шөплердің басып кетиўи, ғаўлаўы. Бир уақытлары усы кәраларды жабайы өсимликлер *басып* хәм жабайы хайуанлар мөкан етип жатқан (С.Хожаниязов). ...сора *басып* қалған жерлерин аралап жүрди (Қ.Досанов). 6. Жер жүзин, дүньяны, әлемди қаплаў, бир нәрсениң бетине жайылыў. Түнерип кетти күн асты, Хаўаны кем-кем булт *басты* (Т.Жумамуратов). Оқыў оқып билмегенди билгеним, Бултты *басып* бийик таўға мингеним (Ә.Шамуратов). 7. Илгери жүриў, өрмелеў, қыймылдаў. Тулпарға қамшы *басады*. Бәлент қумнан асады («Ер Зийуар»). 8. Бир нәрсени қумартыў, кәлеў, ынтығыў. Бүркіттей тарпа *басып*, салалы әскер пәнжеси менен өңешин үзер ме еди, ким билсин (Қ.Султанов). 9. Жер бетин бир нәрсениң күш пенен жайылып қалып кетиўи. ...суў тасып еки жағасын *басып* кетипти (газетадан). 10. Бир нәрсени ийтериў, қозғаў, хәрекетке келтириў. Дийуалға орнатылған включательди бармағы менен *басып*, есик бетке қараған еди (Т.Нәжимов). 11. Истин оңғарылыўы, жөнлесиўи, сазласыўы — Әлбетте исим де оңға *басады* (Т.Қайыпбергеннов). 12. Пәтин қайтарыў. Айбатланған ерлердің, Көкирегин *басады* («Қырк қыз»). 13. Сырттағы күшти, хәрекетти тоқтатыў, иркиў, болдырмаў. Шығарайын ба шаўқымды, Қарсылығын *басар* едим (Д.Қасымов). 14. Зорлап алыў, тартып алыў. Малды, дүньяны *басып* алған (Ж.Аймурзаев). Барымызды *басып* алды (Қ.Ирманов). 15. Кәдирлеў, сақлаў, еслеў, ойлаў. Сапардың туўылған елатын көзиме тотыядай *басаман* (Қ.Султанов). ◇ **Қапалық басыў** — қайғыланыў, ууайымланыў. Бир күни қараңғы түскеннен кейин, кеўлимди *қапалық басып* қысынып мен Каримовтың үйине бардым (А.Бекимбетов).

Бетине басыу — кемшилигин өзине, жүзине айтыу, уялтыу, кызартыу. Азаматлардың жарлылығын *бетине басып*, болыс булардың ашыуын келтирди (Қ.Ирманов). **Сақал басыу** — бетинің жүні өсип кетиу, ғаулап кетиуі. Бет-ауызын ғаулап *сақал басты*, Бірақ, тып-тыйпыл, Көсе болды қосықтары (И.Юсупов). **Жас басыу** — үлкейіу, есейіу, ғарры болыу, қартайыу, кексе болыу. Жүріп келе алмай жырақтан, Кем болғаным Құлбарақтан, Асты ғой дизе кулақтан, *Басты жас* енді күнлерім (Бердақ). **Өзин басыу** — өзін ушлау, күшли эмоцияға берілмеу. Өзинди бас, келин! (М.Нызанов). **Өксигин басыу** — жылағаннан кейинги иштен шыққан хәуирдин сес пенен күшлирек шығыуы. *Бастың өксигинди* өзинди күшли, тири жанға муның шықпады хәтте (И.Юсупов) **Солығын басыу** — жылағаннан кейин иштен шыққан хәуирдин сес пенен әстелеу шығыуы. Соның арасында көкиреги тыншыған бала *солығын басып*, әкесине бойын таслады (Т.Қайыпбергенов). **Ғәплет басыу** — қайғы басыу, уғайымшылыққа түсиу. Көзим көрмес мени *ғәплетлер басты*, Өткердим азапта жетпис бир жасты (Бердақ). **Хаплыққанын басыу** — хәулирген дебдиуин тоқтатыу, өзін ушлау. Мен де *хаплыққанымды бастым* (Ж.Аймурзаев). **Ауызын басыу** — ише баслау, ишиу, жеу. Жанағы кисі... келе сала *ауызын басты* (Т.Қайыпбергенов). **Шөлин басыу** — мийри қаныу, тойыныу, Суу ишип *шөлин басты* да, Жол жүріп кетти алдына (Б.Қайыпназаров). **Дәрт басыу** — қайғыға, уғайымға дуушакер болыу, ушырау. Жүзлерин қапалық *дәрт басып*, төмен қарап отырған Хұржанға көзи түсти (А.Бекимбетов). **Шаң басыу** — билинбей қалыу, изсиз қалыу, шешилмеу. Болмаса бундай уақыяның жаңа изин *шаң басып*, ашылмай, анықланбай қалыуы мүмкин (А.Бекимбетов). **Мауқын басыу** — мийри қаныу, кумары тарқау, тойыныу. Әкеси менен шешесиниң мойнынан алмагезек кушаклап, узақ ийискелеп *мауқын басты* (К.Султанов). **Кир басыу** — батыл болып қалыу, хәрекетсиз қалыу, қозғалысқа түспеу. Адамзат болмаса адасады, сөйлеспесе кеуилди *кир басады* (қ.к.х.н.). **Бауыр басыу** — үйрениу, көнлигиу. Олар менен мен бирден *бауыр басып* кеттим (Ж.Аймурзаев). **Бауырына басыу**,

бауырыма басыу — бир нәрсени кушаклау, өзине тартыу. Есиктен кире бергеним, усы еди, әкем кушаклап *бауырына басты* (Ө.Хожаниязов). Кууанышымды мен де баламды *бауырыма басып*, сүйе-сүйе таркатайыншы деп оған умтылсам, ... (Ө.Шамуратов). **Бауырына басыу** — ауыс. барлық нәрсени өзине калдырыу, саклау, хеш кимге бермей өзи алып қалыу. Сержан барлық затын *бауырына басып* қалды (Т.Қайыпбергенов). **Қоныс басыу, мәкан басыу** — бир жерге көшип келиу, қонысланыу, орналасыу, мәканласыу, бекинисиу, жайласыу. Ата журты Түркистаннан келгели, Ата-бабам *қоныс басқан* жайлауым (Күнхожа). Жана жерден қала салып, *Мәкан басты* қалың еллер (Ж.Аймурзаев). **Қурық басыу** — тауықтың шөже шығарыу ушын мәйекти басып жатыуы. **Қурым басыу** — түтин менен ыс болып пиликлесиуи. *Қурым басқан* мешит емес бул, Басқа ушар баллар сабақтан кеш қалмасқа (И.Юсупов). **Ашыуды басыу** — қәхәри қайтыу, ашыуы тарқау, жууасыу. Тағы да түркмен елине барып қырғын қылайын деп еди, араға ақша, алтын түсип *ашыуды басты* (К.Ирманов). **Қәдем басыу** — алға қарай жүриу, адымлау, жылысыу, қозғалыу. Абылла көзи мөлери, еки бети қызарып, зорға дегенде моллаға қарай *қәдем басты* (Ө.Шамуратов). **Гүрең басыу** — сарғыш реннің қаралтымға дәниуи. Бул самал аппақ бетин *гүрең басқан* қыздын келбетин елеслетти (Ө.Хожаниязов). **Әжим басыу** — адам бетинин жыйрықланып қартая баслауы, тоза баслауы. Бәйбише әжим *басқан* қабағын көтерип, отаудың ишин бир шолып шықты да тула бойын әлле қандай қызғаныш бийледі (К.Султанов). **Жеделин басыу** — хәрекетин қайтарыу, көтерилисин басыу, иркиниш жасау, кеулин иркиу. Патша хукимети жумысшылардың *жеделлерин басыу* ушын өзине зәлел келетуғынлықтан, бир неше жумысшыларды истен босатып, көшеге айдап жиберди (газетадан). **Бәнтин басыу** — сөйлеушинин пикирин толықтырыу, анығырақ етиу. — Ырас апа, — деп Әжинияз гәптиң *бәнтин басып* алдынғы пикирин енди дәлиллеуге киристи, ... (К.Султанов). **Сусы басыу** — бир адамнан екинши адамның басымырақ келиуи, сөйлей алмай

албырап қалыуы. Жийемураттың жүрегі дүрсилдеп, қорқыныштың *сусы басып* кетті (А.Бекимбетов). **Таңба басыу** — белги салыу, жылқыларға, малларға салынатуғын белги. Жылға, сайға ақты қанлар, Қыйылды гүнасыз жанлар, Отқа қарылды мың санлар, Темир *таңба басқан* екен (Бердақ). **Мөр басыу** — белгили, бир исенимлиликти билдириу ушын берилген қағазды бекитиу, тастыйықлау ушын басылатуғын белги, рәсмий хужжетлерди бекитиу, тастыйықлау ушын басылатуғын зат. Тойда бир даулы исти шешип болып бийлик қағазына *мөр басыу* ушын шәхәрге кетти. ...(ққ.х.е.). **Қанға бояп басыу** — урыу, сабау, өлимши қылып сабау, өлгенше урыу. Аллакул хан оны аяусыз *қанға бояп басты* (С.Камалов).

БАСЫУ II ф. Дәрьяның еки қапталын суу алып кетиу, суудын тасыуы. Хәр жылы бәхәрде дәрьяның *басыуына* шыдамай халық посып көшетуғын еди. (Н.Дәукараев).

БАСЫУ III ат. Суу алып кеткен жер, сууға қанған бозлақ жер. ...ертең бир күн қос алып *басыуға* шығамыз, ... (Қ.Ирманов). Ол күнлери бул жағадағы ауылдағы *басыудан* егин егиу менен шуғылланатуғын еди (А.Бегимов).

БАТАЛИСТ ат. Әскерий сауаш көринислерин сүүретлеуши художник.

БАТАЛЬОН ат. (фр.battailon — *әскерлер бөлимшеси*) Пияда әскерлердин бир неше ротадан курылған бөлими. Пулемётшылар батальоны. Аткышлар батальоны. Батальон комиссары. ... бизиң *батальонның* орнына аткышлар дивизиясы келди (Ө.Хожаниязов). Өзин билесен, мени кашқын болғаным себепли штраф *батальонына* қосыпты (Ө.Хожаниязов).

БАТАРЕЯ I ат. (фр. batterie < battre — *урыу*) **1.** Бир неше топ яки миномёт пенен куралланған артиллерия бөлимшеси. Миномётлар батареясы. Зенит батареясы. Батарея командири. Артиллерия бөлимшеси. ...олар барлығы бир *батарея* болып шөлкемлести (Ж.Тәшенов). **2.** Артиллерия бөлиминиң орналасқан жери, орны. Ол усы *батареяда* хызмет етеди (Ж.Тәшенов).

БАТАРЕЯ II физ. Өз ара бириктирилген бир неше гальваникалық элемент, аккумулятор, конденсаторлардан

ибарат курылма. Аккумуляторлар батареясы. Техникалык эсбаплардын батареясы. ...*батареяны* иске косты... (газетадан).

БАТАРЕЯ III тех. Бир түрдеги бир неше бирдей элемент-лерден, бөлеклерден, өз ара дизбекленген бирикпелерден ибарат болган курылма. Ысытыу системасы батареясы. *Батареяларға* ыссы суу жиберип көриледі (М.Нызанов). *Батареяның* ыссылығынан шыдамай айнаны аштык (газетадан).

БАТБАТ ат. Кумда жасаушы, кесирткеге усаган, кумға бирден сиңип, батып кетиу уқыбына ийе жер бауырлаушы жаныуар. *Батбатқа* ушырап та қалды (Т.Қайыпбергенев). Бизлерди көриуден *батбат* кумға сиңип кетти (газетадан).

БАТИСКАФ (грек. bathus — *шұқыр* + skaphos — *кеме*) Теңиз хәм океанлар астында океанографиялық хәм б. изертлеулер алып барыу ушын исленген өзи жүретугын аппарат.

БАТИСФЕРА (грек. bathus — *шұқыр* + sphaira — *шар*) Суу астындағы баклау аппаратлары менен үскенеленген шар тәризли терең сууасты камерасы.

БАТОН ат. (фр. baton — *шөп, таяқ*) Формасы сүйир хәм жалпаклаудан келген нанның түри. Аш болган бала бир *батонды* жеп болды (газетадан).

БАТПАҚ ат. 1. Суу менен топырактың араласыуы, топырак пенен шалшық суудың былғасып жатқан жери. Балшық *батпаққа* батып, я жаптан өте алмай, я ийттен қорқып жары жолдан қайтып келип те жүрдим (Ж.Аймурзаев). Аўнаса да ылас жерге *батпаққа*, Шомылдырып үстин жууар шопанлар (Ж.Аймурзаев) 2. аўыс. Былыққан иске шатылыу, аўырманлық түсип, иплас, ылас нәрселерге ушырау. ... буны жөнлеймен деген қыял болса да ол, өзін қайта *батпаққа* урды (Қ.Айымбетов).

БАТПАҚЛАУ ф. 1. Батпақлы жерди былғастыруу, ишинде жүрип, аяқ пенен араластыруу. Тынып турған сууды балалар жууырып келип *батпақлады* (газетадан). 2. аўыс. Былғастыруу, былықтыруу, араластыруу, иритки салыу. Сөйтип оны-буны шатпақлап жүргени сорлының *батпақлап* (газетадан).

БАТПАҚЛЫ кел. Патас, ылай болған, батпақланған. Бала-шағасын шуұлатып, бұрыу жол менен *батпақлы*, камыслы көллердің жалғыз өткелине бағдар алған еді (Қ.Досанов).

БАТПАҚЛЫҚ ат. Тоғай ямаса камыс басып атырған батпақлы жер, белгили бир орын. Не бир шөллерге, тоғайлыққа, *батпақлыққа* ушырапты (ққ.х.е.). Айырым жағдайларда көк қуұалап жүрген маллар *батпақлыққа* батып, дүзде қалып қойыуы да мүмкін (Ж.Сейитназаров).

БАТПАҚ-САТПАҚ ат. Ылай болған, патас болған, ылайға былғанған. *Батпақ-сатпағы* менен бир нәрселерди сүйреп үйине жақынлағанда қаладан органның адамлары келип қалды (Т.Қайыпбергенов).

БАТПАҚШЫЛЫҚ ат. Батпақлық жер. Сол 1991-жылы қойымшылыққа барғанымызда кебирдің *батпақшылығынан* аяғымызды ала алмайтуғын едик (М.Нызанов).

БАТПАН ат. гөн.с. 1. Ески аұырлық өлшем бирлиги болып, жигирма, жигирма еки, жигирма төрт килограмнан қырк килограммға шекем болады. Сексен *батпан* шүй темир, Тоқсан *батпан* сом темир, Алтмыш *батпан* герданды, Ол басына дастанған («Қоблан»). Сениң ешегине сонша ұақыттан бери қанша *батпан* жем бердим (Қ.Айымбетов). — Мен сизге бир *батпан* сөк берейин, соны ал да тез жолға түс, — дейди қыз (ққ.х.е.). 2 аұыс. Жүк, салмақ, аұырманлық, көп, зор, үлкен. — *Батпан* ууайымнан мысқал пайда тапқан жериң болды ма? (Т.Қайыпбергенов). Өз тасына *батпан* келип Жаман тоннан жийренген бар (С.Мәжитов). От басында хәмме батыр, хәмме ер, Өз тасына *батпан*, өз көңлине шер (Қ.Ирманов). Жүгим аұыр еди қырк *батпан* тастан, Сол бүгин ийнимнен түсип турыпты (А.Дабылов). ◇ **Батпан тас** — аұырлықты, салмақты билдирип келеди, гейде зил қаратас деп те айтылады. Аяқларым *батпантас* байлап қойғандай орнынан зорға қозғалады (Т.Қайыпбергенов). **Батпан ириң** — көзде ирин болыу, ириң басыу, иринлесиу. Гейбиреулері көзінде *батпан ириң*, мурынларын қорқ-қорқ еткізип тартып, дауысын бөлип-бөлип шығарып

ыңқылдайды (Ә.Шамуратов). Жүдә десен, *барып көрің*, Хәр көзінде батпан ирин (Өтеш). **Батпан самал** — өзін басқалардан жоқары санап гәрдийиұ, менменсиниұ, тәкаббирлениұ, үлкенсиниұ. Сүриұли қойың жоқ, жапада малың, Сонда да мурнында *батпан самалың* (Әжинияз). Жигитлик хәсери урған мурынның, Кемінде бир *батпан самалы* болар (И.Юсупов).

БАТПАНДАЙ кел. Салмақлы, сондай, жүдә аұыр. — Хәш болмаса кисимди салатуғын табыты ушын салма бойындағы оның өзи еккен ағашларыңыздан еки ағаш, кепинлигине он аршындай бөз, жаназасын бериүге бир *батпандай* жүүери, онлаған мысқал чай менен еки-үш қадақ май берин (А.Бекимбетов).

БАТПАНЛАҰ ф. Көп, көп муғдарда. *Батпанлап* кирип(ген) аұырыұ, мысқаллап шығады (ққ.х.н.).

БАТПАНЛЫҚ кел. Аұырлық, салмақ. Көзин көрсен жүз *батпанлы* қурадай, Зәрре киши дәу перидей бар екен (Омар).

БАТРАҚ ат. гөн.с. (түркий сөз). Бурын помещик, кулак, байлардың хожалығында жалланып жумыс ислеуши дийқан, малай. — Хә, *батрақ* неге жылап отырсыз? (А.Бекимбетов). Ол *батрақлар* союзына кирип еркин мийнетке ийе болды (Ж.Аймурзаев).

БАТРАЧКОМ ат. гөн.с. Жарлы дийқанлардың, малайлардың, яғный батрақлар шөлкеминің басқарыушы адамның алып баратуғын уазыйпасы. Усы аұылдың бас көтерген жигитлеринің бири хәм абырайлы *батрачком* ғой (Т.Қайыпбергенов).

БАТТЕРФЛЯЙ (ингл. butterfly — *гүбелек*) ат. спорт. Жүзиүдин бир усылы. Жүзиүшинің еки қолы бирдей вертикал алға қарай хәрекетленип, гүбелектің канат қакқанын еслетеди.

БАТУТ (фр. batoude < ит. Battuta — *соққы*) 1. Горизонтал металл рамада резина амортизаторға бириктирилген болып спортшылардың оқыұ-шынығыұлары, сондай-ақ, цирк акробатларына арналып тоқылған тегис сетка. 2. Батутта

секириү — спорт түри. Бир адамлык яки көп адамлык, сальто, бурылмалар хәм баска да элементлери бар.

БАТЫЛ I кел. Кайтпайтуғын, тайсалмайтуғын, тайынбайтуғын, ғайрат, кайсар, ер жүрекли, күшли. ... толқындай туұлайды, *батыл* жүрекли жигит әлле неден қыпсынып-камығады (К.Султанов). Кайтпады кайсар Суртайша, Бундай *батыл* талаптан («Қырк қыз»). ◇ **Батылы барыу** — жүрек-синиу, батырсыныу. Бас тартпас барар *батылы*, Қай кәсип күтип турса да (Б.Қайыпназаров). Сениң жүрегіңе жерик болыпты, Мийримсиздің қалай барды *батылы* (К.Султанов). Түу, бул қандай жүрек десеңши, қыз бенен сөйлесиуге де *батылымыз* жетер еди (Ө.Айжанов). **Батылы бармау** — жасқаншақлық етиу, батырсынбау, жүрексинбеу. Дауысымды шығарайын, оятайын десем *батылым* бармады (Ж.Аймурзаев). Аты-жөнин сорауға бетинен уят қылауы түспеген жаслардың *батылы бармады* (К.Султанов). Бирақ та, сүйген қызын бирден қушақлап бауырына қысыуға *батылы бармай*, Айсәнемге әбден жақынлағанда тоқтап қалды (А.Бекимбетов).

БАТЫЛ II кел. Пайдаланыудан қалған, иске аспау, жарамсыз, жарамайтуғын. Ол да он күннен кейин *батыл* болып қалды (Ж.Аймурзаев). Айымжамал *батыл* болып қалған кулакты аша баслады (Ө.Хожаниязов). Салмаларды шөп басып *батыл* болып қалған (Қ.Досанов). Дәртинди сөйлетпе маған, *Батыл* еди барлық саған (И.Юсупов). ◇ **Батыл қылыу** — жарамсыз қылыу, иске астырмау, болдырмау, қарсы шығыу. Қәхәрленип белин бууды, *Батыл қылды* аққан сууды (Бердак).

БАТЫЛЛАНЫУ ф. Ғайратланыу, тайынбау, бурылмау, жүреклениу, бағытынан қайтпау. Жәмийла ескек есиуге *батылланып* киристи (К.Султанов).

БАТЫЛЛЫҚ ат. Кайтпаушылық, тайынбаушылық, бурылмаушылық, жүреклилик, айбаттылық. Пьеса Жумагүлге унады, бирақ ерксиз қыздың бираз ерлиги, *батыллығы* керек етиледі (Т.Қайыпбергенов). Жумагүл қалай да *батыллық* ете алмай, қасындағыларға да жалтаклай берді (Т.Қайыпбергенов). ...*батыллық* пенен динди әшкаралайды,... (Қ.Максетов).

БАТЫЛЛЫРАҚ кел. Иркилмей тикке барыў, айбынбаў, тартылмаў, қайтпаў. Суд кеширимли болса, айыпкер батыллырак болады (С.Салиев).

БАТЫЛСЫЗЛЫҚ ат. Жүрексизлик, батылы бармаў-шылық, батылы жетпеўшилик. ... *батылсызлықтан* пайда жок, алға жүриў керек,... (К.Султанов).

БАТЫЛСЫНЫҢ ф. Жүрексиниў, ғайратсыныў, батыл көриниў. Қудалар қудағайына *батылсынып* гәп баслады (К.Султанов).

БАТЫНЫҢ ф. Тартынбай тикке барыў, ислеў, айбынбаў, жүрексиниў. ... келгенлерге тек Сәлийма ғана *батынып*, өз пикирин айта алды (К.Султанов). **Батына алмаў** – жүрексинбеў, қарсы бара алмаў, батылы бармаў. Сораўға *батына алмай* иштен қысылып-қымырылып отырған кәтқудалар өзлеринше хәр кимди бир дусмаллап жорыйды (К.Султанов). Бирақ, әлле неден тартынғандай *батынып* таяк ура алмады (К.Султанов).

БАТЫҢҚЫ кел. Бұрынғы жағдайынан төмен түсиў, қайтыңқы, семиңки. ... аяғының исиги күндегиге қарағанда бүгин *батыңқы* екен (газетадан).

БАТЫҢҚЫРАҢ кел. 1. Бир нәрсениң, адамның ямаса жанлы-жаныўарлардың етине батыўы. Кебир жердин кесеклери аяғыма *батыңқырап* баратыр (газетадан). 2. Сөздин тәсир етиўи, қатты тийиўи, өтиўи. Ол Сержанға қатты ашыўы келгенде *батыңқырасын* деген қыял менен «бай» деген сөзди ныклап айта салатуғын еди (Т.Қайыпбергенов). 3. қ. батыў.

БАТЫП-ШҮМИҢ ф. 1. Қандай да бир заттың суўға биресе батып, биресе шүмиўи, батып шығыўы, қалқыўы. Көп шөллепсең суў ишинде, *Батып-шүмин* турсаң да, Қалтырайсаң жел песинде, Сонша тамыр урсаң да (Күнхожа). 2. Бир нәрсе хәккында ойланыў, ойға берилиў. Назлы кемпир қудаларының сөзлерине көп ойланып, хәр қыялға *батып-шүмин* отырды (К.Султанов). 3. Жумысқа гә орналасып, гә шығып жүриў, тураклы ислемеў, хызметке кирип-шығып жүриў. Хәш жерге басы батпай Бекберген *батып-шүмин жүр*, ... (К.Смамутов).

БАТЫР ат. 1. Ер жүрекли, күшли, қайсар, батыл, қорықпайтуғын, қахарман. Арыўхан жеңгейдин айтыўына қарағанда жүдә *батыр*, сымбаты сулыў жигит қусайды (А.Бекимбетов). ... өзинен киши жасларға атлы Дон казак корпусының әжайып *батыр* ислеринин ертедегисин сөйлеп бермекте (Қ.Айымбетов). 2. Елдің жаўына, душпанға қарсы гүрескен, дәстанлардың, эпослардың, қахарманы. Саўаштан келгендей *батыр* Алпамыс (Г.Есемуратов). Саўыт кийип сайланып, *Батыр* жолға жөнелди (Қ.Айымбетов). Жеңилместен еки *батыр*, Музды шайнап қашыр-қашыр (Бердак). О, Гүлайым, қарақалпақ *батыры*, Арқыраған Арысланның сырласы (Т.Сейтжанов). 3. Ұатаны ушын жанын аямаўшы, ұатанын сүйиўши. *Батыр* шығар халқынан, Халқын жаўдан қорғайды («Ер Зийўар»). Күйди ышқы отында, Гегоның ышқысында. О, бирақ та жас *батыр*, Өлди қанлы саўашта (И.Юсупов). 4. Халықты, елди басқарыўшы, изине ертип жүриўши басшы. Енди тоқтамасын билген соң жигитлер ардақлап баратырған *батырдың* соңына ерди (К.Султанов). Бердақтың өз дәўиринен бурын XVIII әсирдің ортасында қарақалпақлардың Бухара ханына қарсы көтерилисин баслаған қарақалпақ *батыры* (Қ.Айымбетов.) — Қабырғаман деп атыр ма? — деди Сүйиниш *батыр* гүнк етип (К.Мәмбетов). 5. Жумыстағы қахарманлығы, жигери, ғайраты, күши. Ылғаллы мийнет *батыры*, Бирлескен күшке қуўанып, Жумыс қылып жайнап жүр (Ж.Аймурзаев). Жерге уста, иске *батыр*. Келсе сахра гүлlep атыр (К.Султанов). 6. Атақлы, данқлы. Қәхәрленип Клим *батыр* атланса, Ұатан, халықтың қарыўына не сөз бар (С.Нурымбетов).

БАТЫРДАЙ кел. Батырға усаў, мегзес, тақылетли, сыяқлы, өзіндей, дәл өзи. Шойыншылар найза урған *батырдай*, Узын кесеў менен кесеп қашады (И.Юсупов). Хәр бири Берлинди алған *батырдай*, Қайтпайтуғын, қорықпайтуғын қахарман (Ж.Аймурзаев).

БАТЫРЛАНЫҰ ф. Ғайратланыу, жигерлениу. Қарақалпақтар *батырланып* барып, қайсысын болса да, «көтерілмес көтерілсе көтергі менен бир урар» дегендей ететуғын еди, ... (Қ.Ирманов). Тек *батырланып* барғанда ғана алады екен (Ө.Хожаниязов).

БАТЫРЛАРДАЙ кел. Батырлар сыяқлы, қақарманлардай. Таумурат пенен Әжинияз ийт әкелген бөректі олжа қылып, урыдан малын арашалаған *батырлардай* манқыйып ауылға киятыр (К.Султанов).

БАТЫРЛАҰ кел. Жигерлилеу, ғайратлылау, күшлилеу, ерлеу, батырға усаған, күшли, ер жүрек. Патшаның нанын көп жеген *батырлау* адамлары не болар екен деп иркилип қалады (кк.х.е.).

БАТЫРЛЫҚ ат. 1. Жаудан хәм душпаннан елди қорғаушылық, елин, журтын, Ұатанын сүйиу, ерлик. Гагарин, Титовтай көрсет *батырлық*, Әне ерлик бир әсирге татырлық (К.Султанов). Гүжисин, қайнасын гүрес даласы, Берк қоллансын *батырлықтың* сарасы (Ж.Аймурзаев). Қылыш берип қолына, *Батырлыққа* үйретти («Қырқ қыз»). 2. Ғайраттылық, жүреклилік. Оның зулымлығын бетине батырлық пенен айтты (Қ.Ирманов). Не болса ол болсын, — деп тула бойымдағы барлық *батырлықты*, мәртликті жыйнадым (Ж.Аймурзаев). Хәр нәрсеге тәуекел *батырлық* керек, болғаны сол (М. Абдраймов).

БАТЫРСЫНЫҰ ф. Батырлық пенен араласыу, кирисиу, жигерлениу, сыр бермей батырланыу. Сөйтип, Оразымбет *батырсынып*, енди дәуиң болса маған жибериңдер деп аспазларға дәпинеди (кк.х.е.). Қолына мылтық тийген соң *батырсынып* кетти (Т.Қайыпбергенов).

БАТЫРСЫҰ ф. Ер болып көриниу, батыр болып көриниу, қайтпай турыу, қайтпау. ...қолынан келетуғын кисидей *батырсып* қойды, ... (газетадан).

БАТЫРЫҰ ф. 1. Бир затты жерге киргизиу, синириу, синдириу. ... ушы шығарылған қазықты жерге *батырды* да төбесинен балта менен урды (Ө.Айжанов). 2. Суу ямаса суйық затқа бир нәрсени малыу, суғыу, салыу, басыу. Кабакты сууға

батырып отырса да, еки көзі дәрьяның өрине тигиледи (К.Султанов). ...тумсықларын сууға *батырып*, күнди шоқығандай болды (А.Бегимов). ◇ **Күлкиге батырыу** – кеулин көтеріу, кеуиллениу, уақты хошлық етиу, шадланыу. Ойын? ... хаха-ха-ха!... Ұай, Арыұхан-ай *күлкиге батырып* тасладың ау, пай! Анаң пақыр сени көп еркелетти (И.Юсупов). **Қарызға батырыу** – баска адамнан ақшалай ямаса затлай хәр түрли нәрселерди көп алыу, көп бериу. Орыс байлары Түркстан дийқанларына пахта егиу ушын әдептен пул берип, ерксиз *қарызға батырып* турған (Қ.Ирманов). **Ойға батырыу** – бир нәрсеге ойландырыу, ойланыу. Бундай ауыр «ойынға» тосыннан араласқан баланың жүрегі шоршынып, әлле қандай бир аяныш сезими кеуилин қобалжытты хәм *ойға батырды*, ... (К.Султанов). **Қарасын батырыу** – көринбей кетиу, жоқ болыу, баска жаққа жиберіу. Колайын тапса, Қылышбайдын да *қарасын батырыу* (Қ.Аралбаев). **Сөзди батырыу** – қатты сөйлеу, кеулине тийиу, қапа қылыу, кейиу. Шамурат Григорийге *сөзди батырып-батырып* айтты (Қ.Досанов). **Күнди, айды, жұлдызды батырыу** – күннің түнге айланыуы, түннің күндизге айланыуы, узак күтип отырыу, күнди я түнди күтиу. Усы ауылда таң атарда гүл жарып, *батырғанман* талай үркер, шолпанды (К.Султанов). **Тырнағын батырыу** – зорлық етиу, үстемлик етиу. Душпан *тырнағын қатты батырды*, ... (Ә.Шамуратов). **Тумсығын батырыу** – жаудың кириуі, қарсы келиуі. Ұатанымыздың жан-тәни мәнен жаулардан сақлағысы, *тумсығын батырайын* деген душпанды аямаса ол сөзсиз қууанады деп ойлайман (Ә.Шамуратов). **Рәхәтке батырыу** – жаны жай табыу, рәхәтлениу, хәзлениу. Терек астында дем алып, бираз *рәхәтке батып* қалдым, ... (Қ.Айымбетов). **Жанына батырыу** – жанына тийгизиу, жулынына тийиу, шоршындырыу. Кемпир *жанына батырып* бир гәп айтты оларға (ққ.х.е.). **Терең батырыу** – қатты тийиу, батыу «көп қорқытар, *терең батырар*» деген көптин айдынына бата алмай, ... («Мәспатша»).

БАТЫС ат. Күннің бататуғын тәрәпи, күн шығыстың карама-қарсы тәрәпи. Аспандағы қара қоқшыл бултлар

батыстан шығысқа қарай жылжып бармақта (Ө.Айжанов). «Жек», бакшаның ишин бир қатар айланып шығып, есиктен шыға сала салма бойын жағалап, бакшаның *батыс* бетинен арқаға қарай бағдар алды (А.Бекимбетов). Оннан кейин бойын тиклеу менен туұра *батысқа* бет алды (Т.Қайыпбергенев).

БАТЫСТЫРЫҰ ф. Суу ямаса суйыклықтын үстиндеги бир затты төменге қарай басыу, батырыу, қарыстырыу. Жәмийла қайнап турған гөшти *батыстырып* және отын салды (К.Султанов).

БАТЫСЫРАҚ кел. Туұры батыс емес, батысқа жақын, жақынырақ. Отау Айғара бийдің өз отауынан он-онбес адым *батысырақ* тигилипти (Т.Қайыпбергенев).

БАТЫҰ ф. 1. Күннің, айдың, жұлдыздың батыуы, көринбей кетиуі. ... танның атыуы менен *батыуына* дейин оқыу болады, ... (Қ.Айымбетов). Әлле қашан ай *батты* (И.Юсупов). Қуяш қызарып *батып* баратырғанда, Бекман тогайдан әдеуір узақлап төбешикке келди (Б.Бекниязова). Ах досларым, досларым! Шолпан жұлдыз *батқанда* (Жийен жырау), 2. Ойға берилиу, кирисиу, шүмиу. Капитан ықласлы, терең ойға *батты* (А.Бекимбетов). Токсан түрли ойдың толқынына *батып*, ...Ержан қысынды (К.Султанов). 3. Суу ямаса суйык заттың түбине шөгиуі. Гейбир бала арқалаған қатынлар баласы мекен сууға *батып* кетти (Қ.Ирманов). 4. Қатты тийиу, жағдайсыз болыу. Бул теңсизлик жалланып жүрген жас балыкшыларға қатты *батты* (Қ.Ирманов). Олар бул сөздің ауыр тасының астына *батқандай* көп уақытқа шекем тыртым болды (Ж.Аймурзаев). Саған кирсе тикен, маған да *батар*, Түн-күнимиз бирге, бирге таң атар (Ә.Шамуратов). 5. Жойылыу, қурыу. Билер енди олар өз күнинің *батқанын*, Излер енди кек алыудың қолайын (И.Юсупов). Песиндеги қуяштай өмири *батыуға* жақынлағанда есине енген еди (қ.х.е.). Бар қарындас *батыуда* болмасын, Жоқ қарындас жолында болмасын (қ.х.к.). 6. Синиу, денеге тарау, бойға тарау... денесиндеги көринген қызыл бөртиклердің хәммеси *батыпты*, ... (газетадан).

◇ **Дүньяға, байлыққа батыу** — дүньяға, мүлкке, малға ийе болуу. Харамнан жыйнаған *дүньяға батып* жүрген залымларға азап берермен (Омар). Арқасы комбинат *байлыққа батқан*, балықшы улларын бауырына тартқан (К.Султанов). **Ууайымға, муңға, қыялға батыу** — қайғыға, ууайымға түсиу, капаланыу. *Ууайым* дәрьясына б а т ы п атырғанын Сарыгүл де иштен аяды (К.Султанов). Кордилерия жатар онда, *Муңға батып*, деми сууып (И.Юсупов). Ийегин қолына тиреп, муңлы-шерли сезимге *қыялға батты* (К.Султанов). **Қууанышқа батыу** — уақты хошлық етиу, қууаныу, шадланыу, Ойын-зауық қуруу. *Батып* Таня қууанышқа, Бақырды ырғып: — Курбан-Коля! (И.Юсупов). Оның *қууанышына батып*, кумарын тарқатты (А.Бекимбетов). **Жанға батыу** — денеси ауыруу, басына ис түсиу, жаны ашыу. Урыстың зардабы оның да *жанына аяздай батқан* (К.Султанов). Үй жұмысы *жанына батқаны* сондай, күнде бир мезгіл жылап-сықлап алады (Ө.Айжанов). Ышқы дағы *жанға батты*, хәсиреттен қанлар жутты («Мәспатша»). **Уйқыға батыу** — хәз етип уйқылау, рәхәтленип жатыу, қатты уйқыға кетиу. Қатты *уйқыға батыпсаң*, Хәййиу-хәййиу жезде жан (ққ.х.к.). **Қанға батыу** — денениң жараланып қан болуы, қанға былғанып қалуы. Усы суу ушын қызыл қанға батып жатырман ғой, ... (Қ.Досанов). **Батпаққа батыу** — а) ылайға, балшыққа батыу, үсти-басы патас болуу, ылайға былғаныу. Сырымбет қолына белди алып, *батпаққа батып*, сүринип жығылып турып тентиреклеп жүрип кетти (Қ.Айымбетов). *Батпаққа батып*, я жаптан өте алмай, я ийттен қорқып жары жолдан қайтып келип те жүрдим (Ж.Аймурзаев). Қасында жатқан қызы жоқ, батпаққа б а т қ а н мурнынан (А.Бегимов). б) ауыс. хәдийсеге ушырау, бир иске шатылыу, былғасыу, ... бунын *батпағына өзиң бат*, өзиң кой! (Ж.Аймурзаев). **Гүнаға батыу** — айып ис ислеу, жаман қылықтар менен шуғылланыу, жаман нәрселерге жол қойуу. Биреуди муқатып, биреуди күлдирип, шайтандай гүнаға батқаннан өзге не сауабы бар (К.Султанов). — Шеше, өйтип *гүнаға батпаң* (М. Шымбергенов). **Денеге батыу** — бир нәрсениң жанлы мақлуклардын

организмине батыў. Конгода урған бир таяк, *Батар* менин денеме (И.Юсупов). Ак баслы ер шоқлығына, денесине *батыпты*, Қанжар суғып қабақларын қатыпты (ққ.х.к.) **Сөздің, гәптиң батыўы** — аўыр сөз бенен айтыў, кейиў, урысыў, катты айтыў. Маған бул *гәптиң бататуғыны* олардың көнген-көнбегени емес, жаңағы жаманның сөзи, ... (Ө.Айжанов). **Хәсиретке батыў** — муңланыў, қайғы-уғайымға түсиў. Хәсиретке *батып* жас жанлар, Қула дүзде қалғаның (Жийен жыраў). **Патаслыққа батыў** — ылас, патас болыўы. Жоллар жатыр *патаслыққа батып*, Сийрек жайлар арасында (И.Юсупов). Саға әбден патаслыққа батып қалған екен (Ө.Хожаниязов); **Терге батыў** — хәз етиў, терлеў, көп терлеў. Хаял бул хұкимге жүдә ырза болғандай үндеместен тула бойы қара *терге батып* кабинеттен шықты (А.Бекимбетов). **Күннің батыўы** — геўгимнің түсиўи, кештин болыўы. *Күн батып*, қараңғы түседі (ққ.х.е.). Қас қарайып *күн батқанда*, Жапалақ канат қаққанда (Бердак). **Ойға батыў** — көп ойға, терең пикирге түсиў, ойланыў. Машинаның ишинде шофёрдың оң қапталында отырған капитан терең *ойға батып*, хеш жаққа сер салып қарамады (А.Бекимбетов). ...Гүлим бираз *ойға батты* (Т.Қайыпбергенов). **Ш(а)ымбайына батыў** — жанына батыў, қатты тийиў. Бизге ақыл бергенше жөнинди дүзе, *Ш(а)ымбайыңа батып беді* жылағанымыз (ққ.х.к.). **Шығынға батыў** — көп қарызға батыў, шығынға ушыраў, зыянға қалыў. ...нәтийжеде олар көп *шығынға батып* қалды (ққ.х.е.).

БАҰ I ат. 1. Бир нәрсени бекитетуғын, байлайтуғын, бәнт етиўши жип ямаса басқа бир зат. Ғапыллықта *баўы үзилип* түсіп кетти. («Мәспатша»). Оның көзиндеги жиптен *баўы* бар көзәйнеги еле есимде (Қ.Айымбетов), Бәри де малақайларының қулағын түсирип, *баўларын* байлап алған (Т.Қайыпбергенов). **2.** Кийиз бенен жабылған үйдің кийизлериниң хәр бир мүйешин бир-бири менен тутастырыў ушын үйдің сыртынан хәм ишинен тартып байланатуғын жип. Гүмбирлеген ақ отаўға тағылған түймели төрт *баў* салбырап жарасып тур (С.Хожаниязов). Жигит орнынан түргелип

кабақтың мойнынан түнликтің *бауын* байлап, кабақты шаңарақтан ишке қарап жиберіп жиптің ушын услап, ... (кк. х е.). ◇ **Бауы берк болыу** — сау болыу, аман болыу, көбінесе жас бала тууылғанда қутлы болсын, өмири узақ болсын деп тилек билдиргенде айтылатуғын сөз. Әй шырақларым, мынау баламның *бауы берк болсын*, — деди Назлы кемпир (К.Султанов), ... ақлық балаңның *бауы берк болсын*, шешежан, — деп Сәлийма сууқылдап сөйлей берди (К.Султанов). — Назаржан, қызалақлы болыпсаң, *бауы берик болсын*, — деди және Бәниұ (О.Әбдирахманов).

БАҰ II ат. Бир бууат, бир байлам зат. Оның түсиниги баяғы бир *бау* шыбықта екен (Қ.Айымбетов). Тап хәзир бир-еки *бау* көк шөпти орып, қушағыма қысып зорға киятырман (Ж.Аймурзаев). Орақ тийген сайын қамыслар жапырылып артымда *бау-бау* болып қала берди (А.Бегимов).

БАҰ-БАҚША ат. Палыз егинлер, хәр түрли гүллер менен мийуе ағашлары өсетуғын орын, егетуғын жер. Шешек атқан *бау-бақша*, мийуе тапқан, Үлги болған өмирге өрнеги бар (Ж.Аймурзаев). *Бау-бақшалар*, жасыл жапырақ жамылған пахталар «Гүләсен, қайда барасаң...» дегендей болып көринди. (Ж.Аймурзаев). *Бау-бақшалардың* өртенип атырғаны ушын жаны ашыды (Қ.Айымбетов).

БАҰ-БАҚШАЛЫ кел. Палызлар, гүллер және мийуе жемислери, ағашлары егилген жер, *бау-бақшасы* бар.

БАҰДАЙ кел. Бир *бау* шамасында, *бау* сыяқлы, *бауға* усаған, *бау* тақлетли. Түстен кейин балалар бир *баудай* шыбық алып келди (Қ.Айымбетов). ◇ **Баудай түсиу** — а) бир нәрсени ислеп жапырып таслау. Көзи бақаншақтай, он бир-он еки жастағы қара бала алыстағы қатарласып турған генейлерди қолындағы сақа менен *баудай түсиріп* тур еди (К.Султанов). б) қырыу, өлтириу, тоз-тоз етиу. Қоңыраттың ауыллары үстіндегі болған қатаң урыста олардың талайы *баудай-баудай түсти* (Т.Қайыпберғенов). Суртайшаны өлтирип, *Баудай басын* түсирди («Қырк қыз»).

БАҰЛАҰ ф. 1. Орылған егинди, от-шөпти хәм тағы басқа сол сыяқлы затларды *бау-бау* етип байлау. Жоқ мәкке де

пишендей етип *баулап* алынады (Ә.Тәжимуратов). 2. Бир нәрсени ислеп, жапырып таслау. 3. Қырыу, өлтириу, тоз-тоз етиу, өзине қаратыу, бағындырыу. ...мине соның менен Саятхан бир неше қызларды да *баулап* өз қушағына алды (А.Бегимов). Айдос атлы атамды, Бегис, Мыржық ағамды, Қызыл гүлдей *бауладым* (Бердақ). Бекмураттың хәм оның мынлаған жолдасларының оғы менен пишендей *бауланды* (Ж.Аймурзаев).

БАҰЛЫ кел. Орылған, жыйналған. Шиккесинен түсіп, шалкалап жатыуы менен басын сабанга тықты да қолының жеткенинше *баулы* сабанларды қарманып дәслепки кесеклер түсіп атырғанынан бийғәрез үстине зыңғыта берди (Ш.Сейтов).

БАҰЛЫҚ ат. 1. Орылған егин, от-шөпти хәм де тағы басқа да затларды баулау үшін исленген зат. Пәт пенен соққан пишеннің *баулығы* шашырады (К.Султанов).

БАҰЛЫҚ ат. 2. Шежире кестесінде.

БАҰРАЙ ат. қ. бауыр. ...Донның шеп жағасындағы қумлар еки күннің ишинде тегисленип қалды, *баурайында* қар тығылып жатырған жарлар хәм ойлар көпшип, сайлар музларды жемирип жеп шауқым менен сарқырап ақты (М.Шолохов).

БАҰ-ШАРБАҚ ат. Терек егилген жер, ағашлы жер. Бизлер де булардың изинен жүрип *бау-шарбақтың* ишинен өттік (газетадан).

БАҰ-ШУҰ ат. Қара үйдин, ақ үйдин барлық арқанлары, жиплери, баулары хәм тағы басқа керекли затлары. Ал, енди буның *бау-шууы* сыртқы жанбау, ишки жанбау, ... — Қулласы, үйге керек-жарақты табыу керек болды (Қ.Айымбетов). Мұртлаш жасауыл ақ отаудың хәр *бау-шууына* қараған сайын өзін шеберлердің нағыс базарында жүргендей сезді (К.Султанов). Үйи сыртынан көриуге қоренишлеу болса да Сәнем оны өзинің тоқыған *бау-шууы* менен пардозлаған (Қ.Аралбаев).

БАҰЫҒЫҰ ф. Қызыу, қызып кетиу, сарғыш түрге ениу, көгиске айланыу. ...қапшықтағы салы да жас болғанлықтан

бауығып кетипти (Ө.Шамуратов). ...*бауығып* кеткен бийдайды күнге жайып алыу керек, — деди складшы (Ө.Айжанов).

БАҰЫЗЛАҰ ф. Көбинесе жанлы-жаныуарлардың мойнынан, тамағынан, алқымынан, кегирдегинің түбинен сойыу, кесиу, шалыу. ... жаңағы текеден басқасының хәммесін де *бауызлады* (ққ.х.е.). Қырғауылды *бауызлап* көтеріп турғанын көрген Мурап уялып қалды (Ж.Аймурзаев). Алқымыннан *бауызлап*, Ишейін бе қанынды (Бердақ). 2. Сойылған малдан бір асымдай етип гөштен қолызлық алыу. Басқа биреу келип қалмастан бұрын барып сойып, *бауызлау* алғаны өзине пайда (Т.Қайыпберген). ◇ **Пахта менен бауызлау** — астарлы сөз бенен жеңіу. Кемпир бұл Жаббақларды жууғалық пенен хәр түрлі нәрсе айтып *пахта менен бауызлады* (Б.Кербабаев).

БАҰЫР I ат. Барлық адамзатлар менен жанлы-жаныуарларда болатуғын, өтті бөліп шығарыушы ишкі организмдегі ең үлкен без, мүше. Ретинол сары реңді палыз өнімлерінде, хайуанлардың *бауырында* болады (газетадан). Шылбыр емес бұйдаң ауыр, Құртлар жеген қатпа *бауыр*, Өзің арық, арқан жауыр, Тууғаныңды билесен бе? (Күнхожа). Излей-излей өзінди, Қалжырап тұр *бауырым* («Қырқ қыз»). Итибаровқа *бауырының* астында бір нәрсе бардай сезиледи (М.Нысанов). ◇ **Тас бауыр** — қатты, сықмар, беккем адам, шыдамлы адам. Ой ақылсыз Палуан-ай, сен Жәмийладан емес, балаңнан да бездің ғой. Мынауың жұрттан асқан *тас бауырлық* емес пе? (Ө.Айжанов). ◇ **Бауыр қөде** — куда шақырықта үрдиске айланған дәстүр. Кейінгі уақыттарда куда шақырықта «*бауыр қөде*»ни келинлер алады. (газетадан).

БАҰЫР II ат. Каналас, туысқан адамлар, туысқаншылығы жақын кисилер, жасы үлкен кисилер өзлерінен кишилерди жақсы көриушиликтен бирин-бири бауыр деп атайды.... еки бирдей *бауырың* Бегис, Мыржық мұдамы сыртыңнан жаманлап, мениң қулағымды тындырмайды (ққ.х.е.). Тоққыз түлік малыңның, мен айланып келгенше,

каналасым *бауырым*. Хабардар бол халынан («Алпамыс») Жигербентим *бауырым*. Шадлық болғай дәуирим («Алпамыс»). ◇ **Бауырына басыу, тартыу, қысыу** — қушағына алыу, өзине тартыу, ийкемлеу, өзине қаратыу, кәуендершилиқ етиу. — Рахмет, аға! — Лепес әкесин қушақлап *бауырына басты*, — онда мен кетемен! (Қ.Мәтмуратов). Арқасы комбинат байлыққа батқан, Балықшы улларын *бауырына тартқан* (К.Султанов); Атамураттан бурылып уйқылап атырған кишкене улын *бауырына қысты* (Т.Қайыпбергенов). Шүкиржан синдисин қушақлан алып *бауырына қысты* (А.Бекимбетов). ◇ **Тас бауыр — ауыс**. Хеш кимге жаны ашымайтуғын, рейимсиз, зулым. Хеш ким оған унамас, *Бауыры сууық* мысал тас (Х.Алимжан). Маған тарлық қылды тууған ауылым, Ораз десең *тастай қатар бауырым* (И.Юсупов). Ғаррысы менен қас болар, *Бауыры қаратас болар* (Әжинияз). ◇ **Бауыры ийиу** — берилиу, ынтық етиу, қумарланыу. Ингалаған сестине, Ана *бауырын ийеди* (Г.Есемуратов). Тәни қызып, *бауыры ийеди*, Деди алайын ба сүйип (Ш. Артық). **Бауыры балқыу** — жибисиу, елжиреу, ериу. Қойыу қара қаслы, жуқа жүзли нәрестеге қарағанда оның *балқып бауыры* елжиреп кетти (Қ.Досанов). Буурыл шашлы шайыр көрип елатын, Емиренеди, ерледи *балқып бауыры* (К.Султанов). Сен жыласаң мениң кеулим бузылар *Бауырым балқып* аш жүрегим созылар (Қ.Ирманов). ◇ **Жер бауыры** — жердин үстинги қабатларының жибисиуи, ериуи, босасыуы. Күндизине күн нурынан бойы қызып *бауыры жибискен жер* қыялына хәзир ғана хәз етип шын уйқыға киргендейқыр әтирапқа жайған тынышлық шөккен (А.Бекимбетов). Кызыл мийнет *жер бауыры* солқылдап, Хасыл жапырақ аударылып бурқылдап (И.Юсупов). **Бауырын тилиу** — зулымлық етиу, кастыянлық қылыу, қапашылыққа салыу. Өтириқ айтсаң үш ағашқа илдирип, пышақ пенен *бауырыңды тилдирип* («Қырқ қыз»). Қарсыласса хәмирине көндирген, Өзине бейимлерди күлдирген, Биразлардың *бауырыны тилдирген*, Үргениш елинде залым хәм барды (Әжинияз). **Жүрек-бауыры, өкпе бауыр** — адамлардың хәм де жанлы-жаныуарлардың организміндеги ишки органлары.

Әне Лабақбай, Мәспатша шыны менен кеуіл берип, *жүрек-бауыры* ерип, Қызына жүдә минәсип көріп,... («Мәспатша»). Ызың-ызың сууық самал еседі, Ызылдысы өкпе-бауырың теседі (Г.Есемуратов). **Бауыр басыу** — көнлигиу, үйрениу, өзимсиниу. Киндик қаны тамған *бауыр басқан* ауылды таслап кетиу маған қыйын болды (Қ.Айымбетов) Бул бурын үйреніспей жүрген екен, енді *бауыр басып*, кеуіл қосқаны шығар деп ойлады (Ж.Аймурзаев). **Бауырын жазды** — а) еркінлікке, азатлыққа шығыу. Азатлық орнағаннан кейін ғана қарақалпақтың хаял-қызлары *бауырын жазды* (газетадан). б) өсиу, рауажланыу, күшейиу, өркенлеу. Қарақалпақстанның өсиуі соңғы жыллары бауырын жазды хәм көзге көрінди (газетадан). в) жылқының еркін шабыуы. Он айланыуға жиберілген атлар *бауырын жазды*,... (газетадан).

БАҰЫР ІІІ ат. 1. Бир нәрсенің қапталы, етек бети. Олар таудың *бауырына* барып, бир жақсы жерге орналасып, қос дүзетип отыра береді (ққ.х.е.). Мойынын созып караса, Бәлент таудың *бауырында*, Қайнап аққан бир булақ, Алдынан пайда болады («Мәспатша»). Өйткени, бул бахалы таслар Қаратаудың *бауырында* оғада көплек табылады (газетадан). 2. Адамлардың, жанлы-жаныуарлардың қоллары менен аяқтарының аралық бети, алды бети, қапталы. Кәтке *бауырымды* берип ағалап өкире бердим (К.Смамутов). Сауын алсан бийени ал, Арқасы күш, *бауыры* сүт (ққ.х.к.). Мәспатшаның сүргининен, Ат *бауырынан* қанлар ақты («Мәспатша»). Шынжырды қарлатып қос өгіз бенен бозды аударған шаңарақтардың егини ат *бауырына* тирелди (К.Султанов),

БАҰЫРАЙ ат. қ. баурай.Үстирт пенен тауларымыздың *бауырайында* нефть, газ, қурылыс материаллары, минерал дүзлар көп («Әмиүдәрья».ж.).

БАҰЫРДАЙ кел. Бауырға уқсас, мегзес, таклетли, сыяклы, сондай. *Бауырдай* булт көшип көк тенizde, Керілген келиншектің күлгендей күн (Г.Есемуратов).

БАҰЫРДАҚ жез бауырдақ ат. Камшының сабына өримин тутастыратуғын жеріндеги жезден асты-үсти нағыслап исленген камшы. Азат қыздын кеули суұдай шалқыды, Тартты атқа жез *бауырдақ* камшыны (И.Юсупов). – Керилип турып, жез *бауырдақ* камшы менен бир тартты, шоршып түскен Жамалдын уай-уайы бириншиде-ақ жер жарды (Ш.Сейтов).

БАҰЫРҚУРТ ат. 1. Адамлардың хәм де жанлы-жаныуарлардың бауырында пайда болатуғын курт хәм соннан болатуғын ауырыудың аты. *Бауыр куртларды* айырыу қыйын (газетадан).

БАҰЫРЛАС кел. 1. Қаналас, тууысқан, жақын ағайин. Хәзир бол дегендей дүньядан өтти, Тууысқан *бауырлас* жалғыз жан аға (Омар). Аға, үке, әке, биреулер жолдас, *Бауырлас*, қаналас көреді хәмме (Ә.Шамуратов). 2. Тууысқан миллетлердің хәм де мәмлекетлердің дослығы, татыулығы. *Бауырлассаң* қос емшектен сүт емген, Келбетинди Ташкентиме тең десең (К.Султанов). – *Бауырлас* өскен елмиз. Бир-биримиз бенен ийтли-пышықты болып жүргенше жау жағадан алғанда биригейик (К.Мәмбетов).

БАҰЫРЛАСЫҰ ф. Биргелесиу, досласыу, жақынласыу, бирлесиу. Мынау отырған ақсақаллар бурыннан бизлер менен *бауырласып* кеткен сыйласықлы жасы үлкенлер еді (К.Смамутов). Көрген сөз таслайтуғын, билген *бауырласыуға* қайыл болды (Ж.Аймурзаев). Баллар менен сырласып сыр бөлисті, Ата, бала *бауырласып* енисті (А.Дабылов).

БАҰЫРЛАҰ ф. 1. Адамның хәмме жанлы-жаныуарлардың бауырын жерге берип жатыуы, жүриуі. Бизлер *бауырлап* барсақ баспашыдан қашқан өзимиздің Полат екен (Н.Дәуқараев). ...ол *бауырлап* жата қалды (А.Бегимов). 2. Биреуди биреу бауырына алыу, қысыу, сүйиу. Ярымды *бауырлап* қушып жатпаға, Бизден хәм бес бетер сәуер яр етті (А.Дабылов). Назлы кемпир еки бүкленип ақлығы Әскербайды *бауырлап* үйге киреди. (К.Султанов). ◇ **Жер бауырлау**–бауырын жерге берип, ет бетинен жатыу.

Қорыққаным сонша, дәрриу аяғына жығылып, *жер бауырлап* «өлтирме» деп жалындым А.Бекимбетов). ...мийим айланып, ауыр қайғыда белим мертилгендей *жер бауырлап* жығылдым (А.Бекимбетов).

БАҰЫРМАН кел. 1. Жақсы көріушилик, сүйиушилик, татыулық. — Ағалар, құрдаслар, *бауырманларым*, — деп баслады Жумагүл (Т.Қайыпбергенев). Еки-үш жигиттің мийнетін етеди, сондай тил алғыш, *бауырман* адамгершиликли (А.Бекимбетов). 2. Туұысқаншылық, каналаслық. Өллекандай бир бауырман сезим менен өзине тәбия тартып, кеуили мақтаныш бийледі (К.Султанов).

БАҰЫРМАНЛАСЫҰ ф. Туұысқанласыу, жақынласыу. ...булар бир-бирин көргенде *бауырманласып*, бираз уақыт сөйлесип отырды (газетадан).

БАҰЫРМАНЛЫҚ ат. Туұысқанлық, кишипейиллик. Керип тартылған сымға отырып, палапанларына қарай жүрегинен шыққан *бауырманлық* сезимин сайрады (А.Бекимбетов). ...усы уақыттан баслап әкем менен жүдә *бауырманлық* пенен сөйлесип, сырласып, күлисип отырды (А.Бекимбетов).

БАҰЫРМАНСЫҰ ат. Туұысқансыу, қыйналғансыу, жаны ашығанға усау. Қарақалпақ халқым — бағым-бостаным, Бундай *бауырмансыу* ақылы даналық (А.Дабылов).

БАҰЫРСАҚ ат. Қамырдан ромб тәризли етип кесилип, майға қуұырып писиретуғын миллий тағам түрі. Хаяллар *бауырсақ* писиреди, аұқат асады (М.Нызанов). Ол хаялы менен бир табақ *бауырсақты* көтерип келип, шиллеханадан қуры шығыуға болмайды,... (Қ.Айымбетов).

БАҰЫРСЫРАҰ ф. 1. Бауыр жеуди күсеу, сағыныу, көлеу, ынтық болыу, жерик болыу, ...*бауырсыраған* адамдай ортаға туұралғанды хә демей-ақ қағып салды (А.Бекимбетов).

БАҰЫРСЫРАҰ ф. 2. Туұысқансырау, жақынсырау, сағыныу. Булар бир-бирин көргенде *бауырсыраған* адамдай айырылыспады (газетадан).

БАХТИЯР кел. 1. Бахытлы. Өзимди бұрынғыдан да бетер *бахтияр* сезиндим (газетадан). 2.ат. Меншикли адам аты.

Сапарбай жаңа тууылған улының атын *Бахтияр* қойды (газетадан).

БАХТИЯРЛЫҚ ат. Бахытлылық. Инсанның жақсы жасауы үшін баспанасы болуы шын *бахтиярлық* екенлигин жақсы сезинеміз (газетадан).

БАХТИЯР к. **БАХТИЯР**. ... пукаралар еркінлигин хәм бахтияр турмысын тәмийинлеу болып табылады (газетадан).

БАХЫТ ат. Шадлы турмыс, өмірдегі қуаныш, уайымсыз, қайғысыз, тиришилик. Еркін сайра, ұллы *бахыт* бағында, Қорықпа, жолың саррас аға Пиримбет (Ж.Аймурзаев). Қаншелли төгін шашса да, Таусылмас *бахыт* удайы («Қырк қыз»). Буннан артық *бахыттың* керегі жоқ, Толғанай. Дийқанның *бахыты* — дийқаншылықта, — деди ол. (Ш.Айтматов). ◇ **Бахыт қоныу, бахыт қусы қоныу** — қуаныш, шадлық орнау, жақсы турмыс кешіріу, уақты хошлықта жасау. — Хәй баба, он жеті жасымда атамның тахты маған қалып еді, басыма *бахыт қонды* («Мәспатша»). Әрман менен өлдим-талдым дегенде, Умыт болар дәулет, *бахыт қонғанда* (Омар).

Бахыт қусы қонып енді басына, Шығып қалды жетпис алты жасына (Т.Сейтжанов). Ел сүймесе, менің жайым төрмеді? Бийік *бахыт* қыран қустай *қонады*. (Т.Жумамуратов). ◇ **Бахыт нуры** — шадлы турмыс орнау. Сөнбейтуғын *бахыт нуры*, Шайырлардың айтар жыры (С.Нурымбетов).

БАХЫТЛЫ кел. Турмысы жақсы, шадлы турмыста жасау, мал-мүлкі көп, дәулетлі, бахыты бар. Олар бала-шағалы болып *бахытлы* жасамақта (Ж.Аймурзаев), Елиңе, өзине рахмет, сизиң елиңізге келип *бахытлы* болдым (қ.х.е.). Абат ауылдарда, бахытлы үйлерде, Жаналанар қарақалпақ хаяты (Г.Матякубова). ◇ **Бахытлы өмір** — жақсы турмыс, шадлы турмыс, турмысы жақсы болуы. *Бахытлы өмір* турмыс гилти, *Бахытлы өмір* — халық мұхаббаты (Ж.Аймурзаев). Дийқанлардың агрономдай, Шаруаң малдың шын маманы, Шайырың жан инженері, *Бахытлы өмір* жырлағаны (И.Юсупов).

БАХЫТЛЫЛЫҚ к. бахытлы.

БАХЫТСЫЗ кел. Талайы жоқ, бахыты жоқ, бийшара, ғәрип, мүсәпир. Әжайып *бахытсыз*, бахтықараман, Бул заманда онда қалай қыламан (Күнхожа). Бердақ шайыр өзинен бурынғы хәм өзине заманлас Күнхожа, Әжинияз сыяқлы шайырлардың да бахытсыз, қайғылы өмирде өткенлигин көрсетеди (Б.Исмайлов). ◇ **Бахытсыз хәдийсе** — өмирде, турмыста жүз беретугын кеуилсиз, қайғылы, унамсыз уақыя — ...пукараларымыздың кәуипсизлик кәделерине итибар бермеуи усындай *бахытсыз хәдийселерге* алып келмекте (газетадан). Өндиристегі *бахытсыз хәдийселерди* хәм кеселликлерди тексеріу хәм де есапқа алыу (газетадан).

БАХЫТСЫЗЛЫҚ ат. Басынан қайғы-ууайымнан, қайғы, хәсиреттен айырылмағанлық, бахты жоқлық. *Бахытсызлық* биринен соң бири келе берди ғой (Ж.Аймурзаев). Бул *бахытсызлыққа* қайдан тап болғанына түсине алмады (Ө.Айжанов). Кәруанбасы *бахытсызлықтың* қайдан келип шыққанын аңлап, шопанның қосқан аманатын айтады (қ.к.х.е.).

БАҒА ат. 1. Бир нәрсенің заттың (товардың) қуны, және де ақша менен ямаса бир затқа теңдестіріу арқалы көрсетілген қаржы. ...бәлки, сатып алған *бақасынан* артық сатып пайда да қыларман, — деди ол (Қ.Айымбетов). 2. Биреудің ямаса бир нәрсенің сапасын белгилеу ушын берілген мәни. Мухаббат нәзик өжетлик сыпайы жигиттің *бақасын* арзанлатады (К.Султанов.). Бул иске агрономлар келип жақсы *бақасын* берди (Н.Дәуқараев). Дүньяға сынаулы көзим менен *бақа* беремен (Ж.Аймурзаев.). 3. Оқыұшылардың билим дәрежесинің көрсеткіши етип, оның үлгериуіне қойылатуғын цифрлы белги, балл. Солай етип, күнделик дәптерине жаңа-жаңа *бақалар* түсти (Т.Қайыпбергенов). Үлгериуім жүдә жақсы, барлық сабақтан «4», «5» *бақа* менен оқыйман (А.Бекимбетов). Барлығынан бес *бақасын* аламан, Қосықтан да сени хайран қыламан (И.Юсупов). ◇ **Бақа жетпеу** — жүдә қәдирли, қымбатлы, жоқары, қуны. ...ертекшилерге *бақаның*

жетпеуи соннан ибарат, олар өзлерин халықтың ылайық-перзенти етип көрсетти (Н.Дәўқараев). Мойынында алтын тумары, Өзи жеткен *баҳалы* қыз (Әжинияз). *Жетерли баҳа* алармыз, Жетисер данқ та, әлбетте (Г.Есемуратов). **Баҳасы жоқ** — баҳасы жоқары, кунлы. Әкеси балаларына *баҳасы жоқ* бир нәсият берипти (кк.х.е.).

БАҲА БЕРИҰ к. баҳалау.

БАҲАДЫР I кел. Батыр, палұан, қахарман. Қырк жигит: — бизлер *баҳадыр* палұанбыз, — деди («Қоблан»). ...Мәспатша деген *баҳадыр* Айпаршаны алып кетеди деген сөзлерди айтады («Мәспатша»). Гүресер болсаң биз бенен, *Баҳадыр* қыз кел шаққан («Ер Зийұар»). Дүньяға палұандай *баҳадырды* келтирдин, «солдат», «солдат» деп атыр кудағай кемпир (З.Қайнарова).

БАҲАДЫР II ат. Меншикли адам аты. Төрде кишкене Нуржан деген баласы ата-анасына Аббаздың «*Баҳадыр*» дәстанынан қосық оқып берип атыр (С.Хожаниязов).

БАҲАЛАНЫҰ баҳалау фейилиниң өзгелик дәрежеси. Хәр ким иси менен баҳаланады (В.И.Лебедев-Кумач). Хүкиметимиз тәрепинен оның билимлендириу тарауындағы жемисли мийнетлери унамлы баҳаланды (газетадан).

БАҲАЛАҰ ф. 1. Тийисли қунын, нырқын, баҳасын қойыу. ...хәр бир бекирени үш тенгеге *баҳалап* аламан (Қ.Ирманов). Қырк манатқа *баҳалап* ау қайық бердим (Қ.Ирманов). 2. Хүрметлеу, кәстерлеу, кәдирлеу. Бизиң елимизде мийнет еткен адамды кәдирлеу, *баҳалау* деген дәстүрге айланған (Ө.Айжанов). Ол кеселлердин қымбатлы уйқысын кәдирли *баҳалайды* (А.Бекимбетов). Мийнеттиң кәдирин билген адам ғана дүньяны *баҳалай* алады (Ж.Аймурзаев).

БАҲАЛАҰШЫ ат. 1.Тийисли қунын, нырқын, баҳасын бериуши. Баҳалаушылар хәм баҳалаушы шөлкемлердин жұмысын методикалық тәмийинлеу бойынша мәсләхәтлер бериуди әмелге асыратуғын жәмийетлик экспертлик кеңести дүзиу (газетадан). 2. Баха бериуши сыншы, критик. ... усы очеркти *баҳалаушылардың* бири К.Худайбергенов (Г.Есемуратов).

БАҲАЛЫ кел. Қымбатлы, қунлы, баҳасы жоқары, қәдірли. Бул хакқында көрнекли илимпаз, академик Сабыр Камалов өзиниң «XVII — XIX әсирдеги қарақалпақлар» деген *баҳалы* мийнетинде айқын дәлиллеп көрсеткен (газетадан). Хәр қайсысы өз бетинше базардан *баҳалы* зат излеуге кеңеседи (ққ.х.е.). Олай болса, айна барлық базарлықтан да *баҳалы* (ққ.х.е.). Түбитли жүн *баҳалы* болады (К.Айымбетов).

БАҲАЛЫ ҚАҒАЗ ат. экон. Дивидент акционерлердин улыўма жыйналысының қарарына көре пул түсимлери яки баска да нызамлы төленетуғын затлар ямаса *баҳалы қағазлар* менен төлениўи мүмкин (газетадан).

БАҲАЛЫЛЫҚ ат. Баҳалаўға турарлық, қунлылық, қәдірлилик. ...ондай мийраслар өзлериниң *баҳалылығын* сақлайды, ... («Мәспатша»). Өзбекстанда *баҳалылыққа* ийе және тез өсетуғын ағаш хәм пута ағашлары түрлери өседи (П.Шермухамедов).

БАҲАРЛЫ: яғлы баҳарлы р. Қосық пенен гезекпе-гезек айтысуў. Жыйылған жыйынның ортасында булар бир-бири менен *яғлы баҳарлы* қосықлар айтысты («Мәспатша»).

БАҲАСЫЗ кел. 1. Куны төмен, қунсыз, қәдірсиз. Хәзирги ўақытта булар *баҳасыз* болып қалды (К.Айымбетов). 2. аўыс. Қунлы, қымбатлы, қәдірли, баҳасы жоқ, баҳа жетпес. Несин сорайсыз, буның табылмайтуғын *баҳасыз* ғой шырағым, ... (газетадан).

БАЦИЛЛА (лат. bacillum — *таяқша*) ат. Таяқша тәризли, инфекция таркататуғын зыянлы бактерия.

БАШҚУРТ ат. 1. Россия Федерациясының Башқуртстан Республикасында жасаўшы тийкарғы халық (миллет)тиң аты. *Башқурт* халқы. Бирақ, сол бай, сол сулыў тәбият кушағында мийнеткеш *башқурт* халқы мың жыллар даўамында қысылып, қымырылып, жоқшылықта, хәр тәрәплеме езилиўде жасады (газетадан). 2. Башқурт миллетине тийисли. *Башқурт* тили. *Башқурт* әдебияты. *Башқурт* хаял.

БАШҚУРТЛАР Башқуртстан Республикасының тийкарғы халқы.

БАШҚУРТША 1. Башқурт тили, әдебияты хәм мәдениятына тийисли. *Башқуртша* кийим. *Башқуртша* қосық. 2. Башқурт тили. *Башқуртшадан* аударма. *Башқуртша* сөйлеу.

БАШНЯ ат. (итал. *bastia* — қорған, қала) 1. Әскерий кеме, бронланған машиналардың гүмбез формасындағы қурылмасы хәм танктің айланатуғын сондай бөлеги. *Башнялардан* оқ атыу. 2. Минара формасындағы қурылма.

БАШПАЙ Хайуанлардың аяғындағы екиге айырылып турған туяғы, еки ашасы (гейде адамларға қарата да айтылады). Баспақтың жиби оратылып, *башпайының* арасына түсипти (газетадан).

БАЯҒЫ р. Бурынғы, өткендеги, ертедеги, әййем замандағы. ...ешекти жетелеп, *баяғы* сауда досының үйине жөнеди (Қ.Айымбетов). Оқыса тап сол *баяғы* әкесинің өз қолы менен жазған хаты (қ.х.е.). *Баяғы* сын-сымбатын жоғалтты (Ө.Айжанов).

БАЯҒЫДА р.Бурынғы заманда, әййемги уақытларда, ертеде. *Баяғыда* Шыныбийке менен екеуің бәрқулла ойнап жүрер единиз (Ж.Аймурзаев). — Мен *баяғыда* еситкенмен (Т.Қайыпбергенов). *Баяғыда* бизің ауылда Омар деген бир жигит болды (М.Абдраймов). ♦ **Баяғы уақта** — бурында, ертеде. Жаралы жейрандай қарақалпаққа сен баспана болдың *баяғы уақта* (И.Юсупов).

БАЯҒЫДАЙ р. Бурынғыдай, ертедегидей, баз баяғы. Қалайынша, ол өзін қорлап жүрген адамды *баяғыдай* сүйе қояр ма?! (Ө.Айжанов). **Баяғыдай** этирапың жал емес, Жекке жарым емес енди жолаушың (И.Юсупов). ♦ **Баяғыдан бери** — сонша уақыттан бери, көп уақыттан бери. Мен жатқалы, *баяғыдан* бери оған хат келмеген екен (Ө.Хожаниязов).

БАЯҒЫША р. Сол күйінде, бурынғы халында, сол кәлпінде. Папасына, мамасына, апаларына, хәттеки үйине келген қонақларға да карап *баяғыша* күле береді (Ө.Айжанов). Оқыт жасты аңласын, *Баяғыша* қалмасын (И.Юсупов).

БАЯЛЫШ ат. Кумлы жерде өсетуғын келте бойлы өсимлик. *Баялыштың* арасына барып тышқан да жоқ болды (А.Бекимбетов).

БАЯН I ат. Үлкен гармоньға уқсас, клавишли, музыкалык әсбап. Бир өзи төрги жайда баян шертип отыр (газетадан).

БАЯН II баян етиў ф. 1. Айтыў, түсиндириў, хабарлаў. Ағалары әлле не ўақытта таўып алып, ўақияны *баян етеди* (ққ.х.е.). Айдостың Хийўадағы досты медресеге барып, Ырза менен Төреге болған ўақияны *баян етти* (К.Султанов). Қәлек кемпирге қысқаша етип, өзлериниң сапарының жөн-жосағын *баян етти* (Қ.Ирманов). 2. Ыақияның баяны, тарийхын тәрийиплеў. Сораған балалардың хөммеси де Уғыл кемпирдин жийени болған Садулланы жақсы билетуғын оның түр-түсин, минез-кулқын ашып баян етип айтып берди (А.Бекимбетов). Бастан *баян етсек* қысқа, Кетти жигит курылысқа (И.Юсупов). Баян етсем дәрьяның оң жағасын, Шексиз жатқан Қызылқумның саласын (Ә.Шамуратов). 3. Хәр бир жеке адамның турмысы, өмирбаяны. Бизлерге басынан өткен барлық ўақиясын бирме-бир *баян етти* ... (ққ.х.е.). ◇ **Баян қылыў** — тәрийиплеў, айтып бериў. Буннан соң бул сырдың не екенин түсинбей қайтып келип, қатынына болған аўхалды баян *қылады* (ққ.х.е.). Айтып — *қылдым баянын*, Көргенди ерксиз қаратты («Алпамыс»). Хийўа ханның сумлығын, Бир-бир *баян қылады* (Бердақ). **Баян етиў** — түсиндирип айтып бериў, тәрийипин айтыў, жай-жағдайын түсиндириў. Кула дүзде ылайықлы косылдық *Баян әйле*, хаслын ким боларсаң («Мәспатша»). Сулыўлығын сизге баян *әйлейин*, Көзиң түссе хәр бир жериң мой берер («Алпамыс»).

БАЯН III ат. Мектеп оқыўшыларының әдебият сабағынан белгили бир текст бойынша өз түсиниклерин жазатуғын жазба жұмыс түри. Класста *баян* жұмысын жүргизиў жийи-жийи болыўы керек (газетадан). ... хрестоматия әдебият-ларының дизимин қайта көрип шығыў хәм оқыў процесине оқылған шығармалар тийкарында *баян* жазыў системасын енгизиў (газетадан).

БАЯНАТ ат. Жазба яки аўызеки түрде кең аудитория алдында, қандай да бир тема яки мәселе бойынша шығып сөйлеў (баянат). Елимиз илимпазлары миллий аяқ ойын,

көркем өнеримиздің тарихы хәм миллий саз әсбапларда шертилетуғын ойын мақамлары хаққында *баянат* жасады (газетадан). *Баянатлардан* соң, оқыўшылары билимде, көркем өнерде хәм спортта жоқары көрсеткишлерге ийе болған бир қатар устазларға Қарақалпақстан Халық билимлендириў ағласы көкирек нышаны, Өзбекстан Республикасы Халық билимлендириў министрлигинин диплом хәм бахалы саўғалары, Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириў министрлигинин хұрмет жарлықлары тапсырылды (газетадан).

БАЯНАТШЫ ат. Жазба яки аўызеки түрде кең аудитория алдында, қандай да бир тема яки мәселе бойынша шығып сөйлеўши (баянатшы). *Баянатшы* көпшиликке қарап: — «Биз, жаслар, билимди тереннен ийелеўимиз керек», — деп баслады сөзин (Ж.Сейтназаров). Буннан соң *баянатшылар* өзлеринин *баянатлары* менен қатнасып, конференцияның әҳмийетинин жоқары екенлигин атап өтти (газетадан).

БАЯНЛАМА ат. Бир мәселе жөнинде шығып сөйлеў, ўаз айтыў, хабарлама билдириў, түсиндириў, көпшилик алдында *баян* ететуғын сөз, баянат. Суд хатшының *баянламасын* тыңлағаннан кейин хәм еки жақтың пикирин еситкеннен кейин гўғаларды тыңлады (Қ.Ирманов).

БАЯНЛАМАШЫ ат. гөн.с. қ. Баянатшы. Хабар ямаса бир мәселе жөнинде түсиндириўши, шығып сөйлеўши, баянат ислеўши адам. — Хәзир энди *баянламашыға* саўалларын болса беринлер, — деди колхоз баслығы (Қ.Ирманов).

БАЯНЛАНЫЎ баянлаў фейилинин өзгелик дәрежеси. Бул тарийхый ўақыялар «Фердавс-ал-икбол»дың 36-бетинде *баянланған* (К.Мәмбетов).

БАЯНЛАЎ ф. Түсиндириў, айтыў, хабар етиў, билдириў, хабарлаў, мәлимлеў. ...оны өзинин көзи менен көргенин патшаға *баянлап* айтып береді (ққ.х.е.). Шаңқай түсте атасына барып болған хәдийсени буйынтыкламастан ашық *баянлайды* (ққ.х.е.). Артиллерия ата баслағанда, буйрықты *баянланыўына* мүмкиншилик болды (Ө.Айжанов).

БАЯНЛАҰЫШ ат. Грамматикадагы гәптің бас ағзасы, баслауыштың ис-хәрекетін билдиреди. Муғаллим оқыушыларға гәптің *баянлауышын* тауып келиүди тапсырды (газетадан).

БАЯНШЫ ат. Баян музыкалы әсбабын шертиўши адам. *Баяншы* да келип қатарға қосылып отыра кетти (газетадан).

БАЯР (ЛАР) ат.гөн.с. X – XVII әсирлерде Россия мәмлекетінде феодаллық жәмийеттің жоқары қатламының лауазымы хәм усы лауазымға ийе болған адам. *Баярың* мийнетке хақы бермесе, Хақ алалмай әрман менен өтерсен (Әжинияз). ...аулаған балығының ен сайландыларын *баярына* тапсырды, ...(А.Бегимов).

БАЯҰ р. Әсте, жай, әсте-ақырын. Үш боз бала аяғын *баяу* басып, Өтемураттың ылашығына қарай киятыр (К.Султанов).

БӘД кел. 1. Минези жаман, тәртипсиз адам.... сегизиншиси – бәд минезли адамлар менен айшыў-ишрет мәжилислерин жек көриўшилер («Қалила хәм Димна»). 2. Жаман, сасық ийис. ... оның ауызынан бурқылдап шығып турған қамыртуруштың пыршығанындай арақтың *бәд* ийисин де аңлатады (Ш.Сейтов).

БӘДБАҚ 1 ат. Ғарғыс тийген, иси қайтқан, оңбаған, бахытсыз, бахтықара. Ақырында ол *бәдбақ*, Қызыл гүлдей солады («Қырқ қыз»). – Әй, *бәдбақ*, мениң менен олай сөйлеспе, тилим тийеди, ғарғысыма ушырарсан (Ж.Аймурзаев). 2. кел. Рейимсиз, бузақы, жауыз мәнисиндеги ғарғыс сөз. Көп уақ болды сен *бәдбақ*, Қәдиримди билмедің («Қырқ қыз»). *Бәдбақ* жигит бий болса, ауызы айырылмас парадан (Қ.Айымбетов).

БӘДБӘШЕР кел. Түр-түси жаман, келбети келиспеген. Түрин *бәдбәшер* дур, дененің дирилдер (Т.Мәтмуратов).

БӘДДИҰА ат. Ғарғыс алған, ғарғысқа ушыраған. Рүстемдей болған сениң айбатың, Бүлбилдей болғайлар минген торы атың, Кәмбил пирден алма балам *бәддиұа*, Бир күн қонақ болып кеткил зүриядым («Қоблан»). Әуелха жайылған келди, Нахақтан қаны төгилди, Хорезм *бәддиұа*

болды, Пирдин кәдирин билген емес (Бердақ) — *Бәддиұаға* ушырайсан, хәй желөкпе! (К.Айымбетов).

БӘДЕР: бәдер кетиу ф. Қайтып келместен биротала кетиу. Ол ерте турып атланып, *бәдер* кетеди («Қоблан»). Сол кашыудан *бәдер* кетеди (ққ.х.е.). Ол да үйилип атырған бөрилерди көріп, бәдер кетеди (ққ.х.е.).

БӘДИГӨЙ ат. Тыңшы, жәдигөй. Жиберген *бәдигөйлер* бабаны айландырып сабап азап береді екен («Алпамыс»).

БӘДИК ат. гөн.с. 1.Бурынлары аұырыуларды емлеуде тәуиплер, порханлар қолланған емлеу усылы. Әруақ шақырыудың бир түри *бәдик* ямаса «гүлапсан» болып табылады (Н.Дәуқараев). 2.Қарақалпақ халық аұызеки дөретпелериндеги жырлардың бир түри, фольклордың киши жанрларының бири саналады. Хау, *бәдик*, көшер болсаң жүзгенге көш, Қасын керип қабағын сүзгенге көш (ққ.х.к.).

БӘДИРЕК ат. Ата-теги пәс, тууылыуы, шығысы жағынан төмен, қул. Бунша неге лап урасаң, Аңлап сөйле, бәдирек! («Алпамыс»). Хәр нәрсени айтасаң, Билмей *бәдирек* шаманды («Ер Зийұар»). Қара аттың үстинде, Адам көрмеген *бәдирек* («Қырқ қыз»). Әдепки айтқан сөз кайда? Тарт қолыңды, *бәдирек* («Мәспатша»).

БӘДҚЫРНАҚ ат. гөн.с. Бай есигинде хызмет етиуши шоры хаял, күн. Сол қыздың сәукеле липасын кийип, *Бәдқырнақ* ғырнақтың келисин көрин (Әжинияз).

БӘДХАСЫЛ кел. Ата-теги, шығысы, туқымы төмен. Женишкенде *бәдхасыл* Әждардың басын, Тепкиден қырылған гейбиреулері, Шөптин арасынан жылжыды бери (И.Юсупов).

БӘЗЗАЗ ат. Гезлеме сатыушы, сатарман. Биреулер баққал, дүканшы *бәззазларың* усақ-түсек хызметлерин етеди (Ә.Шамуратов). Қассап, *бәззаз*, базар қурып, Хызмет қылдылар тақ турып (Бердақ). Дүкан ашқан *бәззазлар*, Мал сойып сатқан қассаптар («Ер Зийұар»).

БӘЗИМ ат. Мәслик, уақтыхошлық, кеуилхошлық, кеуил көтериушилик. Жасы 90 ға келип сақал-шашы аппақ куу болғанда еки баласының аұлаған балықларын үнем қылып,

кемпири менен *бәзим* қурып жата береді екен (ққ.х.е.). Бул жолда парк емес, Ески досларындай қуарсаң *бәзим* (И.Юсупов). Бул күни *бәзим* етип, Қоныратқа барып (Әжинияз). Бул әсирде *бәзим* болды, Хийуай шәхәр *бәзим* болды (Күнхожа).

БӘЗИРГЕН ат. гән.с. Сауда менен шуғылланыушы адам, кәруанлы саудагер. Я бир масақшы ма, бир жоқ жойытқан жоқшы ма, я болмаса *бәзирген* бе, ким де болса қасына барып жол болсын сорап өлтирейин де, ... («Алпамыс»). *Бәзирген* өтти дүньядан, Гөрүғлы кеткен жутып қан (Бердақ). Мениң жолым ҳақ *бәзирген* жолыдур, Мәдет бергей бир қудайым яранлар (Күнхожа).

БӘЙБИШЕ ат. гән. с. Күндес еки ҳаялдың үлкени. Кеш болған соң *бәйбише* қонақларға қазан аспақшы болыпты (ққ.х.е.). Байбөри байдың ҳаялын Жантилек *бәйбише* дейтуғын еди («Алпамыс»). Байдың үлкен *бәйбише* ҳаялынан тууған Асан, Үсен, соңғы тоқаллыққа алған ҳаялынан Есен деген үш улы болыпты (ққ.х.е.). Биреуи *бәйбише*, биреуи тоқал бола алмайды (Ж.Аймурзаев).

БӘЙГИ ат. 1. Жарыс, ат жарысы. Ол тек усы атты *бәйгиге* шауып биринши байрақты алыуына ғана қызығатуғын еди (Ж.Аймурзаев). Ұа, дарыйқа, бул дүньяда қызық жоқ, Ғәриплерде әзизлик бар, бузық жоқ, *Бәйгиден* өтсең белли сызық жоқ, Аламан, баламан болды, яранлар (Күнхожа). Сениң исиң алға кетти, Қатарың *бәйгиден* өтти (Омар). 2. Сый, сауға, байрақ, сарпай. Жети жылға ат жиберип Мойнағым, Қутлы болсын *бәйги* алған байрағың (К.Султанов). Жарыстан *бәйги* алған жүйрик болсаң, Суудан шығып, айтысайық, болсаң шешен (Әжинияз). 3. ауыс. Жарыс, сынақ. Билим *бәйгисиниң* нәтийжеси (газетадан). ◇ **Бәйги тигиу** – байрақ тигиу, сарпай бериу, сый етиу, сауға қылу, басын тигиу. Дус болдым сиздей досларға, *Бәйгини тиктим* басларға (Бердақ). Яр ушын басынды *бәйгиге* Орамал, шаршыға барынды төгіп, Ҳайыт болса қыз ушын арбанды жегип, Қулпырып жүресең жигирма бесте (Күнхожа).

БӘЙИТ ат. 1. Әд. Шығыс поэзиясында аруз өлшеминде жазылған ғәззел, қасида хәм т.б. шығармалардың бир пүтин еки қатарлы түріндеги қосық. *Бәйит* пенен ғәззел жазылмаған китап бар ма? (К.Султанов). Бул *бәйитти* тыңлап едим, Қандай алғыс берер екен (Бердақ). 2. дин. с. ...молла хәм елти ҳаққындағы көп қызық *бәйитлерди* айтысып ишек-силемиз қатып отыр едик (Ә.Шамуратов).

БӘЛАМАТ ат. 1. Аўыр жағдай, басына бәле салыў, зулымлық етиў, жәбир-жапа. Алашлар орысқа кетти, Әлапат-*бәлапатны* көрдим (Өтеш). Басыма бул перийзат, Салды үлкен *бәлапат* (Х. Алимжан). 2. Қорқынышлы, үлкен деген мәнилерди аңлатады.

БӘЛӘӘТ ат. I 1. Жаслардың ержетиўи, жыныслық безлериниң ояныўы, раўажланыўы, жыныслық қатнасқа жетисиўи. Деңгенени *бәләәт* жасынан өткен, қатыны бар еркек сояды (М.Нызанов). 2. Қызлардың ержетиўи, бәләәтке жетиўи. ...,бул қыз *бәләәтке* жетип қалыпты, — деп таңланды жигит (газетадан). Сизлерде ҳаял-қызлар ашық жүреди екен. Биз, өзбеклер, қызды *бәләәтқа* жеткеннен соң ең ишкери бөлмеде сақлаймыз (К.Султанов). Ҳәзир сол қыз *бәләәтке* жетти (Т.Қайыпбергенов).

БӘЛӘӘТ ат. II Қатты, турпайы сөз, аўыр сөз, урыс, кейис. Кемпир Жаббақларды *бәләәт* пенен аўызын аштырмады (Б.Кербабаев).

БӘЛӘӘТЛЕҰ ф. 1. Жаман сөзлер менен урысыў, қатты кейиў, сөгиў. Сырымбет соңын ала ҳәр кимди *бәләәтлеп* сөгә баслады (Қ.Айымбетов). *Бәләәтлеп* айтпағайсан жаман сөз, Сабыр етkil кейнине кетсе де («Қырқ қыз»). Сара есин жыйып қараса, бай оны *бәләәтлеп* атыр (С.Айний). 2. Қызлардың намысына тийиў, зорлық қылыў. Булар, бирлесип қызды *бәләәтлеп* жыныс органына зыян еткен (газетадан).

БӘЛЕ I ат. Қырсық, кесапат, өжет, кесел, қайғы, бахытсызлық. Сени бир *бәлеге* шатқан сол (Т.Қайыпбергенов). Илим ҳәр қыйлы *бәлени* хәм бахытсызлықты жеңеди

(А.Бекимбетов). Қырк жигит бир *бәлениң* барынан хабардар еди («Қоблан»). — Аўырыу түүе *бәлеси* де жоқ! ... (Ш.Сейтов).

◇ **Бәлеге қалыу** — урыс, кейис, қағыс, шатасық, жәнжел, машақатлыққа ушырау. Жаман болса алғаның Бир *бәлеге қалғаның* (Қ.Айымбетов). Қайта мениң тағы бир *бәледен аман қалғаным*а шүкирлик етип, еки қолын жағасынан жибермейди (Ө.Хожаниязов). **Бәле табыу** — хийле, қырсық, кесапат, машақат. Бир *бәле тапты-ау*,ә! (Ө.Айжанов). Хәссений! Тап сол Дәрменбайдың өзи таўып жүрген *бәле* емес пе екен? (Т.Қайыпбергенов). **Бәледен қутылыу, қашыу** — айырылыу, аман болыу, аўлақ болыу, жырақ болыу. — Ол *бәледен қутылыудың* илажы қалай? — деп шағынды (К.Султанов). Ол *бәледен қашып*, өлерменлик ете берме (Ө.Айжанов). ...*бәледен қашып* алыстан дүзетпегенде не бар (М.Чимбергенов). **Бәлени ал** — алмасаң қой, хеш нәрсени алма. Алмасаң *бәлени ал* деп ол да ешкилерин айдап жөнине кетеди (ққ.х.е.). **Басыңа бәле** — жаман сөгистің бир түри. Гейде өлим дегеннің орнына да қолланылады. *Басыңа бәле* сенин! (газетадан). **Бир бәле** — жаман ўақыя, хәдийсе. Базда унамлы түрде де келе береді. Жас болсам да бир *бәлениң* барлығын сездим (Ж.Аймурзаев). **Бәлеге шатыу** — Жаман нәрсеге ушырау, тап болыу. Таптырмайды ақыл менен жеңгенлик, Ол да ақыл-нәсиятқа көнгенлик. Бир *бәлеге шатпай* қоймас адамды, Басқа түссе аўыр кесел менменлик. (Т.Жумамуратов). **Бәле салыу** — жаманлық, зулымлық, дау, жәнжел, шатақ, жала жабыу. Даўласқанға *бәле салды*, Сөйтип көшпей қалған екен (Бердақ). **Бәле-қада, бәле-бетер** — жаман ис, жаман хәдийсе, бахытсызлық. Тәуекел қыл барлық, *бәле-қадаға* (Әжинияз). Үйиннің иши тоқ болсын, *Бәле-қәде* жоқ болсын (Ярамазан). ... қәуип-қәтерден, *бәле-бетерден* қутылыудың бирден бир жолы Жамалдың айтқанын қылыу ... (Ш.Сейтов).

БӘЛЕ II кел. Пукта, пысық, шебер. Гүлайша да *бәле* ғой (Т.Қайыпбергенов). Кәрдің бе, сөзге де шеберсең *бәле*, Хәр сөзиң дәл тийер мирдің оғындай (И.Юсупов). Сынап едим

бәле екенсең сен бирақ, Мени сөзден қалдырдың ғой хәзир-ақ (И.Юсупов).

БӘЛЕ-БЕТЕРДЕЙ кел. ағыс. Жаманлық, өлим-житим, апатшылық, қайғы-хәсирет, уғайым. Мунарланған тау ізде қалған *бәле-бетердей* қарауытады (Ш.Сейтов).

БӘЛЕДЕЙ кел. 1. Жаман көриу, жек көриу. Мешитке келгеннен соң көп узамай-ақ зериктим, молланы *бәледей* жек көретуғын болдым (Ә.Шамуратов). Истен қашқанлардың бири, «*Бәледей*» көринген түри (Ш.Артық). 2. ағыс. Өлим, апат, әжел, күдирет. Мурынлары жуп теңгелик қазандай, Тәнирден келген *бәледей* (Қ.Айымбетов). Айбатына қарасаң, Сапар айдың ишінде, Туұры келген *бәледей* («Мәспатша»). ◇ **Бәледей көриу** — жүдә жаман көриу, жек көриу. Жәмийланың куйқасы жуұлап, кемпирди *бәледей* көрип аларып қарады да, шыдай алмай жылап жиберди (К.Султанов).

БӘЛЕ-МӘТЕР кел. 1. Өлим-житим, кәуип-кәтер, бахытсызлық, апатшылық. Сизлер менен бизлерди *бәле-мәтерден* аман сақлап қалар еди (Қ.Аралбаев). *Бәле-мәтерден* аман болса, быйыл бир неме болар, — деп Улбосын екеуи қууанысатуғын еди (Н.Дәуқараев). 2. Жала жабыу, ғәремет етиу, жаманлық ислеу. Қолда барды тартып алды, *Бәле-мәтер* артып алды (Бердақ). Сарпай берди тартып алды, *Бәле-мәтер* артып алды (Бердақ).

БӘЛЕМЕТ ат. Аұырманлық, қайғы, уғайым, хәр қыйлы жаман ислер, ғәремет. Неше жыллар иши толы жарақат, Пәлек салды басларына *бәлемет* («Мәспатша»). Сорқайнаған басыма, Болады-ау бир күн *бәлемет* (А.Дабылов).

БӘЛЕНТ кел. 1. Бийик, жоқары, дән. Атаудың *бәлент* жерлерин қос әкелип сүргизди («Қырк қыз»). ...елес-елес көринди, Тайшахандай патшаның, *бәленттен* қорған қаласы («Алпамыс»). Ат суұғардым *бәлент* таудың қағынан, Қырк жыл дәуран сүрдим ығбал-бағымнан («Мәспатша»). Неше *бәлент* тауларды, Асты майдан ишінде («Ер Зийұар»). 2. Жоқары дауыс. Хәмел менен жазықсызды тырнайсаң, Сестин *бәлент*, ишин геуек сырнайсаң, Жарамсақлар жалған мактар

көзинше, Шынын айтсам, бес тыйынға турмайсан (Т.Жумамуратов). **3.** Жаксы турмыс, мәртебе, абырайлы, бахытлы турмыс, жоқары, зыят, артық, Қандай жаксы қыз-ә! Сабырдан анағурлым *бәлент* (Г.Изимбетов). Темир тауларында шарқ урған сунқар, *Бәлент* абырайыңнан бергендей хабар (И.Юсупов). Қара таудай *бәлент* бахыт басымда, Кел досларым, көрің бизің Нөкисти (И.Курбанбаев). **◇ Бәлент-пәс** — бийик хәм пәслик жерлерди билдиреди, бир нәрсениң бийик ямаса пәс екенлиги ойлы-қырлы жерлер, тегис емес жер. Тауларымның көпти *бәлентипәсти*, Бизде бардур нешше жаулардың қасты («Мәспатша»). Ашылған бағда лалады, *Бәлентипәс*, ой салады («Алпамыс»). *Бәлент* көгис, *пәс* көше, Шахмақ көше, тас көше («Бердақ»). **Бәлент-бийик** — бийиклик жерлер, бийик бир нәрсе, жүдө жоқары. ...*бәлент-бийик* Дағыстанда дәрьядай йошып кетип баратырған екен («Мәспатша»). **Бәлент дауыс** — дауыстың күшли, көтеринки, қатты шығыуы, пәтленип сөйлеу. ...Кумары басылғандай кем-кемнен *дауысын бәлентке* көтереди (К.Султанов). Ал, екіншисине карағанда бириншисиниң *дауысы бәлент* (А.Бегимов). **Қолы бәлент** — жағдайы хәр тәреплеме жаксы, зыят, артық, кеуили толық. ...урасы толы адамлардың *қолы бәлент* (Т.Қайыпбергенев). Қыскасы, еки нәрестенди биреуден кем, биреуден илгери аш етпей асырасаң *қолың бәлент* (Ө.Хожаниязов).

БӘЛЕНТИРЕК р. **1.** Күшлирек, көтеринкирек, жоқарырак. Мырзабектиң дауысы барған сайын *бәлентирек* шыға берди (Ө.Айжанов). Бүгин балалардың сабақ оқыуы, ғауырлысы *бәлентирек* (Ә.Шамуратов). **2.** Бийигирек, жоқарырак. *Бәлентирек* желбире, хұр байрағымыз (Г.Матъякубова).

БӘЛЕНТЛЕҰ кел. **1.** Бийikleу, жоқарылау. Бул жердин мына тәреплери *бәлентлеу* көринеди (К.Султанов). **2.** Күшлирек, көтеринкирек, жоқарырак. Кирсе кирсин, бирақ сен узақласып кетпе, мениң дауысым *бәлентлеу* шыкса, басынды сукқайсаң! ... (Ш.Сейтов). **3.** Жаксылау, котлылау, мүмкиншиликтиң болыуы, турмыстың жаксыланыуы. Усы жылы қолым *бәлентлеу* (Н.Дәукараев).

БӘЛЕНТЛИК ат. 1. Бийиклик, төбелик, дөңлик. Көкте, көз илмес *бәлентликте* пошша торғайлар жуғырласады, тау-таслардың панасында кекликлер сайрайды (Ә.Якубов). Ергаш оқ жетпейтуғын бир *бәлентликке* шығып, атын тоқтатты да кейнине қарады... (С.Айний). 2. Турмыстың жақсыланыуы. Олар биринши күннен баслап-ақ келешекке бүгинги турмысымыздың *бәлентликлеринен* барыуды мақсет етти (Г.Есемуратов). — Бийик шынларға, *бәлентликлерге* талпынамыз! — деди хәмме кеуилли рәуиште (Ө.Хожаниязов).

БӘЛЕНТЛИ-ПӘСЛИ кел. Бирдей тегис емес, бирде бийик, жокары болса, бирде келте, пәс. Олар сондай ортақ мәселелер менен бул үйге талай-талай *бәлентли-пәсли* болып дизилисип келген (Ш.Сейтов).

БӘЛИ т.с. Қууатлау, мақуллау, қоллау, хош көриу, биреудин сөзин қууатлап, мақуллап отырыу. Сыйлаған тышқанлар буның әдебин тутып, хәр сөзине «*бәли*» деп туратуғын болды (ққ.х.е.).

БӘЛИГӨЙ ат. Жағымпазлық етиуши, жәдигөй адам, жууға киси. ...оннан кейин Дәулетназар Қалмураттын малтабар *бәлигөйи* болды (Қ.Ирманов).

БӘЛКИ м.с. Мүмкин, итимал, бәлким. Олсыз танымассаң, *бәлки*, дәкеңди (И.Юсупов).

БӘЛКИМ м.с. Мүмкин, итимал, ким билсин, бәлки. — Телефонда неге айтпадың, *бәлким*, күтип алар ма едик, — деп өз өкпесин айта баслады (Ө.Айжанов). *Бәлким*, ол өз шеригиниң изинен кеткен шығар (А.Бекимбетов). Қызыл қаннан дәрья болар қара жер, Оннан жаман болар *бәлким* салсам сер («Қырқ қыз»).

БӘНДИРГИ ат. I Жолдың кесилискен жери. Таяр болды Алпамыс, Жары жолға келгенде, Бир *бәндирги* ақ төбе, Ақ шәшме деген жерлерге («Алпамыс»). ... еки жолдың *бәндиргисинде* сарсаң болып қалғанымды сезип терең ойға батып,... (А.Бекимбетов).

БӘНДИРГИ ат. II Жуумағында, ара-арасында, тоқтамында. Бай қусбегиниң хәр гәпиниң *бәндиргисинде* —

тыныспасында кубылып, қыпылықлап, бет-ауызы түрлі муқамда кубылып, шыбынлаған жылқыдай бөксеси тыныспасыз былғаңлап турды (К.Султанов).

БӘНДИРГИ ат.ІІІ Қала хәм ауылларда үлкен жол бойында транспорт қураллары (автобус, маршрутлы такси) ушын тоқтау орны. Дүканды бир айландым, жақынырақтағы автобус *бәндиргисине* бардым, жоқ (М.Нызанов). *Бәндиргиге* келип тоқтаған жөнелисли такси хәп заматта лыққа толды (газетадан).

БӘНДИҰАН бәндиұан қылыу ф. 1. Тутқынға алынуу, камалып қалыу, байланып қалыу. Ұақытлы хукимет ағзаларын қолға алып *бәндиұан* қылды, қайсы бириси қашып кетти (С.Мәжитов). 2. ауыс. Байланыу, тутқын болыу. Ақылымды алар перийзаттың назлары, *Бәндиұан* қылды қысы-жазлары («Алпамыс»).

БӘНЕ ат. Себеп, сылтау. «Себепсиз бәне болмайды, *бәнесиз* пайыз болмайды» (А.Бегимов). ... Қамақтан шығарып аламан деп *бәне* етип нызамға қарсы рәуиште ис жүргізген (газетадан).

БӘНЕЛЕУ ф. Сылтау етиу, себеп қылыу. Биреулері атының болдырғанын *бәнелеп*, жүуенин тартты, екіншилери озды (Т.Қайыпбергенов). Бир, еки күнге шекем бойымды *бәнелеп* жүрдим (газетадан).

БӘНТ 1. р. Бир ис пенен машқул болыу, шуғылланыу. Қуыста бәрқулла уршық ийириу менен *бәнт* болатуғын кемпир апасы жоқ (Г.Есемуратов). — Бизлер мине, ис пенен *бәнтпиіз* (Б.Исмайлов). Бир нәрсе менен *бәнт* болып, ықлас пенен кирисиу де адам ушын бахыт (газетадан). 2. Тас қылып байлау, байлауда, қамауда қалыу. Ер тоқымын арқалады етип *бәнт*, Ешекте мингенге айтты көп нәлет (Қ.Ирманов). 3. Бир нәрсениң түйини, шешими, мәниси. Шойын менен ойылған, Тағы сондай *бәнти* бар («Қырк қыз»). ◇ **Бәнт болыу** — бир нәрселер менен шуғылланыу, машқул болыу. Ол да өз жумысы менен *бәнт болып* жүр (Т.Қайыпбергенов). Кәрим өз ойы менен *бәнт болып* киятыр (А.Әлиев). **Бәнт етиу** —

ықлас етиў, ынтық қылыў, кеўлин аударыў. Хәр назына *бәнт етип*, Жанымды отқа жағасаң (Т.Сейтжанов). Гүл пөпегин тағып жипек шашыма, *Бәнт еттиң* сен мени зор ықласына (Т.Сейтжанов). **♦ Бәнт қылыў — а)** хеш қайда шыға алмаўшылық. Суўын ише алмадық қазған қазыўдың, Қолында *бәнт қылып* қанлы қазыўдың (Д.Қасымов). **б)** тас камал қылыў, мүмкиншилик туўғызбаў. Дизеден көмип жолынды, *Бәнт қылып*, оңды-солынды (Бердақ). **Бәнтлеп байлаў** — бир нәрсени беккемлеп байлаў. Мәжнүн арық қасыса келип, атты орнынан турғызып, жарағын бөктергиге *бәнтлеп байлап*, атты қосарға алып, ... («Мәспатша»). **Бәнтте болыў** — байлаўда болыў, қамаўда қалыў, қамаўда болыў. Бар еди бурын *бәнтте болған*, Жемиске иши лық толған, Жер астынан ойып салған, Хаяллардың кең сарайы (Бердақ). **Бәнтке түсиў, бәнтте турыў** — босана алмайтуғын жерге түсиў, турыў, қамаўда қалыў. Халқы ушын *бәнтке түскен*, Жас бүрkitке жеткер мени (Қ.Ирманов). — **Бәнтте турып** бенде болып семиз болғаннан, өз аяғыма арқайын жүрип, арық болғаным абзал,... (кқ.х.е.). **Бәнтин басыў** — бир нәрсенин ямаса бир сөздің, гәптин мәнисиниң оз орынларында келиўи, дәлиллеў, жүйесине келтириў. — Ырас апа, — деп Әжинияз гәптин *бәнтин басып*, алдынғы пикирин енди дәлиллеўге киристи (К.Султанов). Әмет және де көкирек көтерип гәптин *бәнтин басты* (М.Нызанов). Айымжамал наз бенен әсте ғана күлип қойды, бәлки, буннан кейии сөздің *бәнтин баспай-ақ* аўылға келдик (Ө.Хожаниязов). **Бәнтин шешиў** — дәлиллеп мәнисин айырыў. Бийхабар сиз ятыпсыз, Алтын түрме *бәнтин шешип* (Әжинияз). **Бәнтин ашыў** — мәнисин шешиў, дәлиллеў. **Бәнтин ашқан** толы суўлы сағаның, Ким екенин баян әйле сен дәрхал (И.Юсупов). **Бәнти жоқ** — исленетуғын истиң белгисиз болыўы, аты жоқ. Дурысында бул жума күнге мектеп балаларының ислеитуғын исиниң белгили *бәнти жоқ* (Ә.Шамуратов).

БӘНТ II ат. Рәсмий хўжетлер (Пәрман, қарар, нызам, бағдарлама, шәртнама хәм т.б.)дың сан яки хәрип пенен бөлип көрсетилетуғын киши бир бөлими, бөлеги, пункт,

параграф. Қарақалпақстан Республикасы Конституциясы 85-статьясының *6-бәнтинe* мууапық, Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң Президиумы қарар етеди (газетадан). ... усы пәрманның *1-бәнтинe* мууапық белгиленген қосымша демалыс күнлери қосылатуғыны;... (газетадан). ... быйылғы жылдың өткен 9 айы дауамында 231 *бәнттен* ибарат Мәмлекетлик бағдарламаның 122 бәнтиниң орынланыуы тәмийинленди (газетадан). Усы орында, қарардың бул *бәнти* тийкарында Қарақалпақстан шараятында кадрларға болған зәрүрлик хәм оннан келип шыққан халда сапалы кадрлар таярлау хәм тәмийинлеу мәселеси халқымыз кеулиндеғи әмелий илаж болды (газетадан).

БӘНТЛЕНИЎ ф. Байланыу, беккемлениу. Айпаршаның қолларын *бәнтленип*, Сандал атты, Мәжнүн атты куралы менен олжа етип, патша бас болып қаласына айдап қайтты («Мәспатша»).

БӘНТЛЕЎ ф. Байлау, беккемлеу, тас етиу; табжылтпау. ...кайтадан есикти *бәнтлеп*, Испандиярды сыртқа шығармастан, сол қәлпинде өртеп жиберди (қ.қ.х.е.).

БӘНТЛИК ат. Мәмлекет көлеминде халықты жұмыс пенен тәмийинлеу сиясатын әмелге асырыушы хәм пукараларға тийисли кепилликлерди тәмийинлеп бериуши мәмлекетлик бәнтлик хызметі. Усындай илажлардың бири жақында Қарақалпақстан Республикасы *Бәнтлик* хәм мийнет қатнасықлары министрлигинде болып өтті (газетадан). ... Нөкис қаласындағы *бәнтликке* көмеклесиу орайы менен биргеликте «Мийнет ярмаркасы» да шөлкемлестірилди (газетадан).

БӘҢ ат. (хинд нәшеси). Кендир майына, кендирдин тақанына ийлеп домалақлап жасалған текекиге араластырылып шегилетуғын нәшебентлик зат. Бизлер келиуден *бәң* таярлауға киристи (газетадан).

БӘҢГИ ат. Бәң шегетуғын адам, бәң шегіуши нәшебент. Сен меннен алдың теңге, Өкпелеп жүр үлкен жеңге, Көрип пе едиң мени *бәңги*, Еле кейнинде көрермен (Бердақ).

БӘРБАТ р. Қәреп болыу, жоқ болыу, опат болыу. Қудайым әйлейин аслыны *бәрбат*, Қор болып тур бул заманда хасыл зат (Күнхожа).

БӘРГА ат. Патшаның барлық әмелдарларының салтанат пенен жыйналысып отыратуғын жери, орны. Сийнесинде лалалы илгек, бойларына жарасып, патшаның *бәргасына* келди («Мәспатша»).

БӘРЕКЕЛЛА 1. т.с. Адамның қандай да бир хәрекетинен кеули толыу, мақуллау, мақтауды аңлатады. — О, бәрекелла! — деди директор қызлардың исине сүйсинип (Ө.Хожанов). — Жүдә жақсы қылыпсыз, *бәрекелла* болыпты (М.Нызанов). 2. т.с.Мақтауда, кууатлауда айтылады. Қәне кәлесен, Баржай болып тилегін, *Бәрекелла* балаларым дер едің (К.Султанов). 3. Таңланғанда, хайран қалғанда айтылатуғын хошамет. — *Бәрекелла, бәрекелла*, — деди Серимбетке хошаметлеп, — сени бул жерге бир күш алып келген ғой, улым (Ө.Айжанов). — *Бәрекелла*, шайыр болсаң сондай бол, — деп таңлайын қағып киятыр (К.Султанов). 4. Наразылық, қанаатланбағанда айтылады. — Хәй *бәрекелла*, қылайын дегенің усы ғой-а! (С.Мәжитов). 5. Мысқыллау, мазақ қылыуда айтылады. *Бәрекелла*, адам болып қалыпты, пақыр! (Ө.Хожаниязов).

БӘРЖАЙ р. Хәммеси исленилип болынған, толық, кемиссиз, пүтин, хәммеси өз жайында, орынлау, тамамлау, питкериу, мүлтиксиз питкен. Кеуил тасқын болса, хәммеси де *бәржай* (Ө.Хожаниязов). ◇ **Бәржай етиу** — орынлау, питкериу, жағдайластыру. Едигени *бәржай етти* қолға алып, Жолда айтты ели болып шайқалып (Өтеш). **Бәржай болыу** — питиу орынланыу, бежерилиу. Барлық ис *бәржай болды* (Ж.Аймурзаев). **Бәржай табыу** — мақсетине жетиу, кеуили жәмлениу, нийети болыу. Хасла сырды душпанына билдирме, Сонда исиң *бәржай табар* ел ушын (С.Мәжитов). **Бәржай келтириу** — барлық нәрсени кеуилдегидей питкериу, орынлау. Дослықты *бәржай келтирин*, Ақыл берип өтейик (Бердак).

БӘРЖАЙЛАУ ф. Питкериу, орынлау, ислеу, бежериу... жумысын *бәржайлап*, Әбдикерим бай үйине барды («Мәспатша»).

БӘРЗИЯЛ р. Тужырыу, биротала, анық шешиу, шорт кесиу. Малды жақсы күтиу ушын не керек? Мине, буны шешиу, керек *бәрзиял* (Т.Сейтжанов), Ой түйинин түйип алып *бәрзиял*, Бир мақсетке уйлығысты хәр қыял (Т.Сейтжанов).

БӘРИ ал. Хәммеси, барлығы, гүллән, тегис, түел, бар-жоғы. Бул өмирде *бәри* табылады, бірақ кеуил табылмайды дейди журт (Ө.Хожаниязов). Бірақ, буның *бәринен* де нәтийже шықпады (Қ.Айымбетов). Отыр *бәри* столда, Жарқын жүзи күлимлеп (Б.Қайыпназаров). ♦ **Бәрибир** — базбаяғы, айырмасы жоқ, өзгериссиз, сонда да. *Бәрибир* хештеңе айтпады (Ө.Хожаниязов). Оған *бәрибир*, оның өзін азат етип, қутқарып жибермейтуғынын сезип тур (Қ.Ирманов). Тириликке хеш нәрсе жетпес, ал *бәрибир* жатқан менен де босқа қырыламыз (ққ.х.е.).

БӘРКАМАЛ р. 1. Ержетиу, бойжетиу, камалына жетиу, камалға келиу. Жигирмада болдым өзим *бәркамал*, Өзинизден хасыл туудым анадан («Қаншайым»). 2. Физикалық хәм ақылығ жақтан ержеткен, камалға келген. Перзентлеримиздің саламат хәм бәркамал болып өсиуінде дене тәрбиясы хәм спорт пенен бир қатарда көркем өнер және музыка тәрбиясы да айрықша әхмийетке ийе (газетадан). ♦ **Бәркамал әулад орайы.** «*Бәркамал әулад*» балалар дәретиушилиқ орайы менен биргеликте жұмыслар алып бармақтамыз (газетадан). ... «*Бәркамал әулад*» балалар орайларында бир қанша жұмыслар жүргизилмекте (газетадан).

БӘРҚУЛЛА р. Хәмме уақыт, барлық уақыт, мудамы, удайы, удайына. Кемпир менен ғаррыға аўқатты *бәрқулла* өзим таярладым (Ж.Аймурзаев). Қапталдан сени қалдырмай, *Бәрқулла* ертип жүремиз («Қырқ қыз»). Жаслықты *бәрқулла* сүрдим, Қартайдым мен шокқа күйдим (Бердақ).

БӘРНА кел. Сулыу, көркем, шырайлы. Бул қыз оның көзине басқалардан гөри *бәрна* көринди (ққ.х.е.).

БӘРХА р. Хәмме уақыт, барлық уақыт, мудамы, удайы, удайына. *Бәрха* суўға үнилгенше, жер тырнаған шеп емес (Т.Қайыпбергенов). Ата-ана жолың *бәрха* кәтержам (Х.Сапаров).

БӘРХАМА р. Хәмме җақыт, барлык җақыт, мудары, удайы, удайына. Жай еки жүз кәдемдей созылған хәм *бәрхама* ашык туратуғын дәрүазасы бар (А.Мухтар). Ол *бәрхама* күн шыкпастан бурын я жумыста, я байдың үйинде болатуғын еди (Ө.Хожаниязов).

БӘРШЕ ал. Хәмме, барлык, пүткил, дуйым. *Бәршениң* кеўлинде туўған елине деген мухаббат ушқыны болады, — деди Алакөз (Т.Қайыпбергенов). *Бәршеге* керек боларсан Денсаўлығың барында (Г.Нурлеспесова). Көлбуғанын барабандай сестине, *Бәрше* қуслар сестин қосып сайраған (Т.Жумамуратов).

БӘРШЕСИ қ. барлығы.

БӘС I ф. Шегиниў, кейин шегиниў. Көк ғунан сәл кейнине *бәсти* (Ө.Хожаниязов).

БӘС II бәс-күш р. Адамларды, хайуанатларды, жаныуарларды ийтке тислетиў ямаса қуўдырыўда ийтке карата айтылатуғын сөз. Ийтлерге *бәс-күш* берип Дәуеке де үйден шықты (Қ.Айымбетов). Адамлар хабар тапты ийтлерге «*бәс-күш*» берди қуўды (С.Мәжитов).

БӘС III Бәс тигиў ф. — бетлесиў, шәртлесиў, бир нәрсе хаққында таласыў. Ақылы жетпес аўанлар, Оның менен *бәс тигер* (С.Мәжитов). Қыз-жигитлер көп термеге *бәс тикти*, Пахта тергиш машинада ис етти (Ө.Шамуратов).

БӘСЕ м.с. Мақуллаў, солай болыўға тийис, солай болса керек. *Бәсе*, ол сақлаўлысын шығарсын! ... (Ө.Хожаниязов). *Бәсе*, маған не пайда бар, Тыным көрмей ол гезиўден? (И.Юсупов).

БӘСЕКИ ат. I Жарыс, талас, ерегис, қызғаныш, күншиллик, тартыс. Мынаў ерлер менен *бәсекиде* жүрген еди (К.Султанов). Бул журты орыс патшасы менен Инқышыл деген елдің патшасы «мен бурын қол астыма аламан» деп «*бәсеки* тартыста екен» (К.Султанов).

БӘСЕКИ ат. II экон. Жарыс, конкуренция. Жыллар өтип китаптар жасап атыр хәм техника әсиринде де *бәсекиде* шетке шығып қалмады (газетадан). ...гигант автомобиль ислеп шығарыўшылар менен хақыйқый *бәсекиге* түседи деп болжаў

айтты (газетадан). ... — *бәсекиге* шыдамлы мийуе-овош өнімлерин жетистириүди, сондай-ақ, мийуе-овош өнімлерин экспорт етиүдің диферсификацияланыуын тәмийинлеу (газетадан).

БӘСЕКИЛЕСИҮ ф. 1. Биреу менен жарысыу, сондай дәрежеде болыуға тырысыу. Казаклар усы сапарға кимнің аты шыдамлы деп *бәсекилесті* (Қ.Айымбетов). Шаңарак көрген қатынның қызлар менен *бәсекилесиуі* қыйын деп айтысатуғын еді ғаррылар (К.Мәмбетов).

БӘСЕКИЛЕСИҮ ф. 2. экон. Жарысқа түсиу, дәрежесін көтеріу, конкуренция. Меншиктің хәр қыйлы формаларын дүзиу, олардың еркін бәсекилесиуі үшін жол ашып бериу басқарыуда үстемлик усылларын жоқ етиу (газетадан).

БӘСЕКИЛИК ат. экон. Жарыс, конкуренция. ... *бәсекилик* орталығын рауажландырыу халқымыздың денсаулығын беккем болыуын тәмийинлеуші факторлардың бири» деген еді (газетадан). Себеби, *бәсекилик* күшли болған жерде талап та күшли болады (газетадан).

БӘСИҮ к. бәс I.

БӘТ кел. 1. Қайтпау, қарсы сөйлеу, жағымсыз. Өй-бей!... деген кемпирдің ашшы *бәт* дауысы шықты (К.Султанов). Елим жырақ, жолым алыс, Мен алдына келдим қалыс, Бунша неге *бәт* урасан, Хәддің болса кел алыс («Мәспатша»). 2. Бузық, жауыз. Үсти қатпар-сатпар кирлерге батқан, Иси *бәт* арақтан силеси қатқан (Ш.Артық). Өне тентек қошқар саяқ, Өне жаман *бәт* саяқ, Жаман Қоңырат болған екен (Бердақ). Бул заманның ғәрті пәлек пе, *бәт* пе, Яки иштен кетпес таусылмас дәрт пе (Күнхожа). 3. Ири, сықлы келиспеген, түри әбеший адам. ... түр-түси *бәт* бир киси шеп билегинен жыландай жабысты (А.Бекимбетов). ...аға бийге бәт түри менен көзин алартып қарады (А.Бекимбетов). ◇ **Бәтбәшер** — а) жаман, сасық ийис. Бул қаланың орта жери еді, саллақхананың *бәтбәшер* ийислери мурнынды жарады (Ә.Шамуратов). б) түр-түси келиспеген, әбеший, турпайы, сықылсыз. Аты әлпайым болған менен өзи сонша сур, *бәтбәшер* (Т.Қайыпбергенов). **Бәт-айбат** — әжет, қайсар, қарыулы, күшли, қайтпас-қара, көк-әжет. Бул өгизде айтын

кимнің хақы бар, Бул күн де кимлердің сынбас сақы бар, Маңлайында еки үлкен шақы бар, Сонындай *бәт-айбат* мениң өгизим (Бердақ). **Бәт әдетли** — өтирик, жалған, қуяңқышылық пенен шуғылланыу. Өтирик қып халыққа жайып анықты, *Бәт әдетли* ислер беглерде болар (Өтеш). **Бәт урыу** — айбат шегиу, айбатланыу, дәпиниу, умтылыу, аларып карау, Қорқар бала бул жолларға келмейди, Бунша неге *бәт урасаң* геллеғар («Алпамыс»). Өнип-өскен Саркоптан, Өзелги жолдас қылышым, Суўырып алып қынаптан, Алартып көзин *бәт урып* («Қырк қыз»). **Бәт сөз** — жаман, турпайы сөз. Қул деп жүрегимди бунша қайтардың, *Бәт сөзлерди* бизге айттың бийхая («Алпамыс»). **Бәт аўыз** — турпайы, уят сөзлерди айтыушы, урысқак, жәнжелпаз. Мәрт жигитлер бирин бири қыймайды, **Бәт аўызлар** айтпай сөзии тыймайды («Алпамыс»). **Бәт әдеп** — турпайылық хәм сыпайысызлық. Сөгиске ары келмесе, *бәт әдеп* исти сонда көрдим (Өтеш). **Бәтхайбат** — 1. Денеси ири, түр-түси әжептәуир, әбеший, сықылсыз. Аўызы аңқайған, мурны тонқайған, арқалап көмир тасыған, ала көзли, үсти-басы сасыған, түнек түсли, жасы 50ден асқан, бет-аўызын жүн басқан, түрин көрген аўлағырақ қашқан бир *бәтхайбат* кара қулды қуўып келди («Алпамыс»). 2. Даўысы ири, қәхәрли, қорқынышлы. — Даўыс соншелли қәхәрли, соншелли *бәтхайбат* шықты ма де, Сәңкибай нағанын гезенип, ишкери сүңгигенин билмей-ақ қалды (Ш.Сейтов).

БӘТШАҒАР ат. Бийнеке, ойнастан туўылған бала. Қоблан түе *бәтшағар*, Бизлерге де жақпайсаң («Қоблан»). Дүньяға шыққанда уйқы ушын, тамақ ушын шыққан *бәтшағар* екен-ау («Алпамыс»). Лабақбай деген *бәтшағар* алып кеткен жүдә қыйғыр («Мәспатша»). Көмип таслапты *бәтшағар* (Ө.Хожаниязов).

БӘТШЕ ат. Уғлан бала. Сол досларың мен *бәтшесин* ураман («Алпамыс»). Өле ғойса шөллерде, Мен *бәтшесин* ураман («Қоблан»).

БӘХӘР ат. Жылдың төрт мәўсиминиң бири (март, апрель, май айлары). *Бәхәр* айы болды (Қ.Айымбетов). Сол жылдың

бәхәри қатты сууық болып, халық егин еге алмапты (К.Айымбетов). Ерте *бәхәр* айының жақтылы түни (А.Бекимбетов). ◇ **Бәхәрге салым** — бәхәрдің басланып киятырған уақты. Бул шаланлы ултаннан адамлар *бәхәрге салым* калийма балықты қырып алған еді (А.Бегимов). **Бәхәр леби** — бәхәр айындағы жағымлы самал. Есер, есер *бәхәр леби*, Сағынды ма екен мени (Ш.Мәмбетмуратов). Еритип *леби бәхәрдің*, **Қыс** құрсағы, босанды (К.Султанов). **Бахыт бәхәри** — қуаныш, шадлы турмыс, жайнап-жаснап жасау. Тууысқан өзбектің данқлы шәхәри, Қойнында нур шашқан *бахыт бәхәри* (Т.Сейтжанов). **Бәхәр паслы** — Қыс паслының тамам болуы менен хауа райының жыллы болуы, бәхәрдің болуы. ... *Бәхәрдің паслында* ис қызса қайнап, Таудан қырман ел абадан гүз (Ж.Аймурзаев). **Бәхәр яңлы** — жарқыраған, ашық, гөззал, бәхәрге усаған, яңлы. Хүр киби жүзлери Гүлзийба қыз *бәхәр яңлыды* (Өтеш).

БӘХӘРГИ р. Бәхәрдеги, бәхәр паслындағы. Арқа жақтан бәхәргі өртендей қаппап буұдақланған қара қоңыр бултлар киятыр (К.Султанов).

БӘШӘРТИ к. с. Егер, егерде, солай болғанда, солай болса да, деген менен, сөйтсе де.

БЕ к.с. «ба» ның жинишке варианты. — Оны ким айтқан? Сен бе, я мен *бе*? (Ө.Хожаниязов). Жауды сениң бир өзін женесен *бе*? (К.Султанов).

БЕГ қ. бек.

БЕГЕМОТ (ески еврей) ат. Тропикалык Африка көл, дәрьяларында, сондай-ақ, олардың этиранында тиришилик етиўши, териси қалың, ири сүт емизйўши отхор хайўан. Бегемотлардың териси жүдә қалың болып, 3 сантиметрден асады. Егер набада оқ тийген жағдайда да оған зыян келмейди екен (газетадан).

БЕГЗАДА ат. 1. Ески феодал, ақсүйек, беклердің туқымы. Ханзада, *бегзадалар* өз-өзинен қәхәрленип, кимге тийерин билмей жүр (К.Султанов). Ханның алған азадасы, Күн көрмеген Шахзадасы, Жер баспаған *бегзадасы* («Қоблан»). 2. Хаял-қызлардың исми.

БЕГИШТИРИҰ қ. бекиштириу.

БЕГЛЕРБЕГИ ат. Барлық беклердің үстiнен қараушы, басшысы, беклерге басшылық етiушi адам. ... қарақалпак халқын хан, аталық, беглербеги, жүз басы, елиулик, найып, бийлер сорап, үстемлик жүргизген (газетадан). ...бай бар ма, бий бар ма, *беглербеги* бар ма, басқа да әмелдарлар бар ма, бәри менен ойласаман (кк.х.е.).

БЕГЛИК қ. Абырай, мәртебе. Беглигиндi көрiп елжиреп турман (Б.Сейтаев).

БЕДЕ ат. Жоңышқаның орылып кептирилген түрi. Кешқурын ол атының ерин алып, алдына беде таслап, өзи тамға сүйенiп тур едi (Т.Қайыпбергенов). Туқымы, *бедесу*-колхоз байлығы, Жердi хасыл етер жазда хәм қыста (Ә.Шамуратов).

БЕДЕГЕ ат. Атты шыбыннан қорғау ушын бауырының астына жауып қоятуғын, хәр түрлi материалдан исленген зат. ... еки көзiн уқалап, жауырынларын сыйпалап, *бедегеден* белликлеп, ушығадан терликлеп, сауаш ерин салады,... («Алпамыс»).

БЕДЕЙ кел. Гедей, хеш нәрсесi жоқ, қуры қол.Тапқаны жетпей атамның. *Бедейсиз* гедей атамның (К.Султанов).

БЕДЕЛ ат. 1. Көпшиликтiң, жәмийетшиликтiң мойынлаған қәсiйетi, абырайы.... бетте *бедел*, жүзде сән қалмады, ойласайын деп қиятырман саған, есигиндi аш (Ө.Айжанов). 2. Жигер, ғайрат. Алтын *бедел* тағынған, Дуулығаларын жамылған, Токқыз атлы жаушы сайлады, Тайшахан патша айбындырып беделi («Алпамыс»).

БЕДЕЛЛЕНИҰ ф. Жигерлениу, ғайратланып умтылыу, кирисип кетиу. *Беделленип* тоғайдың қалың жерине барды да, жууан нәзiк ағашларды жыйнап, еки ғырбат ағаштың арасына қыстырып баса бердi (кк.х.е.).

БЕДЕЛЛИ кел. Көпшиликке қәдiрлi, абырайлы адам. Алтын *беделли* еки жасауыл қаладан далаға шығып, сахра гезiп жүрсе, топ-топ, шок-шок мәсләхәт қурып атырған шопанларды көредi («Алпамыс»).

БЕДЕН ат. Дене, тула бойы, адамның барлық денеси, түр-түси, сықылы. Сүлги менен *беденин* сүртти (Ж.Аймурзаев). Ерте жатып ерте тур, *Бедениң* болсын саламат (ққ.х.н.м.). ◇ **Ақ беден** — тула бойы ақ, ақ дене. Юпқа додақ. *бедени ақ*, Әлеуметлер салың кулак (Өтеш). Көрсенізлер *бедени ақ*, Пери киби жупқа додақ (Бердак). **Беденге қоллар салыу** — а) денени услау, сыйпалау. б) денеге қол көтеріу, тийгизиу. Азап-ақырет бергенге, *Қоллар салып беденге* («Қоблан»). **Беденинен диңке кетиу** — денесинен күш кетиу, диңкеси қуруу. **Беденинен диңке кетип**, хазары мийине өтип (Бердак).

БЕДЕУ ат. 1 Жүйрик ат, жылқы. Усталарды жыйдырып, Бедеулердің ер-тоқымын сайлады («Мәспатша»). — Минген *бедеу* желер деп, Мәртлик дәуран сүрер деп («Қоблан»). Бағда бедеу киснейди, Ат болдым деп яр-яр («Алпамыс»). 2. Сын-сымбаты келискен, беккем. Бул қыз-келиншеклерге тән. Ол ерик түбиндей беккем, жаны шықса да, сыры сыртқа шықпайтуғын *бедеу* келиншек еди (Ө.Хожаниязов). Қатар-қатар наз *бедеулер* ойнаса, Қазанларым толы майға қайнаса («Мәспатша»). ◇ **Бедеу ат** — жылқының, аттың жүйриги, шапқыры. Өлген соң сени ким ядлар, Себил қалар *бедеу атлар* (И.Юсупов). Фашистлерди жоқ қылуға, Минди хәммеси *бедеу* атын (Ж.Аймурзаев). Алдын барлап аңланбаға, *бедеу аттай* таңланбаға (С.Мәжитов).

БЕДЕУДЕЙ Бедеу сыяқлы, мегзес, уқсас, тәризли, яңлы. *Бедеудей* қурықтан қашқан, Омыраудан көбик шашқан (И.Юсупов).

БЕДУИН(ЛЕР) араб. Араб ярым атауы хәм Арқа Африканың көшпели хәм ярым көшпели араблары (феллахлар).

БЕЖЕРИЛИУ ф. Бир истиң исленип питиуи, тамам болыуы. Сол күнги миннетлеме түске дейин-ақ *бежерилди* (Т.Қайыпбергенов). Бул жоқарыда аты аталған ислер өз уақтында *бежерилип* баратырған болса да, бай буларға қанаатланбады (А.Бегимов).

БЕЖЕРИҰ ф. Бир исти ямаса бир жумысты ислеп таслау, питкеріу, орынлау, ...сол тапсырмаларымды *бежерсең* алтын қусымды аласаң. ... (ққ.х.е.). Бабаларымызға естелик орнатамыз, оның хәмме исин де өзлериміз *бежереміз* дейди (А.Бекимбетов). ◇ **Бежере алмау** — белгиленген исти ямаса жумысты питкере алмау, орынламау, ислей алмау. Буның менен тапсырманы *бежере алмаймыз* (Ш.Айтматов). ... илгери қәдемин қәдирлеу функциясын тийислисінше *бежере алмаған* (Г.Есемуратов).

БЕЖИРЕЙИСИҰ бежирейіу фейилинің шериклик дәрежеси. ... бир-биреуіне *бежирейисип* қарасады да, соң кишипейиллигин ким бурын көрсеткейлиге жарысқанда тек бас ийзеседи (О.Әбдирахманов). Аспандағы жұлдызлар түн ишиндеги жолаушыдан жол болсын сорағандай *бежирейисип*, сууық күшейген сайын масайрап жымынласады (Т.Қайыпбергенов).

БЕЖИРЕЙИҰ ф. Биреудің бетине түрін өзгертип қарау, тикленип, тигилип қарау, көзин адырайтыу. Гүлайша менен Атамурат завучқа *бежирейип* қарап жууап күтиуде (Т.Қайыпбергенов). Жигит патшаны алдамақ болып, «елиңиздің шетине жау келди, оннан да соған күшинизди салын», — деп патшаның бетине *бежирейип* қарайды (ққ.х.е.). Көмекбай Шыныбийкеге *бежирейип* көзин айырмастан, көп уақытқа шекем қарап отырды (Ж.Аймурзаев).

БЕЖИРЕЙТИҰ бежирейіу фейилинің өзгелик дәрежеси. Қәлмен де үлкен көзлерин *бежирейтип* қарап: — Заман күшлиники, жыққындыки болса, оларға екеуимиз-ак дадымал айтар едик-ау. Ана бир шошайған мылтықлары бар ғой! — деп жымыйып қойды (К.Султанов).

БЕЖИТ р. гөн. с. Тез, шаққан, жылдам. Ұфик мәхрем *бежит* жүрин, Жолың жууық па, жырақ па? Минипсен жылдырым оқты, Ат па, ешек пе, пырақ па? (Бердақ). Билимлендириу хызметкерлери ғалаба оқыу, оқытуу исине *бежит* кирисиуи лазым (Билимлендириу илажлары).

БЕЗ I 1. ат. анат. Тири жанзаттың жасауы ушын зәрүр болған затлар ислеп шығаратуғын көп клеткалы ағза. Қалқан

тәрізлі без. Лимфа безлери. Асказан асты бези. Ишки секреция безлери. — лимфа *безлериниң* хәм иммун ағзаларының искерлиги жақсыланады (газетадан). Көплеген кеселликлер (жүрек қан тамыр, ишки секреция *безлери*, нерв кеселликлери) адамның ериншеклиги, өзиниң саламатлығына итибарсызлығы себепли болады (газетадан).

2. Усы ағзаның кеселлениуи нәтийжесинде искен, томпайған халаты. Оның тамағындағы *бези* үлкейип кетти... (газетадан).

3. Емшек сүт безлери. ◇ **Без бүйрек** ауыс. Ҳеш кимге мийрими жоқ, жақсылық қылмайтуғын, ысығы жоқ, тасбауыр. Пах, өзиң де *безбүйрек* екенсең-ау! (Ш.Сейтов).

БЕЗ II қ. безиу.

БЕЗБЕН ат. Рычаглы ямаса серппели өлшеуиш, төрези. Атыз басына *безбен* әкелинди,... (газетадан).

БЕЗГЕК ат. Денени қатты қыздырып, дирилдетип, тондырып ауыртатуғын жукпалы кеселлик. Оны ысытпа, қалтыратпа деп те атайды. *Безгек* — адам өмири ушын кәуипли, паразитлер келтирип шығаратуғын кеселлик болып, адамларға сүйир шыбынлар арқалы хәм наұқасқа қан қуйылғанда ямаса қан менен зыянланған медициналық әсбаплар ислетилгенде, сондай-ақ, хәмиледар хаялға безгек кеселлиги жукса, оның хәмилесине де кәуип болып, тууылыу ғактында жуғыуы мүмкин (газетадан). Дүнья жүзилик Денсаулықты сақлау шөлкеминиң маглыұматына қарағанда хәр жылы дүнья жүзинде 350 миллион адам *безгек* кеселлигин жуқтырады екен (газетадан).

БЕЗГЕКТЕЙ кел. Безгек сыяқлы болыу, усау, сондай болыу. Бүгинги хәдийсениң ақыбети не менен питетуғынлығын билмей, *безгектей* қалтырай басладым (Т.Қайыпбергенов). *Безгектей* қалшылдады (К.Султанов).

БЕЗЕ (фр. baiser — *носа*) Мәйек белоклары хәм қант араласпасынан таярланатуғын *пирожный*.

БЕЗЕЛИУ безеу феиилиниң өзгелик дәрежеси.... музейде «Қарақалпақ отауы хәм оның *безелиуінде* өнерментшилик» атамасында кешелер, шеберлик сабақлары шөлкемлестирилди

(газетадан). — Мине, қызық, мектеп иши *безелген*, Баяғыдан пүткіл басқа дүзелген (И.Юсупов).

БЕЗЕНДИРИҰ безениу фейилинің өзгелик дәрежеси.... қызды қымбат бахалы кийим менен *безендириуи* хәм басқа да усы сыяқлы өзлигимизге жат болған хәрекетлер некеленип атырған еки жастың бахты ушын әхмийетсиз (газетадан).

БЕЗЕНИҰ ф. Жасаныу, сәнлениу, түрлениу. Кийинген, *безенген* жигит қыз, жауан, Танца ойнар, қосық айтар жүз әлұан (Ә.Шамуратов). Кисинің көзине көринбес онша, Жолына мал берсең *безенбес* қанша («Мәспатша»). Атлары *безенген* жүйрик кийиктен, Булар да сауашқа түсти яранлар (Бердақ). ... үйдің *безениу* буйымлары болған қара үй безеклерин хәр бир қыз-келиншек тоқып, үйлерин сәнли етип безеуге қызыққан (газетадан).

БЕЗЕРГЕН ат. Жолаушы, жолшы. Адамзат емес шубхалы, Хақ *безерген* янлдыды.

БЕЗЕРИҰ ф. Түси қашыу, бозарыу. Ғаррыны көриуден баланың бети *безерип* кетти (ққ.х.е.).

БЕЗЕҰ I ат. Қан айланысының бузылыуынан пайда болатуғын адамның терисіндегі, денесіндегі қызыл бөртпе. Жигитлерге Сәрсенбайдың бетіндегі *безеулері* кем-кемнен үлкейип, қысық көзлері бурынғыдан да қысылып баратырғандай туйылды (Ш.Сейтов).

БЕЗЕҰ II ф. 1. Көркемлеу, нағыслау, сулыулау. Бунда хәмме гилем менен *безеген*. Жайларының дийуалын да, полын да (И.Юсупов), Гүл нағыслы обой менен, *Безеп* шыққан екен жайды (И.Юсупов). Тау-тоғайға салдым туйғын, Аяқ бауын *безеп* жезден (Бердақ). 2. Гүл хәм тағы басқа да өсимликлердің сән бериуі, қулпырыуы, дөниуі. ...бағлардан, бақшалардан хәр түрлі гүллер көширип әкелип, мәдений шертектің қыр айланасына отырғызып *безедик* (А.Бежимбетов). Қарсы алдында мөлдиреген Арзы көл, Гүлге *безеп* орматылған айнадай (И.Юсупов). Бәхәр-бәхәр, жаным бәхәр мийманым, Гүлге *безеп* келсең Әмиу бойларын (И.Юсупов). 3. Тәбият қубылыстарын сүүретлеу. Емески самал ести де көлдің жийеклерин ақ көбиклерге *безеди* (Ө.Айжанов). Хәм *безеп* өмир бәхәрин, Ушады бул қос

қарлығаш (Б.Қайыпназаров). ...ең жақсы сыпаттар менен *безеген* (Қ.Мақсетов).

БЕЗЕҰЛИ I кел. Сулыұланған, нағысланған, безелген.

БЕЗЕҰЛИ II кел. Бетінде жарасы, безеуі бар. — Сәрсенбай, пышағың өткір ме, я қайрақ берейін бе? — деди Өтептің бети *безеулі*, арық турақтан келген қара баласына (Ш.Сейтов).

БЕЗИГИҰ ф. Қашыу, күйиу, тойыныу. Мал алғысы келген залым «өзи *безиксин*» деп ура береді, көп мал бермесе айырмайды (С.Мәжитов).

БЕЗИЛДЕСИҰ ф. Жеркенишли түрде қашыу, зирилдесіу, Олардың үстінде әллі нәрселерден сәтем алған қызыл аяқлылар бурынғыдан да бетер шырылдасып, *безилдесип* тур (Ө.Айжанов).

БЕЗИЛДЕҰ ф. I Зирилдеп бақырыу, қышқырыу, бақырыу, ениреу. — Мә-ә-ә, — деп ғаррыны жылатып алған, сары жал ешки *безилдеп* бақырар ма (К.Султанов). *Безилдеди* жолға салған зарлы қыз, Биринен соң бири келді избе-из (ққ.поэз.ант.).

БЕЗИЛДЕҰ ф. II Ириңлескен жараның солқылдап ауырыуы, сырқырауы, қақсатыуы. ...жарам *безилдеп* шыдатар емес,... (Қ.Айымбетов).

БЕЗИҰ ф. Қашыу, үміт үзіу, тойыныу, шығынып кетиу, қапа болыу, жалығыу. Бала бул жерден де *безип*, басқа бир қалаға барса, адамлар жыйналып ұаз айтысып дәуір қус ушырып отыр екен (ққ.х.е.). Ой ақылсыз Палұан-ай, сен Жәмийладан емес, балаңнан да *бездің* ғой, мынауың журттан асқан тас бауырлық емес пе? (Ө.Айжанов). ◇ **Биротала безиу** — кейнине айланбау, қол үзіп кетиу. Мен енді көкнар дегеннен пүткіл *безгеним* болсын (С.Хожаниязов). **Уйқыдан безиу** — уйқысы келмеу, уйқыға берилмеу, уйқысы қашыу. Тек ғана жалғыз Гүлайша *уйқыдан безип* отыр (Т.Қайыпбергенов). **Безип кетиу** — түңилип кетиу, қашыу, үміт үзіп кешіу. ...сорлы мухаббат ушын дүньядан *безип кетиуге* таяр (Р.Тагор). **Елинен-журтынан безиу** — отырған елин, халқын таслау, қол үзіп кетиу. *Елден безип*, тауды гезип қанлы ауыз, Баспашы болып жүрген екен сол жауыз (И.Юсупов). **Жанынан безиу** — өмиринен, тиришиликтен, дүньядан үміт үзген,

жанын аямаған, жаннан кешкен. Ислеп қатарда жүре алмай, Истин жемисин тере алмай, Дүньяда рәхәт көре алмай, Өз жанынан безген екен (С.Мәжитов). *Жаннан безип* меннен басқа бул түнде, Жүрген екен қайсы «еси кирели» (К.Султанов).

БЕЗЛЕСИҰ ф. Организмнің ямаса организмдеги жараның безлеринің көбейиуі, рауажланыуы, асқынлап кетиуі. Дедим: болмас па екен уақыт дүзлесер, Деди: булар турса жараң *безлесер* (Қ.Ирманов). Дедим: алда хәмме рәхәт-хәзлесер, Деди: қайта бершимеклер *безлесер* (Қ.Ирманов).

БЕЙИМ кел. Жақын, оңайлы, ыңғайлы, ийкем, ийкемлі. Қарсы турып хан менен, Қанға *бейим* хан менен, Айқасып урыс салайық (Бердақ). Ол көркем прозаны қосықтай етип, поэзияны, лириканы прозаға меғзетип түрлендирип, кубылтып жазыуға айрықша *бейим* талант еди (Ж.Есенов). ◇ **Бейим бериу** — шамаласыу, жақынласыу, қолайласыу ийкемлесиу. Ауызы кемсендеп жылауға *бейим* берди де, азмаз ойға шүмди (Ж.Аймурзаев).

БЕЙИМИРЕК кел. Қолайырақ, ыңғайырақ, ийкемирек, ықшамлырақ. Оң жақта көпке *бейимирек*, суд, сол жақта қорғаушы, оң жақта прокурор (Қ.Ирманов).

БЕЙИМЛЕСИҰ ф. Ийкемлесиу, қолайласыу, ыңғайласыу, оңайласыу....отырыуға *бейимлескен* хаялды қайта турғызып жиберди (К.Султанов). Мүширип қашыуға *бейимлесип*, артына қарап еди (К.Султанов).

БЕЙИМЛЕСТИРИҰ бейимлеу фейилинің өзгелик дәрежеси. ... хәр түрлі жәмийетлик орталықта өзін-өзі көрсете билиуге *бейимлестиреди* (газетадан).

БЕЙИМЛЕҰ. ф Ийкемлеу, ыңғайлау, оңайлау, қолайлау, бир жөнге келтириу. Қандай мәмлекет болса да өз жағдайына қарап *бейимлеп*, тутқан жолына дийдилеп дүзилген бир ызығға сүйенип ис жүргизеди (Қ.Ирманов).

БЕЙИМЛИ кел. Оңайлы, ийкемлі, ыңғайлы, қолайлы. Сапар қандай жұмыстың түри болса да *бейимли* етип ислеиди (К.Султанов).

БЕЙИМЛИЛИК ат. Ийкемлилик, мейиллилик. Сәлийманың бундай жууғхалық ислерге *бейимлилиги* маған бұрыннан мәлим (К.Султанов).

БЕЙИШ ат. дин. Жәннет. Мұхаммед пайғамбарымыздың хәдисінде айтылғанындай, егер жанына қыянетлик етпеген хәр бир инсан мың түп терек отырғызса, туұрыдан-туұры *бейишке* барады деп те айтылған (газетадан). *Бейиште* мийуелер көп болып Алла таала оларға тек бир алманың ғана мийуесинен татып көриўди қадаған еткен екен (К.Мәмбетов).

БЕЙНЕ ат. 1. Түр-түс, көринис, тулға, турпат. «Апа, солар киятырған деп *бейнеңизди* атқан соң, шыдамай, сыртқа шыққаным еди (К.Султанов). *Бейнесин* көп сорап, Гүлбий әллен уақытта қызды танып алды (К.Султанов). 2. Ҳақыйқат, шын, дәл өзи, тап өзи, сыяқлы, қусаған. Сол *бейнеде* қыз екен («Мәспатша»). Айпаршаның отауын, Сол *бейнеде* сайлады («Мәспатша»).

БЕК I ат 1. Ел бийлеуши байларға, майда феодалларға хәм де олардың хызмет етиуши адамларына берилиуши атақ, лауазым. ...*бек*, беглербеги қусаған әмелдарлар қойып, солар арқалы хәзлик көрген (Қ.Ирманов). Шахзадалар, *бегиу-беклер*, Әдалатлы хеш болмады (Бердақ). Инаку-*бектин* баллары, Бәркулла жетти қоллары (Бердақ). 2. ауыс. Абырайлы, қадирли. Жәмий басқалардан өзін *бек* санайтуғын еди,... (газетадан). Кешеги кеткен *беглериме*, Енди айланып келмек жоқ (ққ. фоль.).

БЕК II кел. 1. Мықлы, қатты, берк. Сүйген ярым беллеринди, *бек* байла, Сүйгениң кеткеннен келерлиги гүманды («Алпамыс»). Бир күни есин ол жыйнар, Есин жыйнап жең түрип, Белин тағы *бек* бууып («Қырқ қыз»). Жети нарға жүк артып, аумасын деп *бек* тартып, қасына жети қосшы берип («Мәспатша»). 2. Дым, жүдә, күтә, оғада. 3. ауыс. Тайын турыу, тақ турыу қайыл болыу, бел байлау, тәуекел етиу. ◇ **Бесик бауы бек болсын** — бала жаңа дүньяға келгенде, тууылғанда, ата-анасына жас нәрестениң аман болыуына тилек етип айтылған сөз. **Белиң бек болсын** — саулықтың, турмыс аўхалдың жақсы болыуы ушын тилек етип айтылған алғыс сөз. Балам кете бер, жолың болсын, *белиң бек болсын*, — деди кемпир (газетадан). **Бек болыу** — бир нәрсеге ықшамлы нәзер салыу, сақ болыу, пұқталық етиу. Ендиги жағында-ақ *бек болың* дегеннен басқа Оразгүл жеңгей хеш

кайсысына кейиген де жок (Т.Қайыпбергенев). Парахатшылық ишки ойымның саған кереги жок, тилине *бек бол*, — деп ол жигит асығысly түрде, өз-өзинен хаўлыгып далаға шығып кетти (А.Бекимбетов). Еки ели аўызыма *бек болдым* (Г.Изимбетов). **Бек байлаў** — қатты етип байлаў, тастай етип бекитиў.

БЕКЕНЕ ат. Мурын тесигиниң сыртқы еки қапталы, мурынды сүңгиргенде услап қысатуғын жери, қанаты. *Бекенеси* пырылдап, Көкиреги сырылдап, Жорталмай мама болдырды («Алпамыс»).

БЕКИНИС ат. Жаўлардан қорғаныў ушын салынған қорған. Мен *бекинислери* асты-үстине шыққан шығар деп ойладым (Н.Дәўқараев). Сығалады, көрди, қарады, таллап жаў *бекинисин* анықлайды, болжайды (Ө.Шамуратов).

БЕКИНИСИЎ ф. Орналасыў, беркинисиў, жасырыныў. Биз де *бекинискен* жеримизди билдирмей өзгертип, автоматтан қардай оқ жаўдырдық (Ж.Аймурзаев). Сөйтип, сол түнде Буково хуторына келип *бекинистик те*, буйрық күте басладық (Ө.Хожаниязов).

БЕКИРЕ ат. Аўызы алқымында, тумсықлы балықтың бир түри. Хәр бир *бекирени* үш теңгеге баҳалап аламан (Қ.Ирманов). Ал, енди сениң маған беретугын балығың *бекире* хәм сүўен болсын (А.Бегимов). *Бекире*, сазан ушын аўлары барды, Қаст еткен кисиге даўлары барды (Бердақ).

БЕКИСИЎ ф. Беккемлениў, орынласыў, биригиў, табысыў, татыўласыў. Назлы Қалийланың сөзинен жигер алып буўыны *бекисти* (К.Султанов). Сонда кем-кем шынлығып, Бөгет қатып *бекисер* (Б.Қайыпназаров).

БЕКИТИЛИЎ бекиў феиилиниң өзгелик дәрежеси. Бәлким, гезектеги мәжилисте *бекитилиўи* итимал (И.Қурбанбаев). ... қандай да бир орынға басшы лаўазымға *бекитилген* инсан, ол көпшиликтиң исеними менен *бекитиледи* (газетадан).

БЕКИТИЎ ф. 1. Тастыйықлаў, тайынланыў. Алламурат совхоздың директоры болып *бекитилди* (газетадан) 2. Жабыў,

бөгеу, байлау, нығайту, қатайту, беккемлеу, жауу. Ортадағы бөлмениң есигін жауып, шегелер менен шегелеп, беккем *бекитип* таслады (Қ.Айымбетов). Усыманға келгенде ұсы қудыққа таслап ауызын тас етип *бекитип* кетті (қ.х.е.).

БЕКИУ ф. Орналасу, орнығу, нығайу, қатайу, қуатланыу. Бірден екі-екіден үш жылдан жылға тәсири *бекип*, елге кәдірлі мықлы (газетадан). Жастан аясында өсиріп, «жана ержетті, енді *бели бекисін*» деп жүрген үмітлі баласы Әжиниязды Хийғаға айдап, хан қәхәріне дус етсе, есер хан өжет балаға қандай зақым ететуғынын ким билсін!... (К.Султанов).

БЕКИШТИРИУ ф. Сөзден утыу, ауызын аштырмау, қатты кейіу, сөгіу, қатты урыу, сабау. Мен әбден қар болған дәрмансыз адамдай дир-дир ете қалдым, Қорадан жууырып шығып Бекбердини *бекиштирип* сөккім келді (К.Смамутов).

БЕККЕМ кел. Қатты, берк, нық, мықлы, тураклы, пысық, күшли. Топылған жауларды неше сауашта, *Беккем* бирлік пенен етті тас талқан (Т.Сейтмамутов). Алдыңызда белді бууайын *беккем* (И.Юсупов). ♦ **Беккем бол, беккем болу** — ийелік етіу, жаздырмау, қатты улау. — Кәне, дегдиге *беккем бол*, бахтымызға ийрімді жасап жатқан барлық семіз балықтар бірден деғдимізге жылымға түсе қойса ғой, — деді,... (А.Бекимбетов). Балаға *беккем болсын*, оның хәр қыйлы сандырақлап сөйлеген сөзлеріне итибар бермесін,... (А.Бекимбетов). Озал бастан беккем болып атына, Нама шалып жүрегіннің тарына (Т.Сейтжанов). **Беккем буу** — қатты етип буу, жақсы етип байлау, тақ туру, белин байлап шығу, жең түріу. Ол белин *беккем буып*, пуқара-шылық жумысына айланбақшы болды (Қ.Ирманов). Беккем дослық, беккем бирлік — ауызбиршилиқ. Сизді шын мухаббат пенен сүйген жигит қағаз-хүжжетті тексермейді, ол бар керегін жүрегіңізден, сезимиңізден, *беккем дослығыңыздан*, ақыл-ойыңыздан табады (А.Бекимбетов). Дослық-дослыққа уласып, *Беккем бирлік* өткен екен (Бердақ),

БЕККЕМИРЕК кел. Қаттырақ, мықымырақ. ... дизгінді *беккемирек* улап, ғунанға қамшы басып, үстине ат қойдым (Ө.Хожаниязов).

БЕККЕМЛЕНИҰ беккемлеу фейилинин өзлик дәрежеси. 1. Нығайысыу, толысыу. Олар тек өсип өрлеуді, *беккемленіуді* ғана биледи (И.Юсупов). 2. пед. Сабақтың *беккемленіуі*. Сонлықтан да, хәр бир сабақтың жаңа материалының өзлестірилип *беккемленіуіндегі* бирден-бир шешіуші усыл сыпатында танылған (газетадан).

БЕККЕМЛЕҰ ф. 1. Байлау, нығайту, бекинистіріу, тас етиу, қатайту, толықтыру, бәнт етиу, мықлау. Босағасын *беккемлеп*, Қорғасын полат куйдырды («Қырк қыз»). Ол да болса мойын дуақтың бир жағын неге *беккемлеу* керек (Қ.Айымбетов). 2. Денсаулықты беккемлеу. Жарысты өткеріудегі тийкарғы мақсет, жаслар арасында спорттың ғалабалығына ерисиу менен бирге олардың денсаулығын *беккемлеу* болып табылады (газетадан). 3. ауыс. Тәртіплестіріу, нормаға түсіріу. ...оқыу-методикалық базаны *беккемлеу* (газетадан)... жәмийетте нызам үстинлигин тәмийинлеу хәм нызамшылықты беккемлеу (газетадан). 4. пед. Сабақты *беккемлеу*. Усы қолланбада грамматикалық мағлыұмат хәм *беккемлеу* ушын шынығыулар түсиниу ушын әпиуайы етип берілген (газетадан).

БЕККЕМЛИК ат. 1. Қаттылық, беклик. ... дийуалларының *беккемлигі* буны айрықша бир әййемгі Мысыр қорғанларына усатып, Әуездің өзине де оғада мақул түскени соншелли, үйин де усы жерге көширіп әкелди (Ш.Сейтов).

БЕКЛЕҰ ф. Байлау, бөгеу, тас етиу. Барлық жолын *беклеп* әстен оятты. Ушып турды қорқып көзин жайнатты (И.Юсупов).

БЕКЛЕҰЛИ кел. Жабыулы, илиули, қаусырыулы, бәнтли, қулплы. Тек *беклеули* турған есикти барып ашқанда зордан турған Рүстем майданға тура қашады да,... (ққ.х.е.). *Беклеули* турған есикти, бирим-бирим ашады («Қырк қыз»). Қолым байлаулы, Жолым *беклеули* болып көринди (Ж.Аймурзаев).

БЕКЛИК ат. 1. Беклерге тән болған қатты хәрекет, жүристурыс. 2. Беккемлик, турақдылық. Түрк ғардашым, даңқы кеткен дүньяға, *Беглик* инабатың журттан зыяда (И.Юсупов).

БЕКТАС ат. Миллий ойын бир түри. Қызлардың майда домалақ таслар менен қолда қақшып ойнайтуғын ойыны.

Қызлардың *бектас* ойыны болса оларды зийрекликке, шаққанлыққа, сабырлыққа үйретеді (газетадан). Сүтилмек урыстырамыз-утамыз, ертеке айтысамыз, қосық айтамыз, *бектас* ойнаймыз (Г.Есемуратова).

БЕЛ I ат. Қазыұ хәм жерди ислеу ушын полаттан ямаса темирден исленген құрал. Айсыз қаранғы түнде далаға шығып баратырғанда колына бир *бел* илинди (Қ.Айымбетов). Темиршилер *бел*, кетпен соғады (Қ.Аралбаев). Дийқанлар *бел* менен казады арна, Шайыр кәлем менен жазар шығарма (И.Юсупов).

БЕЛ II ат. 1. Арқа жауырын менен күйімшақтың араларындағы жиңишке дене, организм бөлегі. *Белинде үлкен* тоғалы былғары қайыс (К.Султанов). Камшысын *белине* қыстырды (Ж.Аймурзаев). 2. Кийимнің белге тууры келген бөлегі, жери. *Белден* күнлик шапан кийип, Қос айдадың жанып күйип (С.Мәжитов). 3. Бир нәрсениң, хәдийсениң орта бөлегі, жери. Хаттың орта *белине* келгенде оның өңи ағарып кетти,... (К.Султанов). 4. Таудың қайқырақ жери, онша бийик емес жери, қапталы. Таудың *бели* қайқылау екен,... (газетадан). 5. аұыс. Елге сүйикли, таяныш, тирек. Талап етсем тууған елге, Куұат күшлер толып *белге* (Бердақ). Астында бар торы, Белинде гәўхар полаты (Әжинияз). ◇ **Бел бала** — а) Өзинен дөреген, тууылған бала. Жумабай шопанның нағыз *бел баласы* еди,... (кқ.х.е.). б) елдің, халықтың ғамын ойлаған, елдің хадал, хақыйқат перзенти, улы. «Маған ашық бәри данқлы жолдың дер, Белинскийдің *бел баласы* болдым» дер (И.Юсупов). ◇ **Бел байлау, бел бууы** — а) бир нәрсени ислеуге, баслауға кирисиу, тәуекел етиу, баслап жиберіу, тақ туруу. Олар өз азатлығын қорғауға *бел байлады* (Қ.Ирманов). Мен оның менен турмыс қуруға *бел байладым* (А.Бекимбетов). Сауаш болса *белин бууып*, Атланғанлар өткен екен (Бердақ). *Бел бууып*, билек сыбанып, Келди аудың басына (К.Султанов). б) Қайтыс болған адамның жақынларына айтылатуғын тәселле сөз. — Нуржан балам, *белди беккем буу!* — деди ауыл ғаррылары мархумның

баласына тәселле берип, енди усы үйдин отағасы өзинсең, әкең барысып-келискен жерлерге барыуың керек (М.Нызанов). **Белге түйиү, белге түсиү** — барлық қайғы-уғайым хәм басқа да аұырманлықлардың белге түсиуі. Мен хәзир бир адасқан ийт мысалы, Беттиң отын *белге түйген* бийшара (И.Юсупов). Қарамындай асқар таудын. Әрман зили белге түсти (И.Юсупов). **Бели бүгилиү, бели буратылыү** — қартайғанлықтан бели бүгилиү, қайғырыушылық, қамығыушылық, уғайымшылық, басына аұырманшылық түсиү. Жасы қайтқан ғаррылар, *Бүгилген бели* аналар, (Бердақ). Түргелип ертеден жумысқа шығып, Қолынды қабартып *белиңди бүгип* (Бердақ). Гүүилди жерге қызыл туулар тигилди, Душпанлардың бир жақ *бели бүгилди* (Қ.Ирманов). **Бел жазыү** — шаршағаннан кейин дем алыү. Соннан кешке шекем *белин жазып* алыү жоқ (Т.Қайыпбергенов). **Бели мертилиү** — жумыстың аұырлығынан, аұыр затты көтериүден майырылып қалыү. ...аұыр қайғыда *белим мертилгендей* жер баұырлап жығылдым (А.Бекимбетов). **Қыпша бел** — жиңишке нәзик беллер, бул көбинесе хаял-қызларға тән. *Қыпша беллери*, салбыраған тулымшағы бозарған түси он төрт, он бес жаста екенин аңартып тургандай (Б.Бекниязова). Қушағынан шыға алмай, қыстым *қыпша белинен* («Қырқ қыз»), *Қыпша бели* сым менен тартқандай, Көзлери гәұхар жаққандай, Мыңнан таңлап баққандай («Мәспатша»). Жорғаның бели — жақсы жорғалайтуғыи аттың бели. Сәмен *жорғаның белине* минип, жорғасын сүрип, Булынғырды жағалап («Мәспатша»). *Жорға белине* минеди, Тал қурығын өңгерип, Көлге қарай жөнеди («Алпамыс»). **Табыс бели** — жыйналған байлықтың көплиги, мықлылығы, кәни. Қоллардан гүл көгерди, Беркийди *табыс бели* (Г.Есемуратов). Бел дәрманы, бел қууаты — күштин, қууаттың, дәрманның, турмыс жағдайлардың аұхалы. Ғарма деген халға қууат, бар бол деген *белге қууат* (газетадан). Уғайым менен қайғыдан, *Қууат кетти белинен* (Жийен жырау). Көше-көше көштен әрман қалмады, Көрпе арқалап *белде дәрман* қалмады (ққ.х.к.).

БЕЛАРАШ ат. Жайға, әйуанға ямаса шертекке кесе тасланатуғын арқалық ағаш, өрмек хәм қозақ әсбапларындағы кесесине қойылатуғын ағаш. Өжирениң *белағашы* қайысып кетипти, — деди ғарры келгенлерге (газетадан).

БЕЛБЕҰ ат. 1. Былғарыдан, териден, тауардан, ямаса баска заттан бел бууыу ушын исленген зат. Тынық сууда көринген майда шабақларды услап *белбеуге* байлады (Б.Бекниязова). Убайдулла менен Сейдуллаға еки қолымды *белбеу* менен байлатты (Ж.Аймурзаев). Беллеримде шашаклы кырмызы *белбеу* (К.Султанов). 2. Қара үйдин керегесиниң сыртынан айналдырып орап байлайтуғын аркан. Бедеулерди тап *белбеуге* байладық («Қырк қыз»). 3. Аттың хәм ешектің белинен тартатуғын, ерин қосып байлайтуғын айыл, қайыс, белбеу. Бедегеден *белликлеп*, Ушығадан терликлеп, Сауаш ерин салады («Мәспатша»).

БЕЛБЕҰЛИК ат. 1. Белбеуге арналған материал. Апам қалаға барып *белбеулик* материал алды (газетадан). 2. Адам денесиниң аяқтан киндикке шекемги жери, аралығы. Жаптын сууы *белбеуликке* келди (газетадан).

БЕЛБУҰАР ат. Белдің белбеу бууатуғын жери, денениң орта бели. *Белбууардан* жауған қар (Ж.Аймурзаев). ... *белбууарынан* шөкпе қарға аяғымды басқан сайын кирип кетип отырдым (Ө.Айжанов) Бир атыз жер айдап таптым, *Белбууардан* шелин шаптым (Бердақ).

БЕЛГИ ат. 1. Шәртли белги, таңба. Конверттин сыртында, почтаның дөңгелек штампасында «Фергана қаласы, УзР» деген *белги* бар (А.Бекимбетов). Редсовет хәм союздын қарары бар, Не деген үндеу *белги* көп сызықша (И.Юсупов). 2. Бир нәрсениң басына қойылған ескерткиш, белги. Жойылмастай мәңгиге, тастан белги ойғызды («Қырк қыз»). Жаным тәслим етеди, Жылап-жылап баллары, Басына *белги* салады (Жийен жырау). 3. Адам денесиндеги сыртқы көринис, ким екенлигин, қандай екенлигин көрсетиуши қәсийетлер. Бул азаматтың ким екенин кимлер таныйды, қандай сыртқы денесиндеги *белгилерин* билесиз? — деп

капитан дөгерегін қоршап алған көплеген адамлардан сорады (А.Бекимбетов). Бундай сыртқы *белгилер* нерв кеселлерінде ғана болады (А.Бекимбетов). ... кең маңлайында қапалықтан түнерген айырым *белгилері* сезилді,... (А.Бекимбетов).

4. Түсиник, хабар, ишарат, ым. Абдулла тандырдан әсте-ақырын шығып, қыздың баяғы жигитке кел деген жерине барып, қызға *белги* береді (ққ.х.е.). Екеуиміздің *белгиміз* мұрт қағыуымыз болсын («Қоблан»). Өзинді өзін етін күлкі, Хәммелерге бердің *белги* (Өтеш). **5.** Түскен из, қалдық, орын, нышан. Молла қулағымыздың сыртына жазып, *белги* сызып жиберетуғын болғанлықтан, сууға шомылуың ғеш мүмкін емес (Ә.Шамуратов). Ана нұсқасын қайта тирилткен, Шебер қолдан тууылған *белги* (Г.Есемуратов). **◇ Белги беріу** — ымлау, ишара етіу, ым қағыу. — Жолды тосың! Өзім *белги* беремен, ... (К.Султанов). **Белги көміу, белги етіу** — белгиленген жер, орын, белгилеп домбық үйіу. Жүр екенсең таза жармыш бойында, Аралбайдың белги көмген жерінде (газетадан).

БЕЛГИЛЕНИУ белгилеу фейилинің өзгелік дәрежесі. Тарийхый мағлыұматлардың тән алғанындай-ақ, қалайда олардың XV әсирдің ақырында орайласқан жері Сығнақ әтирапындағы Үзген қаласы, арқа Хорезмдегі Султан Ұәйис тауларының әтирапы — деп белгиленеді (К.Мәмбетов).

БЕЛГИЛЕУ ф. **1.** Шәртлі белги қойыу, бір уақытты белгилеп қойыу. Пахта ушын *белгилеп*, Берген жері кеуілге, Унамайды тазадан, жер таппасаң егиуге (Б.Қайыпназаров). 1929-жылдың сентябрінде экспедицияның *белгилеген* маршрутын аяқладық (К.Айымбетов). **2.** Қадағалау, баклау, сер салыу. Келген жерін *белгиледи* де, келип тағы атына минди (Т.Қайыпбергенов). *Белгилепти* Қазақстан жерлерін, Тастырыуға ақ бийдайдың кәнлерін (Т.Сейтжанов). **3.** Уйғару, шөкелеу, бейімлеу. Досжанды әскербасы қылып *белгилейди* (ққ.х.е.). Өзинің сүйген адамларынан уәзир *белгилейди*, ... (ққ.х.е.). Бий-ақсақаллардың *белгилеген* жигитлері ата-анасын таслап кеткісі келмеді (Қ.Ирманов). **4.** Белги қылу, таңба салыу. Солай етип, бала *белгилеу* ушын

жолбарыстың арқа таспасын кесип алып, иштен белине қыстырады, ...(ққ.х.е.).

БЕЛГИЛИ кел. Билинген, мәлим, анық, айқын, атақлы, ашылған, тийисли. Бердақ қарақалпақ әдебиятының тарихынан *белгили* орын алады (Қ.Айымбетов). *Белгили* турақлы мәнзил ханамсаң, Сыйынарға пирим, жигер-санамсаң («Мәспатша»). Қарақалпақтар тарихын терең изертлеген белгили тарихшы П.П.Иванов бұл ханлардың бесеуиниң қарақалпақтардан болғанлығын анықтаған (Қ.Мәмбетов). **Белгили болыу** — хәммеге айқын, анық, мәлим болыу. Бұл ұақыя көпке *белгили* болып қалды (Қ.Айымбетов). Ал, бұл патшаның елине *белгили болсын*, белгисиз болсын, басқа жақтан адам келиуге болмайтуғын еди (ққ.х.е.). **Белгили баслы** — ири, көлемли, көзге көринерлик, хақыйқат. *Белгили баслы* кәсип-кәрим болмаса да, соңғы ұақытлары атыздағы адамлар арасына жийи-жийи барып турдым (Ө.Хожаниязов). ... аұылдың белгили баслы жигитлери отырыспа шөлкемлестиреди (Н.Дәуқараев). **Белгили мәкан** — анық, шын, хақыйқат, дурысly орын. Қоныс басқан жеримиз, Муңайтпас деген бұл атау, *Белгили мәкан* еттик биз (Жийен жырау).

БЕЛГИСИЗ кел. 1. Белгиси жоқ, анық емес. Неге екени *белгисиз* бүгин ол көлдің етегине көбирек карайды (Ө.Айжанов). ... кимге бағышланғаны бизлерге белгисиз жумбақ болды (Ә.Шамуратов). 2. Хабарсыз, нәмәлим, дерексиз, тайынсыз. Атажанның кашан келетуғыны *белгисиз* (Т.Қайыпбергенов). 3. Түп дереги белгили емес адам. Ырасында да, бұл белгисиз адам ким екен, және усы тереклерди дөн басына шаншып тәрбиялағанда оның қандай ой-әрманы болды екен? (Ш.Айтматов). Не қыларын билмей қыз тар көшениң ояқ-буяғына жалтаң-жалтаң қарап киятырғаны да сол екен, алдынан белгисиз биреу қақ ете қалды (А.Бегимов).

БЕЛГИСИЗЛИК ат. Хабарсызлық, мәлимсизлик, тайынсызлық, белгиси жоқлық, хабарсызлық. Бундай жоғалған жоқты таба алмаушылық, *белгисиз* ликбезлерге жаксы емес... (А.Бекимбетов).

БЕЛДАР ат. гөн.с. казыушы. Онсери бел топырақ атып, *белдардан* тапқан ешкіндей маған инам етесең-ау! (К.Султанов).

БЕЛДЕМЕ ат. Белбеу бууылатуғын жер. Шалбар ямаса ыштанның қайыс ямаса ышқыр байлайтуғын жери, ышқырлық. Төреш... еки көзи алақлап бир қолы менен *белдемесин* көтерип, апасына жетип келди (Н.Дәуқараев). Көйлегиниң етегин көтерип, белдемесине қыстырған (Н.Дәуқараев).

БЕЛДЕУ ат. Қара үйдин кийизиниң керегесиниң сыртынан оралып тартылатуғын арқан. *Белдеу* арқанларды байласаң-о ... деп буйырып сөйлеп еди, иштен хаял дауысы шықты (К.Султанов). ... белдеуи солкылдақ байланған үйлер қаңбақтай қалпылдап, көшпедей теңселди (К.Султанов). Насыбай шақшаны ал анау белдеуден! — деп ғарры хәнгирлеп бақырды сонда...(И.Юсупов).

БЕЛДЕУЛИК қ. белдеме.

БЕЛЕС ат. Бийик, дөң, қыр, дөңес. Бизге де Алма айтқан бахытқа жетиу үшін булдыр *белеслерден* асыуға туура келди (Ө.Айжанов). Суусыз хәптелик жол басқан сары нар, Бир *белестен* аса алмай шөгер ме? (И.Юсупов). Бул далада пахтакештин баласын, Белине бир миндирмеген *белес* көп (Т.Сейтжанов). ◇ Белес-белес — бийик-бийик, дөңес-дөңес, қыр-қыр, дөң-дөң. Алдымызда *белес-белес* таулар көринди (А.Бекимбетов).

БЕЛЕСТЕЙ кел. Дөңдей, қырдай, бийиктей, дөңестей. Алыстан көринген *белестей* елеслейди (газетадан).

БЕЛЖИП қ. белбеу.

БЕЛИЛА ат. (рус.белый — ақ, ақ реңли) Барлық түрдеги бояуларға хәм де эмалларға қосылатуғын ақ бояу. Айналарымды *белила* менен бояп шықтым (газетадан).

БЕЛЛАДОННА ат. (итал. belladonna — гөззал ханым, саҳибжамал) 1. бот. Томатлылар семьясына киретуғын көп жыллық зәхәрли өсимлик. *Белладоннаның* хәмме бөлеги

алкалоидларға бай. «ЎзМЭ». 2. Усы шөптен таярланатуғын дәри.

БЕЛЛЕСИҮ ф. спорт. 1. Гүресиү. Сонлықтан да, *беллесиүдиң* биринши бөлимін қорғаныүда жүрип, қарсыласының усылларын үйрениү менен өткерди (газетадан). Бул *беллесиүдиң* де басын табыслы баслағаны менен, алдын алынған жарақаты беллесиүди ақырына шекем алып барыү имканиятын бермеди (газетадан). 2. Айқасыү, гүресиү, шайқасыү. Гүресип, *беллесип* душпан жыкпасаң, қара жерге қазық қылып қақпасаң (Өтеші). Мықлы менен *беллес*, әззиге асылма (К.Султанов). 3. Аұыс. Билимлер беллесиүи. – Билимлер *беллесиүинде* женимпаз болыуыма бириншиден устазым жақыннан жәрдем берди (газетадан). Беллесиү барысында маған нәшебентлик хәққинда тема түсти (газетадан).

БЕЛЛЕТРИСТ ат. Беллетристикалық шығармалар жазыушы, прозалық шығармалар авторы.

БЕЛЛЕТРИСТИКАЛЫҚ кел. Беллетристикаға, прозаға тән.

БЕЛЛЕТРИСТИКА (фр. belleslettres – *гөззал, көркем әдебият*) Прозада жазылған көркем әдебият (роман, повесть, гүрриң хәм т.б.).

БЕЛЛИ кел. Күшли, қарыулы. Беглери бар таудан атын секирткен, Жолдас еткен *белли-белли* жигиттен (А.Муұсаев). Хәлиң белли, сыншыман деп қақсама, Тәсилинди өткерерсең басқаға (Т.Жумамуратов).

БЕЛЛИК к. белбеү.

БЕЛОК ат. биол. 1. Жанлы-жаныуарлар менен өсимлик-лердің ең зәрүр бөлегин курайтуғын, курамы азоттан ибарат болған курамалы орғаникалық бирикпе, зат. Химиялық усылда алынған *белок* унынан нан жабылды (газетадан). ... яғный оның курамындағы *белок* 3,5-4 процентке азайып, ал клетчатка 23-26 процентке артады (газетадан). 2. Тауык мәйегиниң ағыуызы.

БЕЛОРУС ат. 1. Белорус мәмлекетиниң негизги халқының (миллетиниң) аты. 2. Усы халыққа тән, тийисли. *Белорус* әдебияты. *Белорус* тили.

БЕЛОРУСЛАР ат. Белорус Республикасының (тийкаргы) халқы, белорус халқы.

БЕЛОРУСША 1. Белорус көркем өнери хәм мәдениятына, белорусларға тән. Белорусша ойын. Белорусша кийим. 2. Белорус тили. Белорусшаға аударыу. Белорусша сөйлеу.

БЕЛСЕНДИ кел. Искерли, жигерли, екпинли, турмыста алдынғы қатарда болыушылар. Ол байларды конфискалау басланған уақытта ең искер *белсендилердиң* бири еди (Т.Кутлымуратов). Кишкене *белсенди* бизлерди де шақырды (К.Султанов).

БЕЛСЕНДИЛИК ат. Искерлик, жигерлилик, екпинлилик. Турдымурат *белсендилик* етип жүр деп жайып шығыуы мүмкин (Т.Қайыпбергенов). Хаял-қызлардың жәмийетлик-сиясий *белсендилигин* асырыу (газетадан). ...жәмийетлик жумысларға оқыушылардың *белсендилик* пенен қатнасыуы тиккелей оқытыушыларымыздың бирлик пенен хәрекет етиуінде (газетадан).

БЕЛСЕНИУ ф. Жигерлениу, бел байлау. Тайын турыу, так турыу, күш пенен кирисиу, ғайратлы түрде умтылыу, ғайратланыу. Әсен: — Ата биринши гезекти маған бер? — деп *белсенип* турады (кк.х.е.). Сизлерди тарығып қысылған соң жаушыға *белсенип* қарсы турыуға мәдерим болмаған соң шақыртып отырман (К.Султанов). Қыйын ис түссе жеңеди, *Белсене* турып алысқан (Б.Қайыпназаров).

БЕЛУГА (р. белый — ақ, ақ реңли) Бекире тәризли, ярым ай формасындағы, аұызы үлкен ақ балық.

БЕЛУХА зоол. Дельфин тәризлилер семьясына киретуғын сүт емизюши хайуанлардың жалғыз түри; ири дельфин.

БЕЛШЕ ат. 1. Белдиң кишкене түри, кишкене бел. Бала жууырыуы менен үйіндеги *белшени* алып келип, кулақты байлады (Қ.Айымбетов). 2. Белбеу бууатуғын жер, белбууар. Ауыр екен соншелли, Қара тасты қақ жарып, *Белшесинен* батады («Ер Зийуар»). ◇ **Белшеринен батыу** — а) патас болыу, кирге батыу. ... *белшеринеи қанға батып*, дизесинеи суу кешип

жүргенде де усыны әрман етеди екен (Ө.Айжанов). **б)** гәп сөзге калыў, машкулға түсиў, жумыстан басын ала алмаў, жумысы көп болыў. Түн ишинде тер төгип, бүлинип *белшеринен батып* киятырғанының себеби бар (Ж.Аймурзаев). **в)** қарызлы болыў, қарыздар болыў. Қарызға ала-ала *белшеримизден баттық* (Ж.Аймурзаев).

БЕЛЬГИЯЛЫ ат. Бельгия мәмлекетине тийисли, тән. *Бельгиялы* хаял. *Бельгиялы* киси.

БЕЛЬЭТАЖ (фр. bel — *шырайлы*, etage — *қабат*, ярус) Тамаша залында партер хәм амфитеатр үстине қурылған, орынлықлар қойылған шеңбер тәризли айуан, биринши ярус.

БЕЛЯШИ ат. Қамырдың ишине гәш, картошка хәм т.б. салып қуўырылып таярланатуғын тағам түри. Соған дейин мениң ишетуғыным еки мезгил гәшсиз суп, еки *беяши* (М.Нызанов).

БЕНГАЛИЯЛЫ Бангладеш мәмлекети хәм Ҳиндстанда жасаўшы халық, миллет ўәкили. *Бенгалиялы* хаял.

БЕНГАЛЛАР Бангладеш мәмлекетиниң хәм Ҳиндистанның Бенгалия штатының тийкарғы халқы. Бангладеш халқының 98% и *бенгаллар*. («ӨзМЭ»).

БЕНДЕ ат. 1. Адам баласы, адамзат. Алғыс алған ҳарымас, Бийсабыр *бенде* мандымас («Мәспатша»). Қайдан жүрсен, турсаң деген хеш *бенде* болмады («Алпамыс»). — Мәтжан иним, ондай демен! Әжел келсе, бир Алладан, *бендеден* кәриўте болмайды (З.Қайнарова). Әси кетсем қайттым, тәўбе еттим, *бендени* жарылқаў, жазалаў яратқанның иси, — деди ишинен сыбырланып (М.Нызанов). 2. Биреўге қараслы, бағынышлы, қарамағында болыў. ...үш күннен бери усыманда *бенде* болып жатырмыз (Б.Бекниязова). Өз елимде қайнап тасып толыппан, Ойласам ерким жоқ *бенде* болыппан («Алпамыс»). Сәхәр ўақта қырлы дүпән атылды, *Бенде* болып түстим қолым шатылды (Әжинияз). ◇ *Бенде етиў* — қул қылыў, қараслы қылыў, зорлап қол астында жумсаў. ...қызларды *бенде* етиптимиш (Ж.Аймурзаев). ...баспашылар қолына илинген халықты *бенде* етип өз елине айдайды (Б.Исмайлов).

БЕНДЕЛИК ат. 1. Куллык, туткынлык, еркинсизлик, кулшылык. *Бенделиктен* ақылым болды мениң лал. Капалыкта таркатқанман дүнья-мал («Мәспатша»). Дийуанбеги Мәмбетмурат, *Бенделиктен* болған азат (Бердақ).

2. Адам қайтыс болғанда мархумның жақынларына айтылатуғын тәселле сөз. — *Бенделик*, қалған жасын балларына берсин (З.Қайнарова).

БЕНДЕШИЛИК ат. Адам баласының Алла таалаға ғәрезлилиги, қараслылығы, тәғдири. *Бендешилик*, басымызға ис түссе, тағы бир өзимиздей бахтықараны көрип, өзимизди жубатамыз (Ш.Сейтов). Бирақ, баяғы *бендешилик* сол кем жеринди кемис көресең де турасаң (Ө.Хожаниязов).

БЕНЕН к.с. Гәп пенен гөпти, сөз бенен сөзди байланыстыратуғын көмекши сөз. Фонетикалық вариантлары: менен, пенен. Мәтнийаз *бенен* Есмурзаны шақырдым (Ж.Аймурзаев). «Өзим есапласам өгиз *бенен* сыйыр тийеди». ... (Қ.Айымбетов). Жигит Дәстегүлге қонақ болады, үш-төрт күн қыз *бенен* бирге болып зауық қурады (кк.х.е.).

БЕНЕФИС (фр. *benefice* — пайда; жеңиллик) Түсими, пайдасы толық яки бир бөлеги театр жәмәәтине яки айырым актёрға төленетуғын спектакль яки концерт.

БЕНЕФИЦИАНТ ат. Белгили артист яки театр хызметкери хұрметине шөлкемлестирилген бенефис.

БЕНЗИН ат. (фр. *Benzine* <лат. *benzol* — *Явахош ийисли ширеси*) Нефтьтен яки нефть газынан алынатуғын түссиз, суйық жанармай. Органикалық еритиүшилер де керосин, *бензин*, май т. б. жақсы ерийди (А.Джалменов, П.Карпов). Бактеги *бензинин* сырқып алып кетипти (М.Нызанов). ... экология хәм қоршаған орталыққа өз тәсирин тийгизип атырған автомашиналардан шығатуғын газ хәм *бензинлердиң* ийисин азайтыў... (газетадан).

БЕНЗОВОЗ ат. (рус. *воз(ить)* — *бензин тасыўшы*). Бензин тасыўға арналған; бензин тасыўшы машина.

БЕНЗОКОЛОНКА ат. (бензин + лат. *columna* — колонка) Автотранспорт куралларына бензин куйууға мөлшерленген колонна курылма; насослы станция.

БЕНЗОЛ ат. (бензин+лат. *ol (eum)* — май) Тас көмир смоласынан алынып, бензинге қосылатуғын, сондай-ақ, лак, бояу, жарылуышы затлар, пластмассалар хәм т.б. таярлауда пайдаланылатуғын, реңсиз, тез жаныуышы, ушатуғын суйыклық. Суйық бензол териге күшли тәсир қылады («ӨЗМЭ»).

БЕНУАР ат. (фр. *baignoire*). Театрда партер дәрежесинде яки оннан сәл жокары ложаның төменги ярус.

БЕР к. бериу.

БЕРГЕНЕК ат. Арбаның дөңгелегиндеги көшерди кийгизетуғын гүпшектің ортасындағы тесигине орналас-тыратуғын доғал формасындағы шойыннан қуйылған дөңгелек темир. Шыкты булар қаладан, *Бергенекти* майлатып, Ауыр ләшкер айдатып («Қырқ қыз»). *Бергенегиниң* беркинбеген, Дегершигин диркилдеген, Өгиз жексе зорға жүрген, Арысың да жаман арба (Күнхожа). Арба дегенде *бергенек* болатуғын еди, бунда ол жоқ (Ш.Айтматов).

БЕРГИ кел. Арғының бергиси, қарама-қарсысы. *Берги* жайдың ишинде, Қаклаған қойдың ети бар («Қырқ қыз»). — Олар төрде, *берги* шетте Сайымбет, қәдимги, қәхәр-ленгендеги түрине енип, сазырайып отыр (Ш.Сейтов). ◇ **Берги жақ, берги бет** — бир нәрсениң берги жағы, таманы, бети. ... сол жердеги бир кемеши ғаррыға гезлестим де *берги жағаға* өттим (К.Смамутов). ... қара бала жаптың ортасынан *берги бетине* жүзип келип сууға ийилген қара талдың шакасынан усады (А.Бекимбетов). Арғы жағаға асау дәрья, *Берги жағы* кең гүзар жол (И.Юсупов). Ол төрт урыу суу өтпеди, *Берги жақта* қалған екен (Бердақ).

БЕРГИЗИҰ бериу феиилиниң өзгелик дәрежеси. Даналардың мәжилисине киргизип, Уллы нәсиятлар *бергиздиң* бизге (И.Юсупов).

БЕРГИЛ к. бериў.

БЕРГИСИЗ кел. Бир нәрсениң қунына турарлық, қәдирли, жақсы. Турмысымда не бир күнлер гезлести, Өмиримниң ярымына *бергисиз* (Т.Жумамуратов). Хәзир бар қулаш тор алтынға *бергисиз* болып тур (К.Султанов).

БЕРДЕНКЕ БЕРДАНКА. ат. XIX әсир орталарында америкалы полковник Х.Бердан ойлап тапқан жалғыз оқ пенен атылатуғын мылтық. Қызкеткенниң жағасында турыш, *берденке* менен қырып тасладық (Ж.Аймурзаев). Еркебай кетипти хәддинен асып, Халықтың гүнасыз көз жасын шашып, Қолындағы *берденкеге* оқ басып, Көшер деп Әуезге пәрман қылдылар (Бердақ).

БЕРЕГЕН кел. Қолы ашық, сақый, кеуілшек. *Береген* қолым алаған, алаған қолым береген (ққ.х.н.).

БЕРЕКЕТ ат. 1. Бахыт, молшылық, ығбал, баршылық. ... ел-журтқа *берекет* енди, ... (Ө.Шамуратов). Жыйналған көптен хәрекет, Көбейди сондай *берекет* (А.Дабылов). Бизде сөз бар: мийман ырыс-*берекет*. Қонақ күтиў — зийнети хәр адамның (И.Юсупов). 2. Алғыс, тилек, қанаат. Нур *берекет* жаўсын шеберге, Бәнт етти тек кеўлим ояў (Г.Есемуратов). Молла Измурат солай болар, Сондайлардан *берекет* алар (Өтеш). ◇ **Берекет табыў** — алғыс алыў, тилек етиў, қанаатланыў. *Берекет табың*, бар жәрдемиңизди бизден аямаң, ағай (А.Бекимбетов). — «*Берекет тап*» — деп қуўанды Сәрсенбай, — ойымның үстинен түстин, жан аға (Ө.Айжанов). Айтатуғыны: «Илайым *берекет тапсын*» (Ө.Хожаниязов). **Берекети қашыў** — кеуілдегидей жақсы болмаў. — Қәхәрли, қарыўлы қыстың *берекети қашты* (К.Султанов). **Берекет таппаў** — иси келиспеў, пайдасыз. Бул адам емес, бәле екен, буның менен урысып *берекет таппасбыз*, ... (ққ.х.е.). **Берекети болмаў** — мәниси болмаў, әбигер болыў, Шынын айтқанда үйде отырып *берекетим болмады* (Ө.Хожаниязов).

БЕРЕКЕТЛЕНИЎ ф.Молайыў, молшылыққа ушыраў, жақсы турмыс қурыў, бахытлы болыў, бахыт кириў, бахыт келиў.

БЕРЕКЕТЛИ 1. кел. Мол, өнімлі, курғын. Шөлкемлесіп ислеген жумыстың *берекетли* екенін көрсетті (газетадан). 2. Бахытлы, ауызбіршиликлі. Уйытқы болып *берекетли* үйімде, Беккем шаңарақты дүзген хаяллар (Г.Нурлеспесова). Өдепли бол, бетінен ала берме, өзің жақсы болсаң, саған кім тийеді, хеш кім де тиймейді. Жақсы қатнас, *берекетли* турмыс әне сонда болады (Т.Қайыпбергенов).

БЕРЕКЕТЛИЛИК қ. берекетли.

БЕРЕКЕТЛИРЕК кел. Молырақ, көбірек, көрінерлік, көп, өнімлірек. ... кешкі аўкаты ушын бір зағара беріп, тағы да берекетлірек іслеўге кеңес етіп, аўылына кететуғын еді (С.Айний).

БЕРЕКЕТСИЗ кел. Пайдасыз, сапасыз, өнімсіз. Сапасыз, *берекетсіз* егінлердің өнімі менен бала-шағаны тойдырыў, хожалықты жүргізіў, оңай емес еді (Қ.Ирманов). Бірақ та, пейіллер, мәплер дағысып, Дүнья — *берекетсіз* бір үйге усар. (И.Юсупов).

БЕРЕКЕТСИЗЛЕНИЎ ф. Жарлыланыў, әбигерлениў, бахты тайыў, нашарланыў. Усы күнлери Сәлийма *берекетсізленип*, турмысы төменлеп кетті (Қ.Султанов).

БЕРЕКЕТСИЗЛИК қ. берекетсіз.

БЕРЕҢ-ЗЕРЕҢ р. Былғасық, тәртіпсізлік, тәртібі жоқ, әйуан-жәйуаны шығыў. Үй-иші *берең-зерең* (Ө.Айжанов). Әйуан-жәйуан болған *берең-зерең*, Дуўшар болдым, қызыл шенгел хәремге (А.Дабылов).

БЕРЕСИ ат. Биреўге бериўге тийісли нәрсе, қарыз. Оннан тысқары араға сиңген көп *береси* нәрселерді қайтарысыў деп хәмір етіпти (Қ.Султанов). *Бересиге* бесеў көп, аласыға алтаў аз (ққ.х.н-м.).

БЕРЕСИЛИ кел. Қарыздар, биреўге бериўге тийісли нәрсе. Дәулет Жумабайға *бересили* болып қалды (газетадан).

БЕРЕТ (КА) (итал. beretta — *жалпақ, ийілген шапка*) Жийексіз, жеңіл хәм жумсақ, жалпақ бас кийім.

БЕРЖАҚ кел. Арғы тәрәптің бергі қарама-қарсы тәрәпи. Хийуа ханының «Майлы шенгел» деген жерінен *бержағын*

өз қол астына сорайды (ққ.х.е.). Сол жүристе ол тырс еткен сес шығармай жолдың гә аржағына, гә *бержағына* өтті (Ш.Айтматов).

БЕРЖАҚЛЫ кел. Берги тәрәпке тийисли жер. Бирақ, *бержақлы* елат бийликтен түссе де, оны еле «аға бий» деп атайды (К.Султанов).

БЕРИ I. к. с. Белгили бир уақыттан соң, кейин, изинен. Мен оны ата-тегинен *бери* билемен (ққ.х.е.). Азаннан *бери* анадан мына жағын айдадым деп, қолын силтеп көрсетипти (ққ.х. е.).

БЕРИ II. р. Жақынласыу, қапталына келиу. Айтыссак кел *бери*, қандай күшин бар (Қ.Айымбетов).

БЕРИКЛИК ат. Күшлилик, мықтылық, қарыулылық, табанлылық, шыдамлылық, беккемлик, турақтылық. Ақшолпанның Палманды күткени мухаббатқа *бериклигин* дәлиллейди (Г.Есемуратов). Өз сөзіме *бериклигимди* хәр нәрсе менен дәлиллеймен! (А.Бекимбетов).

БЕРИЛИУ ф. 1. Бир нәрсеге кеуил қойыу, ынтығып қарау, сер салыу, ғалаба қарасыу. — Зыяны жоқ, ... тәсирли бир қыялға *берилип* кеткен шығарсыз (А.Бекимбетов). ... балалық қыялға *берилип* шеберлигимди, уқыплы екенімди бир көрсетип таслағым келди, ... (Ө.Айжанов) Қандай ис болмасын оған шын *берилип* ислеу керек (Газетадан.). 2. Бир нәрсеге берилиу, шуғылланыу, бәнт болыу. Хызметте жүргенде ишиушиликке *берилип*, көп жерде сыры ашылып, халыққа күлкі болған жерлери де болды (Қ.Айымбетов). 3. Биреуге бир нәрсениң берилиуи, тапсырылыуы, баға берилиуи. Мине, Перигүл бүгін мектептен қайтып келип, муғаллим тәрәпинен үйге *берилген* тапсырманы орынлауға киристи (Ө.Айжанов). Биринши сөз Орынгүл Сабуроваға *берилди* (Ж.Сейтназаров) аз да болса мийнет еллериниң образы *берилди* (Г.Есемуратов). ... сөз басында түсиник берилген (Қ.Айымбетов). ◇ **Мәулет берилиу** — белгили бир нәрсеге уақыттың берилиуи. Байға еки келте базар, бир узак базар — үш базар *мәулет берилди* (К.Султанов). *Дәкки берилиу*

— тыйым салыу, ескертиу, қайтарып таслау. Олардың *дәккиси берилиуи* керек (С.Нурымбетов).

БЕРИЛЛ (грек. *beryllos* — көк-жасыл реңли қымбат бақалы тас) Түрлі реңли жылтырақ минерал; қымбат бақалы тас.

БЕРИЛЛИЙ (лат. *Beryllium* < грек. *beryllos*) хим. Менделеев периодлық системасының II топарына тийисли, ериуі қыйын, қатты, жеңіл, гүмис реңли металл.

БЕРИС: алыс-берис ат. Арадағы бир-биреуден алысып берисетуғын затлары. Екеуимиздің арамызда бурыннан *алыс-берис* бар (Б.Бекниязова).

БЕРИСИҰ Бериу фейилинің шериклик дәрежеси. Шыңғыс хан монғолдың оғада аз болыуына қарамастан бул бөлекти беккем тутып турыу ушын Қыпшақ беклери менен қыз алысып, қыз *берисип* хәкимлик орынларға тайынлай баслады (К.Мәмбетов).

БЕРИҰ ф. Қандай да болмасын бир нәрсени ямаса бир затты екінши биреуге бериу, тапсыруу, қутылыу, өткеріу. *Берсең* аларсан, *ексең* оарсан (ққ.х.н.). Қырқ қатын буған аямай, *Береди* күнде аппақ май, Болып пақырдың кеули жай, Көп жыл өмир сүрген екен (Бердақ). ◇ **Хабар бериу — а)** бир нәрсе хаққындағы хәдийсени ямаса уақыяны екінши биреуге жеткеріу, хабар етиу. Памир тауларында шарқ урған сунқар, Бәлент абырайыңнан *бергендей хабар* (И Юсупов). Гүзесин сындырған келин, *Хабар бергил* еллеріңнен (ққ.х.қ.). **б)** бир мәселени жеткермеу, хабар бермеу, хабар етпеу, хабарландырмау. Кеше Айтжанның әменгерлерине де *хабар бере алмадық*, — деп үй ийеси баслаған соң оны сорау менен толықтырууды ғана ойлады (Т.Қайыпбергенев). Сес бериу, гудок бериу — **а)** бир нәрсенің дауыс шығарып хабар бериуі. ... ақ сүптей таза қар әри кеппеген былғарыдай қышырлап сес береді (К.Султанов). Машина келип электр лампасының астында тоқтады да *гудок берди* (С.Хожаниязов). **б)** дауыс шығармау, дауыс бермеу. ... бірақ Садулла хеш жақтан *сес бермеген* (А.Бекимбетов). **Дауыс бериу — а)** үн шығаруу, сес шығаруу. Сырттан келген адамға Жәмийла үйде отырып

дауыс берди (К.Султанов). **б)** дизимге алынған депутатларды сайлаудан өткеріу ушын дауыс бериу, сайлаудан өтиу. Турымбет *дауыс бериуге* екінши күни азанда қатнасты (Т.Қайыпбергенов). **Жууап бериу** — **а)** биреудің сорауын қанаатландыру. Ушып турып шапшаң *жууап берди* (К.Султанов). Хәр қайсысы өзине тийисли сораулар бойынша *жууап берип* кеуилли отыр (Т.Қайыпбергенов). **б)** жууапкер болу, миннетленген жұмысты бәржай етиу, мойнына жүклеу. ...хәзирги күннің талабына тез *жууап бериуи* арқалы көзге түсти (Г.Есемуратов). ... шақырықты тек илимий хызметкерлер ғана емес, республиканың барлық интеллигенциясы қызғынлы қутлықлап, ис пенен *жууап береди* (Б.Исмайлов). **в)** сораған сорауына жууап бермеу, жууап қайтармау. Оған Дәулет *жууап бермеди де*, көзинің қыйығы менен карап қойды (С.Хожаниязов). **Ұәде бериу, сөз бериу** — **а)** бир нәрсеге ұәде етиу, ұәде қылу, рийзалығын билдириу, рийзашылығын бериу, билдириу. Айырым уақытта *ұәде берип* турып кейнинен тая кетеди (Т.Қайыпбергенов). ... олар атланар уақытта Жәлмен хәммениң көзинше *ұәде берип* қалды (Т.Қайыпбергенов). **б)** биреудің шығып сөйлеуине рухсат етпеу, сөйлетпеу. Сөз *бермеу* керек еди, бузды — деди бийлердин биреуи (Т.Қайыпбергенов). **в)** хеш адамға сөз берместен бир адамның сөйлей бериуи, быжық адам, сөйлемшек. Салийма Жәмийлаға *сөз берместен* сөйлей берди (К.Султанов). **г)** араға иритки салу, ғыжақ бериу, биреуди биреуге жаманлау, айныту. Салийма болса Жәмийлаға *сөз берип* айнытпақшы болды (К.Султанов). **д)** екінши биреудің сөйлесиуине гезек бериу, рухсат етиу. Сөзин тауысып отырып, өзи *сөз берди* қызға (Т.Жумамуратов). **Сәлем бериу** — сәлемлесиу, аманласу, хүрметлеу. ... топар-топар балалар менен қызлар шуұласып лейтенантқа *сәлем береди* (А.Бекимбетов). Үйге биринин изинен бири сәлем берип үш ғарры кирип келди (К.Султанов). **Той бериу** — белгили бир қууанышқа байланыслы мереке өткеріу. Себеби, бундай жыйынды *той бергенниң* ямаса елиниң әменгерлері ғана сырттан

келгенлерге қайырқомлық етеди (Т.Қайыпбергенев). *Той бериуің керек* (Қ.Ирманов) **Бахыт бериу** — жақсы турмыста жасау. Жайлауым жан еди мәлим хәммеге, Куда *бахыт бермеди ме* бизлерге (Күнхожа). **Баха бериу** — бир нәрсеге сын көз бенен карау, жоқары бахалау. ... бул эпосқа күтә жақсы баха бергенлигин айтыудың өзи-ақ жеткиликли (Б.Исмайллов). Халық ядлап хәм оларды терең мухаббат пенен, оларға көтеринкилик пенен *баха берди* (Б.Исмайллов). **Есап бериу** — исленген жұмыс тууралы түсиник бериу, есапласуу. Уатан ушын ислеген хәр бир қахарманлык ислериннен *есап бергиң* келеди (С.Хожаниязов). **Тәжим бериу** — ийилип сәлем бериу, хұрметлеу, иззетлеу, қәдирлеу. Өзимнің *тәжим берип* еңкейип түскен елатым (К.Султанов). ...қатты жүрген адамға *тәжим бергендей* көринеди (С.Хожаниязов). Хасыл кийим кийиндим, *Тәжим берип* ийилдим (ққ.х.қ.). **Келисим бермеу** — бир нәрсе хаққында белгили бир шешимге келмеу, жуумақ шығармау, руқсат етпеу, мәмлеге келмеу. Мине усы себепли ол районнан бир адам барып ауыл менен таныстырсын деген пикирге де *келисим бермеди* (Т.Қайыпбергенев). **Сәлем бермеу** — аманласпау, көреспеу, сәлемлеспеу. ... *сәлем бермей* сөйлесе басладым (Ж.Аймурзаев). Жол-жөнекей *сәлем бермей* өтсем деп, Қағып кирдим ярым әсир қапысын (Т.Жумамуратов). **Сорау бериу** — а) бир нәрсени билгиси келиу. Ал, *сорауды* тағы *бериуге* тығылып қалдым (С.Салиев). Ержанның әкесине *берген сауалының* мәниси усы еди (С.Хожаниязов). б) бир нәрсени билиу ушын сорау бермеу, билгиси келмеу. Сол ойласықта исенимли оқыушысына алды менен хеш *сорау бермес* (Т.Қайыпбергенев). **Азап бериу** — зулымын өткерип, азаплау, қыйнау, зорлау. Оған қатты *азап бериуди* көзде тутты (Т.Қайыпбергенев). Бийшара, ол хеш кимге *азап берип те* сөйлеген жоқ (Т.Қайыпбергенев). **Сыбағасын бериу** — жазасын бериу, сазайын бериу, кегин алыу, есесин қайтарыу. Басын уұкалап турмастан ол да Сержанның *сыбағасын берди* (Т.Қайыпбергенев). **Сыр бериу** — а) пикирин, қыялын билдирип қойу, сырын алыу, қыялын, пикирин билиу.

Тисиннен шығарып, көпшиликке *сыр берсең* меннен тууып, әкеннен болмағаның, ... (Т.Қайыпбергенов). **б)** сездирмей қалыу, жасырып қалыу, билдирмеу, сыр бермеу. ... «*сыр бермейин*» дейдей, жумыстан шаршады (Т.Қайыпбергенов). **Бережақ** — бир нәрсени ямаса миннетли қарызын бериуге таярлық, бериу алдындағы уақыт. Айсулыу қолындағы кітабын маған *бережақ* болып умтылды,... (газетадан). **Жаза бермеу** — ислеген жынаяты, қылмысы үшін тийисли жазасын бермеу, шара қолланбау. ... бир мәртебе жынаятлы *жаза берместен* административлик түрде елиу манат штраф пенен шекленеміз (А.Бекимбетов). **Мақтай бермеу** — бир нәрсени шеннен тысқары мақтамау, хошаметлемей. Сизлер келген жериңизди көп *мақтай* бермең (А.Бекимбетов). **Бой бермеу** — көлдин, каналдың адамға бой бермейтуғын ең шүңгил жери, терең жери. Терең, терең!? Үлкен адамларға да *бой бермейди* (А.Бекимбетов). **Ашып бермеу** — бир хәдийсениң сырын ашып бермеу. ... тәбиятын *ашып бермей*, көбинесе справкалық характерде тоқталып өтеди (Г.Есемуратов). **Дәмелене бериу** — үмитлениу, дәме етиу, дәмелениу, үмит етиу. Усыны айтаман да бир нәрсе айтар деп *дәмелене бердим* (Ө.Айжанов). **Жейбериу, жалмай бериу** — шайнау, жута бериу, жутынуу, жоқ етиу. — Хәй улым, халыққа ким жаманлық етсе, өз басын өзи *жалмай береді* (С.Хожаниязов). Оннан да магазиндеги тайын тамақ консерваны *жей берсем*, ... (Қ.Айымбетов). **Қууат бериу** — дәрман болыу, күш болыу, күшке ениу, қарыулануу, қууатлануу. *Қууат берип* нурлы өмирдің ағымы, Толы жеңис басқан хәр бир адымы (К.Султанов). Жазларда жайнап кулашын, Атызға арнап *қууат берген* (Ж.Аймурзаев). Денеге *қууат бергендей* хәз етеди (Ж.Аймурзаев). **Шалжаңлай бериу** — ғоддаслануу, гәрдийиу, қайқылануу. ... Қыдыр аяғын баса алмай тек шалжаңлай *берди* (С.Хожаниязов). **Ас бериу** — а) қайтыс болған адамның асларын бериу. оның да жыл *асын бериуге* таярланып атыр (К.Султанов). **б)** көп адамларды шақырып тамақ, аұқат бериу. *Берерге асың* болмаса, Елде қалай жүре аласаң (А.Дабылов).

Аты шыккан ерди жыйып, Аш-арыкка *ас берип* («Мәспатша»). **Көринис бериу** — сулыуланыу, түр бериу, өң бериу. Кызыл гүлдин ғұмшасындай ашылып, Шырайланып *көринис берди* жамалы (А.Дабылов). **Писирип бериу** — аўқатты, тамақты, асты таярлап бериу, писирип тайын етиу. Сақый адам саранды хәр түрли тамақлар *писирип берип* сыйлап жибереди (Қ.Айымбетов). **Жан бериу** — қаза болыу, жан тапсырыу, өлиу, қурбан болыу. Сен тилесең мен *берейин жанымди*, Яр кара көзлерің не тилер меннен? (ққ.х.к.). Сенсең жүре-гимнің ғамхор жанажан, Саған керек болса биз *беремиз жан* (Ж.Аймурзаев). **Руқсат бериу** — бостанлыққа шығарыу, босатып жиберіу. *Руқсат беремен* деп жүр едим (К.Султанов). **Концерт бериу** — көп адамларды жыйнап қосық айттырыу, ойын көрсетиу, тамаша бериу. ... *концерт берип* атыр еди, отырды да калды (С.Хожаниязов). **Жеңислик бериу** — тең келиу, сай келиу. Жигитлер нағыз жағдайпаз хәм сырттан келген адамларға жеңислик *бергендей* емес екен (Т.Қайыпбергенов). **Жемис бериу** — мийуе бериу, мийуелеу, өнім бериу, зүрәәт бериу. Усы бәхәрде хәммеси де гүллеп *жемис бериуи* керек (С.Хожаниязов). **Мейил бериу** — шамаласыу, жақынласыу, қолайласыу. Қойыу қараңғы перде таң *мейил берген* сайын көбиктей тарқатылып жоқ болып баратыр (Т.Қайыпбергенов). **Сөгине бериу** — бокланыу, сөгиниу, жаман сөзлер айтыу. ...ғарры аяғын тапылдатып, мушын түйип, тек *сөгине береді* (К.Султанов). **Тырмалай бериу** — тырнау, қасыу, осыу. ...сол жар тасты *тырмалай берди* (Т.Қайыпбергенов). **Материал бериу** — а) хәрекет етиу, курал бериу, затлай бир нәрсе бериу, имканият туудырыу. Халық ертеклери хәзирги әдебий тилимизди көркейтиуге толып атырған *материаллар береді* (ққ.х.е). б) белгили бир жазылған нұсқаны машинкаға ямаса баспаға таярлап бериу. Машинкаға бастырыу ушын онлаған бет *материалды берди* (Ө.Айжанов). **Жәрдем бериу** — көмеклесиу, жәрдемлесиу, қолғабысын бериу. ... студентлер актив қатнасып, өз *жәрдемлерин берди* (Қ.Айымбетов). **Мазмун бериу** — нәтийже, жуумақ. ...

повесытке анағурлым салмаклы идеялык мазмун *бериўде* шешкен, ... (Г.Есемуратов). **Жүз бериў** – көриниў, көрине баслаў. ... медицина хызметкерлериниң исинде *жүз берген* (Г.Есемуратов). **Жүзлеме бериў** – бир нәрсениң жүзине жағыў, сүйкеў, салыў, жүзин жылтыратыў. Шеге сыбаў менен де *жүзлеме берилген* (Т.Қайыпбергенов). **Түсиник бериў** – анықлама бериў, кириспе бериў, түсиндириў, анықлаў. ... бир тутас *түсиник бериўге* пүткиллей уқыпсыз еди (Б.Исмайлов). **Мол бериў** – көп, кән, бир талай, бир қанша, молшылық, көпшилик. Шайыр деген өз халқының елшиси, Шад өмирден *мол берилген* еншиси (И.Юсупов). **Жылай бериў** – даўысын шығарып жылаў, өкириў, өксиў, сыңсыў. Сонда турып бул ғодар, *жылай берди* зар-зар (ққ.х.к.). Неге адамның *жылағысы келе береді* (К.Султанов). **Ҳақы бериў** – мийнет ҳақы бериў, пул, ақша ямаса затлай ҳақы төлеў. Еткен исиң халыққа жакпас, *Ҳақы бериўге* қосжақпас (Өтеш). **Жол бермеў** – жүриўге жол бермеў, бир ҳәдийсеге мүмкиншилик бермеў. Хеш бир кемшиликке *жол бермеў* керек (Б.Исмайлов) **Күш бермеў** – бир нәрсениң мойынсынбаўы, зорлық етиўи. Ескекти булар сермеди. Даўыл жаман *күш бермеди* (Өтеш). **Енши бериў** – дүнья-малдан бөлип бериў, баласын үйленди-рип, хожалыққа керек затларын берип бөлек шығарыў, кишкене балаларға тамыр жердиң затлай хәм малдан енши бериўи, мәселен ылақ, қозы, баспақ хәм тағы басқа нәрселер бериўи, бул көбинесе дайылы-жийенли адамларға төн нәрсе. Шайыр деген өз халқының елшиси, Шад өмирден *мол берилген еншиси* (И.Юсупов). **Қол бериў** – а) көрисиў, сәлем-лесиў, қол алысыў. Мурат Әмийнаға *қолын берип* сәлемлести... (газетадан). б) көмеклесиў, жәрдемлесиў қайырқомшылық етиў, камалға келтириў. ...мен жетимге *қол берген* (Х.Турымбетов). в) дин. с. ийшанға шәкирт болыў, суўпы болыў, изине ериў, қараслы болыў. ... бурынлары айырым адамлар ийшанға суўпы болыў ушын *қол беретугын еди* ... (Қ.Айымбетов). г) жәрдемлеспеў, қол бермеў, көмек бермеў. Қысынғанда *қол бермеген*, тарыққанда жәрдем етпеген азғын

төлди пахтадай түтсе кәйтеди (К.Султанов); **д)** биреудин екінші биреу менен сәлемлесіудеги бир-биреуге қолын бермеуі. Әмет болса сәлем де, *қол да бермейди* (Т.Қайыпберген). **Ырысқы бериу** — напақа, қәрежет, ишип-жеу ушын аұқат, ас бериу. Хожалық болдым кенелген, *ырысқы берген* ким екен? (К.Султанов). **Азатлық бериу** — бостанлық етиу, дарқанлық етиу, азатлыққа шығарыу. **Топлай бериу** — ақшаны ямаса басқа затларды жыйнау. Оның қыялын өз әтирапына *топлай берди* (Т.Қайыпберген). **Емлей бериу** — наұкасты дәри-дәрмақлар менен дауалау. Телекке тез төсек салып, жасырдық та *емлей бердик* (И.Юсупов). **Көмек бериу** — жәрдемлесіу, көмеклесіу, көмек бериу, жәрдем бериу. *Көмек берип* оған бәрха, Жүрген мен едим бир жас (Д. Назберген). **Жаңара бериу** — тазара бериу, өзгере бериу, рауажлана бериу. Ел жаңарған сайын сөз де, дәстүр де жаңара береді екен (С.Хожаниязов). **Берип жиберіу** — урып жиберіу, салып жиберіу, алдырып жиберіу. ...жолбарысты артына бурыла берип қылыш пенен *берип жибереди* (ққ.х.е.). *Берип жиберди* командир, Екеуі бирден жығылды (Т.Әбдираман). **Тәп бериу** — адамның ямаса хайуанаттың умтылығуы, дәпиниуі. Ким жаздырар жетпис тилли қармақты, Бийлери *тәп берсе*, байлар алдапты (К.Султанов). **Тап бериу** — жас жигитлерге сақал ямаса мурттың жаңа шыға баслауы, көриниуі, шығыуы. Сақал-мурты жаңа *тап берип* қиятырған сулыұшық еки жигит зиңирейип тур еди (Т.Қайыпберген). **Билим бериу** — сауатландыру, тәрбиялау. **Рапорт бериу** — бир нәрсенің орынланғандығы хаққында есап бериу. Тағы мектеп бир сборда, *Рапорт берер* Роза (Т.Сейитжанов). **Буйрық бериу** — бир истин, нәрсенің орынланыуы хәм орынлау ушын берилетуғын тапсырма, хәмир етиу, буйыру. Тезлик пенен ол адамларды бунда алып келиң! — деп *буйрық береді* патша (ққ.х.е.). Олардың бул хийлеликлерин зийрек командиримиз алдын сезип *буйрық берген* екен (газетадан). **Жәрдем бериу** — биреуге көмеклесіу, қолғабыс етиу, жәрдемлесіу. Жора-

жолдаслары *жәрдем берип* турды (Қ.Ирманов). **Имканият бериу** — мүмкиншилик тууғызыу, жағдай тууғызыу. ...колхозлардың өз ара жарысқа түсиуі, пахта планын орынлауға *имканият береді* (газетадан). **Тежестире бериу** — сорастыра бериу, қыстай бериу, асықтыра бериу. *Тежестире бериудің* де есабын таппады (Т.Қайыпбергенов). **Минезлеме бериу** — бир адамға ямаса бир нәрсеге унамлы я унамсыз етип талыклау. Әуезге *берілген автордың* характеристикасын-ақ алайық (Г.Есемуратов). **Мәни бериу** — бахалау, талыклау, түсиник бериу. ...көркем дәретіушиликтің эстетикалық тәбиятына көбірек мәни бериуге болады (Г.Есемуратов). **Шырлай бериу** — шыжа-пыжасы шығыу, күйіп писиу, күйіп жаныу. Ғажжа-ғаж сауаш болып атырғанда *шырлай бериуге* кимнің хұжданы жетеди. (К.Султанов.) **Қолдан бермеу** — адамгершиликти, абырайды қолдан бермеу, шығармау. Нәзийра абырайды *қолдан бермеуге* тырысты, өз пикиринде қалды (газетадан). **Төрелик бериу, кеңес бериу** — нәсиятлау, төрелик етиу. Ал, сиз үйленип болғаннан кейін маған *кеңес бериң* (Ж.Аймурзаев). Сонлықтан ол *төрелик бериуге* тырысты (К.Султанов). **Шырай бериу** — көрк бериу, көркемленіу, шырайланыу, формаланыу. Жарасықлы *шырай берип* турғандай көринді (Қ.Досанов). Жайнатып *шырай берип* жана жыл келді (Д. Қасымов). **Тәрбия бериу** — тәртиптеу етип өсириу, күтиу, тәрбиялау, асырау, сақлау. Сол күнлери менин сауатымды ашып, билим хәм *тәрбия берген* қадирли муғаллимимди баспашылар қыйнап өлтирді (А.Бекимбетов). **Тәселле бериу** — ақылландырыу, ақыл беріу. — Сен журтқа ақыл, *тәселле бериуге* жарайсан (Т.Қайыпбергенов). Қапаланып жүрме деп қоңсылары *тәселле берип* те атыр (Т.Қайыпбергенов). **Хошамет бериу** — көтермелеу, мақтау, қутлықлау. Табысларын қутлықлап *хошаметлер берді*. (Ө.Хожанов). **Тапсырма бериу** — биреуге жұмыс тапсырыу, жүклеу, мойнына таңу. Темирхан атаға келеси күн ушын *тапсырма берді* (Т.Қайыпбергенов). **Сокқы бериу** — қарсылық етиу, дәкки бериу, күш көрсетиу. Бұған *соққы бериуге* таяр,

халықтың ар-намысы иске түседі (Г.Есемуратов). **Бел бериу** – а) қайысыу, майысыу, иймейиу. Шәртектең ағашлары да *бел берипти*, ... (Ж.Сейтназаров). б) әззилик етпеу, мықлы болыу, қарыулы болыу, бел бермеу, нәзиклик етпеу. Хеш душпанға *бел бермейди* Ұтаным (К.Султанов). **Пәтия бериу** – дин. с. а) биреуге унамлы етип тилек етиу, алғыс билдириу. Жас баланың бахтын байламай, биймәлел *пәтияңды бер* (К.Султанов). б) биреуге унамсыз етип ғарғыс етиу, жаман тилек билдириу. Енди алдасаң терис *пәтия беремен* (К.Султанов). **Ақ сүт бериу** – тәрбиялап өсириу, емизиу. ... қайда мениң перзентим, жан бауырым, қанатым, *ақ сүт берген* арысланым – Садулла !!! (А.Бекимбетов). Ата сыйлау, ана сыйлау – парызың, Төле заңғар *ақ сүт берген* парызың (Т.Жумамуратов). **Даңқ алып бериу** – биреуге атақ алып бериу, атаққа жеткериу. Оған жаңа өмир берди, оған кең *даңқ алып берди* (Б.Исмайлов). **Ғыжақ бериу** – биреуге жаман сөз үйретип хәл бериу, урыстырыу. ... Пиримбеттең Атамуратқа *ғыжақ сөз берип*, оны оқығға жибергизбей қояйын дегени де талқыланса деймен (Ө.Айжанов).

БЕРК кел. Мықлы, турақлы, табанлы, беккем, күшли, шыдамлы, қарыулы. Аўмасын деп жолларда, арқан менен *берк* тартты («Алпамыс»). ◇ **Берк байлау** – қатты етип байлау, мықлы етиу, беккемлеу. Неше палуанлар жүр белин *берк байлап*, Неше шайырлар жүр көргенин сайрап (Бердақ). **Берк тартыу** – қатты етиу, беккем байлау. Сауаш ерин салады, Айылды шалып *берк* тартты («Мәспатша»). **Берк болыу** – беккем болыу, сақланыу. Қаншелли сезимге *берк болып*, өзимди Мийирханның алдында тутқан менен бәрибир, ... (Ө.Хожаниязов). Бирақ, хәр ким өзине *берк* болғайлы (Қ.Аралбаев). **Берк услау** – беккем етип услау, қатты услау, мықлы етип услау. Хұржан көкирегиниң қызғын хәуирин бираз басып, өзін *берк услады* (А.Бекимбетов).

БЕРКИНИС к. бекинис.

БЕРКИНИУ к. бекиу.

БЕРЛИ к. с. Белгили бир уақыттан соң, кейин. Үш-төрт айдан *берли* бир китапты ежелеймиз де жүремиз

(К.Султанов).Оннан *берли* бәхәр бес рет көклеп, Бес рет кублага қайтты тырнарлар (И.Юсупов).

БЕРЛИКЛЕҰ ф. Атқа жабылатуғын сийнементтиң үсти-нен тартылатуғын айылға усаған нағыслы зат. Жаўырын-ларын сыйпалап, Бедегеден *берликлеп*, Ушығадан терликлеп, Саўаш ерин салады («Алпамыс»). Сылап, сыйпап Мәжнүн атты, Бедегеден *берликлеп*, Ушығадан терлик жапты («Мәспатша»).

БЕРМАҒАН р. Берман сөзиниң аўызеки сөйлеўде айтылыўы. *Бермаған* қара, есинде болсын, заманның қаяққа аўып баратырғанын хәммеден бурын кәрўан менен қәлендер биледи (К.Султанов). Анаў Тақыятастан *бермаған* туўрылап урған дәрьяның қатты ағысы үсти-үстине шығып көпирип атыр (Н.Дәўқараев).

БЕРМАН: арман-берман р. Бери жақын, бери қарай. Асқар жаным, *берман қара* (К.Смамутов), Соннан бери бул истин бир нәўийе бети *берман* қарайтуғын ўақты болды (Ө.Хожаниязов). ◇ **Арман-берман жүриў** — бир нәрсени ары әкелип, бери әкелип жүриў, сүйреў, теңселиў, гезиў, барып-келиў. Муғаллим класста *арман-берман* жүрип сөйлей берди (газетадан). **Берман қараў** — а) бурылып қараў, қарсы жүриў, өзине қарай келиў. Жаңағы үшеўи, тап *берман қарап* маған қарсы киятыр (Ә.Шамуратов). б) наўқастың бери қараўы, тәўир бола баслаўы, аўыр мәселениң жеңиллесиўи, берман қараўы, аўырға сокпаўы. ...ал жүзи *берман қарап* тәўир болмаса, шыра өз орнында қалады деген жигит пенен кемпирдин алдын ала ойласқан сөзи бар еди (ққ.х.е.).

БЕРМАНЫРАҚ р. Берман рәўишиниң салыстырыў дәрежеси. Бирақ, Мәспатша, Шәрьяр дегенди қойып турайық та, *берманырақтан* ала берейик (М.Нызанов).

БЕРМЕГИ ат. Бересиси, қарызы. *Бермеги* бар халқыңның, Оны өндирип бересен («Қырқ қыз»). Сонда, «шайырман» дегениң жалғандай, Көп екен халқыма *бермегим* дерсен (И.Юсупов).

БЕРМЕК ф. бериў. Оған жәрдем *бермек* керек (А.Бекимбетов).

БЕРМЕКШИ ф. Биреуге бир нәрсени бериуге қолайласыу, ойланыу, қыялланыу, сыпатлама, сын бериуге хәм де тағы басқа нәрселерди бериуге ойланыу, қыялланыу. ...автор усыны *бермекши* болғанда сәл қызыңқырап кетип, жол шалып алған деп қабыллау мүмкин (Г.Есемуратов). ...үйине қонақ шақырып той *бермекши* (Ө.Айжанов),

БЕРМЕУ ф. Бериу фейилинин болымсыз түри. ◇ **Қарсыласа бермеу** — қарсы турмау, өжетлеспеу, қарсылық етпеу. Бирақ онын, менен көп қарсыласа берместен, индемей қалсаң болғаны, кем-кемнен пәсине қайтып, ... кеширим сораиды (Т.Қайыпбергенов). **Дәм бермеу** — маза бермеу, нәтийже бермеу. ... қолымнын жеткен жердегиси ауызыма *дәм бермейди* (Ө.Айжанов). **Пурса бермеу** — уақыт бермеу, қыстастыра бериу, асықтырыу, жағдай туұғызбау. Оразгүл жылауға да *пурса бермеди* (Ж.Аймурзаев). **Азар бермеу** — қыйнамау, зорлық етпеу, жәбирлемеу. ... кеулин көтерип, оларға хеш қандай *азар бермей*, өзінше ойнайтуғын еди (А.Бекимбетов). **Уйқы бермеу** — уйықылатпау, мазасын алыу, тыныш қоймау. Оған *уйқы бермеген* хәдийсе биринши келген күнги бахытсызлық уақыясы еди (Т.Қайыпбергенов). **Нарға бермеу, атқа бермеу** — бир нәрсени екинши биреуге бермеу, бекем болуу, руксат етпеу. *Нарға бермес* мая бар, *Атқа бермес* ғунан бар (Қ.Айымбетов). **Ырқ бермеу** — жетегине ермеу, айтқанына көнбеу, көнликпеу. Гүздің қоңыр самалына *ырқ бермей* көтерилген ақшыл түтин ийретилген ийиктей созылды (Т.Қайыпбергенов). **Мойын бермеу** — әззилемеу, қорықпау, қараслы болмау, тақ турыу. Бул жақтағы қалған елат *мойын бермейик* (К.Султанов). **Селтең бермеу** — сездирмеу, билдирмеу, қопаллық етпеу. Жийемурат ағам *селтең бермейди* (Т.Қайыпбергенов). *Селтең бермейин* деп аяғымды ғаз-ғаз басып келдим (К.Султанов). **Әхмийет бермеу** — көзге илмеу, кеуил бөлмеу, нәзер салмау. Бул сөзимди баслық еситсе де *әхмийет бере қоймады* (С.Хожаниязов).

БЕРРЕГИРЕК р. Бери рәуишинин салыстырыу дәрежеси. — **Беррегирек отырыңыз**, — деди баслық мүйеште отырған Палұанға (Ө.Айжанов). Дәрьяның сағасында таудан қулаған

гүмис сарқырамалары бар. Олар да *беррегирек* келгеннен кейін әбден жайылып кетеді (К.Мәмбетов). Шыңғыс ханнан *беррегирек*, Мәдирейимнен аррағырақ, Кийип өткен зербарақ, Мәдирейим ханды билермисен (Күнхожа).

БЕРШИМЕК ат. Адамзаттың хәм жанлы-жаныуарлардың, хайуанатлардың денесіндегі қатып қалған қатты жер. Дем алғанда хәмме рәхәт-хәзлесер, Деди қайта *бершимеклер* безлесер (Қ.Ирманов).

БЕС с. Муғдарды, санды билдиретуғын арифметикалық сан, санақ сан. Ат қуйрығын *бестен* таллап өрипсен, Өз журтында қайғысыз дәуран сүрипсен («Алпамыс»). Жылына сени *бес* шабар, *Бес* шапқанда нең қалар (ққ.х.к.). **Бес саўсақ, бес бармақ** — а) адамның бір қолының ямаса бір аяғының бармақлары, саўсақлары. ...хұрмет пенен оң қолының бес бармағын қатан услап, фуражкасының козырегине апарып қатып турып, иззет етти (А.Бекимбетов). б) бір нәрсени, жүдә анық етип дурыс билиў. Кимнің баласының я инисинин, болмаса сүйиклисинин қай жерде не кәр ислеп атырғанын *бес бармағымдай* билип алдым (Ө.Хожаниязов). **Бес қанат** — қара үйдин бір түри, *қанатлы* қара үй. — Аттан түс те тез бар! — деп Айымжамал Фатиманың *бес қанат* үйине урып кетти (Ө.Хожаниязов). **Бес күнлик** — өткінши. Бул дүнья *бес күнлик*, ялғаншы демек (И.Юсупов). **Бес күн** — азғана ўақыт, ўақытша, тез арада, жақын күнде. Өз басын паналап *бес күн* отырса да, өткен күнлерин есине түсиреди, ... (Қ.Ирманов). Бу не қайғы, бу не думан, Өтер *бес күн* жақсы-жаман (Әжинияз). **Бес жулдыз** — мәмлекетлик белги. Алтын пагон, қынамалы шинель, маңлайында *бес жулдыз* өзиме жарасып, үлкен исте екенимди дәлиллеп турған соң, қыз қаша ма? (Ө.Айжанов). **Бес баўырсақ, бир гүлше** — бир қолдың бес бармағы менен бир урыў, бир шапалақ бериў. *Бес баўырсақ, бир гүлше* (Қ.Айымбетов). **Бес бетер** — оғада, жүдә, дым, оннан да бетер, артығырақ, күшлирек, бетерирек, жаманырақ, артығырақ. Бизлерден де *бес бетер*, Аш-жалаңаш елаты («Қырқ қыз»), Мен оннан да *бес бетеррекпен* (Ө.Хожаниязов). **Бес-алты, бес-алтаў** — бесеў яки алтаў,

шамалау — Ал, мениң семьямдай семьялар усы совхозда *бес-алтаудан* аспайды (Т.Қайыпберген). Малдан еки сыйыры менен баспақ таналарын қосқанда *бес-алты* қарасы, жылқыдан бир ғунан менен қулынлы бийеси, күш малдан қос өгизи бар, орта дәрмиян хожалық (К.Султанов). **Бес енеден белгили** — анық, айқын, белгили.

БЕСАТАР ат. Мылтықтың бир түри, ишине бирден бес патронды (оқты) салып ататуғын мылтық. Тақымда *бесатар*, жүриси пәтли, Биз айқастық маған оқ тийди қолдан (И.Юсупов). Ал, енди саған хәзир *бесатар* мылтықты қалай беремен (А.Бекимбетов).

БЕСЕҰ Жыйнақлау сан, санлық. Томай ели болды дарқан, Бес ул дөреди патшадан, *Бесеуи* де көсе болған, Бес кемпир соннан болған екен (Бердақ). Барлық күшин байлап белге, *Бесеу* болып барды көлге, Балық аұлау ушын булар (Өтеш).

БЕСИК ат. 1. Жас баланы бөлеп уйқылатыу ушын қол-аяғын байлап жатқарыуға қолайластырылып, төрт туяқлы етип ағаштан исленген зат. Арнап маған атажан, Алтыннан *бесик* соқтырдың («Қырқ қыз»). Салып бул қызды *бесикке*, Қоймайық санлақ тесик те, Тураман өзим есикте, Деп өзи бас болған екен (Бердақ). 2. аұыс. а) Ұатан, өсип-өниу, рауажланыу, рауажланған жер. Ашаман ғәзийне есигин, Шашаман дүнья *бесигин* («Алпамыс»). б) Әлпешлеу, кәдирлеу. Әй мийримли ана! Ержеткеннен кейин де өз *бесигинде* тербетип киятырсаң (К.Жуманиязов). ◇ **Бесик жыры** — жас баланы бесикке бөлегеннен кейин уйқылатыу ушын шайқап отырып айтылатуғын қосық, фольклорлық шығарма, салт жырларының бир түри. *Бесик жырын* тыңладың уйып, Толқынсақтай шайпалған гезде (Г.Есемуратов). Мехрибанлық кәни *бесик жырлары*, Хәййиулер түспесин тиллериңизден (К.Реймов).

БЕСИНШИ с. Төртиншиден кейинги келетуғын математикалық бирлик, ретлик сан. Қалада *бесинши* классты питкерген соң колхозда ислеп еди (Ө.Хожаниязов). *Бесинши* қызы Рәушан, Ол да арбага минген екен (Бердақ).

БЕС ҚОНАҚ ат. Гүзде болатуғын бес күнлик сууық. Егин писер-писпес болып турған уақытта бес күн болатуғын қыраулы сууық, аяз. ...*бес қонақтың* аязы да басланды (газетадан). *Бес қонақта* пахтаның жапырағын сууық шалған, енди олар бүгін кешегиден, ертен бүгінгиден де көп болып ашылады (И.Юсупов).

БЕСЛИК ат. Бес сомлық ақша, пул. Кассир гилең *беслик* ақшаларды өз алдына бөлек тақлап қойды (А.Бегимов). Таумураттың қолы қалтасына қайтадан сүнгип, бир *бесликті* илип шықты (М.Нызанов). Ол ойланбастан бир пачка *бесликті* зыңып жиберди (Ш. Сейтов).

БЕС НАМАЗ ат. дин. с. Бир күнде бес рет оқылатуғын бес уақыт намаз. Есет *бес намазын* қалдырмай оқытуғын кисі еді, ... (газетадан). ...молланың айтыуынша *бес уақ намазды* тасламау керек дейди (Ө.Айжанов).

БЕС ПАРЫЗ ат. Диний түсиник бойынша кудайдың қулы тәрөпинен булжытпай орынлауға тийисли уазыйпа, жәннет. ...хәр күнги намазды *бес парыз* деп түсиниу керек, — дейди оларға молла (ққ.х.е.). Өзинде моллалық болмаса, исенип *бес парыз* алма (Өтеш).

БЕС САҰСАҚ ат. Бир қолдың бес бармағы. ...әй шырағым, *бес саусағың* бирдей емес ғой, — деп кемпир өзинен өзи гүбирленди келгенлерге (Қ. Айымбетов).

БЕСТОҒЫС ат. Күннің бес күнлик қатты сууығы, бес күн сууық болатуғын күнлери. Мине, *бестоғыс та* тамам болды, ... (Ө.Айжанов).

БЕСТСЕЛЛЕР (ингл. bestseller < best — *жақсы*, *бәрінен де жақсы*, ең жақсы + sell *сатылыу*) ат. АҚШ, Англия хәм басқа да мәмлекетлерде көп тиражда шығатуғын, қарыйдары көп, ең өтімлі китап.

БЕТ ат. 1. Адамның бас жағының алдыңғы жағы, жүзи. Жәмийланың бети сууыққа тоңып, көгерип, бозарып кетипти, ... (К.Султанов). 2. Бир нәрсениң сыртқы жағы, жүзи, үсти. Қар әсте жауса да жердің *бети* демде аппақ болды (Ө.Айжанов). 3. Кітаптың, дәптердің, газетаның,

журналдың бир жүзи, бир бети. ...демде китап *бети* шаң алыпты, — деп Айсәнем ашыўланып қалды (газетадан).

4. Қаптал, тәрәп. Таўдың қубла *бети тез* көклек, мал жайыўға жетиседи (Ө.Айжанов).

5. Көлдин, теңиздин, дәрьяның бир-бирине қарама-қарсы жағы, жағалаўы. Дәрьяның арғы *бети* зорға көринеди, ..(А.Бегимов). ◇ **Бетине айтыў** — жүзине, көзине, өзине айтыў. ...оқыўшының кемшилигин сол ўақытта муғаллим *бетине айтты* (Т.Қайыпбергенов). **Бетине басыў** — кемшилигин өзине тикке айтыў, жүзине айтыў. ...кешегі айтқан өтиригин Азат Гүлжанның *бетине басты* (газетадан). **Бет бурыў** — 1. Қараў, нәзер салыў. Албырап қыз *бетин бурды* жалма-жан, Гүл жай ғана ығып кетти армаған. (И.Юсупов). ...суўға таласқан қошқарлардай, бириниң қолтығына бири бас тығып үңилип атыр. Мен де *бет бурдым*. (Т.Қайыпбергенов). 2. Кешиў, безиў. **Бетинен алыў** — қарсы сөйлеў, сөйлетпеў, кейип таслаў. Ғайбарлығы соншелли, келгенлердиң *бетинен алып*, оларды сөйлетпеди, ...(Қ.Айымбетов). **Бет алыў** — бар бағдарға қарай жүрип кетиў. Сәден ғарры хәм қыз бенен жигит үшеўи көринген жабайы жигилдикке қарай *бет алды* (газетадан). **Бети бүлк етпеў** — уялмаў, қызармаў, қысынбаў. ...муғаллим Гүлайға қанша кейисе де оның *бети бүлк кетпеди* (Т.Қайыпбергенов). **Бет бурыў** — а) алған бағдарынан бурылыў. Жолаўшылар баратырған бағдарын қоя берип, бизлерге қарай *бет бурды* (Қ.Аралбаев). б) кеўил аударыў, кирисиў. ...жаслар енди мийнетке қарай *бет бурды* (газетадан). **Бетине ширкеў болыў** — ислеген кемшилиги ямаса қылмысының батыўы, кесент етиўи, уятлы болыўы, қыйналып қалыўы. Жәмийланып енеси келген қудалары менен сөз алысып қалғанлығы оның *бетине ширкеў болып* отыр, ... (К.Султанов). **Бети қайтыў** — бир нәрседен тиксиниў, кеўили қалыў. Деген менен, Сәден ғарры қыз бенен жигиттен жеңилгендей *бети қайтып*, сөзин тоқтатты (газетадан). **Бетине тутыў** — сүйениўи, исениўи, дәлил етиў, себеп етиў. Бул келген қудалардың *бетин тутып* отырған Жәмийла еди (К.Султанов). **Бети қара** — көпшилик халық алдында маскара болыў, шерменде болыў. хаў *бети*

қара ғарры-ау!... буның сениң уят ғой, журтшылыққа не дейсен, не бетің менен қарайсан, қызынды берип жибер, — деп кемпир сөйленди (газетадан). **Бети ашылыу** — үйренисиу, жатырқамау. ...қыздың да *бети ашылайын* депти — деди Сәден ғарры жигитке (газетадан). **Бет-ажар** — жүзи, рени, көркі. Жәмийланың *бет-ажары* бүгін де бурынғыдай емес (К.Султанов). **Бетпе-бет** — жүзбе-жүз, көзбе-көз. Фронтқа келгенимизде он бір күн дегенде душпан менен *бетпе-бет* ушырастық (К.Досанов). **Бет ашар** — жаңа түскен келиншекті халыққа көрсетиу, таныстыруу ушын айтылатуғын салт-дәстүр қосық. Келиншек келди келиңиз, көримлигин бериңиз, *Бетин ашып* көриңиз (қ.қ.х.қ.). **Бет-ауыз** — адамның алдыңғы жүзи. Аман түүеллик сорасқан ўақытта ғана Нуржамал бир дизесине минип отырып *бет-аўзын* лаўдан көйлегиниң қолпылдаған узын жеңи менен көлегейлеп, көзиниң қыйығын салды (К.Султанов). Белбеуи менен *бет-аўзын* сүртти (Х.Сержанов). **Бет-әпшер** — бастың алдыңғы жағының көриниси, формасы. Сәлийманың *бет-әпшери* де қашып, түри өзгерип кетипти, — деди Жәмийла (К.Султанов). **Бетине түсиу** — а) қас-қабағына қарау, мийзамына қарау, минезин байқау, ғәрезли болыу. Жәмийла хәмме ўақыт енесиниң айтқанынан шыға алмай, *бетине түсиу* менен жүреді (К.Султанов). б) ауырыу, наўқас, кесел адамның басында отырыу, таң гүзетиу, ... хәммемиз бийтаптың *бетине түсип*, түни бойы *таң гүзетип* шығамыз (газетадан). **Бети шыдамау** — уялыу, қызарыу. Сәден ғаррының алдында қыз бенен жигиттиң *бети шыдамады*, ... (газетадан). **Бет сүртиу** — сыйырыу, сыпырыу, сыйпау. ... қыз қол орамалын алды да *бетин сүртип* маған қарады Газетадан). **Бет алдырмау** — ауырсыныу, қызықсыныу. Бул жумысты ислеу, оларды *бет-алдырмайды*, ... (газетадан). **Бет-әлпети** — адамға тән жүз, түр, өң, шырай. Сәден ғаррының *бет әлпетинен* бир кейипсизлик пайда бола баслады (газетадан). **Бет қосыу** — ушырасыу, дусласыу, жақынласып сөйлесиу, гәплесиу. Жәмийла менен Сәлийма екеуи *бет қосып* көп ўақ сөйлесип отырды (К.Султанов). **Бетлей алмау** — туўры бара алмау, батына

алмау. Секретарьдың алдына кириуге *бетлей алмады*, ... (Х.Сейтов). **Бет орамал** — төрт мүйешли кишкене орамал. Жигиттин бет орамалын өзіне қайтып берді қыз, ... (газетадан). **Бет перде** — а) беттің алды бетине, жүзіне тутатуғын нәрсе, жука гезлеме, материал. ...алдына тутып қойған *бет пердесин* алып қойды (газетадан). б) адам баласының жүзіндегі уялыу белгиси, түр-түсинің қызаруы, қысынуы. ...ол уялмай *бет пердесин* алып біраз жаман сөзлер менен бәләтлеп таслады (газетадан). **Бет-қол** — адамның бети менен қолы. Ұялқызлар тұруы менен *бет-қолын* жуып, ошақтарына от жақты (Ж.Аймурзаев). **Бетке тарау** — жүзі қызаруы, ағаруы, семириу, қаны жуырыу. Фаррының ишкен-жегени усы күнде *бетине тарай* баслады, ... (Қ.Аралбаев). **Бети шыдау** — көнлигиу, қайыл болуы. ... соншама сөзлерди Сәлийма айтса да Жәмийланың бети шыдап отыра берді (Қ.Султанов). **Бетин желпиу** — бетин шаршы менен ямаса бир нәрсе менен самаллатыу. ...ыссыдан жата алмай атырған баланың *бетин желпи* отырған кемпир далаға шығып кетти (Қ.Аралбаев). **Бетин басыу** — а) бир нәрсенің жүзин, үстин қаусырыу, жабыу; жауыу. ...сийле менен сүт қуйылған табақтың *бетин басып* қойды (Қ.Аралбаев). б) адамның геллесинің жүзин жауыу, жабыу, қаусырыу, жасырыу. ...фаррының сөзине уялғанынан *бетин басып*, сыртқа кетти (газетадан). Бетине күйе жағыу — әшкаралау, маскаралау, айыбын ашыу. ...келген адамның айыбын мойнына қойып *бетине күйе жағып* қайтып келместей етип жиберді (газетадан). **Бетин айнада көриу** — жүзин, шырайын, түрин айнада көриу. Фарры *бетин айнада көрип*, бир түрлі болды ... (газетадан).

БЕТЕР к.с. Бир заттан, нәрседен артық, күшли, зыят. Бүгин күн кешегиден *бетер* сууық екен (газетадан). ...«усы күнлери дәрьяның суы күн-күннен *бетер* тасып киятыр (газетадан). — Бар болса шығар камшынды! — деп қайта бурынғыдан да *бетер* өршеленип, арт бетине жалт-жалт карай берді (Қ.Султанов).

БЕТЕРИРЕК к.с. Күшлирек, артығырақ. Қуяш жарқырап өзинің алтын нурын жерге төгіп тұрғаны болмаса, бүгин

аяз кешегиден *бетерирек* (Т.Қайыпбергенов). Апам хәммесинен де *бетерирек* қуанып отыр: ол меннен сондай қорқып қалыпты (А.Бекимбетов). Ат туяғын аяған шанда қалар, Бул пияда қалғаннан *бетерирек...* (И.Юсупов).

БЕТИМШЕ р. Көзимше, көз алдымда. Мениң *бетимше* қыз жигитке көп нәрселер айтып бәләәтледі, ... (газетадан).

БЕТИНШЕ р. Көзинше, көз алдында, бет алдында. Оның *бетинше* тартынбастан қолайсыз нәрселерді иследи (газетадан).

БЕТКЕЙ: бир беткей кел. Бир тәрөплеме, бир жаққа, бир жақлама, бир тәрөпке. Қой-жанлықлар *бир беткей* жайылып шықты, ... (Ж.Сейтназаров).

БЕТЛЕМЕҰ ф. Жақынламау, жақынласпау, жоламау. Сақылдаған сары аязлы январь, *Бетлемеген* оған жанлы жаныуар (И.Юсупов).

БЕТЛЕНИҰ бетлеу феиилинің өзгелик дәрежеси. грамм. Атлықтың *бетлениу* парадигмасы (х.к.ә.т.).

БЕТЛЕСИҰ ф. Жүзлесиу, ушырасып қалыу, қарсы келип қалыу. ... қоллары кисенли Ешбай менен *бетлескени* де сол: — Астапыралла! — деп бақырды (Ш.Сейтов).

БЕТЛЕУ ф. 1. Белгили бир тәрөпке қарай бағдарланыу. Еки жүк машина жол тартып барар, Барар кең даланың *бетлеп* төрине (И.Юсупов). 2. Қарсы барыу, айтысыу, батылы барыу, қарсы турыу. ...ғарры көпшиликтен қайтпай, олар менен айтысыуға *бетледи*. ... (Қ.Аралбаев).

БЕТЛИ кел. Үлкен, кең, нәхән. ...дөңгелек көзлі, сын-сыпатлы, келисиги келген *бетли* жигит еді (А.Бегимов).

БЕТЛИК грамм. Бетлик атлықлар, бетлик алмасықлары. *Бетлик* атлықлар бирлик хәм көплик санларда бетленеді (х.к.ә.т.). *Бетлик* алмасықларының топарын мен, сен, ол, биз, сиз алмасықлары қурайды (х.к.ә.т.).

БЕТОН ат. (фр. beton < лат. bitumon — *тау смоласы*) Цемент, кум хәм майда тас араластырылып қуйылатуғын қурылыс материалы. ...қурылыс майданшасына таяр түриндеги *бетонлар* да машиналар менен тасылып атыр (газетадан). ... *бетоннан* қуйылған аяқ соқпаққа түсип, кубла күн батысқа қарай жүрдик (М.Нызанов).

БЕТОНЛАҰ ф. Бетон куйыу, қурылысты бетон менен куйыу, бетон менен бекитиу. Дослық каналының сағасын *бетонлап* салды. ... (газетадан). Буған қарсы гүрестің қураллары бизге мәлим: каналдың еки қапталы хәм түбин *бетонлау*, ... (газетадан).

БЕТОНЛАҰШЫ ат. Бетон таярлаушы, ислеуши, куйыушы, жасаушы адам. Бул қурылыс участкасындағы *бетон лаушылар* айлық жобасын артығы менен орынлап жүр (газетадан).

БЕТОНШЫ қ. бетонлаушы.

БЕТСИЗ кел. Арсыз, иймансыз, уятсыз, бийхая, шарбая. ... хау келин, бунша жаман сөзлерди айта берип уялмайсан ба, *бетсиз*, — деп ашыулануы менен кемпир шығып кетти (газетадан).

БЕТСИЗЛИК ат. Арсызлық, инсапсызлық, уятсызлық, бийхаялық, шарбаялық. ... *бетсизликке* сала берсең не қылмайсан, шеше... (ққ.х.е.).

БЕҰ т.с. Өкиниу, таңланыу, күйиниу, хайран қалыу. ... *беу*, адам-ай сени бундай қылады деп ойламаған едим (Қ.Айымбетов). ... *беу*, умытып қалыппан ғой, шырағым, — деп орнынан турды Жәнигүл (газетадан).

БЕҒИ ат. Ыссы мәмлекетлерде өсетуғын, алмаға уксас, хош ийисли мийуе, айва. Қорғау полосалары тоғайлықлары арасынан мийуели ағашлардың түрлери, әсиресе жанғақ, ерик, жийде, алма, алмұрт, *беғи* хәм басқалар ылайық орын алыуы керек (П.Шермухамедов).

БЕШПЕНТ ат. Көйлектің сыртынан кийетуғын жени бар, астарлы кийим. Фарры узын *бешпентин* шешти (Ө.Айжанов). Қол алысып болыудан еңкейип, шапанын қайтадан қаусырып киятырғанда Өтемураттың жалаңаш етине кийген шолақ *бешпенти* көринип кетти (К.Султанов).

БИАТЛОН ат. (лат. bi — еки + грек. athlon — *жарыс*, *гүрес*) спорт. Қысқы спорт түри. Узақ аралыққа (20 км.) лыжада жарысып, мылтықтан төрт жерде белгиленген нышанаға (турған қалатта хәм жатып) атыу.

БИБЛИОГРАФ ат. Библиография бойынша кәниге. ... жаслардың ишиндеги ең жақсы *библиограф* болып жетискен жигит (газетадан).

БИБЛИОГРАФИЯ ат.(грек.biblion — *китап* + grapho — *жазаман*) 1. Илимий хәм әмелий искерлик тарауы. Баспа хәм қолжазба материалларды есаптан өткеріу хәм олар хакқында мағлыұматлар топлау. 2. Тема бойынша толық ямаса сайланды әдебиятлар дизими. 3. Жанадан шығатуғын китапларды қысқаша таллауға арналған баспасөз бөлими.... бул *библиографияны* көрип шықтым, ...(газетадан). ... китапханашылық хәм *библиография* бакалавр тәлим бағдары жанадан ашылды ...(газетадан).

БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ кел. Библиографияға тийисли. ... жаңа әдебиятларға *библиографиялық* шолыұлар өткерилип атырғанлығы балаларға зауық бағышламақта (газетадан).

БИБЛИЯ ат. (грек.biblia — *китаплар*) дин. Иудаизм хәм христианлардың кәраматлы диний китабы.

БИГУДИ ат. Шашты буйралатыуға арналған, металл яки пластмассадан исленген труба тәризли зат, предмет.

БИДОН ат. (фр. bidon<грек. pithon — *бочка*, яки сканд. bida — *ваза*) Цилиндр формасындағы қакпақлы темир ыдыс.

БИЖУТЕРИЯ ат. (фр. bijouterie — *зергерлик буйымлар саудасы*) Қымбат емес таслар хәм металлардан исленген хаял-қызлар тағыныу буйымлары (брошка, жүзик, сырға хәм т.б.).

БИЗ I ат. Терини, телетинди тесиу ушын кишкене ағаш саплы ушлы темир курал, зат. Тәрде отырған етикши қолындағы *бизин* қапталына қойды да чай ишиуге киристи, ... (газетадан). Аманның қолында *биз*, мәсини тигип отыр, ... (газетадан). ◇ **Биздей шаншыу** — қатты ауырыу, зәхәрдей шаншыу. Жара *биздей шаншып*, жанымды шығарды (газетадан).

БИЗ II ал. Бетлик алмасығының биринши бетинин сыпайы түри. Бул столды *биз* соқтық (газетадан). ◇ **Биз бенен** — бирге, менен.... жүре берин *биз бенен* (газетадан). **Биз бетте** — бизиң тәрепте, биз жақта. Пахта *биз бетте* жүдә зор (газетадан). **Бизде** — *Бизде* не гүна қалды (К.Султанов). **Бизди**

— Жыл-жылдан қолы жуқарып баратырған *бизди* бай не қылсын! (К.Султанов). **Бизики** — Ғау, әжағам кеширген болса, *бизики* әнтеклик болар, — деп Мыржық орнынан турыу менен болады (А.Садықов). **Бизиң** — Ержанның пикиринше: «жолаушы болса неге *бизиң* изимизге шуқшыйып түсе қалды» (К.Султанов).

БИЗИҢШЕ р. Байқауымызша, билиуимизше, ойлауымызша, ойымызша. Жоқ олай емес, *бизиңше* буны басқаша ислеуимиз керек, — деди бригадир (Ө.Хожанов). *Бизиңше*, олардың тоғайлықлардағы жалпы салмағы кемінде 25–30 процент болыуы керек (П.Шермухамедов).

БИЗНЕС ат. (ингл. business — *ис, жумыс, шынығыу*) Дәрамат, пайда келтиретуғын экономикалық хызмет түри, сондай-ақ, пайда келтириуши кәлеген хызмет түри; исбилерменлик. ... мәмлекетимиздің *бизнес* жүргизиу бойынша имиджин буннан былай да жақсылауға хызмет ететуғыны себепли депутатлардың кызғын пикир таласына себеп болды (газетадан). *Бизнесстиң* жолына бир кирип кетсең, жаман екен (газетадан).

БИЗНЕСМЕН ат. (ингл. businessmen). Бизнес пенен шуғылланыушы, пайда келтириуши исбилермен, коммерсант. Америкадан бир топар *бизмесменлер* келип атыр екен (М.Нызанов). *Бизнесменлер* менен хәр жолыққанда, Еске түсер бизиң епсизлигимиз (И.Юсупов).

БИЗНЕС-ФОРУМ ат. Бизнеске, исбилерменликке байланыслы өткерилетуғын әнжуман, конференция. ... өз ара байланысларды кеңейтиу имканиятын берген миллий өнимлеримиздің көргизбелери хәм *бизнес-форумлар* шөлкемлестирилди (газетадан).

БИЗОН (лат. bison — *жабайы буға*) зоол. Жуп туяқлылар топарына киретуғын, Арқа Америкада ушырасатуғын ири шаклы, зубрға уксас жабайы қарамал. Санының кескин кемейип кетиуине байланыслы хәзирги уақытта қорықханаларда сақланады.

БИЙ I ат. гөн. с. 1. Бурын халқымыз урыу ақсақалын бий деп атаған. Ол әййем заманлардан солай аталып келип,

оннан үлкен хәмел болмаған. Мыс: Майкы бий, Асан бий, Амангелди бий, Айдос бий, Маман бий хәм т.б. — Бул гүллән Қыпшақтың кәдирданы Шалкийиз *бий*, — деди Халықназар жайғасып отырып атырып (К.Мәмбетов). Избасар бахадыр сөйлемеди, лекин ол Байқошқар *бийден* нәзерин алмады (Т.Қайыпбергенов). ... даў-жәнжеллерди тек ғана *бий* шешетуғын еди (Қ.Ирманов). 2. Хәзирги күнде хәр бир киши мәхәлледе, көше бойынша яки көп қабатлы жайларда (хәр бир жайдың) *бий* болады. Ол сол кишигирим аймақты әдиллик пенен басқарыў ушын жергиликли пуқаралар тәрәпинен сайлап қойылады. — Енди, жасы үлкен, көше *бийи*, мереке сизики, соның ушын жигитлеринизди шақыр да, мына ықтырманды буздыра бер (М.Нызанов). Ал, көше *бийи* сен не усыныс билдиресең? Бул жигит бизиң аўылдың *бийи*, — деди артта турған биреў (Қ.Ирманов).

БИЙ II Қарақалпақ тилине парсы тилинен кирген бийкарлаушы префикс (түбир алдынан жалғанатуғын қосымта) Асқардың келетуғыны *биймәлим*, ... (газетадан).

БИЙАБЫРАЙ кел. Абырайсыз, абырайға ийе болмаў. Келген қудалар да қудағайы менен келисе алмай *бийабырай* болып қайтып кетти, ... (К.Султанов). — *Бийабырай* болмай қутылғаныңыз жақсы болған екен (К.Смамутов).

БИЙАЗАР кел. Азарсыз болыў, биймәлел болыў, жағдайлы болыў. Жәмийла енеси менен *бийазар* болып, бирге тура берди (К.Султанов). Ол әсте-ақырын көйлегимди көкирегиме дейин түрип, карнымның үстин *бийазар* ғана сыйпады (М.Нызанов).

БИЙАҚЫЛ кел. Ақылсыз, ақылы кем. ... қызымызды бизлерге ертип жибере берин, өйтип *бийақыл* болман, — деди қудағайына келген қудалардың биреўи (К.Султанов).

БИЙӘДЕП кел, Әдепсиз, тәртипсиз. ... бүйтип *бийәдеп* болма, шырағым, — деди кемпир баласына нәсият етип, ... (ққ.х.е.). — *Бийәдеп*, уялмаймысаң уят сөз айтыўға?! (Ш.Сейтов).

БИЙӘДЕПЛИК ат. Әдепсизлик, тәртипсизлик, акылсызлык. ... сизиң буныңыз *бийәдеплик*, кудағай, — деп қудалар ғауырласты (К.Султанов).

БИЙӘЖЕЛ кел. Әжелинен бұрын, ерте, жас. *бийәжел* өлип кеткенлер де көп болды (П. Тилегенов),

БИЙБАЗАР кел. Базарсыз күні, базар емес күн. — Ертең сатады, дүканшы «бүгін басқа сауданы жүргізбей таслайды, унның килолап өлшеуі қыйын, нырқы арзан» деп сатпай тұр, *бийбазар* сатажақ (Ш.Сейтов).

БИЙБАҚ кел. Бийхая, шарбая. Бұл хаял барып тұрған *бийбақ* еди, ... (Б.Кербабаев).

БИЙБАҚЛЫҚ ат. Бийхаялық, шарбаялық. Хаялдың *бийбақлығы* соншелли, хеш кимнің сөзине кулақ аспайды, ... (Б.Кербабаев).

БИЙБАСТАҚ кел. Парықсыз, ретсиз, қолайсыз. Сәлийма *бийбастақ* сөзлер менен не болса соны айта берди, ... (К.Султанов).

БИЙБАСТАҚЛЫҚ ат. Парықсызлық, қолайсызлық, жаман сөзлер менен бәләтлеушилик. Егер мылтықлы қарауыл қойып, өзлери беккем болғанда мениң балам ондай *бийбастақлық* етпес еди (К.Смамутов).

БИЙБАҒА кел. Бағалы, қадирли. Инсан ушын бұл дүньяда *бийбаға* байлық — денсаулық (газетадан). Хәр бир халықтың ана тили сол миллеттиң *бийбаға* мийрасы, ел-халықтың ар-намысы болып есапланады (газетадан).

БИЙБЕЛГИ кел. Белгисиз, белгиси жоқ, биймәлим, хабарсыз. ... бұл да *бийбелги* жүре берди, ... («Алпамыс»). — Ұатан ушын жан берген бир *бийбелги* қахарманның қәбири ме екен? — дедим иркилип (Т.Қайыпбергенов).

БИЙГАНА кел. Басқа, бөтен. ... *бийгана* адамның затына тийиүге болмайды, — деди Жаббақ (Б.Кербабаев). *Бийгана* былай бир өтти, былай бир өтти (Ш.Сейтов).

БИЙГҮМАН кел. Белгисиз, хабарсыз. Хаялдың келери-келмеси *бийгүман*, — деди Жаббақ (Б.Кербабаев).

БИЙГҮНА кел. Гүнасыз, гүнасы жоқ, хақ, айыпсыз, жазықсыз. Кудалар Жәмийланың енесін *бийгүна* қыйнады, ... (К.Султанов).

БИЙҒАЙРАТ кел. Күшсиз, күши жоқ, ғайратсыз, ғайраты жоқ, қарыұсыз, халы жоқ. Мен бір *бийғайрат* адамман, — деп хаял Жаббақларға өзінiң аұхалын айтып атыр, ... (Б.Кербабаев).

БИЙҒАМ кел **1.** Хабарсыз, хеш нәрседен хабары жоқ. ... Жәмийла, хеш нәрседен *бийғам* пахтасын тере берди (газетадан). **2.** Ғамсыз, тыныш, тәшүишсиз. *Бийғам* нәрестенің шадлы күлкиси, Нур болып балқыйды нәзiк денемде (Г.Пирназарова).

БИЙҒАМЛЫҚ ат. Хабарсызлық, ғамсызлық, хабары жоқ. Бағ ишинде Гүлайым қырк қызы менен *бийғамлықта* бола берди, ... («Қырк қыз»).

БИЙҒӘРЕЗ кел. Ғәрезсиз, еркин. *Бийғәрез* ел болып, бир тәниұ-бир жан, Дарқан жасаұ ушын умтылар еди (И.Юсупов). Елимде орнатып *бийғәрез* заман, Айдын саррас жолдан жүрип бараман (Г.Нурлепесова).

БИЙҒӘРЕЗЛИК ат. Ғәрезсизлик, еркинлик. Патшалық қысымнан қутылып, халық *бийғәрезлик* пенен жасап, жаңа турмысты көре баслады (газетадан). Мустақиллик — *бийғәрезлик* самалы, Жүзлеринди желпип турғай мудама (И.Юсупов).

БИЙДАЙ ат. Мәдений егинлер қатарына киретуғын дәнли өсимлик түри, ғәлле. Жолдың еки бойы ырғалған *бийдай*,... (Б.Бекниязова). ◇ **Жазлық бийдай** — бәхәрде егиліп жазда писетуғын бийдайдың түри. Бул жобадан тысқары өз күшимиз бенен жер сүрип еки жүз гектар *жазлық бийдай* егиұ деген сөз (Ш. Айтматов). **Гүзлик бийдай** — Гүзде егиліп бәхәрде писетуғын *бийдайдың* түри. Өткен жылы бизлер еки жүз гектардай жерге *гүзлик бийдай* егип үлгере алмай қалдық (Ш.Айтматов). Мәүсим дауамында *гүзлик бийдайға* тәрбия жұмыслары агротехникалық кәделерге сай алып барылды (газетадан). **Бийдай рең** — бийдайға усаған түри сарғыш,

кызғышлаў. Бизлер менен узун бойлы, *бийдай рең* бир бийтаньс жигит келип сәлемлести (Қ.Айымбетов).

БИЙДАЙЛЫҚ ат. Бийдай өсимлиги егилген атызлық. Мықшыыйскан адамлар *бийдайлықтан* бойларын көрсетип, беллерин жазды (Ш.Сейтов).

БИЙДАЙЫҚ I ат. бот. Бийдай туқымлас өсимлик, жабайы сулы. Бийдай атызының дөгерегинде *бийдайықлар да* көгерген, ... (Қ.Айымбетов).

БИЙДАЙЫҚ II ат. Гүпиниң тысы менен астарының ишине айырым таза ямаса гөне гезлеме материалға пахта яки жүн салып сырылған зат хәм де көпшиктиң қабының ишки кабаты. ... келиншек көпшиктиң тысын да, ишки *бийдайығын* да сөтип алып жууыўға таярлады (Ө.Айжанов).

БИЙДАЙЫҚ III ат. Жыртқыш қустың бир түри. Бул тоғайлықта *бийдайық* деген қус та жасайды, ... (газетадан).

БИЙДАЙЫҚЛАҰ ф. Бир нәрсеге бийдайық салыў, тигиў. Төрги жайда бир кемпир гүпини *бийдайықлап* отыр, ... (ққ.х.е.).

БИЙДАЙЫҚЛЫ кел. Бийдайық салынған, бийдайық салып исленген. *Бийдайықлы* көпшиклердин хәммесиниң де тыслары тозып, кир болған, ... (ққ.х.е.).

БИЙДАЙЫҚТАЙ кел. Бийдайық сыяқлы, бийдайыққа усаған. Атыз дөгерегинде *бийдайықтай* өсимликлер өсип тур, ... (Ө.Айжанов).

БИЙДАРЫҚ кел. Орынсыз, ретсиз, жөнсиз, қолайсыз. Турымбетов та көпшиликте *бийдарық* сөйлей бермеди (Қ.Айымбетов).

БИЙДАРЫҚЛЫҚ ат. Орынсызлық, ылайықсызлық, жөнсизлақ, ретсизлик. ... бундай *байдарықлықты* қой қосшым, — деп бригадир бираз кейиди балаға (газетадан).

БИЙДӘМ кел. Мазасыз, дәмсиз. Бул қаўын да *бийдәм* шықты (Қ.Айымбетов).

БИЙДӘРЕК кел. Дерексиз, хабарсыз. ... Жаббақлар да сол кетистен *бийдәрек* кетти, ... (Б.Кербабаев).

БИЙДӘРЕТ кел. 1. дин. Дәрәтсиз, дәрәт алмаған. ... бийдәрәт жүриүте болмайды, шырағым, — деп ғарры кумғанын алып сыртқа шығып кетти (газетадан). 2. Ишекти босата алмаушылық, иштин өтпеуи. Еки күннен бери *бийдәрәт* жатқанлықтан иш жүргизетуғын дәри берди (газетадан).

БИЙДӘРМАН кел. Дәрмансыз, кууатсыз, дәрманы жоқ, хәлсиз, күшсиз. ... ауырыушылықтың салдарынан динкем курып, *бийдәрман* болдым, — деп кемпир орнынан зорға дегенде қозғалып қойды (газетадан).

БИЙДӘРТ кел. Дәртсиз, ууайымсыз, кайғысыз, дәрти жоқ. *Бийдәрт* адам болмайды, шырағым, — деп Сәден ғарры жол тартты (газетадан). *Бийдәрт* пенен дәртлессен дәртиң қалмай төгилер, ... (ққ.х.н.м).

БИЙДӘҰЛЕТ кел. Дәулетсиз, несийбеси жоқ, бахытсыз, кәмбағал, жарлы, бийшара. *Бийдәулет* базарға барса, сум хабар табар (ққ.х.е.).

БИЙДӘҰЛЕТЛИК ат. 1. Дәулетсизлік, кәмбағаллық, жарлылық. Бурын бай еди, балаларының *бийдәулетлигинен* байлығы курып қалды (ққ.х.е.). 2. Жумыссыз қаңғырып жүриушилик, бийталаплық. Бундай *бийдәулетлик* деген жақсы емес, мынау үйдиң жумысларын ислеуиңиз керек, — деди хаял Жаббақларға (Б.Кербабаев).

БИЙЕ ат Ержеткен, төллеген урғашы ат. *Бийе* сауып қатар қулын байлаған (А.Муұсаев). ... хаял *бийени* сауып келген уақытта Жаббақлар да кирип келди (Б.Кербабаев).

БИЙЕСАП кел. Есапсыз, сансыз, көп, есап-саны жоқ. .. *бийесап* хеш жерде хеш нәрсе жоқ, бәриниң де орны бар, шырағым, — деди хаял Жаббақларға (Б.Кербабаев). Жети ықлым жердиң жүзи, Журт *бийесап* болған емес, Қаканы Чиндур төртиси, Адам оны билген емес (Бердақ). Дилжәм болып үйде тыныш ятмаға, Көп гәнә *бийесап* дүнья-мал керек (Әжинияз).

БИЙЖАҒДАЙ. р. 1. Орынсыз, жөнсиз, ретсиз. Жаббақларға хаял *бийжағдай* көп нәрселерди айтып бәләәтләп таслады (Б.Кербабаев). 2. Биймезгил, қолайсыз уақыт.

Бийжағдай келген қонақларды күтиўте хәмме киристик (Қ.Аралбаев). **3.** Өзин жақсы сезбеў, жаман аўхалда болыў. — Қырынлап жатқанда өзинизди *бийжағдай* сезесиз бе? (М.Нызанов). Қолайсыз сестен шоршынып, ишке жуўырып кирген Ҳайтмурат аяўлысының күтә *бийжағдай* қулашын жайып, шалқасына жатырғанын көрди (Ш.Сейтов).

БИЙЖАЙ кел. **1.** Тынышсыз, тынымсыз, биймаза. Бул хаял жүдә *бийжай* екен, — деди Жаббақ Маббаққа, ... (Б.Кербабаев). **2.** Жайсыз, жағдайсыз. Жигит пенен қыз Сәден ғаррының *бийжай* екенин енди ғана түсинди, ... (газетадан). **3.** Қыйын, аўыр, азап. Бундай *бийжай* мәселеге араласыў бизлер ушын аңсатқа түсип турған жоқ (А.Бекимбетов).

БИЙЖАПА кел. Мийнетсиз, машақатсыз, жапа шекпей.

БИЙЖӨН кел. Жөнсиз, орынсыз, ретсиз, қолайсыз. Бизлер олардың *бийжөн* сөйлей бергенине жүдә ашыўымыз келди (Қ.Айымбетов). Соннан бери өзимди кешире алмайман, соннан бери кисиге *бийжөн* гүдиреклегенди қояйын деп ант ишкенмен (Ш.Сейтов).

БИЙЖУЎАП р. Жуўапсыз, руқсатсыз. Жаббақлар хаялдан *бийжуўап* хеш қандай кете алмады (Б.Кербабаев).

БИЙЗАР кел. Безиў, түңилиў. Сөзин хошламаса да Сәлийма Жәмийланы *бийзар* етип, мазасын алды (К.Султанов). Кең болсын жарлыға бермесин азар, Азар көрсе болар өз бирин *бийзар* (Қ.Ирманов). ◇ **Ата бийзар** — биреўден жүдә түңилиў, кеўли қалыў, жаман адам. Өлтир *ата бийзар* нәлетти! — деген даўыс шықты (газетадан). **Бийзар болыў** — зеригиў, жалығыў. Суртайшадай қалмақтан, Халық *бийзар* болады («Қырқ қыз»). **Бийзар етиў, бийзар қылыў** — жалықтырыў, зериктириў, мазасын алыў. Суўда жүрсен батып-шүмип, *Бийзар қылып*, ошақ теўип (Өтеш). Жаман қатын *бийзар* етер ел-халқын, Сөйлескенде жақсы менен тең болар (Әжинияз).

БИЙИГИРЕК бийик келбетлигиниң салыстырыў дәрежеси. Оннан *бийигиректе* көп-көңбек аспан булдырап турады (Ө.Хожаниязов).

БИЙИЙМАН қ. иймансыз.

БИЙИК кел. 1. Бойы узын, зор. *Бийик* шөпкер жайдың қараңғы төрінде, көзі көзлик пенен таңыұлы қызыл түйе жууаздың еки ашасының ортасынан айланып тұр (Б.Бекниязова). Мен үйдің қасындағы *бийик* теректің уша басына минип, олардың сыртынан бақлап отырдым (Т.Нәжимов). 2. Жоқары, артықмаш, зыят, көп. Көтеріл көкке, Өрле *бийикке*, Сезимің артып (Г.Есемуратов). Ел сүймесе, мениң жайым төр ме еді? *Бийик* бахыт қыран кустай өрледі (Т.Жумамуратов). 3. аұыс. Күш, кууат, әжайып, құдирет. Сонда мен айрықша қадирли хәм қәсийетли, таң азанғы жаңа түскен шықтай таза, өзине тартыу күши аса *бийик* кәраматты сездим (Ө.Хожаниязов). 4. аұыс. Әрман, тилек. ...жалынлы тилек, *бийик-бийик* әрманлар жатыр еді (Ө.Айжанов). Кеулімде толы әрман, кирип бар, Дәрт үстине дәртим *бийик* бар (Күнхожа). 5. аұыс. Кууаныш, шадлық, уактыхошлық, байлық, жақсы турмыс. Шадлықтың *бийик* тауына шықты (Т.Нәжимов). ◇ **Бийик өкше** — бийик етип тигилген аяқ кийим, етик, ботинка, туфли. Қыйыр-шыйыр қасқырдың изин де, *бийик өкшелі* қашкынның изин де көрді (Ш.Сейтов). ...гөне *бийик өкшелі*, сири гүлмыйықлы етигин сорап алған еді, ол соны кийді (Т.Қайыпбергенов).

БИЙИКЛЕУ ф. 1. Жоқарылау, бийикке шығыу, дөңге шығыу, өрлеу, бийикке көтерілиу, дөңге көтерілиу. Оның отырған жери хәммеден *бийиклеу* еді (Т.Қайыпбергенов). Шарқ ийирип жипти салдым ийикке, Яр келер деп жууырып шықтым *бийикке* («Алпамыс»). 2. Өсиу, өрлеу, тасыу, көтерілиу. Оқыу оқып билмегенди билгеним, Бултты басып *бийик* тауға мингеним (Ә.Шамуратов). Кең Үстиртте жайнаған, Талай-талай мың *бийик* (Т.Жумамуратов). Талай елден өтеді, Талай жерден өтеді, Неше *бийик* қумлардан, Неше терең суулардан, Неше қалың тоғайдан, Иркілмей өтип кетеді (Бердақ).

БИЙИКЛИК ат. 1. Бир нәрсенің бойы, узынлығы, тик бойы. Ол соншама *бийикликтен* секирип түссе де, аұырған я

болмаса аяғына түскенде өз салмағын да сезбеди (С.Салиев). Жән-жаққа серлеп қараса, *Бийиклиги* ғаў екен, Адамның белли жаўы екен («Мәспатша»). 2. Хаўалы, жоқары, шын. *Бийиклигин* қарасаң, Ушқан қуслар өтпестей («Қырк қыз»). 3. аўыс. Бақалылық, кунлылық, өсиўшилиқ, раўажланыўшылық. Шығарманың тәсир етиўшилиқ күши анағұрлым *бийикликке* көтерилди (Г.Есемуратов).

БИЙИЛАЖ қ. илажсыз.

БИЙИНСАП қ. инсапсыз.

БИЙИНСАПЛЫҚ қ. инсапсызлық.

БИЙКАР р. 1. Бос, қуры, жұмыссыз, мәзи, ислемей қарап жүриў. Билип ислеген ис қалай? *Бийкарға* жүрдик бир талай (С.Мәжитов). 2. аўыс. Натуўры, өтирик, жалған, дурыс емес. Әдебинде адамлар енди жыллы болар дескен еди, болжаўлары *бийкарға* шығып, күн бирден суўытты (Т.Қайыпбергенов). – *Бийкар* сөйлем, биреўди алдама, сен нағыз хийлекер, хұждансыз жынаятшының басысаң (А.Бекимбетов). ◇ *Бийкардан-бийкарға жүриў* – хеш нәрсе ислемей, бостан-бос жүриў, қуры қарап жүриў. Бирақ, бундай *бийкардан-бийкарға* ат шаўып *жүре берди* (С.Айний). **Бийкар етилиў** – есапқа алынбаў, тән алынбаў. Тоғайдың роли толық *бийкар етилип* киятырғаны мына нәрседен көринип тур ... (П.Шермухамедов). **Бийкар етиў** – мойынламаў, тән алмаў, есапқа алмаў. Нызамда өмири ямаса денсаўлығы кәуип астында болған шахсқа тез хәм кешиктириўте болмайтуғын медициналық жәрдем көрсетиўди тийкарсыз түрде *бийкар еткени* ушын хәкимшилиқ жуўапкершилиқ нәзерде тутылмақта (газетадан).

БИЙКАРЛАНЫЎ қ. бийкар етилиў.

БИЙКАРЛАЎ ф. Мойынламаў, есапқа алмаў, есаптан шығарыў. Бирақ, ол хәққында Шүкиржан Айханның айтқанларын пүткіллей *бийкарлап*, Кәримовтың түнге қарай келгенин сирә мойнына алмады (А.Бекимбетов). Музға айланса да, өлсе де күйип, Мениң темир логикамды *бийкарлар* (И.Юсупов).

БИЙКАРЛЫҚ к. бийкаршылық.

БИЙКАРШЫ ат. Талапсыз, хеш жерде ислемей куры жүрген адам, босқа жүриүши, нас, иссиз жүрген адам, жалқау, хайяр, ис жақпас киси. ...бул бир жүрген ис жақпас *бийкаршы* адам еди (газетадан).

БИЙКАРШЫЛЫҚ ат. Жумыссызлық, куры босқа жүриүшилик, иссизлик. Мен екеу қылайын кара басымды, *Бийкаршылықта* өткермейин жасымды (Омар).

БИЙКЕ: кәйинбийке ат. Бир хаялдын күйеуиниң үлкен кыз апасы. Тәрийипиң *дийейин кәйинбийке*, Дүньяның махбубы сеннен садаға (Әжинияз). ...Сапардың *кәйинбийкеси* кирип келди (К.Султанов).

БИЙКЕШ ат. 1. Бир хаялдын күйеуиниң карындасы, киши кыз үкеси. Бизин *бийкеш* ол сөзиңе турмайды, Сендейлерге мойнын да бурмайды («Қырк кыз»). Мен *бийкеш* пенен бирге жеймен деп, Аймереке шығып кетти (К.Мәтмуратов). 2. Халық арасында айырым хаяллар өзинен киши хаялды *бийкеш* деп те атайды. Гүлзада *бийкеш те* белин беккем буўынса хеш адамның қойын бақпайды (Ә.Шамуратов). ...*бийкеш те* отырар орнын, жүрер жолын биледи (А.Бегимов).

БИЙҚАЙҒЫ кел. Ууайымсыз, қайғысыз. Баланың өзи, бирге ойнайтуғын жоралары болмағанлықтан, әне усындай сумлықсыз хәм *бийқайғы* нәрселердин қоршаўында қалатуғын еди (Ш.Айтматов).

БИЙҚАРАР кел. Шыдамсызлық, тақатсызлық, тынышсызлық. Топарынды көргенде, Мендей батыр *бийқарар*, Қаражан қайсар киятыр, Жолды босатың, енеғар («Алпамыс»). Сени көрип кеўлим болды *бийқарар*, Болғандай-ақ кең дүньялар бизге тар («Ер Зийўар»). Арқаның әдиўли теңизи Арал, Аралдан ғаз кетсе кеўлим *бийқарар* (И.Юсупов).

БИЙҚӘТЕР кел. Қәуип-қәтерсиз, аман-саў, аман-есен. Яқшы онда, жолыңыз *бийқәтер* болсын! (Б.Сейтаев).

БИЙЛЕУ ф. 1. Басқарыу, айдау, жүргизиу, меңгериу. ...экскаваторды көп узамай-ақ Қалбай өзи *бийлеп*, өзи

казатуғын да болды (газетадан). ...олар машинаның ролин тез күнде-ақ *бийлеп* айдай алатуғын болды (газетадан).

2. Басшылық етиу, меңгериу, басқару, ис алып бару, хәмелин жүргизиу. Бирақ та, ол өзиниң елиуден аслам улқызларының тек жигирма төртинге ғана ел *бийлеуге* руқсат берген. (К.Мәмбетов). Елди *бийлеген* ақсақал, болыслар, Мәрдикарға хатлай баслады (Ө.Шамуратов). Бәрін өзине қаратып, бираз халықты *бийлеп* еди (А.Дабылов). Қай мәмлекет болса да *бийлеу* жөнінде бир нызамға сүйенеди (К.Ирманов). 3. ауыс. Сыртқы кубылыстың тәсир етиуі, басқаруы, қаратуы, бойсындыруы. Жүрегим ериген майдай елжиреди, өзимнен ықтыяр кетип, беденимди бир күшли сезим *бийлеп* алды (Ө.Хожаниязов). Буннан тысқары мениң өз мухаббатыма пәклигим төтепки берди, мени шыдам *бийледі* (Ө.Хожаниязов). Еркимди *бийлеп* еңсеме минип алды (Ж.Аймурзаев). ◇ **Бийықтыяр бийлеу** – еркисіз түрде меңгериу, басқару. Иним, бауырынды майдай еритеди, қәйтсе де төзиминди тарылтып, сезиминди бийықтыяр бийлейди (Ө.Хожаниязов). ◇ **Бийлей алмау** – хакыйкат меңгере алмаушылық, басқара алмай қалыушылық. Сонлықтан, мен де мухаббат алдында хәзлик етип, өзимди нақ *бийлей алмай*, Мийирханға алды бурын қолымды узаттым (Ө.Хожаниязов).

БИЙЛЕУШИ ат. Басқарушы, буйырушы, буйрық бериуши, меңгериуши, ис алып барушы. Салғыртты ел көтерсе, нөкер бериу шығынының ярымы ел *бийлеушилердиң* мойнына түсетуғынын сезип, әмелдарлардың ишлери ғым етти (К.Султанов).

БИЙЛЕУШИЛИК ат. Хәкимшилиқ, басқарушылық, хәкимшилиқ етиу, исти басқарушылық пенен алып бару. Бул дәуирде биз *бийлеушилиқ* дәстүрин көремиз (К.Ирманов).

БИЙЛИК ат. 1. Мәмлекет, хукимет тәрөпинен қандай да бир ис-илажлардың орынланыуы хакқында

берилетуғын буйрығы, буйыртпасы, тапсырмасы, көрсетпеси. Министрлер Кабинетиниң 1991-жыл 25-октябрьдеги қарарына муўапық Қорғаныў ислери министрлигиниң ҳукуқый *бийлиги*, дүзилиси хәм Нызамы тастыйықланды (Өзбекстан тарийхы). **2.** Қәтқудалық етиў, ҳәкимлик етиў, тәрелик етиў. — *Бийлик* өзінде, дәўлет қолында, ул перзентсиз жалғыз баслы жигитсең (Ж.Аймурзаев). Өз елинде хожа, Өзиң *бийлик* сүресең (Ш.Мәмбетмуратов). Асан бабаң он алтысында *бийлик* айтыпты (К.Султанов). ◇ **Бийлик қағаз** — бийлик етиў ушын алынған руқсат қағаз, гүўалық қағаз (гүўанама). Тойда бир даўлы исти шешип болып, *бийлик* қағазға мәр басыў ушын қараса, мөри пайтахтта қалғаны мәлим болады (ққ.х.е.).

БИЙМАЗА I қ. мазасыз, дәмсиз.

БИЙМАЗА II кел. **1.** Тынышсыз, тәртипсиз, тынымсыз, жәнжелпаз, шатақ, тентек. Нурымбетти билесең ғой, оның өзи *биймаза* адам (Ө.Айжанов). **2.** Тыныш емес ўақыт. Усындай *биймаза* ўақытта Шыйықназардың мәканына кәктен түскендей, түслери суўық жолаўшылар келе қалды («Әмиўдәрья» ж.).

БИЙМАЗАЛЫҚ ат. Жалықтырыў, бийзар қылыў, тынышын алыў, мазасын алыў, тентеклик етиў, шатақ шығарыў.

БИЙМӘЛӘЛ кел. Ҳазарсыз, зыянсыз, мүләйим, мәлелсиз. Күшимиз жетпесе, жеңилип *биймәләл* болып қаламыз деди («Алпамыс»). Мийирхан бир мәхәлде күтә сыпайы, *биймәләл* жүрди (Ө.Хожаниязов). *Биймәләл* кеўлиңиздегини айта бер, — деди әкем (С.Салиев).

БИЙМӘЛИМ қ. белгисиз.

БИЙМӘНИ кел. Мәниссиз, мазмунсыз, ҳеш нәрсе билмейтуғын, ҳеш нәрсеге түсинбейтуғын, байланыссыз. ...кемпир *биймәни* нәрселерди айтын, Жаббақлардың мазасын алды (Б.Кербабаев).

БИЙМӘП кел. Мәпсиз, өзиниң пайдасын ойламайтуғын. Сизлер *биймәп* жүрмең, — деди ғарры жигит пенен қызға (газетадан).

БИЙМӘХӘЛ кел. Мезгилсиз, уақытсыз, белгисиз уақыт, орынсыз. *Биймәхәл* гия өсер ме. Бул ислер удайы кетер ме («Мәспатша») ... *биймәхәл* барып достымды сынап қайтайын деп жолға түсти (С.Мәжитов).

БИЙМЕЗГИЛ кел. Орынсыз, кеш уақыт, уақытсыз, биймәхәл, бийуақыт. Жол, *Биймезгил* уақыт. Ымырт жабылыудан сирескен қараңғылық басланды (С.Салиев). — *Биймезгил* жүрген қандай адамсан? (Ө.Хожаниязов). Жаксыларға басынды қос, Жумысың шықса *биймезгил*, Жалғыз өзін кәдем қойма («Мәспатша»).

БИЙМУРАТ кел. Мақсетсиз, тилексиз, мурат-мақсетсиз. — Пешанамда барды хат, Қылма мени *биймурат*, Аңламай урдым бир қамшы, Әсте-әсте Шубар ат («Алпамыс»). Көп найзалар түйретилип ол қызға, Зар еңиреп бозлап жылар биймурат («Қырқ қыз»).

БИЙНАЙМЫТ кел. Үмитсиз, үмити жоқ. Кемпир нағыз *бийнаймыт* екен, — деди Жаббақ (Б.Кербабаев).

БИЙНАҰА кел. Хеш нәрсесиз қалыу, қуры қол болып қалыу. Табылғай дәртиме дауа, Болмағайман мен *бийнауа*, Қасымда иркилип турма, Кет аулаққа сен дийуана («Мәспатша»).

БИЙНЕ ат. Мәни, жағдай, аұхал, жөн-жосақ, жөни. Қаражан ат үстинде зәңгиге ширенип, ...патшаға көргениниң *бийнесин* айтып, бес-алты аұыз сөйлеп турған усайды («Алпамыс»). Дүньяда айрықша ушқыр бийдайық, Сулыұлық *бийнеси* хәммеге пайық («Мәспатша»). Көкиректе жоқ хеш гийнеси, Адамға усар *бийнеси*, Душпан екен әжийнеси, Камал улы Камил келди (Бердақ).

БИЙНЕКЕ кел. Некеленбеген хаял, некеси қыйылмаған қатын, некесиз. *Бийнеке* келинди сақлау Назлыға жақсы емес (К.Султанов). Қурысын өмирим ялғанды, Ишиме дәртлер

толғанды, Олжа болған апанды, *Бийнеке* қалмақлар алғанды («Алпамыс»).

БИЙНЕҚУЯ ат. Барлығын, хәммесин майда-шүйдесине шекем. Сәлийма Жәмийланың үйіне келип, барлық нәрсенің *бийнеқуясын* айтып баян етті, ... (К.Султанов).

БИЙНЕЛИ кел. Мәнилі, жөнлі. Лабақбай Мәспатшаның бойын көріп, уақты хош болып, усы *бийнели* жигитті көріп мениң есигіме,... («Мәспатша»).

БИЙНЕСИП кел. Хеш нәрсесіз қалыў, пәнт жеўшилиқ. *Бийнесип* қалғандай шәўкетлі тойдан, Қатал хәмиринди жүргиздин бизге (И.Юсупов). Сәл жерде бузаў шашып кетсе не қыласаң? *Бийнесип* қаласаң ғой (Қ.Досанов).

БИЙНЫШАН кел. Дерексиз, таңбасыз, белгисиз. Қабыл тилек болар қашан, Кимлер қара, кимлер нышан. Кетермиз бе *бийнышан*, Паяны хеш болған емес (Бердақ).

БИЙОПА кел. Опасыз, садық емес. Мен бундай азап пенен мүшкілге не салатуғын қызды неге сүйдим мен? Сирә, ол *бийопа* яр болар?... (Ө.Хожаниязов). ...*бийопа* жаманлықта күшке берди (А.Бегимов). Бийопадан яр болса, Дузаққа түскене мегзер (Әжинияз).

БИЙОПАЛЫҚ ат. Опасызлық, сатқынлық. — Билесен бул, жүрисін сатқынлық, елге *бийопалық*... (Ө.Хожаниязов). Тырнады мениң кеўлимди, *Бийопалық* дәртлери («Қырк қыз»). Жанды ишимде Гүлайым, Ашықлықтың отлары, Тырнады мениң кеўлимди, *Бийопалық* дәртлери («Қырк қыз»). Гүлден гүлге қоныў бұлбилдин кәри, *Бийопалық* деген нәпси базары (И.Юсупов).

БИЙОРЫН кел. 1. Орынсыз, ретсиз, қолайсыз, жәнсиз. Өзиннен басқаны кем деме, *Бийорын* сөзлер сәйлеме («Мәспатша»). Көкирегі қара таўдай, Қылған ислери *бийорын* («Мәспатша»). Нурхожа бурын көрмеген, сезбеген қыңырлық пенен *бийорын* қылықты көріп ан-таңы шықты (Ө.Хожаниязов). 2. Өзине тийисли емес, орынсыз, пайдасыз. Бизден қашып не деп кеттин сен саяқ, *Бийорын* жерлерге басыпсаң аяқ («Қырк қыз»). Жайлап өскен жерлерим,

Манлайдан аққан терлерім, *Бийорын* жерде сен қалдың (Жийен жырау).

БИЙПАЙДА кел. Пайдасыз, мәзи, қуры, бос, өзи менен өзи, қурыдан-қуры, бос жүриу, жұмыс ислемай мәзи жүриу. Алдаулықта көп жүргенбиз *бийпайда*, Шар китапты шықтық сексен үш айда (С.Нурымбетов). Бул жерде көп турыу *бийпайда* еди (Т.Қайыпбергенов).

БИЙПАРЫҚ кел. Парықсыз, ретсиз, кунтсыз. Енди дос та, душпан да *бийпарық* болып кетти (Т.Қайыпбергенов). Демалыс, *бийпарық*, бийгәрез күнлер көпке созылмады (Т.Қайыпбергенов).

БИЙПАТМА ат. дин. Хаял-қызлардың сыйынатуғын пири, қудайы. Азанда жолға шыққанда «Я пийрим *Бийпатма*» деп жолға шық балам, изине дуз, бурыш тасла, сонда тилден, көзден аман боласаң (М.Нызанов).

БИЙПАЯН кел. Паянсыз, шексиз, ушы-қыйыры жоқ, үзлексиз, питпейтуғын, шубалаңқы, пайдасыз. Оғымыз кетпесин дүзге *бийпаян*, Рәхим әйлегей халық еткен субхан («Қоблан»). Таң қалады Арыслан, Бундай болған ислерге, Ақыры жоқ *бийпаян* («Қырқ қыз»). Ойласаң бул дүнья *бийпаян* екен, Душпан иси халыққа көп зыян екен (Бердақ). Паный дүнья ақыр саған *бийпаян*, Залым Ораз, неден болды гүнайым (Омар).

БИЙПӘМ кел. Пәмсиз, пәми жоқ, пәтиұасыз, қопал, мәниссиз. ... булар барып турған *бийпәм* екен, — деди кемпир (Б.Кербабаев).

БИЙПӘМЛИК ат. Пәмсизлик, пәми жоқлық, пәтиұасызлық, қопаллық, мәниссизлик. ...ғарры буларға енди *бийпәмликті* қойыңдар дегенди айтып далаға шығып кетти (кк.х.е.).

БИЙПӘРҰА кел. Арқайын, уұайымсыз, қайғысыз, ғамсыз, бийғам, кунтсыз, салақ, Булар қандай *бийпәрұа* адамлар (Ж.Аймурзаев). Барлық, исти тартты изге, Мине усындай *бийпәрұалар* (Б.Исмайлов). Бирақ, айырым мәкеме

басшылары хәм турак жай ийелери ескертиў хәм көрсетпелерге қарамастан өрт қәуипсизлик қәделерине *бийпәрӯа* қарап атырғанлығының гүәасы болмақтамыз (газетадан).

БИЙПӘРҰАЛЫҚ ат. Арқайынлық, салақлық, бийғамлық, қунтсызлық, шалалық. *Бийпәрұалық* — жәмийет исине бийпәрӯа хәм суўыққанлық пенен жантасыўды тәрийиплеўши руўхый иллет (газетадан). *Бийпәрұалыққа* қарсы гүрес бәркамал инсанларды тәрбиялаўда ең әҳмийетли ўазыйпалардан саналады (газетадан). Ўарқ-шарқ пенен қол шаппатлап биз сонша, *Бийпәрұалық* енди ҳазары болар (И.Юсупов).

БИЙПӘХИМ кел. Пәмсиз, пәми жоқ, босқа сөйлеў, мәниссиз. *Бийпәҳимлер* аўызын жаппас, Бийақыллар арға шаппас, Ер қыйналмай дүнья таппас, Малдың өзи келген емес (Бердақ). Әдепсиз-икрамсыз *бийпәҳим* қызлар, Сулығ болған менен қыздан инсан болар ма (Әжинияз).

БИЙПЕРЗЕНТ кел. Баласыз, перзентсиз, баласы жоқ, перзенти жоқ, зүрядсыз. Дүньяның қызығы менен екеўи де дүньядан *бийперзент* өтетуғын болды («Алпамыс»). Бәхәрде ашылар таўдың гиясы, *Бийперзенттиң* баста қайнар мийеси («Алпамыс»). Жасы қырққа келгенше *бийперзент* болды («Мәспатша»).

БИЙПЕРЗЕНТЛИК ат. Баласызлық, перзентсизлик, баласы жоқлық, перзенти жоқлық, зүрядсызлық. Бир күнлери *бийперзентлик* дәрт болып, Екеўи де қартайыпты жас өтип (Т.Сейтжанов).

БИЙПУЛ кел. Пулсыз, мутқа, ҳақысыз, босқа, ешейин, ҳақы алмайтуғын, пул алмайтуғын, тегин. *Бийпул* дүнья алтын-гүмис, Алты ай жаз, алты ай қыс, Жарлылық деген қыйын ис, Буған дуўшар болған емес (Бердақ). Еңбегинди еске алып, Бермес *бийпул* бир жапырақ (И.Юсупов). Тамағын *бийпул* муттан түседі (Ө.Хожаниязов).

БИЙРӘХИМ кел. Рейимсиз, мийримсиз, зулым, катал, қанхор. Тәғдир Алладандур, себеп Қоңыраттан, *Бийрәҳим*

Сейилхан деген елаттан, Айра түстик Ашамайлы Қыяттан, Хош аман бол бизден қалдың, Бозатау (Әжинияз).

БИЙРИБАР ат. дин.с. Қудай, Алла, тәңир. Мәдет бергей бизлерге, Халық әйлеген *бийрибар* («Қоблан»). Халқымыздан хабар алғай *бийрибар*, Дос жығылса қууанады душпанлар («Алпамыс»). Саған қастыянлық ислесем, мени *бийрибарың* урсын («Алпамыс»).

БИЙРУҚСАТ қ. руқсатсыз.

БИЙСААТ кел. Сәтсиз, қолайсыз. Қулағынды сала бер, Сөз айтайын мен аға, *Бийсаат* күн шығыппыз, Еки жетим далаға (Бердақ).

БИЙСАБЫР кел. Сабырсыз, шыдамсыз, тақатсыз. Алғыс алған харымас, *Бийсабыр* беңде мандымас («Мәспатша»).

БИЙСАЗ кел. Сазланбаған, дүзелмеген, оңланбаған, жағымсыз, қолайсыз. Бундай *бийсаз* жүрислерди қойығу керек шырақларым, — деди ғарры бул екеуіне (газетадан).

БИЙСӘҰБЕТ кел. Ұақытсыз, биймезгил, бийұақыт, қолайсыз, жағдайсыз. Жети түнде *бийсәубет* жүрген ким бул? (Ө.Хожаниязов). Адам сестин еситкеннен тағы да өзлери түнде жүрген қандай *бийсәубет* адам (А.Бегимов).... *бийсәубет* жүрген жолаушыларды ат узақтан көріп, ...қайта-қайта киснеди (К.Султанов).

БИЙТ ат. Адамлардың хәм жанлы-жаныуарлардың қанып сорып жасаушы майда паразит жәнлик. Бийтке өкпелеп, тоныңды отқа салма (ққ.х.н.м.). Қарай берди көйлегин, Қырғын қылып *бийтлерин* («Қырқ қыз»). Жабағы тонның *бийти* ашшы, Жаман адамның сөзи ашшы, ... (ққ.х.е.).

БИЙТАҚАТ кел. Шыдамсыз, тақатсыз, сабырсыз. Хау муғаллим дегенде усындай *бийтақат* сабырсыз бола ма? (газетадан). Ақшолпан *бийтақат* күтеди ярын, Хәр минутты бир жыл яңлы сезгендей (Ә.Шамуратов).

БИЙТАҚАТЛАНЫҰ ф. Тынышсызланыу. — Тағы *бий-тақатланды* бийбала буның суп-сур бетинен бир нәрсени абайлап (Ш.Сейтов).

БИЙТАҚАТЛЫҚ ат. Шыдамсызлық, тынышсызлық. Хатыма Зиядадан жууап күтип, хәр күнди күтә *бийтақатлық* пенен өткеремен (Т.Қайыпбергенев). Көпшилик наўқасланған балаларда узақ уақыт дауамында *бийтақатлық*, хәлсизлик болып, уйқысы бузылады (газетадан).

БИЙТАЛАП кел. Талапсыз, жумыссыз, иссиз, бос, мәзи, қуры. Болайын атызға ислес, Атызсыз күним келиспес, *Бийталапқа* тәңирим бермес, Деген қыял болды бизде (Бердақ). Бирақ, әкеңе усап *бийталап*, жалатай болма (К.Султанов).

БИЙТАНЫС кел. Таныс емес, жат, белгисиз. *Бийтаныс* кисиниң жасы алпыстың үстинде еди (Ө.Айжанов). ... бизге *бийтаныс* үш киси келди (К.Смамутов). Мең-зең болып аўытқып мийим, жатырман *бийтаныс* тамда (И.Юсупов).

БИЙТАНЫСЛЫҚ ат. Жатлық, таныс емеслик, белгисизлик. Анаў үшеўине ернин жыбырлатқаны болмаса, *бийтаныслыққа* тән әден пенен салқын аманласқан еди (К.Смамутов).

БИЙТАП кел. Аўырыў, наўқас, кесел, сырқас. Ал, хәзир *бийтап* болғаны ушын оны хеш ким жалғыз таслап кеткиси келмейди, солай да ол жалғыз қалдырыўды өтинди (К.Мәмбетов). ...жүзиниң қаны қашқан *бийтапқа* мегзейди (Ж.Аймурзаев). — *Бийтаппан-аў*, — деп Сәлийма есик бетке илиўли турған пальтосына қолын созды (К.Султанов).

БИЙТАПЛАНЫҰ ф. Наўқасланыў, кеселлениў, сырқатланыў, аўырып қалыў. Кеше кеште Мария Михайловна *бийтапланып*, фермадан қайтып келген еди (Ж.Аймурзаев).

БИЙТАПЛЫҚ к. бийтапшылық.

БИЙТАПШЫЛЫҚ ат. Аўырыўшылық, наўқаслық, кеселлениўшилик. Назлы кемпир де *бийтапшылыққа* ушырады (К.Султанов).

БИЙТӘКИРАР кел. Тәкирарланбас, қәдирли, бахалы. Музей — бул халықтың жүзи, *бийтәкирар* байлығы (газетадан). Таңлаған материалымның өзи маған теманы, *бийтәкирар* мазмунды таўып береді (газетадан).

БИЙТӘКИРАРЛЫҚ ат. Тәкирарланбас. Дәретиушиликтің биринши талабы — *бийтәкирарлық* (газетадан).

БИЙТӘЛИМ кел. Әдепсиз, бийәдеп, тәрбиясыз, билимсиз, тәрбия көрмеген, тәрбия алмаған. Бундай *бийтәлим* болып өскен пайда емес (газетадан).

БИЙТӘРЕП кел. Ғәрезсиз, әдил, жақламау, хеш кимге қосылмаушылық, тәрепине өтпеу, қосылмау, бирге болмау. Және де сиз күйеу бала болған жигиттің атын, фамилиясын, әке-шешесин сирә сорастырмай, таныспай, *бийтәреп* адамдай қаласыз (А.Бекимбетов). Ким де ким жолдас Қудайбергеновты колхоздың басқарма курамына өтсин дегенлер колларын көтерсин, қарсы, *бийтәреп* жоқ (Т.Нәжимов).

БИЙТӘРЕПЛИК ат. Бийғәрез, әдиллик тәрепине өтпеушилик, қосылмаушылық, жақламаушылық. Жыйналыста бизлер *бийтәреплик* тәрепине өттік (газетадан).

БИЙТӘРТИП кел. Тәртипсиз, тәртиби жоқ, жөнсиз, ретсиз, қолайсыз. — Мениң шамалауымша, үйинде де *бийтәртип* болуы керек (Т.Қайыпбергенов). — Иним, бул ауылға еки жыллықта көшип келип едим, күтә *бийтәртип* ауыл екен (Т.Қайыпбергенов).

БИЙТӘРТИПЛИК ат. Тәртипсизлик, тәртиби жоқлық, жөнсизлик, ретсизлик. Олар *бийтәртиплик* ислерди ислей баслады (Қ.Айымбетов).

БИЙТЛЕУ ф. Бийти көбейу, быжнау. Көби бөз кийип *бийтлеп*, куртлап кетти (Қ.Ирманов).

БИЙТЛИ кел. Бийтлеген, бийти көп. Балам көйлегин *бийтли* болсын, — деп ғарры жауырнынан қақты (газетадан).

БИЙТТЕЙ кел. Кишкене, кишкентай, Түйедей тахтым болғанша, *бийттей* бахтым болсын (ққ.х.н.м.).

БИЙҮМИТ кел. Үмитсиз, үмити жоқ, опасыз, бийопа, нийетсиз. Қудадан *бийүмит* хаслы бийинсап, Алды-артынды байқап сөйле, Қолдаулы (Өтеш). — Өйппе-ей, қудайдан буншелли *бийүмит* болма! — Гүлжан араласты (Ш.Сейтов).

БИЙҰАҚЫТ кел. Биймезгил, мезгилсиз, ұақытсыз, өз уақтында емес, кешигип келиушилик. Қазан урып *бийұақыт*

гүлім солмасын. Мендей нашар ялғаншыға келмесін («Мәспатша»). Шекаман елине ғазлар *бийұақыт* жетті («Алпамыс»).

БИЙҰАҚЫТЛЫҚ қ. бийұақыт.

БИЙҰАПА қ. бийопа.

БИЙҰАТАН қ. ұатансыз.

БИЙҰӘЖ кел. Ұәжсиз, мәниссиз, мылжың, бос, езбе. Алып бер, аға, айды! — деп, Баламның өтер азары, *Бийұәж* десем баланы (К.Султанов).

БИЙҰӘЖЛИК ат. Езбелік, ұәжсизлік, мылжындық, бос сөзлік, мәниссизлік. ... бундай *бийұәжликті* қой, — деди Жәмийла (К.Султанов).

БИЙХАБАР кел. Хабарсыз, белгисіз, хабары жоқ. Мен жылайман балам ушын зар-зар, Бул аұхалдан едим хасла *бийхабар* (Қ.Ирманов). Кемпир, бийдің Қосыбай менен питиминен *бийхабар* еди (К.Султанов).

БИЙХАЗАР қ. бийазар.

БИЙХАЛ кел. 1. Күшсиз, динкесиз, димарсиз, қарыұсыз, дәрмансыз, ғайратсыз. Шынығыұ Тимурдың динкесін куртып, *бийхал* етип таслады (А.Бекимбетов). Екі көзі үйиринен, көлинен күш пенен айырылып, енди *бийхал* харғын қанатлары менен айдынды сабалап, өз көлине асыққан ақ куұдай қулашын керип таслап жүзип баратырған келиншекте! (Ш.Сейтов). 2. Бийхуұыш, хуұышсыз, еси-ақылынан айырылған, еси аұған. Ашық болған Суртайша, Өзин *бийхал* етеди («Қырқ қыз»).

БИЙХАЛЛЫҚ ат. 1. Күшсизлік, динкесизлік, димарсызлық, хәлсизлік, қарыұсызлық, ғайратсызлық. Мен *бийхаллықтан* хеш жұмыс ислей алмадым (газетадан). 2. Бийхуұышлық, хуұышсызлық, еси аұғанлық, еси аұыұшылық. Ол *бийхаллықтың* тәсири менен хеш қайда шықпады, ... (ққ.х.е.).

БИЙХАСЫЛ кел. Хасылсыз, жаман, пәс, нас, хасылы жаман. Хасыл жерден үйлендирди, *Бийхасылдан* алған емес

(Бердак). Ишин толар кара дэртке, *Бийхасыл* туўған жигитке, Адамлар шыдап бара алмас (Күнхожа).

БИЙХАЯ кел. Шарбая, уятсыз, арсыз, бетсиз, шерменде, уялмайтуғын, урысқақ, жәнжелпаз, шатак. Қул деп жүрегимди бунша қайтардын, Бәт сөзлерди бизге айттын *бийхая* («Алпамыс»). Керек емес ол маған, Атқа шыққан *бийхая* («Қырқ қыз»). *Бийхая* хаяллар бул ўақыяны гүжитип жиберди (А.Бекимбетов).

БИЙХАЯЛЫҚ қ. бийхаяшылық.

БИЙХАЯШЫЛЫҚ ат. Уялмаўшылық, шарбаяшылық, арсызлық, бетсизлик, шермендешилик, жәнжелпазлық, уятсызлық, шатақлық, урысқақлық. Кемпир *бийхаяшылықтан* алдына адам салмайды,... (Б.Кербабаев).

БИЙХӘРЕКЕТ кел. Хәрекетсиз, қозғалыссыз, қыймылсыз. Олар *бийхәрекет* отыра берди, ... (ққ.х.е.).

БИЙХӘРЕКЕТЛИК ат. Хәрекетсизлик, қозғалыссызлық, қозғалмаўшылық, қыймылдамаўшылық. ... буның бәри *бийхәрекетликтің* нәтийжеси ғой, — деди ғарры (газетадан).

БИЙХӘТ р. Жүдә көп, ушы-қыйыры жоқ, сансыз, есапсаны жоқ, көп, есапсыз. Дүнья *бийхәт* хәдден асты, Төртеуи енши алысты (Бердак). Мал-дүньясы *бийхәт* ерди, Жети дүркин жылқы жыйды (Бердак).

БИЙХӨНЕР кел. Хөнерсиз, өнерсиз, өнери жоқ, кәнигесиз, кәнигеси жоқ. *Бийхөнерде* душпан жоқ, Жақсы-жаман гүман жоқ (С.Мәжитов).

БИЙХУҰДА р. Қуры, босқа, мәзи, бос. Аўа, ол хеш ўақытта *бийхуұда* жүрмейди (Ө.Хожаниязов). Гезбе жәхәнди мейил етип, *Бийхуұда* жерде сейил етип, Алдын қонған нәўбет жетип, Көз ашқанша көшер, кетер (И.Юсупов). Сый-хүрмет хәм атақ керек емес *бийхуұда* нәрсе екенин ол әлле қашан билген (Л.Толстой).

БИЙХУҰДАЛЫҚ ат. Қуры босқа жүриўшилиқ, ўақтын босқа өткерий, парықсызлық, бос жүрий, мәниссиз гәп, бос сөз, нәтийжесиз. *Бийхуұдалықтың* аты өшсин, почтальон боламан, — деп хәз етип қалдым (Ө.Хожаниязов).

БИЙХУҰҰЫШ кел. Талығ, есінен айырылығ, еси аұығ, хуұышсыз калығ. Қарай алмай анықлап, *Бийхуұыш* болып жығылды («Қырқ қыз»). Жамалына көзим түскен ұағымда, *Бийхуұыш* болып туралмадым қасында («Алпамыс»).

БИЙХУҰҰЫШЛЫҚ ат. Талығшылық, еси аұығшылық, есінен айырылығшылық, хуұышсызлық. ... қыз *бийхуұышлық* пенен жата берди, ... (ққ.х.е.).

БИЙШАРА кел. 1. Мүсәпир, ғәрип, пақыр, байғус, сорлы. Бірақ, бұған *бийшара* жаслық етти,... (Ө.Хожаниязов). Бир жуұаслаұ жигит еди *бийшара* (К.Мәмбетов). 2. Жарлы, кәмбағал, гедей, кемтар. Көкирегінде тек шықпаған жаны бар, *Бийшараның* сондай ғана халы бар (Омар). ... *бийшара* халық қор болды ғой (М.Дәрибаев). Шопан *бийшараның* мийнет пенен таұып тапсырған аманатын дурыс тапсырыңдар, — деди (ққ.х.е.). 3. Бахытсыз, ығбалсыз, талабы келіспеген. Ұай *бийшара*, аналар, Ұай *бийшара*, жас қызлар (Жийен жыраұ). — Мине, солай, бир заманда бул жерде, *Бийшара* қыз қаңғырыпты түнлерде (И.Юсупов). *Бийшараның* өмири узақ болмады, «Әжел айдархасы» жутты жалмады (А.Дабылов).

БИЙШАРАЛЫҚ ат. 1. Мүсәпирлик, ғәриплик, пақырлық, байғуслық, сорлылық. ... бундай *бийшаралықта* жүре бермей, шаққанласыұың керек, ... (ққ.х.е.). 2. Жарлылық, кәмбағаллық, гедейлик, кемтарлық. Көптен *бийшаралықтың* дәрти өтти, — деди Жумаш хаялына (Н.Дәұқараев). 3. Бахытсызлық, ығбалсызлық, опасызлық, талабы келіспеушилик. Шопан *бийшарашылыққа* ушырап қапа болды (ққ.х.е.).

БИЙШӘРИЯТ кел. дин.с. Шәриятсыз, орынсыз, шәриятқа муұапықсыз, шәриятқа сәйкессіз. Муның исин адам билмес, *Бийшәрият* ойнап-күлмес, Нашар бала көзге илмес, Жигитлердин махбыйы екен (Әжинияз).

БИЙШӘРТ кел. Шәртсиз, бәсекисиз. Сизлер буны қойынлар, *бийшәрт* пенен ислеңдер, — деди бригадир (С.Мәжитов).

БИЙШЕК ат. Қауынның бір түрі, сорты, қабығы жуқа қауын. ... *бийшек*, ала ғарбыз атыз арасы менен бардық (газетадан). Балларын қымтаған ана қолындай, *Бийшеклерин* қымтар қауын пәлеги (И.Юсупов).

БИЙЫҚТЫЯР кел. Ықтыярсыз, еркисіз. Ашық болып келбетине қарады, Хууышын жойтып *бийықтыяр* болады («Мәспатша»). Кууаты кетип өзинен, *Бийықтыяр* қулады (Бердақ). Қәйтсе де төзимінди тарылтып, сезимінди *бийықтыяр* бийлейди (Ө.Хожаниязов).

БИКАРБОНАТЛАР ат. (би.. + карбонат) хим. Карбонат кислотаның ашқылтым дузлары.

БИЛАБИАЛ дауыссызы (би.. + лат labialis – *еринлик*) лингв. Еринлердің бір бирине жақынласыуы, тийиуі нәтижесінде пайда болатуғын еринлик-еринлик дауыссыз сеси. Б, м, п.

БИЛГЕНЛИК ат. Бір нәрсенің хақыйқат анығына жетиу, түсиниу, билиу, анықлау. *Билгенлиги* емес пе, Айдостың берген сәлемин, Екиге дейин алмады (Бердақ).

БИЛГИЗИУ билиу феиилинің өзгелик дәрежесі.... өз қәдірин өзіне *билгизип*, Гүмисайдың үйіне бурды да жиберди (Ш.Сейтов).

БИЛГИЛ қ. бил.

БИЛГИР кел. Билгиш, алғыр, көп билиуши, билимли. *Билгир* докторлардың қолы бәлент ... (К.Мәмбетов). *Билгир* Бекимбет атанып, енди кейин кеткенің уят болар (Ө.Айжанов). *Билгир* бар жерде надан бар (Т.Жумамуратов). Шетимізден *билгир* бәриміз бизің, Қайсы биримізди тыңдағың келер (И.Юсупов).

БИЛГИРЛИК ат. Билгишлик, билимлилик, алғырлық, көп билиушилик. Ақыл үйретейін деп, *билгирликтен* сөйлеп отырғаным жоқ (Ж.Аймурзаев).

БИЛГИШ кел. Билгир. Сонда да өзлерін құлап *билгишлер*, Быйыл бәхәр кеш келеди деседи (И.Юсупов). Дүньяға келген бала жаңа әуладлар бул имаратқа ғамхорлық жасап, бизлерден *билгиш* өнерли усталар хәр жылы пардозлап туратуғын болады (Ж.Муратбаев).

БИЛГИШЛЕНИЎ қ. билгишсиниў.

БИЛГИШЛИК қ. билгирлик.

БИЛГИШСИНИЎ ф. Баскалардан өзін көп билетуғын етип көрсетиў, мақтаныш етиў, мақтаныў, марапатланыў, есаплаў, санаў. Кисиниң кир шаршысын киси ала ма? — деп жүдә *билгишсинди* (Т.Қайыпбергенов). *Билгишсини* сөйлеген, Наданларға ҳайранман (И.Юсупов).

БИЛДИГИ: өз билдигинше р. Түсиниўи, билиўи, ислеўи. — Ол бәрхама өз *билдигинше* ис қылады (газетадан). — Алланазар басламаны өз *билдиги* менен көтермегенин айтпады (Ш.Сейтов).

БИЛДИРИЛИЎ билдириў фейилиниң өзгелик дәрежеси. ... бул дәўирде пайда болған айырым урыўлар ҳаққында да пикир *билдирилед* (К.Мәмбетов).

БИЛДИРИЎ ф. 1. Хабарлаў, мәлимлеў, айтыў, жеткериў, жеткизиў. Буны байдың сақшылары еситип, байға *билдиреди* де, сүйинши алады (ққ.х.е.). Бирақ, өзиниң келгенин *билдирейин* деп, Бәйбәтшениң қойнына бир жуп теңге салып, өзи кетип қалады (ққ.х.е.). 2. Сездиреў, көрсетиў. — Әттегене-ай, — деп аяныш *билдирди* кемпирлер (Ө.Айжанов). Әжинияз көзи мөлтенлеп, жалынышлы түр *билдирди* (К.Султанов). ◇ **Билдиргиси келиў** — ислеген исин билдириў, сездириў, аңлатыў. Келгенлигин *билдиргиси* келип, оның гәпин қызығып тыңлай берди (Ә.Шамуратов).

БИЛДИРМЕЙ ф. қ. Билдирместен.

БИЛДИРМЕСТЕН ф. Сездирместен, байқатпай. Тарасқа *билдирместен* барып қалыўды ойлады (О.Бекбаўлов).

БИЛДИРМЕЎ ф. Хабарламаў, сездирмеў, байқатпаў, аңлатпаў. Жигит қызды ата-анасына *билдирмей* атына мингестирип алып қашып кетеди (Қ.Айымбетов). Бул батырға *билдирмей*, қабағын қатты үйеди («Қырқ қыз»). Ол кеште камзолын шешкенде, мен хатқа қызығып апама *билдирмей*, көрсетпей алдым (А.Бекимбетов).

БИЛЕГӨРЕ р. Жорта, билқастан, биле тура, көре биле. Олар бул көпирди дүзетип салыўды *билегөре* созды (Б.Бекниязова). Ол *билегөре* билқастан шығып кетти, ... (Қ.Айымбетов). ◇ **Билегөре ислеў** — билип турып хәкисине ислеў, билип турып ислемеў. *Билегөре* ислеген исине Айдос бий, Шақақ урып күледи (Бердақ). Жок, ондай әпиўайы жуўмақты экспертлик врач жазған менен Қылышевтың өлиўине ерте бастан *билегөре* ислеп, дүзилген сырлы, купыя жоба болған (А.Бекимбетов).

БИЛЕЗИК ат. Хаяллардың билегине салынатұғын гүмистен, алтыннан хәм баска да металлдан нағыслап исленген куйма тағыншақ заты. Оң қолында алтын-гүмис *билезик*, Саллана-салланған қызлары барды (Әжинияз). ... қыздың қолындағы *билезиги* Досмухамедовтың бетине сарт ете қалды, . . (Қ.Айымбетов).

БИЛЕЗИКЛЕЎ ф. Белгили бир затты, нәрсени, билезик сыяқлы темир менен айландырып орап бекитиў. ... тез күн ишинде *билезиклеп* болыўды мақсет етти (С.Мәжитов).

БИЛЕК I. 1. ат. 1. Адамлардың шығанағы менен қолдың қосарының билезикликтин басына шекемги мүшеси, аралығы. Жасаўыл кара баланың *билегинен* шырп етип усады (К.Султанов). *Билекте* билезик, бармақта жүзик, Оның бармақлары гүмис яңлыды (кк.х.к.). 2. аўыс. Күш, мийнет, жумыс. *Билеги* жуўан бирди жығады, Билими бар мынды жығады (кк.х.н.). Жүректе жаслық жигери, Билекте тасқын қуўат бар (Б.Қайыпназаров). Әне *билек*, әне күш, Әне ғайрат, әне ис, Гәхи калада, гә далада, Салды мәртлер бир урыс («Қоблан»). ◇ **Ақ билек** — сулыў, формалы билек. Ақ *билегин* болмаса, Алты жерден қас қойып, Билезик салмақ не пайда (кк.х.к.). Дүрс-дүрс етип барып жүрек басылды, Ақ *билеклер* мойнына да асылды (И.Юсупов). Нәзик билек — жиңишке, әззи, қылдай. *Нәзик* екен оның *билеги*, ... (газетадан). **Жиңишке билек** — кишкене, нәзик, қылдай. Жулқынса да Сержанның *жиңишке билегин* нәмнаған қол қыймылдатпады (Т.Қайыпбергенов). **Талмас билек** — күшли, қарыўлы. Қайтпас

жүрек, талмас билек. Қол усласып бассаң кетер (Қ.Ирманов). **Сом билек** — билеги етли, қарыұлы билек. Сақал-мурты шықпаған, сулыұшық, бойшаң, *сом билек* (Б.Қайыпназаров). **Арыстай билек** — ұзын, үлкен. Формалары ылашықтай, *Билеклери арыстай*, Мурынлары қарыстай, Балтырлары талыстай («Алпамыс»). **Жумыры билек** — булшық етли, дуғыжым, жууан, қарыұлы, күшли. Жумыры *билегинен* таралған тамырлары әдеуір-ақ билинип турады (Ж.Аймурзаев).

БИЛЕК II ат. гөн.с. Колхозда ислеитуғын адам, колхоз ағзасы, хәр бир адамы. Ол колхоздың алдынғы қатардағы *билеги* (Г.Есемуратов). Әбдирейим колхоздың жаңа еки *билегиниң* қасына жақын келди (Қ.Досанов). Қыйынсынған қырқ мың хызметиң болса, Таяр тур жуп-жуптан он алты *билек* (А.Дабылов).

БИЛЕКЛЕСИҰ ф. 1. Жәрдемлесиұ, қолласыұ, көмеклесиұ. Дигирман тартып турған қызға барды да келиншек *билеклесип*, тез тартып болды (ққ.х.е.). 2. Кийизди билекке алыұ. Кийиз басып отырған шапшыға *билеклесиүге* келдик, ... (газетадан).

БИЛЕКЛИ кел. Қарыұлы, күшли, мықлы. Қырағы, ер жүрекли, талмас *билекли*. Бизде халық алғыслар мийнеттиң ерин (Т.Сейтжанов). Сен де елеслейсең, сүйиклим, Колхоз малы палуан *билекли* (Т.Сейтжанов).

БИЛЕКТЕЙ кел. Жууан, жумыр, билекке усас, билек сыяқлы. Ғарры *билектей* тораңғылды қолынан тасламады, ... (газетадан).

БИЛЕН гөн.с. Менен, бенен, пенен көмекши сөзиниң ески формасы.

БИЛЕТ ат. (фр. billet<лат. bulla — *хат, рәсмий жазыұлы киши хат*) 1. Белгили бир шөлкемниң ағзасы екенлигин тастыйықлайтуғын хұжжет. Капитан Қылышевтың колхоз дәптершесин, *билетин*, бир-еки справкаларын бирме-бир ашып оқып көрди (А.Бекимбетов). Партия *билети* баұырында,

Батырлық йош берди ме (К.Султанов). 2. Транспорт түрлеринен пайдаланыуға хақылы, еркли екенлигин билдиретуғын, дәлиллейтуғын хужжет қағаз. Саррас екен темир жолы, Метрода адам толы, Отыз тийин *билет* пулы, Хәр мингенде берип келдим (А.Дабылов). 3. Театр, кинотеатрға кирип тамашалау ушын берилетуғын қағаз. Мен де алдым, сол сеансқа *билет* те түүесилди (Ш.Сейтов). 4. Әскерий билет. Әскерий хужжет. — Дурыс, атларға хәзир де әскерий *билет* берилип атыр (Ш.Сейтов).

БИЛЕТУРА к. билегөре.

БИЛИМ ат. 1. Ақыл, түсиник, хабар, тәбияттағы кубылыслардың рауажланыу ызымлықларын ой жүргизип, ойланып үйрениу системасы. Таудан аққан яки булақ. *Билим* жағы суу яңлдыды (Өтеш). Китапты көп оқып зейини ашылып, *Билими* бурқылдап тасып өрледі (А.Дабылов). 2. Тийисли оқыу орны арқалы берилетуғын илимий мағлыұмат. Оқып *билим* алыуды мен әдептен-ақ нан, хауа адамға қандай керек болса, оны да сондай керекли деп билдим (А.Бекимбетов). Жигит болдым *билимли*, Көтерген гедей жалауын, ким? — деп күнде сорадым (К.Султанов). **Билим алыу** — белгили бир оқыу орнында оқыу, билим беретуғын жерде тәрбияланыу. ...*билим алыуға* келген дәслепки қарлығашлар еди (Г.Есемуратов). Шадлы Ұатан балалары, оқып *билим ала бер* (Т.Сейитмамұтов). **Билим бериу** — белгили бир оқыу орнында адамларды тәрбиялап оқытуу, сауатын ашыу, сауатландырыу. ... қарақалпақ классик шайырлары шығармаларының оғада үлкен тарийхый, *билим бериу* және тәрбиялық әхмийети бар (Б.Исмайлов).

БИЛИМДАН ат. 1. Билимли, оқымыслы, зейинли. Хожели районы мектеплери арасында «И.Кәримов шығармалары *билимданы*» танлауы өткерилди (газетадан). 2. кел. Билимли, оқымыслы, сауатлы. ... автордың кең диапазонлы *билимдан* екенлигин аңлатады (газетадан).

БИЛИМЛЕНДИРИУ ф. 1. Халыққа билим бериу, билимли етиу, сауатландырыу. Билимлендириу системасы,

Билимлендириу ҳаққындағы Нызам. Жоқары *Билимлендириу* системасын буннан былай да раўажландырыу илажлары ҳаққында (газетадан). Өзбекстан Республикасының «*Билимлендириу* ҳаққындағы Нызамы» жәрияланған күннен баслап хәрекетке енгизилсин (газетадан). **2.** Билим бериу ушын арналған мәкеме, шөлкем, шақап, бөлим. Хожели районлық *билимлендириу* шақабы менен бирликте,... (газетадан). Районлық *билимлендириу* бөлиминен шыдамады ма, яки муғаллимшиликтен шығып қаламан ба деп қорықты ма, яки өзи ақылға кирди ме,... (Қ.Айымбетов).

БИЛИМЛЕНИУ ф. Саўатланыу, саўатлы болыу, билимли болыу. *Билимленген* қыз-жаўанның көркіндей, Жайнап кетти колхозлы аўыл шырайы (И.Юсупов). Бирлесип күшти қосамыз, *Билимленип* көзди ашамыз (И.Юсупов).

БИЛИМЛИ кел. Мағлыұматлы, саўатлы, қәнигели. *Билимли* болып келип журтты басқарады (Ө.Хожаниязов). *Билимли* жаслар — елимиз раўажланыуының тийкарғы күши (газетадан).

БИЛИМЛИЛИК ат. Саўаттылық, оқымысшылық. Мәмлекетимизде билимлендириуге деген итибардың нәтийжесинде жасларымыз *билимлилиги* хәм зийреклиги менен танылып келмекте (газетадан). Халық шежирелери Қанлыларда *билимлилик*, Ябыларда батырлық гилти бар — деп тәрийиплейди (К.Мәмбетов).

БИЛИМПАЗ ат. Илимли, билимли, алым, оқымысшы. Бул гилтлердің ийеси, Бир *билимпаз* киси бар («Қырқ қыз»). Жуқа жүзли сәрўиназ, Жетик молла *билимпаз*, ... («Мәспатша»). Батырға шарапат, сыпайыға сиясат, алымға-*билимпазға* ишарат» деген, қырқ жигитине қарап Қобланның хошамет айтып турғаны («Қоблан»).

БИЛИМПАЗЛЫҚ ат. Илимлилик, билимлилик, илимге сүйениушилик, билимге сүйениушилик. ... *билимпазлық* та шеп емес (газетадан).

БИЛИМСИЗ кел. Оқымаған, надан, олақ, билими жоқ. Бир дегенде не жаман, *Билимсиз* өскен ул жаман (термеден).

Билимсиз кайсы бир нәрсениң болмасын, жүүениң дурыс ушлау кыйын (Ө.Айжанов).

БИЛИМСИЗЛИК ат. Оқымағанлық, илимсизлик, наданлық, олақлық, билими жоқлық. *Билимсизликтен* айырылмас, Мийге синген зәхәр сениң (С.Мәжитов).

БИЛИНБЕҰ ф. Байқалмау, танылмау, анық болмау, белгили болмау, сезилмеу. Ол жерде адамның изи ҳаслан *билингендей* емес (Т.Қайыпбергенов). ...Оразгүл жеңгейдин қабағын шытқаны маған онша *билинбейди* (Ж.Аймурзаев). Кеуил сандық ашылмаса қызыл тил, *Билинбейди* халыққа адам данасы (А.Дабылов).

БИЛИНГВИЗМ ат. (би + лат. lingua — *тил*) Еки тиллилик. Еки тилди билиу. Еки тилде сөйлей алу.

БИЛИНИҰ ф. Сезилиу, байқалу, ашылу, көриниу, танылу, анық болу, белгили болу. Көп кешикпей келиншектің еки қабат экени *билинди* (Ө.Айжанов). Туурылық журтка *билинип*, Халықтың ауызына илинип, Елге сүйкимли көринип, Хәр сөзди мақтап жақ болар (С.Мәжитов). ◇ **Билип қалу** — сезип қалу, сезиу, көриу, көрип қалу, анықлау. Усының менен не айтпақшы болып турғанымды ертенги күни *билип қаласыз* (Р.Тагор). **Билип алу** — байқау, сезиу, таныу, көриу. Шопан барлық ауҳалды *билип* алады да, байдан бурын орнына келип тура береді (ққ.х.е.). **Билип қойу** — таныу, сезиу, байқау, анықлап қойу. Екеуимиздің арамыздағы дослықты, кемпир-ғаррының *билип қойғаны* шеп болмас (Ө.Хожаниязов). **Билинер-билиибес** — анық көринбеу, зорға билиниу, шала билиниу, хақыйкат билинбеу. Азлап ескен суық шамал тек тереклердің босасқан усақ шақаларын *билинер-билинбес* шайқап турса да, жерде хеш билинбейди (Ә.Шамуратов). Бетиниң сол тәрәпинде *билинер-билинбес* тыртық бар (М.Абдраймов).

БИЛИҰ ф. 1. Философияда дүньяны, барлықты билиу, түсиниу, пәмлеу. *Билиу* — бул адамның тәбиятты сүүретлеуи болып табылады (П.Сейтов). Диалектикалық логика *билиу*

хаққындағы тәлиймат болып табылады (П.Сейтов).

2. Түсиниү, таныү, сезиү, аңлаү, байқаү, уғыныү, хабардар болыү. Бир қарағаннан-ақ бул адамның жүзин китап оқығандай *билип* алдым (Ж.Аймурзаев). Хаяллар *билди* сол уақыт, *Билди* тайғанын бахыт, Бәледен болыүға сақыт, Бир илажын еткен екен (Бердақ). Дегениңди қабыл көрип, Инандық пайданы *билип* (С.Мәжитов).

3. Қолынан келиү, атқара алыү, ислей билиү, бежере билиү. Секретарь да бир қарағаннан истиң көзин *билетуғын* адамды да таный алатуғын киси еди (Ө.Айжанов). ...булардың тийисинше қоллана *билиүде* усыл, шеберлик зәрүр (Г.Есемуратов).

4. Буйырыү, басқарыү, буйрық қылыү, хәмир етиү. Мийнетти жастан сүйе *билиү* керек (Т.Қайыпбергенов). ... оны тек бахалай *билиү керек* (Г.Есемуратов). Жата алмайман, билиң, бирақ Сизлер жүрген жерге бармай (И.Юсупов). Мен де турман «ойың не?» деп сирә бир, Теңиз айтар сүңгип маржан ала *бил* (И.Юсупов). ◇ **Қәдирин билиү** – әхмийетин *билиү*, әдиүлеү, хүрметлеү, сыйлаү, сыйлай билиү. Суүға кеткенлердің қәдирин *билип*, Ата-анам да бир шуқым куү қалмады (Өтеш). **Түсине билиү** – бабын табыү, жөнин билиү, жағдайына түсиниү. Өмирди *түсине билген*, Адамға тазалық керек (Х.Турымбетов). Қызлардың батыр екенін, Қалмақлар түсине *биледи* («Қырқ қыз»). **Не ислерин билмеү** – албырап қалыү, албырақлаү. ...албырағанымнан *не ислеримди билмей* отырман (К.Султанов). **Билиү керек** – түсиниү керек, аныклаү керек, байқаү керек, сезиү керек. *Билмек керек* усы сөзди, Оқыү басқа, ойын басқа, Хәр қайсысының уақты бар, Дүбелейден қуйын басқа (С.Мәжитов). **Жүзип билмеү** – суүда жүзиүди билмеүшилиқ. Бәлким, ол растан да *жүзип билмеуинен* суүға ығып кеткен шығар (А.Бекимбетов). **Есин билмеү** – а) ой-өрисі рауажланбаү, ержетпеү, толыспаү, жас болыү. – Бәрин де сорастырды, бирақ *есин билмеген* жас баланың мийинде бәри тура бере ме (А.Бекимбетов). б) еси аұып қалыү, жығылып қалыү, жығылыү, қулаү, мийи айланыү, хәлсиреү, майырылыү. Тула бойым түршигип,

бирден *есимди билмей* қулап қалыппан (газетадан). **Не болғанын билмеу** – өзін-өзі услап тура алмау, есин билмеу. *Не болғанымды билмей*, өзимди де дурыс бийлей алмай бақырып жиберип, ырашқа қарай тура қаштым (А.Бекимбетов). **Не дерин билмеу** – жууап қайтара алмау, сөйлей алмау, үндемеу. ...Айымхан Дәулетке тиклене қарағанда Дәулет *не дерин билмей* қалды (С.Хожаниязов). **Не қыларын билмеу** – ислеитуғын исин билмеу, ислемей қалыу, албырау, ойланып қалыу. Есиктен киргенимде маған таңлана қарап еди, *не қыларымды билмей* жүзимди төмен қараттым (Ж.Аймурзаев). **Сырын билмеу** – мәнисине түсинбеу, билмеу, жағдайын билмеу, аңламау. Хәзир ол жаңа құрамның *сырын билмегенликтен* өзін сыртқа алып, сын көз бенен қарайды да, тек отыра беретуғын болды (С.Хожаниязов). **Хеш нәрсе билмеу** – түсинбеу, билмеу. Және оның хаялы туұралы жеткиликли *хеш нәрсе билмегенликтен* тартына баслады (Т.Қайыпбергенов). **Қандай екеинн билмеу** – түсинбеу, сезбеу, анықламау. Үйиңизге киргенше күйеуимнің ким екеинн, түри-түсиниң *қандай екеинн билмедим*, көрмедим (А.Бекимбетов).

БИЛҚАСТАН р. 1. Кастан, жортаға, қасақана, билегөре, биле тура. Буны Шыныбийке *билқастан* ислеп отыр (Ж.Аймурзаев). Хеш аяу жоқ қылмыс қылсаң *билқастан* (Т.Жумамуратов). Сиз усындай аұхалды билсеңиз де, *билқастан* маған ашыу еттиңиз (Ж.Аймурзаев). 2. Арнап, нийетлеп. ... көптен келе алмай, тап бүгин, *билқастан* келдим (Қ.Айымбетов).

БИЛЛА қ. олла-билла.

БИЛЛИОН (фр. billion) 9 (тоғыз) ноль бирликли сан. 10⁹ (миллиард, мың миллион).

БИЛМЕГЕНСИУ р. Жорта, билегөре, түсинбегенге, аңғармағанға салыу.

БИЛМЕЙ ф. Билмеу. Көрингеннің жағасына жармасып, Хәлин *билмей* аұырлатар еңсесин (Т.Жумамуратов).

БИЛМЕКШИ қ. билиу.

БИЛМЕС ф. Билмеу. Ақмақ *билмес*, ақылының келтесін (Т.Жумамуратов).

БИЛМЕСТЕН ф. Түсинбестен, абайламастан, аңғармастан, сезбестен. Мәселенің не екенін *билместен* бірден барып қалды (газетадан).

БИЛЬЯРД ат. (фр. *billard* < *bill* — *шар*) Төрт мүйешінде хәм қапталында шуқырлықтары (лузалары) бар, бортлы столда арнаулы таяқшаның (кий) ушы менен шарларды урып лузаларға түсіріп ойнайтуғын ойын. ... екінші жайдан *бильярд* тасларының шақылдаған дауысы еситилип тұр (С.Хожаниязов). Хәзир мени *бильярдтан* утатуғын адам қала бойынша жоқ (М.Нызанов).

БИНА: бина болыу, бина етиу ф. **1.** Имарат салыу, жай салыу, үй қуруу, қурылыс қуруу. Көшениң бир шети де қурылысшылар тәрөпинен жаңа *бина* болды (И.Қурбанбаев). Оның еки жағасында тәртипсиз қурылған пәскелтек үйлер хәм *биналар*, хәр қыйлы шығындылар көзге тасланар еди (газетадан). **2.** Пайда болыу, жаратылыу, дүньяға келиу, жүзеге келиу. Дүнья *бина* болғаннан берги исти биледи («Ер Зийуар»). Адамзат *бина* болғалы биреудің екіншиден үйрениуи ямаса биреудің екіншиге үйретиуи үзликсиз дауам етип киятыр (Т.Қайыпбергенов). Ақыры, адамзат бина болғалы гедейдің заманы болыпты дегенди еситкеним жоқ (К.Султанов).

БИНАЙ: Бинай өмирінде (өмиримде) — Тууылғалы берли, өмири (м) ишинде. *Бинай* өмиримде қосық шығарып көрген емеспен (Ш.Сейтов).

БИНАЯТ қ. бина.

БИНОКЛЬ ат. (фр. *binocle* < лат. *bi*, *bin* — *жуп*, *еки* + *oculus* — *көз*) Театр бинокли. Дала бинокли. Көзден алыс предметлерди жақын етип көрсетиуши оптикалық әсбап. Өз ара бириктирилген еки көриу трубаларынан ибарат.

БИНТ I ат. (нем. *binge* — *байлам*, *бау*) Жараны, жарақатланған жерди таңып байлау ушын белгили бир өлшем менен қыйылып исленген сийле хәм де жуқа шүберек.

Басындагы байлаулы *бинтти* алып тасламақшы болды (А.Бекимбетов). ... мениң сумкамда *бинт*, пахта, йод, бар, ... (Ә.Шамуратов).

БИНТ II ат. Темирлерди бир-бирине тутастырыу ушын басы қалпақлы, үш бети бурандалы етип исленген мыйық сыяқлы темир. Оқыды, илди зейини, Ядланды хәр бир *бинт*, хәр бөлек, Трактор менен кеуилли, Кеткендей бирге дөңгелеп (Б.Қайыпназаров).

БИНТЛЕУ ф. Жараны ямаса жарақатланған жерди бинт пенен орап байлау, таныу. Мениң жарақатланған жеримди *бинтлеп*, тас етип орапты (А.Бекимбетов).

БИО (грек. bios — *тиришилик*) Коспа сөзлердің биринши составлы бөлеги болып, бул сөздің өмирге, тиришиликке хәм де биологияға тийислиги билдиреди.

БИОГЕНЕЗ (био+грек. genesis — *тууылыу, пайда болыу*) Тири жанзатлар Жерде анорганикалық материядан пайда болғанлығын инкар етиуши көзқарас, теория.

БИОГЕОГРАФИЯ (биология+география) Жер шарындағы тири организмлердің, сондай-ақ, хәр қыйлы биоценозлардың таралыуы ызыамлықлары хаққындағы илим.

БИОГЕОХИМИЯ ат. Геохимияның бир тарауы. Биосферада организмлердің қатнасында болатуғын геохимиялық процесслерди изертлейди.

БИОГРАФ ат. Адамның өмир баянын жазыушы. Мен *биографнан* деп жууап берди (газетадан).

БИОГРАФИЯ ат. (био.. + грек. grapho — *жазаман*) Қандай да бир адамның өмир жолы, өмирбаяны. Оған *биография* жазып келиуди тапсырды (А.Бекимбетов).

БИОКЛИМАТ ат. (био.. + климат) Тири организмлердің жасауы, көбейиуи, раужаланыуы хәм жайласыуын басқа да орталық факторлары менен бирге көрсетиуши климатлық шараяты.

БИОЛОГ ат. Биология илиминің кәнигеси, маманы. Бизде белгили *биологлардың* бири — ол (газетадан). ... бәринен

де бетер мектептеги жалғыз *биолог* мұғаллим Жумабай кызыл беттің де әскерлікке алынуы... (Ш.Сейтов).

БИОЛОГИЯ ат. (био.. + грек. *logos* — *сөз, тәлім*) Жанлы-жаныуарлар менен өсімдіктер дүниесінің рәуяланыуының заңдылықтары аққындағы илим. ... олардың *биологиясы*, жетістіруі агротехникасы бойынша кең түрде түсінік берілді (газетадан). ... институттың *биология* факультетіне сырттан оқыуға таярланып жүріпті (О.Әбдірахманов).

БИОЛОГИЯЛЫҚ кел. Биологияға тийіс. Биологиялық процесс. Биологиялық ізерттеулер. Биологиялық қасиет. Биологиялық ұсыл. Биологиялық рәуяланыуы. *Биологиялық* рәуяланыуы сананың пайда болуының тек дәлелі шәрттерін, *биологиялық* негіздерін таярлайды (П.Сейтов). *Биологиялық* қасиеті бойынша бір-біріне ұқсас түрлері жақын егілмеуі, олар әлбетте, араластырылып егіліуі тийіс (П.Шермухамедов). Бул зиянкестерге қарсы күресудің агротехникалық, механикалық, *биологиялық* хәм химиялық ұсыллары белгілі (газетадан).

БИОМЕТРИЯ ат. (био..+ метрия) Математикалық статистика методы арқалы биологиялық ізерттеу түрі болып мағлыұматлардың жобаластыруы хәм қайта іслеу ұсылларының жыйынтығы.

БИОМЕХАНИКА ат. Тири органлар, организмдердің механикалық қасиетін, сондай-ақ, олардағы механикалық қубылыстарды үйренетуғын биофизиканың бір тарауы.

БИОПОЛЯР (би..+ поляр) Екі полюс; Екі өсімдіктер биополяр клеткалар, мәселен көз сеткасында; биополяр координатлар — математикалық санлар.

БИОПСИЯ (био..+ грек. *opsis* — *тексеріу, көріп шығу*) Ауырыудың характерін анықлауда микроскопиялық ізерттеу үшін науқастың ауырған жерінің бөлекшесін тексеріу.

БИОРИТМ (био.. + ритм) Биологиялық ритмдер. Анау яки мынау биологиялық процестер хәм қубылыстарды

аныклауда организмге циклик өзгерислерге үйренисиўге мүмкиншилик беретугын циклик тербелис жийилиги хәм характери.

БИОСТАНЦИЯ ат. Жанлы-жаныўарлар менен өсимликлер дүнясын изертлейтуғын биологиялық станция. Хәзир *биостанция* салыў иси басланды (газетадан).

БИОСФЕРА ат. (био..+грек. *sphaira* — *шар*) Жер шарының тири организмлердің жасаў мүмкиншилигине ийе болған бөлеги.

БИОТИН ат. Н витамини. Ферментлер қурамына кирип белок хәм майлардың алмасыўын нормаға түсиреди. Ол ашытқы, баўыр, бүйрек, сүт, реңли капусталар қурамында болады. Азық-аўқатта биотин жетеспесе, булшық етлердің хәлсизлиги, териниң бузылыўына (себорея) алып келеди.

БИОФИЗИК ат. Биофизика алымы, қәнигеси.

БИОФИЗИКА ат.биологиялық физика. (био..+ грек. *physike* — *тәбият*) Биологиялық физика. Тири организмлерге тән болған физикалық қәсийетлерди, биологиялық хәдийселердеги физикалық ызымлықларды, клетка хәм ағзалар искерлигиндеги физикалық процесслер хәм усыған уқсаған өзгешеликлерди үйрениўши илим.

БИОХИМИК ат. Биохимия илиминиң қәнигеси, маманы. Дәслепки жыллары *биохимиклер* дерлик жоқ еди (газетадан). Болгар *биохимик* алымы хәм жазыўшысы Асен Златаров бир қалада лекция оқыйды (газетадан).

БИОХИМИЯ ат. (био. + химия) Тири организмлердин химиялық қурамы хәм оларда пайда болатуғын процесслерди үйренетуғын илим. Медицина биохимиясы яки клиникалық биохимия кесел организмдеги биохимиялық өзгерислерди биохимиялық усыллар арқалы тексереди. Соңғы жыллары *биохимия* тараўы да раўажланды (газетадан).

БИОХИМИЯЛЫҚ кел. Биохимияға тийисли, биохимия менен байланысly. Биохимиялық процесслер.... *биохимиялық* анализаторлар сыяқлы заманағөй медициналық үскенелер менен тәмийинленди (газетадан).

БИОЦИКЛЛЕР (био..+ цикл) Биосфераның ең ири бөлөклери. Курғақлык, теңиз хәм ишки суулар.

БИОЭНЕРГЕТИКА ат. Биологияның бир тарауы. Организмлердин искерлик процессинде энергияның өзгеріу механизми хәм нызамлықларын үйренеди.

БИР с. 1саны. Ең киши сан бирлиги. есаплық сан. Адамларды қыраман деп қаст етсем, *Бири* кеткен менен оны тууылар (И.Юсупов). *Бир* ғарры айтса әңгиме, Ол сөз пайдалы кимге, Деп тыңлап отырек хәмме, Нәсиятка қойдым кулақ (Бердақ). **2.** Бирим-бирим, дара-дара, жалғыздан-жалғыз, жеке. Олар *бир-бирлеп* классқа кире баслады (газетадан).

◇ **Бир ауыз** — көп емес, аз сөз — Сениң кешеги *бир ауыз* қосығыңа таңдайы журттың тақылдап отыр (К.Султанов).

Бир адым — алыс емес, жақын жер. Бул пақыр үйден *бир адым* алыс шыққан жоқ (К.Султанов).

Бир жамбаслау — қапталлап отырыу, шығанақлап жатыу. ...келгенлер *бир жамбасқа* таслап сөйлесе баслады (газетадан). **Бир дизеден отырыу** — бир дизеге минип отырыу, ...хәял ошақтың басына *бир дизелеп отырды* (Т.Қайыпбергенов).

Бир түйир — а) хеш қандай, дым да, хаслан. Оның бизлерге хеш қандай кесенти, *бир түйир* азары жоқ (А.Бекимбетов). б) қыйқым, кишкентай, дана, жалғыз. ...урыс уақтында *бир түйир* дән туқымы да қәдирли болды (газетадан).

Бир жутым — азғантай, қурттай. Ол *бир жутым* суғға зар (К.Ирманов).

Бир нышан — белғи, нуска, қал. — Сауаш күни ойнар басында қалқан, Атадан мен қалған *бир нышан* (қ.х.к.). **Бир өзи, бир өзим** — жалғыз өзим, жеке өзи, жалғыздан-жалғыз, бир ғана, дара. Қыздың *бир өзи* қалыпты (қ.х.е.).

Көзим жаслы мен кетермен шарам жоқ, *Бир өзимнен* басқа пуштыу-панам жоқ (Әжинияз). **Бир өрим** — қандай да бир затты хәр қыйлы етип бөлек өриу.

Шашынды *бир өрим* етип өр (К.Султанов). **Бир пәс** — азғана, шамалы, азмаз. *Бир пәске* шекем ойланып отырды (К.Аралбаев).

Қарықлар қанып *бир пәсте*, Толады жөне шымпылдап (Б.Қайыпназаров). **Бир пул** — қуры, босқа, ешейин, мәзи, пуш болыу. Биз дүньядан көшкен менен

дүньяға *бир пул*, Жерден изимиз өшкен менен дүньяға *бир пул* (И.Юсупов). Саллақыға басшы деп, *Бир пул* етти сәнинди («Қырқ қыз»). **Бир салым** — а) бир саларлық, киши төсекше. Соннан кейин текиймет үстине жайған *бир салым* гилемшениң үстине барып малдасын қурынды (К.Султанов). б) азырақ нәрселер, затлар. Өзим өлмей байдың баласына қыз түе, *бир салым* дуз бермеймен (К.Султанов). **Бир сапар** — бир рет, бир мәрте, бир ғана. ...бизиң оны *бир сапар* урғанымыз көзге көрине қойыпты, ...(К.Ирманов). Мен де *бир сапар* оған тигиле қарап едим (Ж.Сейтназаров). **Бир саўда** — а) машақат, хәрекет. Саў болса ағалар адамның дени, Бир басқа *бир саўда* болды яранлар (Күнхожа). б) шешим, питим, хақыйқат. Сиз олай демен, бизики *бир саўда* (ққ.х.е.). **Бир бап** — бирдей, бирге. Изден еки атлы жеткен соң, сөйлесип турғанлар *бир бап* пенен жүрип кетти (Т.Қайыпбергенов). **Бир сәри** — тәўирлеў, жағдайлаў, жақсылаў, жақсырақ, — Сеники *бир сәри*, — дейди маған сөзиниң арасында, — ал мен не деп мақтанаман? (Ө.Хожаниязов). **Бир сөзли** — ўәдесинде берк, нық, кәхәрли, өжет. Палўан қыздың *бир сөзли*, өзиниң айтқан сөзинен шыға алатуғынын көрип, оған ышқы артты (Ө.Айжанов). **Бир сыр** — купыя, жасырын, хәдийсе, жағдай. Көз алдында турған янлы, Саған *бир сыр* айтайын мен (Ж.Аймурзаев). **Бир сүргин** — бир саўда, машақат, хәдийсе, жаман хәрекет, жаман жағдай, жаман аўхал. Астынан түскейлер душпанның тахты, Бир басқа *бир сүргин* болды яранлар (Күнхожа). **Бир сыпыра** — биргелки, бирдей, тендей, бир тегис, бир қанша, айырым, базыбиреў, гейпара. ...*бир сыпыра* кемшиликлер ядқа алынды (газетадан). **Бир табақ** — табақ толы зат, ас, аўқат. «Тәркиниң *бир табақ* ас таўып бере алмады (К.Султанов). **Бир табан** — қурттай жер, табандай жер. Па, ана бир шабандоздың *бир табаннан* қайтыўын кара (Н.Дәўқараев). **Бир тал** — бир түйир, бир дана, қурттай, азғантай. ...*бир тал* шашына алмайман, — деп гүбирленип қойды (С.Айний). **Бир тамшы** — қурттай, аз, күтә аз, азғантай. Үстинен *бир тамшы да* жаўын өтпейди.

(Ө.Айжанов). **Бир татыў** — дәмдин көриў, ишиў. Көргизбеде ушыратып. Көрген екен, *Бир татып* (Т.Сейтжанов). **Бир тәрәп** — бир жаққа, бир қапталға, бир бөлек, бир жақ. Шакул мылтықты бир тәрәпке зыңғытты (С.Айний). **Бир тилек** — әрман, нийет. Бизиң билек, Беккем бирлик, Қос билек Бизиң тилек, Қызыл туўлы *Бир тилек* (Ж.Аймурзаев). **Бир төбе** — **а)** бийик, дөң, төбешик. Анаў көринген, *бир төбеден* өткеннен кейин бизиң аўыл (газетадан). **б)** шок, шок-шок, топар-топар, көп. Соннан соң бизлер бес-алты бала *бир төбе* болып ойынды басладық (Ә.Шамуратов). **в)** бир нәрселерди бөлек-бөлек етип бөлиў, деңгене бөлистиргенде гөшлерди төбелеў, бөлистириў... олар да *бир төбе* гөш алды (Қ.Айымбетов). **г)** бөлек турарлық, татырлық, бир басқа, зыят, артық. ...бул бала ҳәммеге қарағанда *бир төбе* болып көринеди (ққ.х.е.). **д)** тиришилиқ ететуғын дәўир, дүнья, өмирлик ететуғын ўақыт. Ҳәмме жүрип өтетуғын *төбе*, Өмир барда бахыт пенен мәртебе (Т.Жумамуратов). **Бир түрли болыў** — **а)** бузылысыў, минези өзгериў. Усы күнлери сен *бир түрли болып* баратырсаң (Ә.Шамуратов). **б)** түри өзгериў, хошы болмаў. Буны көрген Артықтың түр-түси *бир түрли болып* кетти. (Ж.Аймурзаев). **Бир тулып** — **а)** торақ салыў ушын териден исленген дөңгелек ыдыс. ...бир шанаһ ун, *бир тулып* торақ, бир-еки қарын қаңсып кеткен май алып келип еди (К.Султанов). **б)** аўыс. ҳеш ким менен сөйлеспеў, бөлек жүриў, өз алдына жүриў, бултыйып жүриў, тобарсыў. ...оның әдети *бир тулып* болады да жүреди (Қ.Айымбетов). **Бир тийин** — **а)** ақша, пул, гүмис ақша. *Бир тийинсиз* Сапардың қанжығасына байлап жибергенимди умыттың ба, қатын! (К.Султанов). **б)** аўыс, баҳаланбаў, бир баҳаға турмаў, босқа. Шаққанлық исти етпесе, Иси оның *бир тийин* («Қырқ қыз»). **Бир тырнақ** — аўыс. перзент, бала, мал, дүнья. Әўлийе қалмай түнеди. *Бир тырнаққа* зар болды (ққ.х.е.). **Бир ўақ, бир ўақыт, бир ўақытта** — белгисиз бир ўақыт, жағдай, ...айтсаң қай *ўақ бир ўақ*, сеннен өшимди аламан (А.Бекимбетов). Усыныс етти *бир ўақта*. Бир қызға былай құрдасы

(Б.Қайыпназаров). *Бир уақытта* қашарманнан буйрық алған шабандоздай, атлардың басын арқаға қаратып, саұырсынына қамшыны тартып-тартып жиберди (К.Султанов). **Бир уртлам** — **а)** нәрсе жоқ, дым жоқ, наұасы да жоқ. ...жолаушыға қолайлы *бир уртлам* сууы жоқ шөллик,... (Қ.Досанов). **б)** ауыс. толтырып ишкендей, аз, жүдә аз, құрттай. Көмекбайдың қуғынына ушырап, бир қысым от та, бир уртлам суу да ишкен жоқ (Ж.Аймурзаев). **Бир уұыс** — бир қысым нәрсе. Жаббар көседен *бир уұыс көмир* қалар еди (Айбек). **Бир үйир** — топар, дүркин. ...хотайынның *бир үйир* тауықтары топырақты тинтип атыр (С.Айний). **Бир шанаш** — ун, тақан, гүриш, сөк, тағы басқа майда нәрселерди салып қойыу ушын жуқа териден узынша етип исленген ыдыс.... *бир шанаш* ун, бир тулып торақ, бир-еки қарын қансып кеткен май алып келип еди (К.Султанов). **Бир шуқым** — құрттай, аз. Сууға кеткенлердің қәдирин билип, Ата-анамда *бир шуқым* қуу қалмады (Өтеш). **Бир ыңғай** — бир жөн, бир шетирек, бир тәреплеме, бир жақ. ...*бир ыңғайлау* жайылып жүрген сыйырларға қарады (Ж.Сейтназаров). **Бир қыял** — ой, пикир. Кеулимнің қанасын алып *бир қыял*, Бар тула бойымды тутып турыпты (А.Дабылов). **Бир бууат** — бир қолтық, бир дәсте, бир топ, бар бау. ...ол *бир бууат* хәр түрли газета-журналларды усынды (Ө.Хожанов). **Бир топар** — көпшилиқ, топарласқан адамлар. ...бағдың ортасында *бир топар* бала-шағалар жүр (Ә.Шамуратов). **Бир жерге түйиу** — жуумақлау, шешимге келиу, жуумаққа келиу, келисиу. Гөпти *бир жерге түйиу* жыйнақты жауды (К.Султанов). **Бир хәдийсе** — уақия, хәрекет, жағдай, аухал. Ол кейнине бурылып *бир хәдийсени* гүрриң ете баслады (С.Хожаниязов). **Бир мезгил** — ярым күн, күннің ярымы. *Бир мезгил* оқысақ, *Бир мезгил* колхозымыздың атызында боламыз (Т.Қайыпбергенов). **Бир күш** — құдирет, хәрекет. *Бир күш* пайда болар менде (И.Юсупов). **Бир керилиу** — керилиу, созылыу. Көзлерин уукалап *бир керилди* (Т.Қайыпбергенов). **Бир айып ислеу** — кемшилиқ ислеу, билмеслик қылыу, айып қылыу, қәтелиқ

қылыу. Бирақ, *бир айып исле*п бастан өткерип алғанын соң сезді (Т.Қайыпбергенов). **Бир тууысқандай болыу** — татыу тұрыу, мәмилешиликте жасау. Ар-намыс *бир тууысқандай болыу*, Жүрегимиз сизлер ушын (Ж.Аймурзаев). **Бир хожалық** — бир үй, бир семья болып отырыу, тууысқандай болыу, жасау. *Бир хожалық* агзасындай, Татыу, шадлы жасар халқын (И.Юсупов). Темирхан ата кемпири менен екеуі *бир хожалықта* турады (Т.Қайыпбергенов). **Бир мухаббат орнау** — жақсы көриу, сүйиу, кәлеу. Миллионлардай мениң де, *Бир мухаббат орнаған*, Жүрегимнің төрінде (К.Султанов). **Бир гезде, бир мәхәлде** — хәзир, усы ўақыт. *Бир гезде* издеги кеме дауыс жетер жерде қалып еди (К.Султанов). *Бир мәхәлде* қыз орнынан ырғып турды да аттың қасында тұрған адамға бойын таслап: — Бауырым... Әжиниязжан! — деп сыңсып, өкирип қоя берді (К.Султанов). **Бир шолып өтиу** — аралау, көзден өткеріу. Конвертти қолына алып сестин шығармай *бир шолып* өткеннен кейін қайтадан қәдимги қәлпине келді (Т.Қайыпбергенов). **Бир табақтан ишиу** — бирге ишиу, табақлас болыу. Екеуимиз *бир табақтан ишкен* соң биримиздің басымыз биримизге тийе береді (Қ.Айымбетов). **Бир дәрт** — әрман, қайғы, күйик, уғайым. Бул да маған *бир дәрт* болды (Қ.Айымбетов). **Бир тамсаңыу** — шайнау, жутыу, жутыныу, аұзын қыймылдатыу. ...Атамурат *бир тамсаңып* қойды да сөзин баслап жиберді (Т.Қайыпбергенов). **Бир минут** — жүдә аз ўақыт, мөлшер. Қулласы, *бир минут* ўақтын бос жибермейді (Ө.Хожанов). **Бир нәсият** — кеңес, үгит, ақыл бериу. — *Бир нәсиятым*, — деди Темирхан ата сөзин жалғастыра келип (Т.Қайыпбергенов). **Бир дүркии** — топ, топ-топ, көп. Хәр бир аұылда *бир дүркин* болып өскен жигит хәм қызлар болды (К.Султанов). **Бир сумлық** — хәдийсениң, ўақыяның, бәлениң. Ол ишинен ойланып *бир сумлықтың* болып жүргенин жети жасар қыз сезетуғын еди («Алпамыс»). **Бир усыныс** — пикир, ой, өтиниш. Бирақ, менде *бир усыныс* бар (К.Султанов). **Бир хәпте** — бир жума, бар базар арасы, бир жети күн. *Бир хәптеге* шекем Базарханның аяғы

жазылмай жүрди (Ө.Хожанов). **Бир беткей** — бир жакқа, бағытка, бир тәрәпке. — Жок, бундай емес, — деп есик жакта *бир беткей* отырған адырак көзли, жалпақ бет, ақ куба жигит жууап берди (К.Султанов). Хәүлидеги сууларды *бир беткей* ығызды (С.Айний). **Бирин-бири** — өз ара. Кеуилинде жаксылық бар адамлар, *Бирин-бири* бауырына басады (С.Нийетуллаев). **Бир-бир ушыу** — кәдири өтиу, күсеу, сағыныу, жаксы көриу, ынтығыу. Еситип камыстың сууда қалысын, Көзлеринен *бир-бир ушты* сур ешек (К.Ирманов). **Бир-биреу** — бирин-бири, өзли-өзи, өз ара, бир-бири. ...*бир-биреуін* критика етсе, тартысады, ..(Ө.Айжанов). *Бир-биреу* ушырасып көрисип турамыз (Ө.Хожаниязов). *Бир-биреуден* алдым-бердимине де шерик (Ө.Хожаниязов). **Бир бөлек** — айырым, басқа, бөтен. Астыма минген атым сур кара жал, Көкирекке *бир бөлек* келди қыял (Әжинияз). **Бир-бирине** — Олар бир-бирине қасық атысып жарманы сүйсинип ишти (К.Султанов). **Бир-бирлеу** — гезекпе-гезек, изли-изинен. Молла қасындағы тәсписин *бир-бирлеп* моншақ өткерип ара-тура ауызын жыбырлатып қояды (Ә.Шамуратов). **Бир басыу** — а) малыу, суғыу. Қолымды муздай суға *бир бастым* (кк.х.е.). б) атлау, жүриу. Асыққанлығынан аяғын аннан-саннан *бир басады* (Ж.Аймурзаев). в) ауыс. ислеу, жабылыу, умтылыу. *Бир басып* отақ отап, шыжлаган шаңқай түсте түсликке шықты (Ө.Хожаниязов). **Бир үмит** — нийет, тилек, әрман. Ийтерер алға бир үмит, Иркилер емес хеш жерде (Б.Қайыпназаров). **Бир базар** — а) бир қала күни, бир базар күни, хәптениң жетинши күни. ...көп кешикпей *бир базар* күни барып қаларман (газетадан). б) ауыс. бир жерге адамлардың көп жыйналыуы, шауқымның қызыуы адамлардың ғауырлысы. Хәмме болып қарыйдар, Қызды үлкен *бир базар* (Х. Алимжан). **Бир жола** — жалғыз бир ғана, бир мәрте. Өйткени, тек *бир жола* ғана оның үйинде түсленипти (Т.Қайыпбергенов). Өүезов тағы бир жола ғана фонарын жакты (Т.Қайыпбергенов). **Бир жыйыитық** — жыйналған нәрселер, затлар, буйымлар. *Бир жыйыитықты*

алып шықты (газетадан). **Бир тармақ** — бөлеги, тарауы, тәрәпи, бөлими. Бизің елде мине бундай жұмыстар, Күтә жақсы ислердің *бир тармағы* (А.Дабылов). **Бир булақ** — көп болыуы, таусылмауы. Жүрегиме сенлик ышқым нигарым, Сарқылмас *бир булақ* болып ағады (Ш.Мәмбетмуратов). **Бир заман** — азғана уақыт, бир майдан. Кел сүйгеним, *бир заман шана* айдап ойнайық (Ш.Мәмбетмуратов). **Бир жасап қалыу** — хәзиллесиу, рәхәтлениу, қууаныу, шадланыу. — Хат, көптен бери дерексиз жүрген ауылдың бир жигитинен хат келип *бир жасап қалдық* (Ө.Хожаниязов). **Бир шақырым** — Бир километрден көбирек аралық. *Бир шақырымдай* жүргеннен кейин, ...*бир ғарры* булардың алдынан шықты (Т.Қайыпбергенов). **Бир тартар** — төрт мүйешли, кишкене шаршы, бир тартарлық. ...жууылып өрилген шаш *бир тартар* жипек орамалдан шығып бөксеге түсип тур (Ж.Аймурзаев). **Бир гүңк етиу** — гүдибузарланыу, гүңкилдеу, көтерилю. *Бир гүңк етип* мойнын тауласа, хәттеки қазанды да сындырады (Т.Қайыпбергенов). **Бир нәрсе айтыу** — сөйлеу, сөйлениу, гүбирлениу. ...көллерде жаңғыртып Әбдикәрим бай *бир нәрселерди айтып* баратыр («Мәспатша»). **Бир себеп** — жағдай, сылтау, бәне. Аймереке, ...*бир себеплер* менен әңгимелесип отырып қалды (Ж.Аймурзаев). **Бир йош** — жигер, шадлық, қууаныш. Өзинше *бир йош* пенен, Ойын баслап тағы да (Ш.Мәмбетмуратов). **Бирнемели болыу** — а) олжалы болыу, пайдаға ушырау, жаңалық болыу, дүньялы болыу. Егерде *бирнемели болатуғын болсақ*, алды менен кийим-кеншеклерин таярлау керек, балам, — деди әкем бурынғысынан әбден жумсарып (Ө.Хожаниязов). б) балалы, перзентли, болыу. Назлы кемпир де *бир немели, болыпты*, — дести ғаррылар (К.Султанов). Бир неме — бир нәрсе. Субутай билегин услауы менен *бирнемелерди* сыбырланып, көзлерин жумып отырды (Ш.Сейтов). **Бир нәрсе** — а) бирнеме, бир зат, бир буйым. б) бир уақыя, бир хәдийсе. Егер усының менен де *бир нәрсе* болмаса, онда тағы да *бир нәрсе* ойлап көрермен (Ә.Шамуратов). **Бириәуийе** — қалай да, деген

менен, солай болғанда да, әйтеуір, бир жағынан, бир тәрәплеме. Сонлықтан хан сорамындағы елатқа қарағанда *бирнәуийе* тәуірлеумиз (К.Султанов). Енди *бирнәуийе* тәуір болар деп ойлайды (Қ.Айымбетов). **Бир нама** — а) саз, қосық....үйди айландыра тутылған қамыс қораның, ызылдысы узыннан узақ қайғылы *бир намань* шертип турғандай еди (Ә.Шамуратов). б) аұыс. Жыр табыу, жәнжел шығарыу, ұаз табыу. ...қарап отырмай, *бир нама* тауып, үйди бүлдиресен, жәнжел шығарасан! (Қ.Айымбетов). **Бир сезим** — ұақыя, хәрекет, гүдик. Жатсыныу ма, таңланыу ма, әйтеуір жүрек толқытқан *бир сезим* бар (Ж.Сапаров). **Бир әхмийетли** — нәтийжели, кунлы, тәсирли, жақсы, кеуилли, орынлы. Машинада киятырып ана турған қара баладан *бир әхмийетли* хабар еситтим (А.Бекимбетов). Бир қайсар а) қарыулы, ғайратлы, айбатлы, хұжданлы. Әттен, көрсем, көтерер ем төбеме, Кеуили дәрья сол *бир қайсар* ананы (К.Султанов). б) ериншек, қосжақпас, жумысты аз ислепп, қайт болыу. Жумысты көпп ислепп, *бир қайсар* болыпсаң өзин (Қ.Айымбетов). в) сөктің хәм басқа нәрселердің желинбей, көпп турып сақланыуы, көпп турып маңызының қашыуы. Алдымызға *бир қайсар* сөкти әкелип қойды (Қ.Айымбетов).

БИРАДАР ат. 1. Дос, жора, жолдас, қурбы-қурдас. Ойнап өскен *бирадарлар* бол аман, Алыс жолға сапар шектим мен бүгин (И.Юсупов). 2. Аға, ини, үке, тууысқан. ... өз *бирадарыңды* хұрметлеу ұазыйпалы ис, ... (С.Мәжитов).

БИРАЗ р. Көпп, бир талай, бир қанша, әдеуір, бир неше. Бул жаулардың *биразына* тай келемен («Мәспатша»). Сол күни олар кеште *бираз* сөйлести (Т.Қайыпбергенов). Излепп *бираз* журтқа хабарыңды салдым, Дерегинди таба алмай жанымды алдым («Мәспатша»). ◇ **Бираздан кейин** — бираз ұақыттан соң, бағана. *Бираздан* кейин ол баяғы әдетин баслады (Қ.Айымбетов). **Бираз ұақыт** — бир талай ұақыт. *Бираз ұақыт* күтипти, келетуғын Дошшан жоқ (қ.х.е.). *Бираз-бираз* хызметлер — көпп түрли, хәр қыйлы, көпп. Оқыға

кетпестен-бурын Мийирбек *бираз-бираз* хызметлерде – ислеген еди (Қ.Айымбетов).

БИРАЗЫ ат. Көпшилиги, айырымлары, базыбиреулері. Кейніне ертип *биразын*, Тана сойып сүйретті («Қырк қыз»). Буны еситкенлердің *биразы* инанды, *биразы* инанбады (Ж.Аймурзаев).

БИРАҚ к. с. Сөйтсе де, деген менен, солай болса да, лекин. *Бирақ*, жута алмай әдеуір уақыт тамсанып отырды (Т.Қайыпбергенов). *Бирақ*, өлгимиз келмеди, Жауды жеңгимиз келеди (К.Султанов). *Бирақ та*, кейін бұл кәте пикирине күтә өкіндим (А.Бекимбетов).

БИРАҚ ТА к. бирақ.

БИР АҰЫЗ ат. 1. Бир сөз, бир гәп, бир пикир, бир нәрсе. *Бир аұыз* сөздің еки аұыз лийкини болады (Ж.Аймурзаев)... ең болмаса *бир аұыз* сөйлесейін (Ө.Хожаниязов). ...неге Бекниязов бұл жөнінде *бир аұыз да* жазбаған (А.Бекимбетов). 2. Жайдың, үйдің, қораның ямаса басқа нәрселердің киретуғын, шығатуғын орны, бир жери. Хәмме бөлмелерге *бир аұыз* аркалы киресең (Қ.Айымбетов).

БИР АҰЫЗДАН р. 1. Қабыллау, мақуллау, қабыл етиу. макул көриу. Буның сөзин хәммеси *бир аұыздан* көріп, атқа барған баланы өзлерине қосып алады (ққ.х.е.). – Жок, жок айтқаныңа қайылмыз, не айтсаң да турамыз, – дейди жигитлер *бир аұыздан* (ққ.х.е.). 2. Жайдың, үйдің, қораның ямаса бир нәрсенің киретуғын, шығатуғын жери, орны. ... олардың хәммеси *бир аұыздан* шығып киятыр (ққ.х.е.). ... *бир аұыздан* дизилисип кире баслады (Қ.Айымбетов).

БИР АҰЫЗЛЫЛЫҚ ат. Келисимшилиқ, мәмилешилиқ, келисимпазлық. Мунлы болған бенде күлмес, Бенденің халын хұр билмес, Шыңы хұрлик өзи келмес. *Бир аұызлылық* бирлик дәркар (С.Мәжитов).

БИР БЕТКЕЙ кел. Бир тәреплеме, бир жаққа, бир тәрепке. Қой-жанлықлар *бир беткей* жайылып шықты, ... (Ж.Сейтназаров).

БИРГЕ р. Бирликте, бирлесип, биргелесип. Оның бул минези өзи менен *бирге* тууып, бирге питкен (Т.Қайыпбергенов). Сау болса ақыр адамның дени, Сәубет курар *бирге* өскен жайлауым (Күнхожа). Сақалымды қырау шалмас, Жаслар менен *бирге* жүрсем (И.Юсупов). ◇ **Бирге барыу** — жолдас болыу, *бирге* жүриу. Соның ушын домком менен бизлер де *бирге* барайық (А.Бекимбетов). **Бирге болыу** — бир жерде болыу, бир жерде отырыу, бир жерде жатыу. Олар түнге қарай ерли-зайыптай *бирге* болып, түни менен өз ара көп гәплерди сөйлеседи (А.Бекимбетов). **Бирге өсиу** — бир ауылда жасау, турыу, отырыу, тиришилик етиу. Жети жастан *бирге* өсип, Жолдас болған перилер («Қырк қыз»). **Бирге татысыу** — жеу, ишиу, аұқатланыу.... сен де қатарыңыздағылар менен *бирге татыса* ғой мынаны ... (Қ.Ирманов).

БИРГЕЛЕСИУ ф. Биригиу, ауыз бирлесиу, қосылысыу. Көрсетілген жұмысты хәммеси *биргелесип* питкерип таслайды (газетадан).

БИРГЕЛКИ қ. бірдей.

БИРГЕЛКИЛИК ат. бірдейлик. *Биргелкиликтен* — хәр қыйлылыққа, уяңлықтан — хәрекетшендікке қарай жол көрсете алатуғын бул оқытыушының кәсиплеслерине берери де, айтары да еле талай ғана (газетадан).

БИРҚАЗАН ат. зоол. Суулы жерлерде тиришилик ететуғын кустың түри. Көлге *бирқазан* да келип түсти (А.Бегимов).

БИРДЕ қ.с. Ямаса, яки болмаса. *Бирде* жаманды, *бирде* жақсыны айтады дегендей, жұрт Айшолпанның жаманлығын емес, жақсылығын айтты (Ж.Аймурзаев). Сондай гәп бала, қарақалпақ *бирде* қорықпаса, *бирде* малға қызбаса қыз бермейди (К.Султанов).

БИРДЕЙ кел. 1. Тең, теңлес, уксас. барабар. Мен де отырман еки *бирдей* баламды жиберип (Т.Қайыпбергенов). Бәрине *бирдей* қыз қайда, жарым-жартың қатын ал (ққ.х.н.). 2. Бәрибир, парқы жоқ. Кеули соқыр кеуил нурын не билсин, оған *бирдей* қараңғысы жақтысы (Т.Жумамуратов).

БИРДЕЙИНЕ р. Мудамы, хәмме ўақыт, бәркулла, удайы. Ол *бирдейине* кой бағады екен (кк.х.к.). Оның атасы *бирдейине* ўақтында келетуғын еди (Ш.Айтматов).

БИРДЕЙЛИК ат. Биргелкилик, тендейлик, уксаслық. Шығармада *бирдейлик* ушырасады,... (Г.Есемуратов). Көрип шығылған мәселелер бойынша тәрәплердин позициясы *бирдейлиги* ямаса жақын екени атап өтилди (газетадан).

БИРДЕМ: бирдем жерден р. **1.** Сағақтан, алқымнан, бирдем. Баспашылар бизлерди *бирдем* жерден тутты (Ж.Аймурзаев). Кеўли болмай *бирдем* жерден, Ат шапты майдан ишинде («Мәспатша»). **2.** Бираўыздан қабыл алынған. Якшы менен *бирдем жерден* сәўбетлер жақсы (Әжинияз). *Бирдем жерден* сонда егленбегил, Ғамгүн кеўлимди аўлағыл (кк.х.к.).

БИРДЕМЛИК ат. Бир пикирлилик, пикирлеслик. Сизлер *бирдемликти* умытпаңлар, — деди ғарры қыз бенен жигитке (газетадан).

БИРДЕН р. Кәпелимде, аңсызда, тосаттан, күтпеген жерден, тез. *Бирден* күн боран болып кетти (Н.Островский). ◇ *Бирден айтыў* — сол ўақытта, хәпзаматта, тезден жуўап қайтарыў. Топа-торыстан *бирден айтыў* да қыйын екен (Ө.Хожанов). — Жок, — деп *бирден жуўап* айтты, ... (Ш.Артык). *Бирден иркилиў* — тоқтаў, гидириў. Азаннан бери бурқасынлаған қар *бирден иркилип* қалды (Т.Қайыпбергенов). Қалбай *бирден иркилип*, бизлерге қарады (Т.Қайыпбергенов). *Бирден түсиниў* — дәрриў, тез, жылдам. Жумагүл жас емес, бунындай нәрсени басынан кеширген, *бирден түсинди* (Ө.Айжанов). *Бирден суўытыў* — тез, шаққан, сол ўақытта, сол заматта. Күн *бирден суўытты* (Т.Қайыпбергенов). *Бирден туўлаў* — жулқыныў, тартыныў. Кийик *бирден туўлады*, Тула бойы жуўлады (Т.Жумамуратов). *Бирден урыў* — сабаў, салып жибериў, силтеў. Шанышқанда шанышқыны бәриң *бирден урың*, ... (Қ.Айымбетов). *Бирден жаны шығыў* — а) корқыў, хүрейи ушыў, шоршыў, силкиниў, ҳаўлығыў. Бул жағдайды көрген Артык аға *бирден жаны шығып* кетти

(Т.Қайыпбергенев). **б)** бирден өлип қалыу, жан тапсырыу, жаны шығыу. *Шықты жанлары бирден*, Таяқ жаман тийген екен (Бердақ). **Бирден таңланыу** — хайран қалыу. **Бирден таңланып**: — Сержан шырағымбысан!? — деди ол дауысы дирилдеп (Т.Қайыпбергенев). **Бирден қалғыу** — бирден уйқысырау, мүлгиу. Ол харығанлықтан ба *бирден қалғып* кетти (К.Султанов). **Бирден үркийу** — секириу, шапшыу, хаулығыу. ... ғунан *бирден үркип* кетти (Ө.Хожаниязов). **Бирден ояныу** — шоршыу, шоршыныу. *Бирден оянып*, жас бала нәрсе, мени көрер де, хаплығып кетер (Т.Қайыпбергенев). **Бирден сезиклениу** — гүдиклениу, кәуиплениу секириу, Анасынын сөзинен *бирден сезикленип*, нәрсе қараларын жыйнап орнынан турды (Т.Қайыпбергенев). **Бирден жылау** — хә демей жылау, бирден өкириу, өксиу. Бул гәпти еситкен Сара *бирден жылап* жибереді,..., (С.Айний). **Бирден кийлигиу** — ашыуланыу, тулланыу, күйиниу, кейиу.... Темирхан атаға *бирден* кийликти (Т.Қайыпбергенев). **Бирден-бир** — анық, хақыйқат. Қарақалпақстанда жер асты хәм жер үсти байлығын қыдырып табыу бул экспедицияның *бирден-бир* ұазыйпасы болып, Қарақалпақстандағы тәбийғый минерал ресурслардың кәнин ашады (газетадан).

БИРДИ-ЯРЫМ ат. Айырым, базыбир, жекке-жарым, гейбир, жекке-сийрек, бирең-сараң, шамалы, азырақ, барлы-жоклы. Күнде сәске болды, балалардың *бирди-ярымы* «сәскелик жарманың ұақты болды тақсыр», — деди (Қ.Айымбетов). Сыртта *бирди-ярым* ғауырлы да еситилди (Ө.Хожаннязов).

БИРЕГЕЙ р. 1. Сийрек, анда-санда. Олар бул күнлери *бирегей* көринетуғын болды,... (газетадан). 2. Сайланды, таңлап алынған. Хызмет ислетиу ушын гил *бирегей* жигитлер бийдин есигинин алдына жән-жақтан шубырып келе баслады (К.Султанов).

БИР-ЕКИ с. Аз, шамалы, азын-аулақ, азғантай. Мен оны *бир-еки* мәртебе ғана көрдим,... (Қ.Айымбетов). *Бир-еки* күн дем алатуғын қусаймыз (Ө.Хожаниязов). Шүкир, *бир-еки*

жанлык бар,... (Ө.Хожаниязов). ... қурған мойын дузағына *бир-еки* сапар бурылып та қойды (Қ.Айымбетов).

БИРЕҢ: бирең-сараң кел. Сийрек, анда-санда. *Бирең-сараң* жулдызлар жылтырап тур (Ө.Айжанов). Аспанда *бирең-сараң* жулдызлар жымыңласып көрине баслады (А.Бекимбетов). *Бирең-сараң* үйде ғана оттың сәулесі көринеди (К.Султанов).

БИРЕСЕ к.с. Гейде, гә, гәхи, гәде. Айна *биресе* қызыл, *биресе* көк, *биресе* сары болып, бир сааттың өзінде түрлі ренге дөнеди (ққ.х.е.). Олар да сол дәуірлерде өзлеринин *биресе* қыпшақ, *биресе* қоңырат атанып жүргенлигин тән алады (К.Мәмбетов).

БИРЕҰ I с. Жалғыз, бир дана. Биреу емес талайын, Мен жайына келтирдим («Қырк қыз»). — Нуржанлар көп болыуы мүмкін. Бирақ, Нуржан Сержанов деген *биреу* болыуы мүмкін (Т.Қайыпбергенов).

БИРЕҰ II ал. Ким екени белгисіз, жат, бөтен. ... булардың *биреуі* пазна, *биреуі* гүнде, *биреуі* мала таппақшы болыпты (Қ.Айымбетов). *Биреулер* артына жалт қарасты, *биреулер* үйлеріне кирип кетті (Ө.Хожаниязов.). Қатты сөйлеп *биреуге*, Нәсиятым, үстем болма («Мәспатша»).

БИРЖА ат. (нем. burse < лат. bursa — *шыжлан, хәмиян*).
1. Бахалы қағазлар, валюталар хәм хәр қыйлы товарлардың дүнья жүзилик стандарт үлгисінде көтере сауда базарын әмелге асырушы шөлкем. 2. *Биржа* операцияларын әмелге асырушы имарат, бина.

Мийнет биржасы — Жумысқа жаллау хәм жалланыуда жумысшы хәм ис бериуши арасында хызмет көрсетиуши мәкеме. Хәр бир районда *мийнет биржасы* шөлкемлестирілди (Өзбекстан тарийхы).

Товар биржасы — Хәр қыйлы массалық товарлар (дән, пахта) менен сауда-сатық қылатуғын биржа. *Товар-шийки* зат *биржаларына* биржада сатылатуғын өнімлерди саклау хәм логистика етиу (газетадан).

Фонд биржасы — Бахалы қағазлар саудасы менен шуғылланатуғын биржа.

БИРИГИҰ ф. Бирлесиұ, биргелесиұ, жәмлесиұ. Базар күни екеұ-үшеұи *биригин*, атаудан келген балықшыларды анлайды (Н.Дәуқараев). ◇ **Бириккен сөзлер** — грамм. еки сөздің биригиұинен жасалған сөзлер. Муғаллим *бириккен сөзлерге* мысал жазып келиұди тапсырды (газетадан).

БИРИГИҰШИ ат. Уйымласыұшы, қосылыұшы, шөлкемлесиұши, бир мәмилеге келиұши, қосылып биригиұши.

БИРИГИҰШИЛИК ат. Шөлкемлесиұшилик, уйымласыұшылық, қосылыұшылық, бир мәмилеге келиұшилик. Балықшылар арасында *биригиұшилик* пайда бола басады (Қ.Ирманов).

БИРИКПЕ ат. Бир неше заттың, предметтің, элементтің қосындысы. Дәрья майда өзеклердің *бирикпесинен* пайда болады (Г.Төреева). Бул хәр қыйлы затлардың қосындысынан пайда болған *бирикпе* (газетадан).

БИРИКПЕҰ ф. Шөлкемлеспеұ, уйымласпаұ, бирлеспеұ, биргелеспеұ, жәмлеспеұ, күш қоспаұ. Сонлықтан олардың күши *бирикпей*, тармақланып кетеди де, биринің кейнинен бири өтиұине себепши болады (ққ.х.е.). ...аұызлары *бирикпей* тарап кетип, қайтадан тағы да сөзге кириседи (А.Бегимов).

БИРИКТИРИЛИҰ биригиұ фейилинің өзгелик дәрежеси. Бул дәұирде Шымбай, Дәұқара бойлары *бириктирилип*, «Ақ жағыс» деген ат пенен қарақалпақ беклигинің қурылыұына себепши болды (К.Мәмбетов). ... 15 тәжирийбели шыпакер республикамыз районларының орайласқан емлеұханаларына *бириктирилип*, ...инсанлардың саламатлығын қорғаұ жумысларын қоса алып бармақта (газетадан).

БИРИКТИРИҰ ф. Шөлкемлестириұ, жәмлестириұ, бирлестириұ, биргелестириұ, мәмилеге келтириұ. Ол екеұимиз ақыл-күш *бириктирип* балаларға басшы болдык (Ж.Аймурзаев)... адам менен *бириктирип* қараұ мине әдиұли ұазыйпа (Г.Есемуратов). ◇ **Бас бириктириұ** — бас қосыұ,

биргелесиў, қосылысыў. Көплеп түркменлердин батырлары бас *бириктирди* (Қ.Ирманов). **Аўыз бириктириў, тил бириктириў** – бирлесип, биргелесип бир нәрсе ислеў. Демниң арасында *аўыз бириктирип* сыр айтысатуғын солар ма? (Т.Қайыпбергенов). Бизлер булардан кембиз бе, буларды өзимизге қосып аламыз, болмаса көширип жибериў нийетинде *тил бириктирип*, сырттан шапан пишип, қыр көрсетип жүрген қазақтың шеки урыўының бийлери де Сасық бийди хүрметлеп, жәрдемшиси Мухамметтиң алдында тартынып сөйлейтуғын болды (Ж.Муратбаев). **Күш бириктириў** – жәмлесиў, биригиў, күшлерди жәмлеў, бирлесиў. Зулыпты қосып үшеўи, *Күш бириктирип* тартады (А.Дабылов).

БИРИКТИРИЎШИ кел. Жәмлестириўши, бирлестириўши. Карақалпақларды *бириктириўши* еки арыс Қоңырат пенен Маңғыттың монғол қәўимлери арасында ушыраўы да таң қаларлық ҳәдийсе еди (К.Мәмбетов).

БИРИКТИРМЕЎ ф. Шөлкемлестирмеў, жәмлестирмеў, бирлестирмеў. Идеялық мазмунды терең көркем анализ бенен *бириктире алмады* (Г.Есемуратов).

БИРИМ-БИРИМ с. Бирме-бир. Арғы жүздеги салланып турған көк пишенлерге, ана бир шоқ талға, жайылып жүрген малларға *бирим-бирим* зейнин аўдарып, журттың сағынып келгендей тәбият қөринислерине ынтығып тур (К.Султанов). Соң хаялын былай ысыра берип, үлкенинен кишкенесине шекем қалдырмастан *бирим-бирим* шорпылдатып сүйе берди, сүйе берди ... (Ш.Сейтов).

БИРИМЛЕЎ ф. Бирим-бирим, избе-из, дара-дара, айырым-айырым, жекке-жекке. Болған исти баянлап, Қалай *биримлеп* молайтар («Қырк қыз»). Гейде сүйип Клараны емизип, Табысларын айтып берер *биримлеп* (И Юсупов). Ербай *биримлеп* санаўға киристи (Т.Қайыпбергенов).

БИРИНШИ с. 1. Қатарлық санлық. ...*биринши* класстың барлық китапларын, қәлем-қағаз ҳәм сыя дәўет алып қайттым (А.Бекимбетов). Геннадий сентябрь айының басында *биринши* классқа оқыўға барды (А.Бекимбетов). Олардың

бири урыстын *биринши* күнлеринде-ақ қахарманларша қаза тапты (Т.Қайыпбергенев). 2. аүйс. Ең жақсы, ең алдыңғы, ең мықты, алдыңғы қатардағы, алдағы. Азат жақсы оқыйды, класс бойынша *биринши* бала (газетадан). Жазба поэзияның ең *биринши* баслаушысы ХІХ ғасырда жасаған шайыр Жийен Тағай улы болды (Н.Дәуқараев). Неше азаматтар төбелес еткен, Нешшесиннің иси таяққа жеткен, Қолда ең *биринши* жарағы кетпен, Бул жәнжелге хәмме хайран болдылар (Бердақ).

БИРИНШИДЕН с. Топлау санлығы. ...*бириншиден*, әкемнің кеулин жықпайды, екіншиден, бул шын мәнісінде дурыс еди (Ө.Хожаниязов). *Бириншиден*, ол өзи аз халықтың уәкили бола тура көп халықты бағындырған...(К.Мәмбетов).

БИРИНШИЛИК ат. 1. Дәслепки, басланыушы. Алымлардың пикири бойынша бир таяқша (әлип) хәмме әсирлерде де *бириншиликтің* мағанасын аңлатқан. 2. Биринши орында туруушылық, биринши орынды ийелеушилик, биринши қатарда болуушылық, алда болуушылық. Кешегі бес күнликте сизлер менен жарысуушы Марат атындағы колхоз *бириншиликті* алды (К.Султанов). 3. Спорт жарысларының түри.

БИРИУҒАР дин. Жекке, жалғыз (Алланы сыпатлаушы сөз). — Әй яратқан *бириуғар*-әй ... Жийен толғауын яратқанға сыйынуудан баслап бир қайтарып алды (Қ.Мәтмуратов).

БИР ҚАНША р. Бир талай, бир неше, бираз, көп. Бир қанша күнлерге шекем келмейтуғын болып шықты (Қ.Айымбетов). Сөйтип, *бир қанша* күн муз болып қатқан жүрек кем-кемнен жибисип, бара-бара ерип кетти,... (Ө.Хожаниязов). — Сен атланып жоллар астын *бир қанша*, Жәбир берме назлы ярым сен онша («Мәспатша»).

БИР ҚАТАР р. Теңлес, сыбайлас, тегис, хәмме, жәми. «Бийәдеплер неге оқымайсызлар?» — деп шыбық пенен *бир қатар* сыпыртып урып шықты (Қ.Айымбетов). Булар бир

ауылда *бир қатар* өсти (Ж.Аймурзаев). Төркини менен тамырды, *Бир қатар* бәрін шақырды (А.Дабылов).

БИР ҚӘДЕМ р. Бир адым. Жәмийла *бир қәдем де* былай үйинен шықпады (К.Султанов).

БИР ҚӘЛИПТЕ кел. Бир тегис, тыныш. Жүрегі *бир қәлипте* турар емес (К.Султанов).

БИР ҚОС УҰЫС кел. Еки қолдың алақан, бармақлары қосылып салынған я алынған заттың мөлшері, мұғдары. Кәл баланың етегіне *бир қос уұыс* қууырмаш салды (ққ.х.е.).
2. Шамалы, азғантай, азын-аулақ. Ол *бир қос уұыс* ун әкелді (Ө.Айжанов).

БИР ҚУЛАШ кел. Ескиден киятырған ұзынлық өліеми. *Бир қулаш* бөзді де табыу қыйын еді (газетадан).

БИР ҚУШАҚ кел. Қолтық толарлық, қушақ жетерлік. Мың қубылтып тынбай ойын сап, Кәл етекте шабар тайыншақ, Мойны бир гез дөнгелек туяқ, Жалы *бир қушақ* (Т.Сейтжанов).

БИР ҚЫЙЛЫ кел. Уқсас, бир түрлі, бир ынғай, бир теклес. Ясли дөгерегіндегі ойнап жүрген балалардың хәммеси *бир қыйлы* екен (газетадан).

БИР ҚЫЙЛЫЛЫҚ ат. Уқсаслық, бир түрлілік, бир ынғайлық. Бұнын мазмұнында *бир қыйлылық* ашықтан-ашық сезиледі (Г.Есемуратов).

БИР ҚЫРЫН р. Бир жақлы, бир төреп, бир қаптал. Қыз *бир қырын* отырған қәдінде: — Шүкир, — деп мунайым жууап қайтарды (К.Султанов). Көгерген көктің жүзінен, Еңкейіп төмен *бир қырын* (Б.Қайыпназаров).

БИР ҚЫРЫНЛАҰ кел. Қыйсайынқырау, бир қапталлау, бир төреплеу. Таумурат көпшигін үйілген салының үстине таслап, сабанға *бир қырынлап* жатты (К.Султанов).

БИР ҚЫСЫМ кел. **1.** Шамалы, азын-аулақ. Баланың етегіне *бир қысым* ғана топырақты салып изине қайтарды (ққ.х.е.). **2.** ауыс. Қысылу, уялыу. Қыз да усыны сезіп *бир қысым* болып жарға тығылады (К.Султанов).

БИР ҚЫЯ р. Бир қаптал, бир шет. Быйыл пахтаны да *бир қыя* египті (газетадан).

БИРЛЕСИҰ ф. Биригиу, уйымласыу, қосылыу, қосылысыу, иргелесиу, ауыз бириктириу. Гил жарлылар тил бириктирип, *бирлесиуге* жақынласты (Қ.Ирманов). Буннан кейин балалары атасының ақылын алып, *бирлесип* жумыс ислепти (ққ.х.е.). Таң атқанша баслады той, Хаяллар *бирлескен* екен (Бердақ).

БИРЛЕСКЕН кел. Бириккен, қосылған, бириктирилген. Хұрметли дослар! Хәмме тарау сыяклы бизиң *бирлескен* емлеуҳанамыз шыпакерлери де өткен жылды ақ жүзли абырай менен жуумақлады (М.Нызанов).

БИРЛЕСКЕНЛИК ат. Жәмлескенлик, шөлкемлескенлик, уйымласқанлық. Тап усы уақытка *бирлескенлик* пайда берди (газетадан).

БИРЛЕСПЕ ат. 1. Уйым, шөлкем, жәмәәт. Медициналық бирлеспе, методикалық бирлеспе. Қарақалпақстан кәсиплик аўқамлары шөлкемлери *бирлеспеси* Кеңеси тәрәпинен бир қанша илажлар әмелге асырылмақта (газетадан). ... медициналық *бирлеспедә* алып барған жумыслар, медициналық мәденият хәм жаслар саламатлығы ҳаққында кең түрде сөз етти (газетадан). ...методикалық *бирлеспе* жумысларын еле де раўажландырыу бүгинги күнниң ең әхмийетли ўазыйпаларының бири (газетадан). 2. Тар. Уйым, бирикпе. XIII – XIV әсирдеги Қоңыратлар *бирлеспесин* тек карақалпақлар кураған деп дәлиллеу қыйын (К.Мәмбетов).

БИРЛЕСТИРИҰ бирлесиу фейилиниң шериклик дәрежеси. Тил миллет ўәкиллерин *бирлестиретуғын* курал болып саналады (газетадан). Үлкен Әмир атанып, өз атына түрк тиллес халықларды *бирлестиретуғын* бир улыс жәмлеген (К.Мәмбетов). Ўзбекстан регион мәмлекетлериниң транспорт-транзит потенциалын *бирлестириу* арқалы Орайлық Азияның геостратегиялық әхмийетин арттырыу сиясатын жүргизип келмекте (газетадан).

БИРЛЕҰ ф. Сийреклетиу, сийреклетип жулыу. *Бирледиң*, үшледиң пахтанды жастан, Жақсы тәрбиялап өсирдиң бастан (С.Нурымбетов). «Хақыйқатында да қалың екен ғой, *бирлеу* керек», – деп уйғарды (газетадан).

БИРЛИ-ЖАРЫМ р. Айырым, базы бир, жекке-жарым, гейбир, жекке-сийрек, бирен-сараң, шамалы, азырак, барлык-жоклы, бирли-ярым. Себеби, *бирли-жарым* емес, усы қаланың хәмме атқаминерлери «қатын ала қаптың қатыны» деп, қызлардың арына тийеди (К.Султанов). Олай дейин десем хәзир де *бирли-жарым* үйиниң алдында турған қызлар изимнен аўызлары ашылып қарап қалады (М.Нызанов).

БИРЛИК ат. 1. Аўызбиршилиқ, бириккенлик, улыўмалық, аўқамласлық, биригиўшилиқ. ... — аўызбиршилиқ, *бирлик*, дүньяда дослықтан құдиретли күш жоқ (газетадан). Оның *бирлиги* өскен сайын билими де өседі (С.Хожаниязов). Шыны хұрлик өзи келмес, Бир аўызлық *бирлик* дәркар (С.Мәжитов). 2. Ақшаның қанша екенін көрсететуғын санлар. Баланың қысымындағы ақша еки жигирма беслик, еки онлық хәм төрт *бирлик* екен (А.Бекимбетов).

БИРЛИКЛИ кел. Аўызбиршилиқли, келисимли. Баўырман халық, *бирликли* ел, Деди заман бол абадан (Ж.Аймурзаев). *Бирликли*, құдиретли елимниң ойы, Сәлем сизге қәдирданың улыңнан (Ә.Шамуратов).

БИРЛИКЛИЛИК ат. Бирликли болыўшылық, аўызбиршилиқ, келисимшилиқ, бас қосыўшылық, *бириккенлик*. Сөйтип, «Жаңа жарған»ның қысқы қазыўы да аўыз *бирликлилик* пенен өтти (Т.Қайыпбергенов).

БИРЛИКСИЗЛИК ат. Келиспеўшилиқ, маўасасызлық, бұлгиншилиқ, келисе алмаўшылық. Олар *бирликсизлик* нәтийжесинде бұлгиншиликке ушырады (газетадан).

БИРЛИКТЕ р. 1. Бирге, биргеликте, бирлесип, қосылысып. Барлығын да балалар менен *бирликте* оқың (А.Бекимбетов). Хәтте, бизлер аўылдан келген хатларды *бирликте* оқытуғын едик (Г.Камалова). 2. Бас қоспа, жәмлеспе, қосылыспа. Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы Ташкентте (1957) өзбек әдебияты хәм искусствосы менен *бирликте* Москвада (1959) өткерилетуғын болды,... (Г.Есемуратов).

БИРЛИ-ЯРЫМ р. Бирли-жарым, бирди-ярым. Ишимизде *бирли-ярым* адамлар таныс үйлерине қонаққа кетти

(С.Салиев). Пахта атызларындагы ғоза-паялардың ушында *бирли-ярым* гөрөклер болмаса, жапырақларынан журдай болып сояў-сояў шакалары сымпыйып тур (Ө.Хожаниязов).

БИР МАЙДАН р. Азғана, шамалы, курттай, бираз. ...тәбиятта *бир майданда* ала куйын күн жаўып, *бир майданда* дым көрмегендей ашық-жарық болады,... (Ө.Хожаниязов). Ишкерилеп нан же, *бир майдан* отыр деп кемпир жас патшаға мирәт етеди (кк.х.е.).

БИР МӘРТЕБЕ р. Биринши рет, биринши сапар, дәслепки сапар. Қәне, және *бир мәртебе* шын ақылығыз бенен ойланып көриң, сөйтип расыңызды айтың?! (А.Бекимбетов). Кеширек өзиңиз және *бир мәртебе* енбеклейсиз, бола ма? (А.Бекимбетов).

БИРМЕ-БИР р. Жекпе-жек, дара-дара,. избе-из, гезекпе-гезек. Себеби, болған уақыяны *бирме-бир* еситип, көзден өткерип атыр (Б.Бекниязова)... колхоз жасларын көзи менен *бирме-бир* көзден өткерди (А.Бекимбетов).

БИР НЕШЕ ал. Бир топар, бир сыпыра, бир қанша, бир талай, белгисизлик. Мениң бул үйде турғаныма *бир неше* айлар болды (Қ.Айымбетов). *Бир неше* жылға өтпестей, Отыз еки жасы бар («Мәспатша»). *Бир неше* айлар жеткенде, Журындайын тазыңыз, Тағы бир исти етеди («Қырқ қыз»).

БИРОТАЛА р. Тутас, тегис, толығы менен, хәммесин, пүткиллей, тутасы менен. Бай енди қойын даўласып, қазы алдына барып, шопан жигиттен *биротала* қутылады (кк.х.е.). Енди *биротала* сол атаўда жалғыз жасайын деп барып сени ушыраттым (кк.х.е.). Я өлтирип, я өлип, Я алдырып, я алып, *Биротала* тынайын (Бердақ).

БИР ӨҢКЕЙ кел. Биргелки, бир ыңғай, бир тегис. Енди бөтен сөз қойылсын, Маллар *бир өңкей* жыйылсын, Ертерек соғым сойылсын (С.Мәжитов).

БИР ПАРА кел. Айырым, гейбир, базы бир, бир қатар, бир сыпыра. *Бир пара* адамлардың дос болмағы да, жоқ жерден жыр таўып жәнжеллесиўи де ап-аңсат (Қ.Айымбетов). — Узақ жаса, — деди *бир пара* киси, билмейди оны ма ямаса түси (С.Нурымбетов).

БИР ТАЛАЙ р. Бир неше, көплеген, бір қанша, бір қатар, биргелігі. Тынышбаев қара басы турады, жасы да *бір талайға* барып қалған (Қ.Айымбетов). Отырыс *бір талай* уақытқа созылды (Н.Дәуқараев). Өтирикши саяқтар, *Бір талай* ғана бар еді («Қырқ қыз»).

БИРТЕ-БИРТЕ р. Ақырынлап, аз-азлап, әсте-әсте. Енді *бирте-бирте* жұмысқа кірессек қалай болады (Ж.Аймурзаев). Жазда ағаштар сылдыр қағып, *Бирте-бирте* жамылды көк (И.Юсупов). Қуғыншылар көзден ғайып болған соң ғана адамлар *бирте-бирте* үйлеріне тарқасты (К.Султанов).

БИРЯН ат. Мұң, қайғы, қапалық, қапашылық, ұғайымшылық. Баллар менен оқып қуран, Биле алмасам бағрым *бирян* (Бердақ). Таныс кеші күндіз көзім гирияны, Кеулімдедур өлім-баурым *биряны* (Әжияз).

БИСКВИТ ат. (фр. *bisquit* — қатырылған нан) Ун, мәйек, крахмал, қант, сүт хәм т.б. нәрселерді араластырып таярланатуғын печенье, шийринлік, нан.

БИСМИЛЛА ат. дин. Хәр қандай жұмыстарды баслауда, тамақ ишиудің алдында мұсылман диніндегілердің «құдайдың, Алланың исми менен» деген мәніде айтылатуғын сөз, «баслаймыз» деген мәніни билдиреді. Жигирма бір табақ жасады, *Бисмилла* айтып асады (Бердақ). Я рәббим, нанға да жетер күнлер бар екен-ға, жеткергениңе шүкір, *бисмилла!* — деп нанның сындырып аузына салды (Қ.Мәтмуратов). 2. «Бисмиллаһир Роһманир Роһийм» түрінде, қуанның сүресінің және диний кітаптарынан, динлік мәніде (стильде) жазылған хаттардың хәм тағы басқа, басқы, бастағы сөз қатарында қолланылады. Соннан соң екінші жигит қолын узатып «мә», — деген екен. Қәне, «*Бисмиллаһир Роһманир Роһийм*» — деп екі қолын узатып, туура умтылыпты ғой (К.Султанов).

БИСSEКТРИСА ат. (фр. *bissectrice* <*bissectrix* (*bissectricis*) — екіге кесіуші) геом. Бір мүйештің ушынан шығып оны тең екіге бөліуші тууры сызық. Биссектрисалардың кесилисіу нокаты үшмүйешлікке ишкі сызылған шеңбердің

орайында болады. Қоңсы мүйешлер *биссектрисалары* арасындағы мүйеш туұры мүйеш болады (Геометрия).

БИСЬЯР р. Тайын, таяр, саз, питти. Әкең қалесе де нени, Байда *бисьяр* бәри қызым (Бердақ).

БИТУМ ат. (лат. bitumen — *тау смоласы*) Тәбийғый яки жасалма органикалық затлардың улығымалық атамасы. Нефть, тас көмир, тау жыныслары, смола, торфлардан алынады. Халық хожалығында жол қурылысында асфальт, өндиристе рубероид, изоляциялы материаллар, пластмасса, лак ислеп шығарыуда пайдаланылады.

БИФИДОБАКТЕРИЯЛАР (лат. bifidus — *екиге бөлінген, айры* + грек. bakteria — *таяқша*) Емизіулі балалар хәм хайуан балалары ишегинде ушырасатуғын пайдалы микроблар.

БИФШТЕКС (ингл. beefsteak: beef — *мал гөши, гөш, steak — фарш*) ат. Кууырылған мал гөши менен соус, гарнир хәм т.б. қосылған қойыу аұқат.

БИЦЕПС (лат. biceps — *еки баслы*) Ийиннің еки баслы булшық ети. Сондай-ақ, санның да еки баслы булшық етлери. Ийиннің шығанақ бууыны ийилгенде, аяқтың дизе хәм тобығы ийилгенде қатнасады.

БЛАНК ат. (фр. blanc — *ақ, таза*) Белгили бир хұжеттерди толтырыуға арналған, мәкеме, шөлкем, кәрханалардың (айырым бөлеклерине таяр текстлер басылған) аты жазылған қағаз. Бас бухгалтер келди де, *бланкти* толтыра баслады (Қ.Айымбетов). Ол енди мени қоя берип, алдындағы таза *бланкалардан* биреуин алды да, ортасынан бир бүклеп, сыпырлатып жаза баслады (М.Нызанов).

БЛЕФАРИТ (грек. blepharon — *қабақ*) мед. Қабақ шетлеринің аұырыуы.

БЛИК (нем. blick) 1. Жақты, сәуле. Қараңғылау фонда күн нурының жақтыдағы, жылтырауы. 2. Гүмистің 2-7 % қорғасын араласпа қуйылмасы.

БЛИНДАЖ ат. (фр. blindage — *қалқан, тосық*) Урыс болып атырған жерлерде әскерлердің душпанның артиллериялық

хүжиминен, авиабомбалардан қорғаныуы үшін темір бетон, ағаш ямаса таслардан арнаулы исленген жери, жайы.

БЛИСТЕР ат. (ингл. blister — *торсық*) **1.** Кабық. Авиацияда, сондай-ақ суу асты кемелерінде, иште отырған басқарыушының сыртты көриүде қолайлық үшін исленген шығыңқы сүйир иллюминаторы. **2.** Электроникада, сондай-ақ, медицинада таблетканың қаптанған пластик плёнкасы. Футляр. **3.** Парус кемесиниң бир түри.

БЛИЦТУРНИР (нем.blitzturnier — жүдә тез өтетуғын турнир) Қысқа ўақыт аралығында өткерилетуғын спорт жарысы.

БЛОГ ат. (ингл. blog we blog сөзинен) Ыақия, хәдийселердиң интернет журналы, интернет күнделиги, онлайн күнделиги. Текстлер ямаса мультимедиялық көринислерди күнделикли жазып барыўдан ибарат веб-сайт болып табылады.

БЛОГЕР ат. Блогларды алып баратуғын адам.

БЛОК I (ингл. block, фр. bloc — *ағаш, тосын*) **1.** Домалақ формадағы ең әпиўайы жүк көтериў механизми, қурылмасы. **2.** техн. Қурылыста аўыр жүкти көтериў үшін қолланылатуғын механизм. — *Блоклардан* қурылатуғын турақ жай тез питеди (газетадан). **3.** Қандай бир нәрсениң тутас бир бөлеги. Бетон блок. Мрамор блок. Керамикалық блок. **4.** Биналар хәм имаратларда айырым бөлме, хана; бинаның бир бөлеги. **5.** тех. Механизм, имарат хәм т.б. бир неше бирдей бөлеклерин өзине бириктирген ири бөлеги. Цилиндрлар блогы.

БЛОК II ат. Қандай да бир нәрсениң бир орамы. Бир блок сигарета.

БЛОК III ат. Қандай да бир нәрсениң бир бөлеги. Сораўлар блогы. Тест сынақларындағы биринши блоктағы сораўлар 3,1; екинши блоктағы сораўлар 2,1; үшінши блоктағы сораўлар 1,1 балл менен бурынғысынша бахаланады (газетадан).

БЛОК IV ат. (фр. bloc — *бирлесне*) Биригип хәрекет қылыу ушын мәмлекетлердің, сиясий партиялардың хәм уйымлардың, шөлкемлердің бир максет жолында биргеликте хәрекет етиу ушын удайы яки уақтынша дүзилген келисими, коалиция. Сиясий *блок*. Әскерий *блок*. Бул еки мәмлекет арасында *блок* пайда болды (газетадан).

БЛОКАДА ат. (ингл. blockade — *қамал; қоршау*) 1. өск. Камау, қоршау, қамал. Урыс пайытында бир тәрәптин екинши бир (душпан) тәрәптин айырым бир бөлегин ямаса толық қоршап алыуы, қамал қылыуы. Ол усы күннен баслап *блокадада* қалды, ... (газетадан). 2. сияс. Бир мәмлекетти экономикалық хәм сиясий жақтан жекке қалдыруы, онын басқа мәмлекетлер менен байланысын үзиу максетинде исленген қысым, хұжим, хәрекет. Сиясий *блокада*. Экономикалық *блокада*. Усыннан баслап оларға *блокада* шөлкемлестирилди (газетадан). 3. мед. Кеселликти дауалаудың қандай да бир ағза яки система искерлигин уақтынша токтатыу усылы.

БЛОКНОТ (фр. bloc-notes: bloc — *бирлесне; топар* + notes — *хатша; дизимге алыу*) ат. Керекли нәрселерди жазыуға қолайластырылып исленген, қойын қалтаға салып жүретуғын дәптерше. Айырымларын *блокнотына* жазып қойды (Ө.Айжанов). Директор тым-тырыс отырып *блокнотына* әлле нәрселерди жазған болды (И.Қурбанбаев). Булардың хәммесин мен *блокнотыма* жазып тур едим (газетадан).

БЛУЗА (лат. pelusia — Египеттин Pelusium қаласы атынан алынған) ат. Көйлек пишиминдеги белбеусиз кең үстки иш кийим.

БЛУЗКА ат. Хаял-қызлардың жеңил материаллардан тигилген, юбка яки шалбар менен кийилетуғын көйлекшеси.

БЛЮВАЛ (ингл. blue whale) Көк кит. Сүт емизюши суу хайуанлары арасында жер жүзиндеги ең ириси. Узынлығы 33 метр, салмағы 150 тоннаға жетеди. Хәзирги уақытта саны кемейип кеткен.

БОБСЛЕЙ (ингл. bob-sleigh) ат.1. Бәлентликтен, қыя бурылмалары көп болған музламалы трассада тез пәт пенен түсіуге арналған, бир тутас металлдан исленген шана. 2. Усындай шанада бәлентликтен тез пәт пенен төменге қарай жарысып ойналатуғын, қысқы спорт түрі.

БОҒАҰЫЗ ат. Сәгис, уят сөз айтыушы. Ендигиден былай бундай *боғаұыз* болма, — деди муғаллим (газетадан).

БОҒЖАМА ат. гөн.с. Алашадан төрт мүйешли етип исленген, төрт мүйешине бау тағып, ишине кийим-кеншек салып байлап қойылатуғын зат. Оның қапталында *боғжама* менен керги тур (К.Султанов). Аршаның үсти *боғжама*, қаршын, қаршынның үсти түрли көрпе-төсек, мақпал дастықлар менен толған (С.Хожаниязов). Апам аршаның үстиндеги қаршын, *боғжамаларды* жылдам-жылдам алып жерге қойып атыр (Т.Қайыпбергенов).

БОДИБИЛДИНГ (ингл. body building; — *дене дүзилісі*) Мускулларды рауажландырыу максетінде тренажерларда орынланатуғын атлетикалық шынығыулар системасы. Бодибилдинг пенен шуғылланыу.

БОЗ I ат. Шаңғытып жатырған топырақлы жер. *Боз* жер уйқысынан оянған палуандай керилип атыр (Ғ.Сейтназаров). Булардан да өтип бир далаңлықтағы *боз* бенен кетип баратырса, жолдың шетінде қумырысқалардың өз инине кире алмай турғанын көрипти (ққ.х.е.). Бул ислерди етип кумар, *Бозлардан* аударып томар (Омар). ◇ **Боз бузаулау** — бозжерге егилген егиннің көп өним бериуі. «*Боз бузаулау*» дегендей, Өним берер жер екен (Б.Қайыпназаров). *Бозларын бузаулап*, Ортаң толысып, Исиң рауаж алып барар, Қоңырат (И.Юсупов).

БОЗ II кел. Буурыл, ақшыл тартқан түс, түр. Әжинияздың ажары *бозаң* тартып, Қалменнің үйине келип аттан түсти (Қ.Султанов). Ақ көбик шайпалған дәрья кәнары, *Боз* думан артында таулар мунары (И.Юсупов).

БОЗ III 1. Боз торғай ат. Буурыл, ақшыл түсли қус. Бир *боз торғай* бирден пыр етип көтерилди (С.Салиев). Атыздағы

боз торғай пыр-пыр етип, ушып-қонып, шырылдап, сайрап, уядағы жез қанат, жас палапанына құрт-қумырсақа тамақ излеп жүр (газетадан). **2.** Боз тарлан — Буұрыл, ақ түсли хайуанат, жанлы-жаныуарлар. Ушып кеткен *боз тарланым* келипти, Сизге, бизге бүгін өлсек әрман жоқ («Алпамыс»). Әмет минген *боз тарланды* ойнатып, Минип сулыұ полат суұлық шайнатып (И.Юсупов).

БОЗА ат. Бийдай, тары, жүуери, гүришлерди хәм тағы усы сыяктыларды жарып, майдалап қайнатылып, ашытылып исленген аұкат, ишимлик. *Боза* ишкен мәслер болған жан балам, Жигербентим қайсы елден келерсең («Қоблан»).

БОЗАҢ: бозаң тартыұ ф. Қууарыұ, бозарыұ, өсимлик-лердин қууарыұы, бозарып қалған жер. Бийдайдын алды қызарды, кейни *бозаң тартты* («Алпамыс»). Салкын самал, жапырақ сарғайған, жердин түси *бозаң тартып* топырақ өзгерген (Г.Есемуратов).

БОЗАРТЫҰ к. бозарыұ.

БОЗАРЫҢҚЫ кел. Қууарыңқы, қызғыш түсли. Сөлийманын түри *бозарыңқы* тартып келди, ...(К.Султанов).

БОЗАРЫҢҚЫЛАҰ кел. Қууарып қалыұ, қызғыш түске ениұ, бозаң тартыұ. Алмадай дөнип туратуғын жүзи *бозарыңқыраған* (Ж.Аймурзаев).

БОЗАРЫҰ ф. **1.** Түри өзгериұ, ренки қашыұ, өни өзгериұ, түнериұ, қууарыұ, Қызлардын түри *бозарып*, бетинен қаны қашып кетти (Қ.Аралбаев). Жәмийла түси *бозарып*, еки көзи теңіздей түнерди (К.Султанов). ...ол биресе қызарды, биресе *бозарды* (М. Әбдреймов). **2.** Таңның ағарып атыұы, сарғылт тартыұы. Таң *бозарып* саз берди (С.Хожаниязов). Мәхәлинде *бозарып* таң атады (Ә.Шамуратов).

БОЗ БАЛА ат. Бойдақ, үйленбеген, ержеткен бала, жас жигит. *Боз балалықтан* өмириңнің өткенин еле билмейсең-ау (Ө.Айжанов). Шал да болса ол Бегиш өзиме жас, Мен оны *боз баладан* кем көрмеймен (Әжинияз).

БОЗ БАЛАЛЫҚ ат. Бойдақлық, жигитшилик. Бул *боз балалықтан* саған хеш пайда жоқ (газетадан).

БОЗ-БОРАН: боз-боран болыу ф. Жылау, өкириу, егилтегил болыу, жалбарынуу. — Ұай, журтым, халайық! — деп әкем *боз-боран болып* бозлап жылап қоя берди (С.Хожаниязов). Анау күндегидей түни менен тағы да *боз-боран болып* жылап шықса керек (К.Смамутов). Үш-төрт баспашы *боз боран болып* еңиреген баланы ауылдың ортасы менен сүйреп киятыр (К.Султанов).

БОЗҒЫЛТ кел. Ақшыл, сурғылт. *Бозғылт* көкте ай сәулеси ақырын, Жақтыртады жолдың қарлы тақырын (И.Юсупов). Дейди Тания әйнегинен, *Бозғылт* таңға күле қарап (И.Юсупов).

БОЗҒЫЛТЛАНЫУ ф. Ақшылланыу, сурғылтланыу. Ай да *бозғылтланып* өз уясына қарай жылжыйды, ... (газетадан).

БОЗ ИНГЕН ат. Өркеши айры, ақшыл ана түйе. Қой қылып қумырсақмды қозы бақтым, Қозынды *боз инген* қылып мен бозлаттым (ққ.х.қ.). **Боз ингендей бозлау** — еңиреп жылау, боз болып жылау, қыйналып жылау. Сууық хабарды еситип, *Боз ингендей бозладым* («Мәспатша»).

БОЗЛАҚ кел. Буұрыл, ақшыл тартқан, түр-түс. — Қыр мұрынлы, ақ *бозлақ* хаял маған қарай суқ бармағын шошайтты (А.Бекимбетов).

БОЗЛАТЫУ бозлау феилинин өзгелик дәрежеси. Ингенди *бозлатқан* сазенде ме! (К.Султанов).

БОЗЛАУ ф. 1. Өкирип жылау, еңиреп жылау. Қыздың сыңсып *бозлап* жылаған ашшы дауысы шықты (К.Султанов). — Ата, хәй ата! — қыз усыны айтып буұлығып, *бозлап*, еңиреп жиберди (К.Султанов). 2. Ботасы өлген түйениң қайғыланыуы, қыйналыуы, бозлауы. *Бозлаған* нардан айырып, Ботаны қылды бир басқа (Бердақ). Ботасы өлген түйедей, Куу далада *бозлады* («Қырқ қыз»). Боталағын жоғалтқан нардай *бозлаған* дауысың жүрегимди жарды ғой, — деди Қадирбай ишке кирип босағада турып, ... (А.Бекимбетов).

БОЗ ОРДА қ. ақ орда.

БОЗ ОТАУ қ. ақ отау.

БОЗ ТОПЫРАҚ қ. боз I

БОЗ ҮЙ қ. ақ үй.

БОЗЫҒЫҰ ф. Жердің бозға айланыуы, боз бола баслауы, шаңғытып ағарып жатыуы. Келди, көрди жазық жер, Жатыр екен *бозығып* (Б.Қайыпназаров). Агроном менен астыртын барып көрсек, бурынғы қара батпақ, сортаң тартып баратырған жер емес, *бозығып* қалыпты! (Ш.Сейтов).

БОЙ ат. 1. Бир нәрсенің, заттың бийиклиги, тиги, тик бойы, ұзынлығы, бийиклиги. Өрбиген өсимликтің, Көлеңке тортты *бойын* (Г.Есемуратов). 2. Адамның, хайуанаттың, жанлы-жануарлардың денеси, турқы, келбети. Тал шыбықтай тауланған, Көріп қыздың *бойыны*, Ашық болды қан жутып, Жиберіп мақсет ойыны («Мәспатша»). 3. Жаптың, каналдың, дәрьяның, теңіздің, көлдің, өзектің, суудың, жолдың хәм тағы басқа да нәрселердің бойы, жағасы, қыры, ернеги. Бир уақлары Хийуа хан Таллық деген дәрьяның, *Бойына* жетип барады (Бердақ). Жол *бойы* қыялымнан Рүстемнің сөзлери өтті (С.Салиев). 4. Кийімнің алдыңғы еки өңири, артқы бойы, ұзыны. Үзлексіз тонлар пишилсе, Бой болар да сын болмас (қ.х.қ.). 5. Бойынша, белгили бир уақыт ишінде, мезгил ишінде. — Әмиүдәрья өз сууларын ағызып келип атырған ылайдың майда бөлшеклерин мың жыллар *бойына* муқыят жыйнастырып сақлады (газетадан). Ол жатқан *бойы* уйқылап қалды (қ.х.е.). 6. Адам денесіндеги болатуғын хәр қыйлы хәдийселер, жағдайлар, минезлер, өзгерислер. Мухаббат жалынын *бойда* лаулатқан, Үлгили исиң бе, яки сөзиң бе? (Х.Сейтов). Мениң өз *бойыма* питкен бир минез бар (Ж.Сейтназаров). ◇ **Бойы ләң болыу** — денеси ислемай қалыу, жансыз қалыу, майып болыу. Әреби ат қарыс жалы болмаса, Арқасы жауырдан *бойы ләң болар* (Әжинияз). **Бойына хәмиле питиу** — курсак көтериу. Кешикпей-ақ Қарашаштың *бойына хәмиле питти* («Мәспатша»). **Ебирейген бой** — келиксиз дене. Хеш кимге де көрсетпе, *Ебирейген бойыңды* («Қырқ қыз»). **Бойынан куртыу** — ойынан, денесинен шығарыу, жоқ етиу, қол үзиу. Сениң мақсетің езиушилерди өз *бойыңнан*

қуртыу еди, ...(К.Ирманов). **Собырайған сопақ бой** – жиңишке узын дене, геўде. *Собырайған сопақ бойы бар*, Ойлаған бузық ойы бар (Өтеш). **Бойға тартыу** – өсиу, улғайу. Айналайын жас бөбегим, Өс тезирек *бойға тартып* (И.Юсупов). **Бойға тарамасу** – синбеу, жайласпау. *Тарамайды бойына*, Пал қосса да ишкен ас («Қырқ қыз»). **Бой тасалау** – жасыру, көрсетпеу. *Бойын тасалап* жатты («Алпамыс»). **Бойға шапшыу** – умтылу, секириу, өрмелеу. *Бойға шапшыдың* ғой сен келе-келе, Токта, асықпа, мәккар сулыұым (И.Юсупов). **Бой кернеу** – кенейиу, өсириу, рауажланыу. Ой артынан ой туып, *Бой кернеди* қуаныш (Г.Есемуратов). **Бой қалтырау** – қалшылдау, дирилдеу, титирениу. *Қалтырасып бойлары*, Туұрылап тонға баратыр (Т.Әбдираман). **Бой жазыу** – еркін жүриу, керилиу, созылу. Қысқарып жол бөлип ойын, Сыртқа шығып, *жазып бойын* (Ш. Артық). **Бой өсириу** – узайу, созылу, бийиклеу, көтерилиу, рауажланыу. Он бесимде талдай *бойым өседі*, Мәртим келмей көкейимди кеседі («Алпамыс»). **Бойы қызыу** – ысу, жылу. Күндизине күн нурынан *бойы қызып* бауыры жибискен жер, ...кыр әтирапқа әжайып тынышлық шөккен (А.Бекимбетов), **Планета бойлау** – көтерилиу, жоқарылау, хауаланыу, ушыу. *Планета бойлап* шамал еседі, Жұлдызларға, алға жетик деседі (Х. Сейтов). **Бой бермеу** – терең, шүңгил, түпсиз. Қурбанда бар хәзир күшли еки ой: Биреуи шын, бири түпсиз, *бермей бой* (И.Юсупов). **Бой таслау** – қулау, жығылу. Ийримге *тасладым жардан бойымды*, Әй жаслық-ай! ойлап па екен кәуипти (К.Султанов). **Бойын тиклеу** – түргелиу, тик турыу, тәуір болу, жақсы болу, етине қан жууыру, турмысы тәуір болу. Перзентлердин *тикледи бойын*, Пал сууыннан нәр тартқан сәхәр (Г.Есемуратов). **Бойды балқыту** – еритиу, жумсартыу ...Зийнептин жуабы Әлибектин сүйегин қыздырып, *бойын балқытып-ақ* жиберди (газетадан). **Бойға күш қосыу** – қарыуландыру, жигерлендириу, ғайратландыру. Шадлы қосық шарлар алға, *Күш қосады бойыңа* (И.Юсупов). **Бойы-бойына жарасу** – сәйкес келиу, жарасу.

Жеткен болсаң ойына, *Жарассын бойы-бойыңа* (Ә.Шамуратов). **Бой-бой болыұ** — өрім-өрім болыұ, далдал болыұ, пыррым-пыррым болыұ, жыртық болыұ. Үсти басым *болып бой-бой*, Тамақ ушын баққаным қой (Бердақ). **Бой-бойы менен** — қатары менен, узынына. ... көшелерди *бой-бойы менен* байларға сатып, ақша алып қойды (Қ.Ирманов). **Бойда жигер** — йош, хұждан. Зор планлар дүздин жаңа өмирге, Тастырып халқымның *бойда жигерин* (Т.Сейтжанов). **Бойы жеңил** — қуунақ, шаққан. Денеси қуунақ, *бойы жеңил* жүрегін басқан зәрдели пердени сәхәр самалы желпип алғандай толықсый ма, шәўкилдей ме, балқый ма, кулласы, бир ләззеттен нәр алып тур (К.Султанов). **Бой жылыұ** — ысыұ, қызыұ. Уйқы деген жаўымыз емес пе, *бойым жылып* қалды да, буйығып кеттим (Ө.Айжанов). **Арқан бойлы** — күннің көк жийектен арқанның узынлығындай көтерилиуи, күннің өз уясынан азғана жоқары көтерилиуи. Күн *арқан бойлы* көтерилип қиятырған уақыт еди (Ө.Хожаниязов). Атам күн *арқан бойы* көтерилген уақытта қайтып келди (М.Чимбергенов). **Бой жыйыұ** — есин жыйнаұ, басқарыұ, меңгериұ, бийлеұ. Жылаған ел күлимсиреп, *Бойын жыйған* күндур бүгин (газетадан). **Бойына тараұ** — ишкени бойына сиңиұ, жуғыұ. Ишкен асың өз *бойыңа тарағанын* бизлер көрдик (С.Мәжитов). **Шарға бой** — өспей қатып қалған бой, кишкене келте бой. Аұ салсам көлине, балық түспейди, Тамағым аш, *шарға бойым* өспейди (Омар). **Тула бойы** — денеси, турқы. геўдеси. *Тула бойынан* сыбақ тер акты (К.Султанов). **Келген бойы** — келип турған уақыт, сол уақыт. Фронттан усы келип *турған бойың ба*, иним? (Ө.Хожаниязов). **Тула бойын жуўлатыұ** — денесин титирентиұ, қалтыратыұ. Сууық сөз бала-шағадан баслап ақ шашлы ғаррыларға шекем барлық адамның *тула бойын* жуўлатты (К.Айымбетов). **Бойына питкен минез** — әдет, қылық, минези, қулқы. **Бойына ниткен минези** — өтирик-өсек пенен иси жоқ (К.Султанов). **Ай бойы**, ай даўамында, ай ишинде. *Үш ай бойы* докторханада жатып

зорға жазылдым (Ж.Аймурзаев). **Жыл бойы** — жыл дауа-мында, жыл ишинде. Мийрим қанбас саулатына, Аралым, Мың жыл бойы көзди тигип қарасам (Т.Сейтжанов). **Бойдағы хәл-дәрман** — күш, дәрман, қуат, ғайрат. Сен едің ғой мениң жаным, *Бойымдағы хәл-дәрманым* (Ш.Артық). **Бойдағы қәсийет** — қылық, әдет, минез-құлық. Қәсийетим *бойымдағы*, Басқа толып турған сайын (Ш.Артық).

БОЙДАҚ кел. I Үйленбеген, жалғыз баслы, басы ашық ер адам. Анау жигит болса хаялы жоқ, *бойдақ* (А.Бекимбетов). Атасы қыза ғойса, изимиздеги *бойдақ*, жүзимиз тегисирек биреуимизге усы қызын бермес пе екен? («Алпамыс»). Мен бир *бойдақ* жигитпен, Қайкылықты жүриткен (Ш.Мәмбетмуратов).

БОЙДАҚ кел. II Қойдың тоқлыдан үлкени, исек хәм серке, қысыр мал. Бунда еки *бойдақ* мал жатады (Т.Қайыпбергенов). Қонақларға Аллаяр, Неше *бойдақ* сойды қой («Қырқ қыз»).

БОЙДАҚЛЫҚ ат. Үйленбегенлик, жалғызлық. Бир неше жыл үйленбей, *бойдақлық* дәуранын сүрди (Қ.Айымбетов).

БОЙДАС ат. Хаяллардың бас кийиминин бир түри. Басыма салған *бойдасым*, Алты қатын сырласым («Алпамыс»).

БОЙЖЕТИҰ ф. Өсип ержеткен қыз бала. Енди ийшанның қызы *бойжетти* (Р.Тагор). Қәйдем қайнаға, бизиң әкемиз де талыб илимли адам еди, *бой жетип* қыз болғанымша қолынды төрт мәрте жуума деп айтқанын еситпедим (М.Нызанов).

БОЙЖЕТКЕН кел. Ержеткен, камалға келген қыз бала. ... Шүкиржан *бойжеткен*, жүдә сулыу қыз, өзи жеке турады (А.Бекимбетов). ...ол маған ақылы кирип қалған, *бойжеткен* қыздың сөзин айтты (Ө.Айжанов). ...сөйтип биреудин *бойжеткен* қызын айттырды (М.Абдраймов).

БОЙЖҰҰЕРИ ат. Иймек баслы жұуери. Ол быйыл тек бир атыз ғана *бойжұуери* екти (газетадан).

БОЙКОТ (ингл. boycott) ат. 1. Белгили бир адам, шөлкем яки мәмлекетти итибардан шетте қалдырып, жалғызлатыу мақсетинде оның менен мүнәсибетлерди толық яки толық

емес тоқтатыудан ибарат саясий хәм экономикалық гүрес формасы. **2.** Буржуазиялық мәмлекетлерде халықтың сайлауға қатнасыудан бас тартуы.

БОЙЛАУ ф. **1.** Белгили бир суйықтың, тереңликтің, бийикликтің өлшемин билиу, шенин, мөлшерин байқау, басқа бир нәрселердің бойы менен билиу, өз бойы менен тереңликти өлшеу, бойын жиберип көриу. Түсип Қара теңизге, Мантықтастан *бойлады* («Қырқ қыз»). ... сайыз жерде сууды *бойлап* тик турды (А.Бекимбетов). Нешше бир ойды ойлады, Тереңге түсип *бойлады* (Бердақ). **2.** Бир нәрсени жағалап жүриу, белгили бир нәрсенің бағдары менен жүриу. Көше *бойлап* бир атлы киятыр (Т.Қайыпбергенев). ◇ **Ауыл бойлау** — ауыл арасында жүриу. Сулыу қосық *ауыл бойлап* жанлайды, Гармонь дауысы түсиреди таңлайды (И.Юсупов). **Тамыр бойлау** — өсимликлердің тереңге тамыр урыуы, тереңге кетиуі. Терең бойлап *тамыр урып*, Жапырағын жел тербеткен (И.Юсупов). ...*тамыры* тереңге *бойлап* кеткен гүжимлер менен қоршаулы (Н.Бөрекешов).

БОЙЛЫ кел. **1.** Бойы узын, бойшаң. Ғош жигитке намыс керек, ар керек, *Бойлы*, сынлы назлы нигәр яр керек (Бердақ). **2.** Киши, келте, орта, қысқа, узын, бийик тағы басқа анықлауышлар арқалы бойды белгилеу ушын қолланылады. Орта *бойлы*, кең қушақлы жанды алған, қара көзі («Мәспатша»). ...ол узын *бойлы ма*, томпақ па, ақ бозлақ яки қара торы ма, қысқасы, оның қандай қыз екенін көргім келди (Ө.Хожаниязов).

БОЙРА ат. Ири қамыстан женшилип, төрт мүйешли етип тоқылған зат, дөңгелек етип жерге орналастырып, ишине дән салыу ушын қамба қылыуға, төсек етиуге, жайларды бастырыуға пайдаланатуғын буйым. ... катты *бойраның* үстине сакка жүгинип, молланың алдында отырдым (Қ.Айымбетов). Өзи көленкесинен үркіп, шыпта *бойра* сатып күн көрген... (Қ.Ирманов).

БОЙРАШЫ ат. Қамыстан бойра тоқыйтуғын адам, тоқыушы киши. ... бойра тоқып отырған бирең-саран *бойрашылар* да үйлерине кирди (К.Султанов).

БОЙСЫНҒЫШ кел. Бағынғыш, көнгиш, қайыл болғыш. Соқыр *бойсынғыш*, тилегін орынлаған машина таярлау негизине қурылған. ...(газетадан).

БОЙСЫНДЫРЫҰ ф. Бағындырыу, көнликтириу. Жерди бара-бара күш *бойсындырады* (Айбек).

БОЙСЫНЫҰ ф. Бағыныу, көниу, қараслы болыу, бағынышлы болыу. Мәхремлер тилин алмасаң, Хан хәмирине *бойсынбасаң*, Төрттиң бирине турмасаң, Өзин билгил, Айдос баба (Бердақ). Мәмлекетлик уйымға, шөлкемге келип түскен мүрәжатлар *бойсыныу* тәртибинде төменгі бөлімлерге де жиберилиуі мүмкін (газетадан).

БОЙТУМАР қ. мойынтумар.

БОЙШАҢ кел. Узын бойлы, бойы бийик, боласынлы. Тал шыбықтай *бойшаң*, ақ куба, шашы бөксесине түскен, жасы жигирма беслер шамасындағы бир хаял кирип келди (Н.Бөрекешов). Сақалы, мурты шықпаған, Сулыұшық, *бойшаң* сом билек (Б.Қайыпназаров).

БОЙШАҢЛАҰ кел. Бойы бийиклеу, бойы узынлау. Ол меннен гөре *бойшаңлау* еди (Қ.Айымбетов).

БОЙШАҢҒЫРАҚ кел. Бийигирек, узынырақ. Ол жетимнен гөре *бойшаңғырақ*, кәдди-кәўметі келискен хәм аяқ-қоллары да оныкинен үлкенирек еди (С.Айний).

БОЙЫНША к.с. Соның менен, солайша, әдетинше, түрінде, себеби, себебинен, сонлықтан, солай болса да, деген менен. Бул бойынша оның өмирінде толып атырган эпизодлар бар (Қ.Айымбетов). **Әсирлер бойынша** — дауамынша, бәрхама, мудама. Бул *әсирлер бойынша* жасайды (Н.Жапақов). **Тәжирийбе бойынша** — усылы менен, даналығы менен, уқыбы менен. Дийқан жерди танийды, *Тәжирийбе бойынша* (Б.Қайыпназаров). **Қарары бойынша** — қарары менен. Хәзирше кешеги бюроның *қарары бойынша* дән планды орынлауға күш салыңлар (Т.Қайыпбергенов). **Буйрығы бойынша** — буйрығы менен, буйрығына мууапық, буйрығына тийкарлана отырып. Сержанның *буйрығы бойынша* отын терип келди (Т.Қайыпбергенов).

БОКАЛ (грек. bankalis — ыдыс) ат. Ишимликлер ишиўге арналған шийшеден исленген ыдыс. Бир *бокал* виноны ишти де шығып кетти, ...(газетадан). Хрусталь *бокал* менен сол бир түнде, Жас әмир ышқы шарабын берди маған (И.Юсупов).

БОКС (ингл. box — *муш урыў, соққы беруі*) сп. ат. Белгили қағыйда бойынша қолына үлкен былғары қолғап кийип, мушласып, жекпе-жек сынасып ойнайтуғын спорттың бир түри. Бүгин саат сегизде *бокс* болады (газетадан). *Бокс* бойынша Аўқам спартакиадасының чемпионы Т.Ибрагимовтың бул ҳәрекетлерин мәртлик, қахарманлық демей болар ма? (газетадан).

БОКСЁР (ингл. boxer) ат. Басы бульдог ийтке уқсас, бирак денеси оннан ирилеў ийттиң бир түри, породасы.

БОКСИТ (фр. bauxite — *Франциядағы Бо(Вeaux) деген жер атынан*) Курамының тийкарғы бөлегин алюминий оксиди курайтуғын таў жынысы; алюминийге бай руда.

БОКСШЫ ат. Бокс пенен шуғылланыўшы спортшы. Себеби, ол бул беллесиўде сол ўақытта өз салмағындағы аўқамның ең күшли *боксшысы* Лавров пенен рингке түскен еди (газетадан).

БОҚ ат. 1. Дәрет, дәрис, қый, төгин. 2. Дәрет, доңғақ. Түс — түлкиниң *боғы* деп, Нәсият еткен емес пе, Бурынғы өткен бабалар («Қырк қыз»). — ◇ *Дүнья боқ* — аўыс. әйтеўир жыйналған зат, боқ курақым кәдири жоқ, пайдасыз нәрсе. Кимлер келип кетпеген, Бул паянсыз *дүнья боқ* («Қырк қыз»). Жүриўши едим сайранлап, Кетти бүгин *дүнья боқ* (Күнхожа).

БОҚЛАҰ ф. Сөгиў, урысыў, кейиў, бәләәтлеў. ... молланы *боқлай* берип мешиттен шыға қашты (А.Бегимов). ... қайда жасырардың есабын таба алмай жолдасын *боқлап* айтады: ... (С.Мәжитов). Жипә-жиксиз қызды *боқлап*, Ашыў менен минди атты (Бердақ).

БОҚЛЫҚ ат. 1. Жаман шығындылар, сыпырындылар. Екеўимиз ана уралардың үстине *боқлық*, сабан тасласақ па екен (К.Султанов). ... *боқлықтың* қасындағы соқпаққа көмди, ... (К.Султанов). 2. Үйдиң ишиндеги майда-шүйде зат, гөне-қоқсылар. ... үйдиң иши де *боқлыққа* толды (Қ.Айымбетов).

БОҚША ат.гөн.с. Ишине китап салыуға қолайластырылып, төрт мүйешли етип, курақлы хәм курақсыз етип тигилип, бау тағылып, балалардың ийinine асынып жүриу ушын қолайластырылған қалташа, сумка, папка. Арзы орнынан турып кийинди, бет-қолын жууынды да, *боқшасын* алып далаға шығып, сабақласы Бөкештиң үйиниң қапталына барып сырттан дауыслады (С.Мәжитов).

БОЛАЖАҚ р. Енди болатуғын. *Болажақ* операция туұралы полк командири түсиник берди де өз жауынгерлерине: – «Барынлар!», – деп буйырды (Ө.Айжанов). *Болажақ* сайлауда 9764 пукаралар жыйыны баслығы хәм олардың 99 мыннан артық кенесгөйлери сайланды (газетадан).

БОЛАР-БОЛМАС р. Аз, азғана, билинер-билинбес, аз-аздан, аз-азлап. ...*болар-болмасқа* адамлар менен сөйлесе бермеу керек деп ойлап, кабинетине киси қабыл алмаудан баслады (Қ.Айымбетов). Әкем де *болар-болмас* әйтеуір нәрсеге егитиле беретуғын жүреги бос адамлардан емес еди (Ө.Хожаниязов).

БОЛАРЛЫҚ кел. Жетерлик, жеткиликлі, мол, тәуір-ақ, әдеуір. ... қаладан өзине *боларлық* етип гешир, пиязларын алып келди (Қ.Айымбетов). Хатты мен қолымнан жазып жибергендей, айтқан алғысы *боларлық* емес (Ө.Хожаниязов).

БОЛАСЫНЛЫ кел. Денели, турпатлы, геудели, бойысыны келискен, сымбатлы. Жийеним күтә *боласынлы* бир жигит болды, ... (Қ.Ирманов). Ол жасынан-ақ ауыр минезли, салмақлы, *боласынлы* болды (Н.Дәуқараев). Жууабый хәм жулпыс, сымбатлы хәм әдепли, *боласынлы* қыз екен (К.Султанов).

БОЛҒАНША р. Бир исти тамамлағанша, орынлағанша, питкенше. Екеуі қашан отырып болғанша, Дәулетхан көзин айырмады (С.Айний). Биразы: – «көйлегим ылас *болғанша*, көкирегим ылай болсын!», – деп жалаңаш ылай атып тур (К.Султанов).

БОЛДЫРЫҰ I ф. Жүзеге асырыу, әмелге асырыу, иске асырыу, ис жүзине асырыу. Болмас исти *болдырсақ*, Сонда

таныйды ер деп (Б.Қайыпназаров). Ғәрезин бар еди соны *болдырың*, Олжаладың, алдың малға толтырдың (Қ.Ирманов).

◇ **Мурат-мақсетин болдырыу** — тилегин, әрманын, ойлаған ойын орынлау, ойына жетіу. Қайғыға кеулин толтырды, мурат-мақсетин *болдырды* («Мәспатша»). **Сүйиушиликти болдырыу** — жақсы көріушилик, қызығыушылық. Демек, ауылда беккем тұрақлы *сүйиушиликти болдырыу* тийкарғы мәселе болып табылады (Г.Есемуратов). **Қызығыушылықты болдырыу** — инталылық, кеули кетіушилик. ... оларда ауыл хожалығы жумысларына *қызығыушылықты болдырыу* да әдеуір тәрбиялық әхмийетке ийе (Г.Есемуратов).

БОЛДЫРЫУ II ф. Шаршау, харыу, димары қурыу, динкеси кетіу, жүйкеси қурыу. Мәжнүн аты *болдырды*, Атлар шауып өрлерге («Мәспатша»). Албыраған тез *болдырар*, Қайғыдан жүзин солдырар (С.Мәжитов). Онын елигине берилмегенде палуан өзін әллеқашан-ақ *болдырып* хәлсиреткен болар еди (Ө.Айжанов). ◇ **Жаман болдырыу** — жүдә шаршау, дым шаршау, харыу. Екеулеп таяқ миндирип, Зарман бай *жаман болдырып* (А.Дабылов). **Әбден болдырыу** — оғыры шаршау, дым динкеси қурыу, жаман харыу. Ол *әбден болдырып* шаршады (Ө.Хожаниязов).

БОЛЖАҒЫШ кел. Билгиш, байқағыш, уйғарғыш, дана. ақыллы. ... *болжағыш* хәм ақыллы, шаққан болды (газетадан).

БОЛЖАУ ф. 1. Уйғарыу, байқау, бағдарлау, алдынан билиу. Көз алдынан көп *болжау*, Шабалақлап өтеди («Қырк қыз»). Болар исти *болжасам*, Оған кулақ салмадың («Қырк қыз»). Еки бирдей жас қайсар, Атланғанын душпанға, Хәсенхан *болжап* биледи («Ер Зийуар»). 2. Бақлаулар арқалы шамалау. ... *болжау* көрсеткишлери 100.9 процентке орынланыуы хәм 2017-жылдың биринши ярым жыллығына салыстырғанда 25 процент өсимге ерисиу мөлшерленбекте (газетадан). ◇ **Алдын болжау** — алдағы болажақ нәрсени, хәдийсени билиу, болажақ исти байқау. ... Айымжамал *алдын болжап*, ал қызлар орақларың тиселген, бурынғыдан бес бетер

өткір болсын (Ө.Хожаниязов). **Болжау жүргизиу** — алдағы болатуғын нәрсеге ой жууыртуу, байқау, уйғарыу. ...бундай *болжау жүргизиуге* мүмкиншилик береді (К.Максетов).

БОЛЖАУЛАР ат. Уйғарыулар, байқаулар. ... олардың жалғыз баласының белгисиз жоғалғанын қандай жоллар менен өзінше *болжаулар* ізлеп түрлі қыялға кетті, түрліше жоба дүзді (А.Бекимбетов). Журтшылық усы сыяқлы *болжаулардан* аулақ кете алмады (Т.Қайыпбергенев).

БОЛЖАУШЫ ат. Уйғарыушы, байқаушы, ойлаушы, алдын ала билиуши, болжағыш. Ол алдан *болжаушы*, ақыллы, үстемлик хәм байлық тууралы хәр қандай ойлар оған жат (З.А.Насруллаева).

БОЛИД (грек. bolis, bolidos — *ырғытылатуғын найза*). астр. Аспанда анда-санда көринетуғын ири метеорит. Болид космостан Жер атмосферасына келип кирген тас (Астрономия).

БОЛМАСА к.с. ямаса. Бурынғыдай сүриу-сүриу мал, үйир-үйир жылқы, я *болмаса* шанлақта гүйсеп жататуғын түйелер бул дөгеректе көринбейди (Ө.Хожаниязов).

БОЛМАУ болыу фейилиниң болымсыз түри.

БОЛМЫС ат. 1. Турмыс, улыума тиришиликтеги жәмийетлик дүзилис. ... буның барлығы жәмийетлик *болмысқа* байланысly, ... (газетадан). 2. Объектив шынлық, хақыйқатлық, болмыс материя хәм тәбияттың материаллық шәртлери. *Болмыстың* ойлауға қатнасығы материаллық дүньяның затларының кубылысларының хәм оларды сүүретлейтуғын бизиң түсиниклеримиздиң, елеслеуимиздиң, сезимлеримиздиң арасындағы қатнасықты билдиреди (П.Сейтов).

БОЛОМЕТР (грек. bole — нур+metron — *өлшеу*). Нур энергиясын өлшейтуғын әсбап.

БОЛОНЬЯ (Италияның Болонья (Bologna) қаласы атынан). Бир тәрәпи суу өткізбейтуғын капрон яки баска жасалма материал, сондай-ақ, усындай материалдан исленген үст кийим (плащ, куртка).

БОЛТ (нем. bolt — *беккемлеуши темир шыбық*). Бир ушында басы, екінші ушында резьбасы болған, машина яки қурылыс объектлериниң ажыралыушы бөлеклерин бириктириуши беккемлеу деталы.

БОЛЫҚ кел. Питик, зор, жақсы. Салы тапсаң мөлдекке сеп, Хәз етерсең палауды жеп, Мөлдек салым дым *болық* деп, Мақтансам журт күлер бизге (Бердақ). Уялап ерте егилген, Пахталар *болық* питипти, Маңлайдан жерге төгилген, Терлерден қанып ишипти (Б.Қайыпназаров).

БОЛЫМЛЫ грамм. Болымлы фейил. Фейилдин *болымлы* формасы ис-хәрекеттиң исленгенин, исленип атырғанын ямаса енди исленетуғынын билдиреди (хәзирги қарақалпақ әдебий тили).

БОЛЫМСЫЗ кел. 1. Зор болмаған, жақсы емес, нәтий-жесиз, питиксиз. ...пахта да быйыл *болымсыз* болды (газетадан). 2. грамм. Болымсыз фейил. Фейилдин *болымсызлық* формасының аналитикалық фейиллерде қолланылыуы дара фейиллерге салыстырғанда басқаша көриниске ийе (хәзирги қарақалпақ әдебий тили).

БОЛЫНЫҰ ф. Истиң тамам болыуы, питиуи, тууарылыуы. Уйқыдан кейин чай ишип *болынды* (Т.Қайыпбергенов). Хәммеси галаба ислесин исин, Сонда ғана бул ис тезден *болынар* (Ж.Аймурзаев).

БОЛЫС ат.гөн.с. 1. Патшалық Россия уездиниң бир бөлими есапланған ески административлик-аймақлық бөлиниу, волость. Мен уры, қарақшы емеспен, усы *болысқа* қараслы пуқара едим (Қ.Әүезов). 2. Усындай бөлиниудин (волостьтың) басқарыушысы. меңгериушиси, баслығы. Сен билесең бе, жоқ па, оның дайылары *болыстың* үстинен арза беремиз деп, анау бир жылы Шымбайға атланысқан (Ө.Айжанов). Келипти *болыс* ақсақал, Оларға сойыпты көп мал (Бердақ). *Болысқа* сайланған томпайып урты, Таяк тислегендей соррыйған мурты (Омар).

БОЛЫСЫҰ ф. Жәрдемлесиу, көмеклесиу. Гейде кудаларды дәлкеклейди, гейде кудаларға *болысып*, қызға нәсият айтады (К.Султанов). Партия булардың өсиуине жәрдем етиуге хәм олардың шөлкемлесиуине хәр жақтан

болысыуға тийисли (К.Ирманов). Жамай жауы менен қызғын шайқаста, *Болысқың* келе ме хеш аянбастан (И.Юсупов).

БОЛЫҒУ ф. 1. Өз алдына айырым жекке қолланылмайтуғын, басқа бір сөзге қосылып қолланылатуғын көмекши фейил. Оқыушысының сөзине рийза *болған* Изимбетов мыйығын тартыуы менен орнынан турып кетти (Т.Қайыпбергенов). Азаннан бери қырманды кеуилге тоқ етип, быйыл қыс азық жетер деп, мәзи-майрам *болып* отырған дийқанлардың бірден қолы истен сууып кетти (К.Султанов). 2. Белгили бир орында жүриу. Бул уақыя гөне Төрткүлде *болып* еди хәм оның болғанына көп жыллар болды (Қ.Айымбетов). Назарханда *болған* уақытларда да баспашылар анталасып, аш қасқырдай тимискиленип бизлерди аңлып жүрди (газетадан). 3. Жетеди, жеткиликли, тамам. *Болар* ис *болған* (Т.Қайыпбергенов). 4. Қандай, канша, қалай, қандай жағдай, ким екенлигин хәм тағы басқаларды билдириу ушын қолланылады. — Усы бағ жылдан-жылға көркем *болып* баратыр, — деди Сәуле (С.Хожаниязов). Уақыт әдеуір *болып* қалса керек (А.Әлиев). Себеби, бул адам ауыр жынаятшының қолынан өлген *болыуы* керек (А.Бекимбетов). «Куу дала»дағы хожалықтың күн көриси қызық болды (Ж.Аймурзаев). 5. Тез, жылдам, дәрриу. Арзыу тезлик пенен барды да, шаққанлык пенен кийинип *болды* (Ж.Аймурзаев). Қыз-жауанлар ауқатланып, дәрриу чай ишип те *болды* (Ж.Аймурзаев). 6. Көмеклесиу, жәрдем бериу, көмек бериу. Бул әмелий жәрдем *болды* (Г.Есемуратов). 7. Тилекти, әрманды билдириу. Ана хәули менен мына хәули бир *болғай*, Шарқыпәлек арасында гүл *болғай* (ққ.х.қ.). 8. Аяқлау, питиу, тамамлау, ақырына шығыу — Үйлендин бе? Үй-жайлы *болдың ба?* — деп сорады жетимнен, — *Болдым*, — деп жууап берди (Ж.Аймурзаев). — Оны да ишип *болдың ба?* — деп сорады жетимнен, — *Болдым*, — деди ол (Ж.Аймурзаев). 9. Мәртебе, жетисиу, ойындағысы болыу, кеуилин жәмлеу. Мине, усы күннен баслап, Абдулла патшаға уәзир болады (ққ.х.е.).

10. Сәтсизликке, бахытсызлыкка ушырау. Адамлар бул майданда зая да *болған* (С.Хожаниязов). Өттен, батыр гезеули окка тап *болды*, Ана жүрегінде питпес дақ қалды (К.Султанов). 2. Айырым мәкемеге басшылық етиу, баскарыу, меңгеріу. ... емлеуханада бас врач *болып* ислеиди (Ж.Аймурзаев). Хәзир колхоз бағында агроном *болып* ислеиди (Ж.Аймурзаев). ◇ **Тым-тырыс болыу** — үндемеу, сөйлемеу, тынышланыу. ...Атамурат терезеден түскен ай өзиниң нурын жай ишинен ақырын сууыра кеткенде, *тым-тырыс болды* (Т.Қайыпбергенов). **Аң-таң болыу** — хайран қалыу, таң қалыу. Дәрменбай *аң-таң болды* (Т.Қайыпбергенов). **Айтқаны болыу** — кеулиндегисиниң орынланыуы. *Айтқаны болса* болғаны, егер айтқаны болмаса апасын күйдиреди (Т.Қайыпбергенов). **Өжет болыу** — хәкислениу, қырсықланыу, тирсеклениу. Барып турған өжет *болды* (Т.Қайыпбергенов). **Болажақ ис** — келешек, алдағы болатуғын жумыс, алдағы мезгил, уақыт. *Болажақ ислерди* алдын ала ойлап қойған қасқыр жол бойы баратырып Есенге ақыл айтады (қ.х.е.). Арадан аз уақ өткенде, Ұәдели жерге жеткенде, *Болажақ исти* тезледи («Қырқ қыз»). **Бай болыу** — турмыс жақсарыу, малы, дүньясы көбейіу. Бурынғы өткен заманда бир *бай болып*, оның бес улы болған (қ.х.е.). **Қырағы болыу** — сезгиш, сезгир, сақ, алдын болжап билиу. *Болыу керек қырағы*, Табыу керек душпанды (Д. Назбергенов). **Шоқ болыу** — белгили, хақыйкат, айқын, анық. Барша хызметке *шоқ болды*, Беллерінде ақ пышақ *болды* (Бердақ). **Пәйик болыу** — биреудиң алдында жорғалап жүриу, жууырып-жортып хызмет етиу. Оның жанында *пәйик болып* жүр (Ө.Хожаниязов). **Ырза болыу** — қайылшылық билдириу. Ұй ийесиниң қууанышлы хабарына Дәрменбай ишинен *ырза болғандай* дәрриу далаға шығып кетти (Т.Қайыпбергенов). **Дәртке дауа болыу** — себеп салғандай, ем болғандай, тәсир еткендей. Курорт болса егер, «Көк көл» союзда, Паллы сууы *дәртке дауа болғандай* (М. Дәрибаев). **Болып өтиу** — бурынғы бар өткен хәдийсе, уақыя, нәрсе. Кеулине келгенин қылып,

Болып өтти Ерназар бий (Бердак). **Дәу болыу** — ири геүдели болып өсиу. *Дәу болып* кетпесең болғаны ғой (А.Әлиев). **Аға болыу** — басқарыу, меңгеріу, басшылық етиу. Қарақалпаққа *аға болып*, Сунқар салып бедеу минип, Кеулине келгенин қылып, Болып өтти Ерназар бий (Бердак). **Сам-саз болыу** — сазырайып қалыу, үндемей, сөйлемей қалыу. — Сен неге *сам-саз болып* қалдың, қандай ойға жүзип кеттин? — деди Сәуле қолын-қолынан жаздырмай турып (С.Хожаниязов). **Дәстан болыу** — халық ауызында айтылып жүрген хәдийсе, абырайы өскен, жетискен хәдийсе, уақыя, нәрсе. *Тиллерге дәстан болды*, Дәстанға бостан болды (Х.Алимжан). **Себил болыу** — жанын пидә етиу, тынбай ислеу, урынып ислеу. ... Сәлийма Жәмийланың *себил болып* балық аулап жүргенин Жумабайға жағыныу деп жорыды (К.Султанов). **Гүу-гүу әңгиме болыу** — көп сөзлер кетиу, тарау, жайылыу. Мине, усы мәселелер мен келгеннен берли *гүу-гүу әңгиме болып* жүр (Ж.Аймурзаев). **Дәмели болыу** — үмитлениу, нийетлениу. Сәлийма хүрейи сүймейтуғын балықшылық кәсібине Сапардан *дәмели болып* араласқан еди (К.Султанов). **Қуштар болыу** — қумарланыу, қардарланыу. Енди өзи жоқта *қуштар болып* отырсаң (А.Әлиев). **Әжик-гүжик болыу** — үйкелесиу, келисиу, мәмилесиу. ... ким менен әлпи алысып *әжик-гүжик болып* кете беретугынын ойлады (Т.Қайыпбергенов). **Бостан болыу** — гүлистан, гүллениу, хәуижлениу, айтыуға турарлық. Тиллерге дәстан болды, Дәстанға *бостан болды* (Х.Алимжан). **Мәжбүр болыу** — қайылшылық билдириу, көниу, қайыл етиу. Дәрменбай хаялдың әңғимесин тыңлауға *мәжбүр болды* (Т.Қайыпбергенов). **Үйир болыу** — адамлардың ямаса жанлы-жаныуарлардың бир жерге әдетлениуи, дөгереклеп шықпауы, келгишлеуи, айланшықлауы, кетпеуи. — Хә ийттин баласы, бий кеткели сен неге қоңсы-қобаларға *үйир болдың?* (К.Султанов). **Бенде болыу** — қол астына түсиу, қолға түсиу, айдауға түсиу, қул болыу. Ығуа қылып күнде-күнде, Садалықтан *болдың бенде* (С.Мәжитов). **Тулпар болыу** — а) шапқырлық, жүйриклик. Озып келсе *тулпар болған*,

тулпар!... (Т.Қайыпбергенов). **б)** күшлилик, қарыұлылық. **Перзентли болыу** — хаялының ул ямаса қыз тууыуы. — Сен *перзентли болдың*, қуғандырайын деп келдик, — деди олар қуғжынласып (Қ.Ирманов). **Сақ болыу** — сақланыу, абайлы болыу, бек болыу, абайлау. Тек өзине-өзин *сақ болып* еплилик пенен ғана ис апарыу керек (Т.Қайыпбергенов). **Биринши болыу** — алда, дәслепки, баслапқы, ең дәслепкиси. *Биринши болып* Сәуле де минди (С.Хожаниязов). **Тәуір болыу** — жақсарыу. Шерип кем-кемнен *тәуір болды* (Қ.Ирманов). **Қызба болыу** — көтерилиу, хәулириу, қызараңлау. Хаяллар менен жәнжеллескеннен гөре қанша *қызба болса да* ерлер менен сөйлесиу анағұрлым оңай (Т.Қайыпбергенов). **Өткір болыу** — **а)** кескир, қыйғыр. ... қайрағаннан кейин пышақ та *өткір болды* (Қ.Жуманиязов). **б)** зейинли, алғыр, батыр, зийрек, абырайлы. Зейини зийрек, ақылы жауһар қылыштай, Хәр баласы *өткір болды* алмастай (А.Дабылов). **Пайда болыу** — дөрелиу, дүньяға келиу, жарыққа шығыу, келип шығыу. Пирназар ағанын жүрегінде шадлықлы қуғаныш сезими *пайда бола* баслады (Ө.Айжанов). Гүмшадан гүл *пайда болады* (Ж.Аймурзаев). **Хайран болыу** — танланыу, уғайым басыу, таң қалыу. Усы уақытқа шекемги жым-жыртлығына *хайран боласаң* (Т.Қайыпбергенов). **Сел болыу** — **а)** жауынның қуйып жауыуы, қуйыуы. ... сол күни, күн де *сел болып* жауды (Қ.Айымбетов). **б)** көз жастың ағыуы, парлауы, тынбай ағыуы. Ол көзлеринен *сел болып* шыққан жасы менен Бекниязовтын тула бойын жууды (А.Бекимбетов). **Үлги болыу** — басқаларға өрнек көрсетиу. Басқаларға *үлги болыудың* әхмийетин жаңа ғана түсинди (Т.Қайыпбергенов). **Уят болыу** — айып, жынаят. Жоқ, келип есиктен кеткен *уят болады* (С.Хожаниязов). **Искер болыу** — ислегиш, уқыплы. Сен соңғы уақытта *искер болып та* кеттин, ... (Т.Қайыпбергенов). **Аш болыу** — аұкат ишкиси келиу. *Аш болып та* тур едик, жеп алайық (К.Султанов). **Мәз-майрам болыу** — уақты хошлықта, кеуилли жүриу. Қорықпа шырағым, *мәз-майрам болып* жүре бер

(К.Султанов). **Ғамхор болыу** — қайырқомлық етиу. *Ғамхор болып* партиямыз қолға алды, Сом баллардан шаң шығармас жолларды (А.Дабылов). **Қәсте болыу** — ауырыу, кеселлениу, қыйналыу, азарланыу. Өткен жылы қатты *қәсте болып* ауырып едим (ққ.х.е.). **Қурбан болыу** — өлиу, казаланыу, қайтыс болыу. Гедейлер хукиметин орнатыу ушын қанша адам *қурбан болды* (К.Султанов). **Сая болыу** — көлеңке түсиу, саяман болыу. Жаз болса, жас әйуанға өрмелеп, асты күн түспес *сая болады* (Ө.Хожаниязов). **Сауаш болыу** — а) урыс. Ғажжа-ғаж *сауаш болып* атырғанда шырлай бериуге кимнің хұжданы жетеди (К.Султанов). б) жәнжел, төбелес, кейис. ... ауыл арасы күнде *сауаш болып* тынышлықты бермейди (К.Айымбетов). **Байлаулы болыу** — бәнт болыу. Бирақ, олардың биразы басы *байлаулы болды* (К.Султанов). **Мәдет болыу** — сүйеу, тиреу, қарасық, көмек, жәрдем.... биреуге-биреу *мәдет болғайлы* болсын деп мәсләхәтлесип, дос болыуға қол урысты (К.Ирманов). **Сау болыу** — саламат болыу, аман болыу. *Сау болса* ақыры адамның дени, Сәубет қуарар бирге өскен жайлауым (Күнхожа). **Сай болыу** — хәмме жақлама түүел болыу, жетисиу, толысу. Төрт түлиги *сай болды* («Мәспатша»). **Аңсыз болыу** — серсиз, гөдек, аңқау. Өзинин *аңсыз болғанына* қатты қыйналып басына қолын апарғанын аңғармады (Т.Қайыпбергенов). **Жат болыу** — бөтен, өзге, басқа. Узатқан қыз жылайды. *Жат болдым* деп яр-яр (ққ.х.к.). **Қарсы болыу** — душпан, қас болыу. Қалада турған байсымақ адамларға көшпели түркменлер қарсы болды (К.Ирманов). **Уудар-дуудар болыу** — уұпалақланыу, шубалақланыу. А-а, шашы *уудар-дуудар болып* жүретуғын анау қыз екен ғой (Ж.Аймурзаев). **Түсиникли болыу** — анық, айқын, хақыйқат, ашық. Истиң жөни енди түсиникли *болды* (Т.Қайыпбергенов). **Сып-сыйдам болыу** — а) жапырақлары түсип қуры ағашлары қалыу. Теңселген шығыр таллар да тап таранғандай *сып-сыйдам болып* қалады (Б.Бекниязова). б) Автомобиль шинасының желиниуи. **Умыт болыу** — ядынан, есинен шығыу, умытылыу. Қашан *умыт болар* екен күн усы, Жалынсам да байлардың жоқ жуғысы (С.Нурымбетов).

Дуушакер болуу — қосылысыу, дусласуу, ушырасуу, жолығысуу. Бул азапқа *дуушакер болған* бийшараны қандай тәғдирдің күтип турғанын ким билсин, ... (Қ.Айымбетов). **Қәуипли болуу** — кәуетерли, қорқынышлы болуу. Кемеде топланып отыруу *қәуипли болды* (К.Султанов). **Жаралы болуу** — жараланыу, майырылуу, майып болуу, жарадар болуу. Бирак, оннан жеңил *жаралы болдым* деген хат келип тур (К.Султанов). **Уйытқы болуу** — Келисимли, ауызбиршиликли болуу. Сүттей татыулыққа *уйытқы болған* тағы бир жағдай бар (К.Султанов). **Сарсаң-кесек болуу** — излеп таба алмау, әуере болуу. Еңбеклеген баладан еңкейген ғаррыға шекем қанша *сарсаң-кесек болды* (К.Султанов). **Қол қайт болуу** — қайтып бериу, қайтыс етиу. Егер Ержан қарындасын берсе, онда екеуі *қол қайт болады* (К.Султанов). **Топар болуу** — топ, топар, уйым, шөлкем болуу, жәмлесіу. Хәтте, олардың айырымларының кишкене *топар болып* түскен сүүретлери де газетаға басылып шыққан (Т.Нәжимов). **Хәуес болуу** — куштарланыу, кумарланыу. Таумураттың ақыл-хууышы қапталындағы жас балада, палыздан сарғайып шыққан жаңалық қауынға *хәуес болғандай* Әжинияздың ауызына тигилип қалыпты (К.Султанов). **Мәрт болуу** — батыр, күшли, қарыулы, хұжданлы, жигерли, ғайратлы. Ауыр күнлерде *мәрт болуу* дәркар (Т.Қайыпбергенов). **Хайран болуу** — таң қалуу, таңланыу, уайым шегиу, ойланып қалуу. Буған бай *хайран болады* (ққ.х.е.). **Ылғаллы болуу** — алдағы қатардағылардан есапланыу, жеделли болуу, искер болуу. Стахановшының хаялы да *ылғаллы болуу* керек деген Қәлийланың гәпин шынға алған (К.Султанов). **Орынсыз болуу** — қолайсыз, ретсиз, турпайылық болуу. Үп-үлкен адамға Әметтин бирден ашыуланууы оғада орынсыз болды (Т.Қайыпбергенов). **Жарлы болуу** — аш, кәмбағал, гедей болуу. Шынаргүлдің сөзлерине, *жарлы болғанлар* жылады (А.Дабылов). **Дау болуу** — жәнжел, шатақ. Өлсе өле береді, егерде кейни *дау болса да* қунын төлеп қутыла береді (С.Хожаниязов). **Ашым-айырық болуу** — айырыу, ажыратуу,

бир жағына шығарыў, қутылысыў. Енди қызды бир көрип тиллесем, бәри *ашым-айырық болады* (Ө.Хожаниязов). **Нурдай болыў** — жайнаў, жадыраў, жаснаў. Көзим *нурдай болып* ашылды мениң, Хәр ким өз хуқықын биле баслады (Д. Қасымов). **Торқа болыў** — жипектей жумсақ болыў. Бийшараның төсеги *торқа болсын* (К.Султанов). Жолдасым Бахрихан менен қыялым, *Торқаланып болсын* төсек-көрпениз (А.Дабылов). **Жоқ болғыр!, бар болғыр!, нәлет болғыр!, аман болғыр!, соғым болғыр!** — сөйл. т. жоғалыў, жойылыў, көринбеў, қапылыў, жоқ болыў, айырылыў, питиў, набыт болыў, босқа өтиў, босқа кетиў, бийкар кетиў, пайдасыз болыў. Хаў бул *соғым болғырға* не бәле болды, — деп түсип жетеледим (Қ.Ирманов). Мине, *нәлет болғыр* ийтлер, таң атпай атырып үреди (Н.Островский). **Бирдей болмаў** — сәйкес болмаў. Бирақ, бул барлық ўақытта *бирдей болмады* (Г.Есемуратов). **Хабар болмаў** — дерек болмаў, дерексиз, бийхабар, белғисиз. Буннан соң хат ўзилип, тым-тыртым *хабар болмады* (К.Султанов). **Азық болмаў** — ишиўге, жеўге ҳеш нәрсе болмаў. Байдың малы баққаны, Алты айға *азық болмаған* (А.Дабылов). **Айтсаң бойма** — айтсаң болады ғой, айтсаң болмай ма, болады ғой. Қартайғанда қайда көшип жол тарттын, *Айтсаң бойма* бир әрмансыз болайын («Алпамыс»). **Қылсаң бойма** — қылсаң болады ғой, қылсаң болмай ма, болады ғой. Мени сәўер ярыма, *Қылсаң бойма* дуўшакер («Мәспатша»). **Қашсаң бойма** — қашып кетсең болады ғой, қашсаң болмай ма. Абырай барда *қашсаң бойма* султаным, Инанбаңыз бул сыйқырдың сөзине («Мәспатша»). **Барсам бойма** — барсаң болады ғой, барсаң болмай ма, болады ғой. Турсаң бойма жан достым, *барсаң бойма* елиңе, Саған қайда хан достым (Бердақ).

БОЛЬНИЦА ат. сөйлеў тилинде рус. қ. емлеўхана.

БОЛЬШЕВИЗМ (рус. большой, больше — *үлкен; көп*) ист. Пролетариаттың революциялық жол менен коммунист-лик жәмийетке айландырыўының В.И.Ленин тәрәпинен

исленип шыққан, рустың және халықаралық рабочий класының гүресине тийкарланған теориясы хәм тактикасы.

БОЛЫШЕВИК ат. ист. Большевиклик партияның ағзасы. Большевиклер партиясы тар. Россия социал-демократиялык рабочий партиясының 1903-жылы партияның II съездинде партия ағзаларының көпшилиги тийкарында шөлкем-лестирилген партия.

БОМБА (фр. bombe<лат. bombus — *шауқым*) ат. Жарылатуғын яки жанатуғын снаряд. Атом бомбасы. Водород бомбасы. Жууырып дәрүазаның қасына барып, далаға қарай бир *бомбаны* ылақтырып жибердим (Н.Дәўқараев). — Жай *бомбаның* астында қалды (Ш.Сейтов).

БОМБАЛАҰ ф. Бомба таслау, бомба таслап қыйрату, бузыу, өртеу, ұайран қылу. Олар өзінше атсын да жатсын, ал сен *бомбалауды* бил! (Н.Дәўқараев). Қызкеткеннің сағасында жауларды *бомбалауға* буйрық берди (А.Бегимов).

БОМБАЛАҰШЫ ат. Бомба таслаушы. ...елимизге *бомбалаушылар* да басып кирди (газетадан).

БОМБАРДИР ат. Командалық спорт ойындарда қарсыласлар дәрүазасына көп топ өткерип, жоқары көрсеткішлерге ийе ойыншы.

БОМБАРДИРОВЩИК ат. Урыс уақытында душпан аймағын бомбалайтуғын, бомбаларды тийейтуғын үлкен урыс самолёты. Бизің *бомбадировщиклер* екінші мәртебе топылыс жасағанда, душпанның поездларының барлығы жалын менен қапланды (Н.Дәўқараев).

БОМБЕЖКА қ. бомбалау.

БОНУС (лат. bonus. — *жақсы*) 1. Қосымша хошаметлеу, сыйлық. 2. Келисим шәртлерине сәйкес, сатыушының қарыйдарға усынған қосымша шегирмеси.

БОП-БОЗ кел. 1. Куп-куу, қаны жоқ, кууарған, сур. Бираздан соң темир печьтің артында еки бети *боп-боз*, суп-сур болып отыра берди (Ә.Шамуратов). Сол қатқан түрінде Сайым *боп-боз* болып турды (А.Бегимов). 2. Бозлақ жер, ағарған жер.... *боп-боз* жер еди (ққ.х.е.).

БОПСА ат. Жорта көтермелеп айтылған бос сөз, тонқылды. Әжинияз әкесинің *бопсасы* менен өкпесін аршыу ушын жымыйып күлді (К.Султанов).

БОПСАЛАУ ф. Жортаға қуры көтермелеу. Кисини албыратып өлтиресен-ау деп, «сеннен болды» дегендей даладағы күйеуін *бопсалады* (К.Султанов).

БОР (лат. *borum*, *borax* < ар. — *селитра*) ат.хим. Менделеевтің периодлық системасында III группадағы химиялық элемент. Ядролық техникада, медицинада хәм ауыл хожалығында пайдаланылады.

БОРАН ат. Сууық, қақаман, ысырапыл, аяз, күшли самаллы дауыл. *Боран* ишин жалаған маллардың иштейи ашылды (К.Султанов). Оған тәсир етпес хеш қандай *боран*, Қысы-жазы көкке жазар қушағын (Ш.Мәмбетмуратов). ◇ **Қарлы боран** — уйытқып турған қарлы самал, жел. Булағайлы *қарлы боран* түнлерде, Зарланады «сау қойғай» деп баламды! (Т.Жумамуратов). *Қарлы боран* қатты сууық, Жанға әжел келди жууық (Д.Қасымов). **Үргин боран** — қардың уйытқып сууытыуы, дауыл болыуы, қардың үргинлеп жабыуы. Шыдар *үргин боранда*, Бирин бири таслап кетпес (Ж.Аймурзаев).

БОРАНЛЫ кел. Дауыллы, аязлы, желли, сууық самаллы. Қорыққанынан генерал *боранлы* күни қалтыраған жапыраққа усады (Қ.Досанов). *Боранлы* кеш ушын ана қәбирин, Қорқынышлы ант берген гези есінде (И.Юсупов). ◇ **Боранлы қар** — қар аралас қатты сууық, дауыл, самал, жел. ...аспанды басына көтерген *боранлы қарлар* бурқырап аспанға атылып көзди аштырмады (А.Бегимов). *Боранлы* самал, *боранлы* жел — күннің қатты дүбелей дауылы. Қыстың қатты сууығы да тораңғыл жапырақтары есирип ескен *боранлы самалдың* епкинине шыдамай сылдырап түсип, жерге төселип жатыр (Б.Бекниязова). *Боранлы жел* қутырып, топырақты аспанға сапырады (А.Бегимов).

БОРАСЫНЛАУ ф. Боранлатыу, боран болыу. Аңызак самал *борасынлап*, Отлы қуйын тозғытар тас (И.Юсупов).

Буршақтай *борасынлаған* қорғасын оқ пытырадан пәти тозанғып пәл-пәллеп киятырған үйректей немецлердің уйпа-жуйпасын шығарар еди-ау!... (Ө.Хожаниязов).

БОРАСЫНЛЫ қ. боранлы.

БОРАҰ ф. 1. Кәхәрли қатты сууықта қардың уйытқыұы. Уйытқып боран қар *боратар* баса-бас, Курбан тиклеп жолдасына қарамас (И.Юсупов). 2. Күн сууытып, қатты дауылдың тәсирінде кумның, топырақтың хауаға көтерілиуі. Ески «Қырқ қыз» даласында боран *боран* тур, Зор дауылдың кум аралас үргини (Т.Сейтжанов)....аспанды басына көтерип, жерден топырақтар *боран* жоқарыға атылды (А.Бегимов). 3. ауыс. Мылтық оқларының қардай, жамғырдай төгилиуі, түсиуі. Оқ тұрғанда қардай *боран*, Жаулар алғанда орап (С.Нурымбетов). Жау жағадан алып тұрған жыл еди, Оқ төбеден қардай *боран* тур еди (К.Султанов). 4. ауыс. Тоз-тоз етиу, топылыу, ушыу, уйқы-туйқы етиу. Айтқанға жүрмесең қарап етиуге, Қардай *боран* келмеспекен ул-қызын («Ер Зийұар»). Он төрт жасқа келгенде, Жауған қардай *борадым* («Қырқ қыз»). Қардай *боран* кәхәрленди, Күтә ашыуы келген екен (Бердақ), 5. ауыс. Көп сөйлеу, мазасын алыу, бурқырау.

БОРДЮР (фр. bordure) ат. 1. Гезлеме, обой хәм т.б. затлардың қапталын, шетин жийеклеуши реңли жолақ, сызық. 2. Жол қурылысында тастан, плитадан жасалған барьер болып транспорт жолының бир шети менен тротуар, пиядалар жолы арасын бөлип туратуғын белги. 3. Бағманшылықта жол бойына кишкене, пәс бойлы бордюр өсимликлерин отырғызыу. 4. Полиграфияда сүүрет, орнамент түріндеги хәрип теретуғын элемент. Бул қорғаншадан шыққаннан кейин еки адам қатар жүрип сыятуғын, жағасына *бордюр* қойылған (М.Нызанов).

БОРЖОМИ ат. 1. Грузиядағы курорт қала. 2. Боржоми қаласынан шығатуғын шыпалы минерал суу.

БОРЛАТ ат. Қызыл түсли гезлеме. ...бундай *борлат* хәммеден табыла бермейди (Қ.Айымбетов).

БОРЛАТТАЙ кел. Қызыл түсли, қызыл ренли, борлатқа усаған. Олардың бетлери *борлаттай* балкып жанады (А.Бекимбетов). ◇ **Қып-қызыл борлаттай** — шым қызыл, қан қызыл. Күн шоктай қызарып *қып-қызыл борлаттай* болып уясына батып баратыр (Ш.Сейтов).

БОРЛАҰ ф. Курғынласыу, толысыу, жетисиу, рауажланыу. *Борлады* иргели босағам, миндим ушқыр ғайратқа (К.Султанов).

БОРПАҢ к. орпаң.

БОРТ (фр. bord, нем. bord яки borte) ат. 1. Суу кемеси, космослық кеме, жүк машинасы, самолёт хәм т.б. қапталы, қаптал дийуалы. Арадан көп уақыт өтпей-ақ *бортқа* әскерий лоцман шықты хәм хәмме иске киристи (газетадан). 2. Баулы яки сәдепли кийимлердің илдирилетуғын алдыңғы оң яки шеп тәрепи.

БОРТМЕХАНИК ат. Ушыу аппаратына (самолёт, космослық кеме хәм т.б.) орнатылған әсбап хәм үскенелерди баскарып, тексерип, тәртипке салып турыушы адам.

БОРЩ ат. Капуста, ләблеби хәм басқа да түрли овошлар, сондай-ақ, гөш салып писирилетуғын суйық аұқат. Капуста сорпаның бир түри. Түски аұқат ушын *борщ* таярлайды, ...(газетадан).

БОС кел. 1. Жумсақ, майысқақ, қайысқақ. ...мына ақ қалайы сым да *бос* екен (газетадан). 2. Пайдаланылмаған уақыт, жумыстан тыскары, қуры жүриушилиқ, мәзи гезиушилиқ. Еки бастан қолың *бос*, саған сол қайым ғой (Ө.Хожаниязов). Жөн таба алмай *босқа* жүрген, Өз сырын журтқа билдирген (С.Мәжитов). 3. Хеш нәрсе илмеу, пысы қурыу, жетпей қалыу. Кемпир де жармадан *бос* қалған еди, ...(Қ.Айымбетов). 4. Хеш нәрсесиз, қуры қол. ...ол да бизикине хеш нәрсесиз *бос* келди (газетадан). 5. Ишинде хеш нәрсе жок, қурыдан-қуры турған ыдыс. Өзи барып қарады, уранын тек өзи *бос* тур, хау буған не болған?! (ққ.х.е.). 6. Қурыдан-қуры үмит етиу, мәзи дәметиу. Мынау қумда талай баба, *Бос* үмитке уртын хөллеп (И.Юсупов). 7. Пайдаланыусыз,

қуры пайдасыз. Хорезмдеги үсти ашық, *бос* жатқан жерге қоныс басқан (Қ.Ирманов). **8.** Ашық, ийесіз, бәнт емес, хеш нәрсесіз. Әзим ислеген участкада бір мастердің орны *бос* (газетадан). ...қапталындағы *бос* орынға отырдым (Т.Қайыпбергенов). **◇ Бос жүрек** — ырайшыл, жууас, мийнеткеш. Бірақ, көкирегинің *бос жүрек* екенін билдиргиси келмей артына бурылып есикке жүрді (Т.Қайыпбергенов). **Ауызы бос** — өзинің де, басқаның да сырын жасырмай айта беретұғын. Аңлап сөйле, аға, сенің *ауызың бос*. Күйеу деген уақтынша бір кеуіл хош («Мәспатша»). **Бос орау** — селпи, олпы. Жаңа үйреншіклер жипти *бос орап*, бір ийнеликті әллен уақытта жипке толтырады (К.Султанов).

БОСАҒА ат. **1.** Есіктің киретуғын төменгі жери, атлап киретуғын жер. Еппеп *босағадан* атлап едим, еле диңкем енбеген екен (Ө.Хожаниязов). **2.** Қара үйдің ернегинің астындағы бекитилип қойылған жерге кесесине қойылған ағаш. — *Босаға* бийік боз орда, *Босағам* жатыр бір жерде, Алтыннан еткен ууығын, Шашылып жатыр хәр жерде, Шанырақ жатыр бір жерде («Қоблан»). *Босағасын* борлатқан Манлайшасын отаудың, Маржан менен торлатқан («Ер Зийуар»). **3.** Күннен-күнге, айдан-айға өтиу, жылдан-жылға, дәуірден-дәуирге өтиу, бір басқышқа өтиу. Бул не десем, жети жыллық дабылы жаңа жылдың *босағасынан* атлау, ...(К.Султанов). **4.** Өтиу дәуири. Өзбекстан ХХІ әсир *босағасында* (И.Каримов).

БОСАНЫҰ ф. **1.** Бостанлыққа шығыу, еркін жүриу. Булар патша алдынан *босағаннан* соң, сау-саламағ үйлерине қайтады (кқ.х.е.). **2.** Босаныу, шешилиу. *Босанып* кетип үйге келген шығар деп ойлап, Балтабек үйіне келген еді (Қ.Ирманов). *Босанған* ер күш бермеди, Өткір қылышын сермеди (Бердак). **3.** Жумыстан шығарыу, босатыу, шығарып жиберіу. Семья суды Узакбергенси ақырында колхоздың председателигинен *босаныуға* алып келеді (Г.Есемуратов). **4.** Балқыу, жибисиу. Еритип ләби бәхәрдің, қыс курсағы *босанды* (К.Султанов). **5.** Бала тууыу, көз жарыу, хаялдың

босаныуы. Жок, бийкешим, еле оған ертерек, *босаныуға* еле күнім жеткен жоқ (Г.Есемуратов). ◇ **Босаныса бериу** – жууасыу, ырайынан қайтыу, жибисиу. – Айт ондай болса, – деп қыз қәхәринен қайтып кем-кем *босаныса берди* (кқ.х.е.).

БОСАҢ кел. Мүсәпир, бос, салақ, жууас, сылбыр. Өзиниң де уқыбы кем, минези *босаң*, сезгирлиғи кем, сумлығы жоқ хызметкер (А.Бекимбетов). Балаңыз күтә *босаң*, геуек (А.Бекимбетов). Жақсы болса айтқанлары, Хәм де дауысы шыққанлары, *Босаң* хәм де шаққанлары, Деп сынады Хийуа ханы (Күнхожа).

БОСАҢЛАУ кел. Бослау, сылбырлау, салақлау, сүмиреклеу. ...буған қарағанда үлкени, *босаңлау* болды (А.Бегимов). ...бул бала жасынан-ақ *босаңлау* болып өсти (Қ.Айымбетов). ...оның *босаңлау* екенин билип, басқа жол менен хәрекет етти (Ә.Шамуратов).

БОСАҢЛЫҚ ат. Бослық, сылбырлық, салақлық, сүмиреклик. Жалтаңдық, тыянақсызлық, тәртипсизликке салынып: социализм қурылысы мәхәлинде жасларды толық қатнастырыуда *босаңлық*, шалағайлық еткенлер де болды (ғазетадан).

БОСАҢСЫУ ф. Босанқырау, бослау. Бурынғыдан гөре *босаңсып* өз еркине жүре баслады (А.Бекимбетов).

БОСАҢЫРАҚ қ. босырақ.

БОСАСТЫРЫУ ф. 1. Жаздырыу, шешиу. Олар ийнин-дегилерин *босастырып*, суудан шыққан үйреклердей силкинисип-силкинисип қойды (Т.Қайыпбергенев). 2. Алдастырыу, жубатыу, жибитиу. ...женгейдің ашығуын жаңа ғана *босастырды* (Ш.Артык). 3. Қатты усламау, өз еркине жибериу.

БОСАСЫУ ф. 1. Кеули жай болыу, жууасыу, ериу, балқыу. Атамураттың жанына батса да фермадағы маллар ойына түсиуден *босасты* (Ө.Айжанов). Нурбай конвертке қарап турып, мисли баласын көргендей *босасты* (А.Бекимбетов). 2. Бир нәрсениң жибисиуи, ояныуы. Азлап сууық самал тек тереклердің *босасқан* усақ шақаларын билинер-билинбес

шайкап турса да, жерде хеш билинбейди (Ө.Шамуратов). 3. Былқылдау, сылқылдау, ириу, былшырау, солыу. ...Қосыбай зил кирген қауындай *босасқанда* заңқылдақ қазы Есен ортаға түсип, мысқыл етти (К.Султанов). ◇ **Кеули босасыу** – жумсарыу, елжиреу. Зояның айтқан сөзине хәм бул ғамхорлығына Тимурдың *кеули босасып* елжиреп кетти (А.Бекимбетов). **Тула бойы босасыу** – ериу, балкыу, жибисиу. ...Хұржан еки көзин изден айырмай жыламсырап *тула бойы босасып* жерге отырды (А.Бекимбетов). **Жердің босасыуы** – тоңның ериуи, жибиуи, жумсарыуы. Суу толтырып жаптың кенарын, Тонлар жибип, *жерлер босасты* (М.Қарабаев).

БОСАТЫЛЫУ босатыу фейилинің өзгелик дәрежеси.... жумыстан *босатылып* далада қалды (газетадан).

БОСАТЫУ ф. 1.Кутқарыу, шығарыу, ерк бериу, еркинликке ийе қылыу, азат етиу. Жәлладлар Айпаршаның қол-аяғын *босатып*, төбеден түсирди («Мәспатша»). ...постты жолдасына тапсыра салып, тутқынды *босатады* (Г.Есемуратов). *Босатты* патша торынан, Өз мақсети питкеннен соң (Бердақ). 2. Алып таслау, шығарыу. Тәңирбергенновты оқытыушылық жумысынан босатыу тууралы хәр сапар жаңа оқыу жылының басында бир талай дау-жәнжеллер болып, басылып жүрди (Қ.Айымбетов). Биразлар орнынан *босатыу* керек деп тийисли жерлерге мәселе көтерди (Ө.Айжанов). 3. Кеңейтиу, жаздырыу. ... мен өзимнің аўхалыма, қара басымның жағдайына қарап буўылған белди *босатыуға* тийисли емеспен (Қ.Ирманов). 4. Жумсартыу. Оған жерлерди *босатыу* хәм жүерилерди домбықлау жумысларын тапсырды ...(С.Айний). 5. Орын таярлау, сазлау. *Босатты* жайдан бир орын, Анасы жәрдем етти де (Ж.Сейтназаров). 6. Ыдыстың ишиндеги затты басқа бир ыдысқа салып босатыу, ишинде хеш нәрсе қалдырмау, бос етиу. Ол дәудің барлық аўқатларын да жерге жайластырып, табакларын *босатып* береди (кқ.х.е.). Қоржынынды, өзимизге бер, *босатып* беремиз (Т.Қайыпбергеннов). 7. ауыс. а) Азат етиу, шығып кетиу. Мәдемін келип, орнына ийе

болды, Түркменханлары Хийўаны *босатты* (Қ.Ирманов). **б)** Белгили бир орында хеш нәрсе қалдырмай бәрін басқа жаққа шығарыў....келген жаўшылар қалада хеш нәрсе қалдырмай сыртқа қуўып, қаланы *босатты* (ққ.х.е.). **Май жағып босатыў** — былқылдатыў, жибитиў, жумсартыў, жибистириў. Егерде жаралары болса *май жағып босатып* алайық, аўырып жаныңды қыйнап жүрер (Ж.Аймурзаев).

БОСАҰ ф. 1. Қутылыў, еркин болыў, жаздырылыў. Мүддетим питип, солдатлықтан *босандым* (Қ.Аралбаев). Нийетулланың түрьмадан *босап* үйине келгенин еситип, хәмме келип атыр (Қ.Ирманов). Мен армиядан *босап* аўылға қайтып келгеннен кейин ол маған колхоздың қарамал фермасына басқарыўшы бол деп усыныс етти (А.Бекимбетов). **2.** Жибисиў, балқыў, хәл-дәрманы қурыў. Өкпеси аўызына тығылып, буўыны *босап* қалтыранып, Омардың үйиниң тусындағы гезенге қарай биреў киятыр (газетадан). **3.** Ұақты болыў, қолы тийиў. «Бийдәўлеттиң талабы жигилдик» дегендей, сабақ таярлаўдан қолым *босай* қойса, талабым қармақ салыў еди (К.Смамутов). **4.** Орнынан алыныў, шығарылыў, шығып қалыў. Демек, кеше колхоз баслығының жумысынан *босағаны* да дурыс екен! — деп ол бираз ой жуўыртып орнынан турды (А.Бекимбетов). **5.** Жаздырылыў, шешилиў. ...баўланған пишенлердин баўлықлары *босап* кетипти, ... (А.Бегимов).

БОСҚА р. Бийкарға, әйтеўир, қуры, мәзи, ешейин. *Босқа* өткен хәр бир минут Дәрменбайға күтә қымбатлы! (Т.Қайыпбергенов). Ериншеклик қылдыңыз ба, Болармыз деп *босқа* хәлек? (И.Юсупов). ...хәр нәрсени бир ойлап, қуры *босқа* ыңылдап отыра береді (Ә.Шамуратов). **◇ Босқа кетиў** — хеш пайдасы болмаў, нәтийже шықпаў. Тактикам *босқа* кетти, сөйтип мениң, ... (И.Юсупов). **Босқа қалыў** — ийелик ете алмаў, хеш нәрсесиз, қуры қол қалыў. Соннан бери көп пайдадан *босқа қалып* (Ө.Айжанов). ...барлық базар жумысынан *босқа қалып* мурны сылбырап кешке үйине қайтып келеди (ққ.х.е.).

БОСЛАҰ кел, 1. Жумсақлау, орпаңлау, ...көзде жасы моншақлап, бир *бослау* жерге аунатып, жауырынларын сыйпалады («Мәспатша»). 2. Әстелеу, селпилеу. Ат жылауын *бослады*, Ықтыяр кетип өзинен, Қара көзин жаслады («Мәспатша»). 3. Сылбырлау.

БОСТАН I р. 1. Хеш нәрсесиз, қуры қол. ...хеш нәрсесиз қуры *бостан* келе берди (Қ.Айымбетов). ...қара басы қуры қол *бостан* келип қайтты (Ө.Айжанов). 2. Босқа, бийкарға, мәзи, қуры. ◇ **Бостан-бос келиу** — хеш нәрсесиз келиу, қуры қол келиу. — Сен оларға *бостан-бос келдің бе?* (Ө.Айжанов). **Бостан-босқа жүриу** — жумыс ислемей қарап жүриу, бийпайда жүриу. ...*бостан-босқа жүриу* оның әдеті ғой (Ө.Шамуратов).

БОСТАН II ат. Гүлленген кеңіслик жер. Ол жерди әрменше Аястан дейди, Арарат етеги бир *бостан* дейди (И.Юсупов). ◇ **Бағы-бостан** — жайнап-жаснап турған жер, гүлленген жер. Дәулетли халқымның *бағы-бостаны* (С.Нурымбетов). **Нурлы бостан** — Бахытлы, нурлы, гүлленген жер — Нөкис қаласындағы «Истиклол» балалар жазғы дем алыу орайы бахытлы балалықтың *нурлы бостаны* (газетадан).

БОСТАНЛЫҚ ат. Еркінлік, теңлік, ерк, өз ерки өзінде болыушылық, жайнап-жаснап жасау. Бир неше халықтар, жас нәрестелер *бостанлыққа* шықты (Ж.Аймурзаев). Хәзирги заман, хәзирги дәуір *бостанлық*, еркінлік дәуіри болды (Т.Қайыпбергенов).

БОСТАНШЫЛЫҚ ат. 1. Еркінлік, азатлық. ...ол суд мәжилисінде қаралғанға шекем *бостаншылықта* жүриуге қарар алынды (А.Бекимбетов). 2. Ашық, кең жер, майдан. Алтыншы болып дизилисип киятырған «Жигули» жолдың бир *бостаншылық* жерине келгенде зуулап өтип алды (М.Нызанов).

БОСЫРАҚ кел. 1. Жууас, мүләйим. ...ол *босырақ* болса да өз исине пукта еди (А.Бекимбетов). ...*босырақ* болған менен бул иске шебер еди (Қ.Айымбетов). 2. Қатпаған, жумсақ, былқылдақ. Қамырың *босырақ* болыпты, — деди

Мөнигүлге олар (Ө.Айжанов). — *Босырақ* наның жоқ па? (М.Нысанов).

БОТА ат. 1. Түйениң тайлакқа шекемги бир жыллык жас баласы, төли. *Ботасы* өлген түйедей, Куу далада бозлады («Қырқ қыз»). Гей жерде сууы *ботаның* көзиндей жылтыраған кишкене қудықлар бар (Т.Нәжимов). 2. аұыс. Бала, перзент. Халықтың өз балаларын қулыным, *ботам* деген сөзлери де шаруашылыққа байланысly (Н.Дәукараев). Бул дүньядан кетипсең, Эрман менен жан *ботам* («Мәспатша»). ◇ **Бота көз** — жаудыраған, бадырайған үлкен көз. Сүзип қарап *бота көзин*, Отырды қыз жақынласып (Ш.Артық). Айтмурат ахунның келини, еки бетинен қаны тамғай *бота көз* келиншек аяқ ушына турып ийилип сәлем етти (Н.Бөрекешов).

БОТАДАЙ кел. 1. ◇ **Ботадай бозлау** — күйинишли, мунлы, қайғылы үн салып жылау, өксиу, зарланыу. Есмурза кейнимнен *ботадай бозлап* шырқырап жылау менен кулашын жая жығылды (Ж.Аймурзаев). Сени үйленди деп еситкендеги оның *ботадай бозлағаны* есима түскенде, елеге шекем қуйкам жуулайды (Г.Изимбетов). 2. Бота сыяқлы. ботаға усаған, мегзес. Көбейтип Ұатанның май менен палын, Мен *ботадай* ийген қарақалпақпан (А.Дабылов).

БОТАЛАҚ қ. бота.

БОТАЛАУ ф. Түйениң тууыуы, балалауы. ...ерте бәхәр менен түйелер де *боталады* (Ш.Артық). ... түйелер *боталап*, қойлар қозылап, шаруалар жайлауға шыға баслады (газетадан).

БОТАНИК ат. Ботаника илими қәнигеси, алымы.

БОТАНИКА (грек. botanike < botane — шөп, өсимлик) ат. Өсимликлер дүньясын изертлейтуғын илим. Ботаника пәни. Ботаника сабақлығы. Мысалы, *ботаника* — өсимликлердин рауажланыу нызамлықлары менен шуғылланады (П.Сейтов). «*Ботаника*»дан бир семестр сабақ өттиңиз. Есиңизде ме, собықлы егинлер қайсылар, масақлы егинлер қайсылар деп ортаға сауал таслап, өзиңиз жууабын айтар едиңиз.

(М.Нызанов). ◇ **Ботаника бағы** — илимий-изертлеу, оқыу-өндіріслік хәм мәдений-ағартуу мәкемеси болып, өсимликлерди үйрениу хәм өсириу ислери менен шуғылланады. Гүлден-гүлге, мийүеден-мийүеге ушып қонып жүрген хәр түрли түстеги шырайлы гүбелеклер *ботаникалық бағдың* жанлы коллекциясын көз алдына елеслетеди (А.Бекимбетов). *Ботаника бағы* бөлімшесине бөлім аты берілди (газетадан).

БОТИНКА (р. ботинка < фр. botte — *етик*) Қонышы тобықтан өтип тирсекке келетуғын баулы яки замоклы аяқ кийім. Жалаңаяқ киятырғанларына енди *ботинкаларын* кийип алыу туура келди (Т.Қайыпбергенев). Сайымбет жолаушының аяғындағы жаман-жаман, ултаны шыжым менен шандылған қонышлы *ботинкасын* шешіп, есик бетке зыңғытты (Ш.Сейтов).

БОТУЛИЗМ (лат. botulus — *колбаса*) ат. мед. Ауыр инфекциялық кеселлик. Организмнің зиянлы ботулинос бактериясы менен зәхәрлениуін аұқатлық затлар (колбаса, балық хәм т.б.) келтирип шығарады. *Ботулизм* кеселлиги — аұқаттан зәхәрлениудің ауыр түрі болып, өткір хәм жүдә ауыр токсико-инфекция түрине кирип, адамның орайлық нерв системасын зиянландырыушы хәм өлім көрсеткіши менен кешетуғын кеселлик (газетадан). *Ботулизм* кеселлиги жукпалы емес, яғный бир адамнан басқа адамға жукпайды (газетадан).

БОУЛИНГ (ингл. bowling) ат. сп. Кегль ойынының бир түрі.

БОЦМАН (голл. bootsman < boot — *қайық, кеме* + man — *адам*). Теңіз флотында (кемелерде) барлық хожалық ислери, тәртип хәм тазалық ушын жууапкер адам хәм оның әскерий атағы.

БОЧКА (р. бочка) ат. Ағаштан ямаса металлдан цилиндр формасында исленген ыдыс. Ағаш бочка. Темир бочка. Тоғыз путлық *бочкаларды* қалай болса солай апарып келе береді (Н.Дәуқараев). *Бочка* қара лакке боялғанлықтан ишиндегі

сууы күн менен кызып турады, астына от та жақпайсаң (Ш.Сейтов).

БОЯҚ ат. Балық аўлағанда аўға байланатуғын қалқы. Теңиздің бир шегіндеги *бояққа* көзим түсти, ... (газетадан).

◇ **Бояқ қабақ** — алалап боялған қабақ, аламыш қабақ, аўға байланатуғын қалқы қабақ. ... биринши болып аўға байланған *бояқ қабақ* жарқырап сәулесин салған күн менен араласып барып суўға түсти (А.Бегимов).

БОЯЛЫҒ ф. 1. Бир нәрсениң екінши нәрсеге былғанып қалыуы, патасланыуы. Қырғын болды нешше мың жан, Қанға *боялды* кең майдан («Мәспатша»). Аттың басы *боялыпты* болып қан, Қаза таппай шықпайды екен шийрин жан («Қырқ қыз»). 2. Бир нәрсени екінши бир нәрсе менен нағыслау, сырлау. Өзи тикеш болғанда қандай, қызылға *боялған* хәм нағысы сондай әжайып еди (М.Чимбергенов). Үстинде лаплама бояуға *боялған* бөз көйлек (К.Султанов).

◇ **Сақалы жасқа боялыу** — қайғыланып жылау, зарланыу, бозлау, қыйналыу. *Сақалы жасқа боялып*, Аш жолбарыстай шабынып, Ол майданға шығады («Алпамыс»). **Ойларға боялыу** — көп ойларға берилиу, хәр түрли нәрселерди ойлау, ойға батыу, ойға шүмиу. Не қыларын билмей көп уақ ойланды, Ой ойланды көп *ойларға боялды* (Ж.Аймурзаев).

БОЯМА кел. 1. Боялған, бояулы. Үстиндеги *бояма* қызыл бөз көйлегиниң түси өнип, ақшыл тартқан (К.Султанов). 2. Өтирик, жалған. ... елди алдауға тырысатуғын буржуазияның *боямалы* ерки менен хеш уақта да келисе алмайды, ... (Қ.Ирманов).

БОЯН ат. Қарақалпақстанда өсетуғын, майда жапырақлы, дәрилик өсимлик. Күн ысығаннан кейин көгерген *боян* қатарынан кеш қалады (М.Нызанов). ...баласы Генжебай менен *боян* орып атыр, — деди кемпир (Б.Бекниязова). *Боян* тамыры — Қарақалпақстанның сырт еллерге эксперт қылынаатуғын тийкарғы байлықларының бири. *Боян* тамырынан дәри-дәрмақлар таярланады. *Боян* тамыр бизин аймағымызда егилетуғын қелеген нәрседен қымбат

(газетадан). *Боянның* тамыры қатты болады. Ол бөртик жарып көгерип шығаман дегенше кемінде бир ай күтиуге туұра келеди (М.Нызанов).

БОЯНЗАРЛЫҚ ат. Боян өсимлиги өсип турған жер, кен майдан. Сонлықтан аймақтағы *боянзарлықларды* сақлау хәм оның екпе плантацияларын жетистириуге итибар қаратыуымыз керек (М.Ибрагимов).

БОЯНЫҢ ф. Бетке май хәм тағы басқа нәрселерди жағыу, пардозланыу, сазланыу. ... бул да *бояныұды* жақсы көреді, — деди де сыртқа шығып кетти (А.Бегимов).

БОЯР(ЛАР) (р.боярин — *жауынгер*) тар. X—XVII ғасырларда Рус мәмлекетинде феодал жәмийеттин жоқары қатламы атағы хәм усы атаққа ийе болған адам.

БОЯСЫҢ ф. Бир нәрсени екінши бир түрге айландырыу ушын хәр түрли бояу менен бояуға жәрдемлесіу, ислесіу, көмеклесіу. ... қапыны *боясыуға* келдик, — деди оқыушылар муғаллимине (газетадан).

БОЯТЫҢ ф. Бояу жұмысын ислеттириу. Жердаштын жайын ийт мутқа сатып алыудан Әмирхан қайтадан ремонтлатып, *боياتып-сырлатып*, жиһазлады (Ш.Сейтов).

БОЯҢ I ат. Бир нәрсениң түрин екінши бир түрге айландыратуғын химиялық зат. Ораз шерши болса, күни-түни майда-шүйде *бояу* алып-сатып, «шерши» деген атаққа ийе болды (Б.Бекниязова).

БОЯҢ II ф. Бир нәрсени басқа түрге айландырыу, көркемлеу, нағыслау, сырлау. Ол ауылға араласқанда, қуяш батыуға мейилленип, батысты қызылға *боия* жиберген уақыт еді (Т Қайыпберғенов). ... айналардың хәммесин тез *боия* болды (газетадан). 2. ауыс. Өлтире сабау, барлық жеринен қан шыққанша қатты сабау. Жақсы адам жағар шийрин жанына, Жаман адам *боия* қызыл қанына (Бердақ). Биреуин өз қанына өзін *боия*, тағы илгериледик (Ө.Хожаниязов).
◇ **Көз бояу** — алдау, жөгисиреу. ... халықтың *көзин боия*, ис жүзинде түрли харамы бузақышылықлар ислейтуғын дүмше моллаларды көриуге болады (газетадан). — Сиз буны қалай

аман алып шықтыңыз? — депти патша. — Бул көз бояушы! — деп шуұласыпты хаяллар (М.Нысанов). **Жерди бояу** — жерден көктің жасарып шығыуы, көкпеуі. Жасыл түске *жерди бояп*, Жүрди бәхәр айдай көрік (И.Юсупов). **Көркем бояу** — шығарманы образлы етип дөретиу, пайда етиу. Солай да автор сауаш майданына характерли *көркем бояуды* өз алдына береді (Г.Есемуратов). **Бояуы бос** — жууас, ынғайы бос, әлпайым. Дәрменбай күтә *бояуы бос* адам (Т.Қайыпбергенов).

БОЯУШЫ ат. Бояу жумысын ислеуши, сырлаушы, жағыушы, майлаушы. *Бояушылар* өз жумысларын болып, алебастрды былғауға киристи (газетадан). Аты Гүлзада, қурылыс басқармасында *бояушы* болып ислеиди (К.Мәмбетов).

БОЯУШЫЛЫҚ ат. Бояу жумысы менен шуғылланатуғын кәсип, кәр. ...буның кәсиби *бояушылық* еди (газетадан). ...бул *бояушылық* кәсибине араласқанына көп жыллар болды (газетадан).

БӨБЕК ат. Жас бала, нәресте, бөпе. Анасының курсағынан шыққан *бөбекте* қосық пенен хәййиүлеп жубатады, ... (К.Султанов). Түн бойы анам да тербеткен шығар, Бесикте хайялап *бөбек* шағында (Миртемир).

БӨБЕКТЕЙ кел. Жас бала сыяклы, нәрестедей, бөпедей. *Бөбектей* жеңіл екенмен, қушақлаған кисинің қолында тыпыршылауым менен кете бердим (Т.Қайыпбергенов).

БӨГЕЛИҰ ф. Иркилиу, тығылыу, тоқтау, таусылыу. Кранттың сууы бирден *бөгелип* қалды (газетадан).

БӨГЕНЕК ат. Арба үстинің дөңгелек етип бастырылыуы. Арбаның үстиндегі *бөгенекке* үлкен кийіз жабылып, шатырының барлық тәрәпи бекленген еди (С.Айний). *Бөгенекке* қонар ғарға, Арысы жоқ жаман арба, Тәнирге илажың бар ма, Шолақ ийтим аман бол (Әжинияз). **Бөгенек арба** — үсти дөңгелекленип бастырылған арба. Пар ат жегілген *бөгенек арба* аталық пенен жасауылды алып, Қоңыратқа қарай жолды шаңғытып тартты (К.Султанов).

БӨГЕТ ат. 1. Иркиниш, тоқтау, гедирги. Алды *бөгет* тура қалды машина, Бес адам тур тумлы-тустан қамалап

(И.Юсупов). **2.Қарсылық**, тосқын. Қаршадай бала өзлери айтысқан сөзлерин өзлериниң алдына *бөгет* кылып отыр (К.Султанов).

БӨГЕҰ ф. Байлаў, бекитиў, тоқтатыў, иркиў, иркип таслаў. Қандай бөгет *бөгеўдиң* мәселеси шешилди (Б.Қайыпназаров). Үргин үрип, оған бурылса бетин, Ағысты *бөгейди* пәтиң Қызылқум (Күнхожа). Машинаның жолын *бөген* ерксиз, Солар еди алып кеткен Гүлжанды (И.Юсупов).

БӨГИҰ ф. Жибиў, көмпейиў, тасыў, көтери́лиў, бөртиў, көбейиў. Солқымыннан үзип жемедим, Өйткени, мийуен мен барғанымда, Ширеге *бөгип* жатырған еди, Массандра подвалларында (И.Юсупов).

БӨДЕНЕ ат. Бүлбилге уксаған кишкене сайрайтуғын дала хәм үй қусы. *Бөденениң* қуйрығын, Пөпек қылып берейин (ққ.х.к.). Еки адымдай былайырақ жақын жерде бир *бөдене* күн шыққанша сайрады (Ш.Айтматов).

БӨДЕНЕДЕЙ кел. Бөдене сыяқлы, уқсас, мегзес. *Бөденедей* жорғалап Дәулет келсин қасыңа (Ярамазан). Мынаның *бөденедей* жорғалауына қара! (Ө.Хожаниязов). Орнынан турып, алдында уршықтай айланып, *бөденедей* жорғалаўға қарады (Т.Қайыпбергенев).

БӨЗ ат. Пахта жибинен тоқылған гезлеме, таўар. Паркы болар сөз дегенниң, Нырқы болар *бөз* дегенниң (Бердақ). Тас дәуетин гөне *бөзден* қаплаған, Сыясы тарыдан бәрин тақлаған (С.Нурымбетов). ◇ **Бөз көйлек** — бөзден исленген, тигилген көйлек. ... үстинде дөңгелек кең жағалы *бөз көйлеги бар*, .. еки бүгилип отырған биреўге көзи түсти (Қ.Айымбетов). **Бөз көрпе** — асты-үсти де бөзден исленген көрпе. Бар дүнья нағысы кеткен қаршын, топсасы сынық арша, жалғыз *бөз көрпе*, ... (Н.Бөрекешов). **Бөз шаршы** — бөзден исленген шаршы. Басында шашақлы *бөз шаршы* (К.Султанов). **Бөз ыштан** — бөзден тигилген ыштан, дамбал, ишкийим. Дизесин жабар-жаппас *бөз ыштанының* балағы хәм баланың көсеўдей жылтыраған аяғы да ылай еди (К.Султанов).

БӨЗДЕЙ кел. Бөзге усаған, бөз сыяқлы. Еки бетинин алмасы сууға малып сыққан *бөздей* (Т.Қайыпбергенов). Сарай алдындағы датқа жайдың алдында *бөздей* болып безирейип Юсуп турыпты (К.Мәмбетов). ... түри *бөздей* ағара баслады да қабағы қатты үйілгенликтен көзи үшмүйешликке усап кетти (Ш.Сейтов).

БӨЗШИ ат. Бөзди таярлаушы, тоқыушы, ислеуши. ... бул киси бөзди жүдә жақсы ислейди, буны адамлар *бөзши* деп те атайды (газетадан).

БӨЗШИЛИК ат. Бөзди таярлаудағы, ислеудегі кәсип, кәр. Кәримбайдың бурыннанғы кәри *бөзшилик* еди (газетадан).

БӨКПЕН ат. Сууға ун салып, сүт қосып, қайнатып таярланатуғын миллий тағам түри. *Бөкпеннен* баслап быламыкка шекем аұқат ишиуге үйреткен (Ж.Аймурзаев). Әкем бир бере алмай сүтли *бөкпенди*, Омыртқам, қабырғам сай-сай арықтан (А.Дабылов).

БӨКПЕНДЕЙ кел. Бөкпенге усаған, мегзес, сыяқлы. Бетлери *бөкпендей*, қаслары жабық. Урты томпайған көзлери питик («Қырқ қыз»). Ыссы денеден аққан қан муздай қар менен *бөкпендей* қатып қалыпты (Ж.Аймурзаев).

БӨКСЕ ат. Адамның ямаса хайуанатлардың белинин төменги жағы, артқы жағы, қуйрығы, еки жамбастың тусы... Қозғалады *бөксеси*, Дәрман берип атасы («Алпамыс»). Өткергенде он жетинши бөхәрди, Түсти *бөксесине* шашлары сүмбил (И.Юсупов). ◇ **Сал бөксе** — жай басар, әсте жүретуғын, жай қозғалатуғын, мампыс. ... несин айтасан, тап оның өзи *сал бөксе Ғой*, шырағым (Ө.Айжанов).

БӨКСЕЛЕУ ф. Көликтин арбаны дөнге қарай тартыуға күши келмеген жағдайда арбаның арасындағы шүйден жип салып тартыуы. ... арбадағы аттың турып қалған жеринде *бөкселеп те* жиберди (Ж.Аймурзаев).

БӨКСЕР ат. Көликке жәрдемлесіуши күш, қуат, демеу.

БӨКСЕРЛЕУ ф. Көликтин арбаны дөнге қарай тартыуға күши келмей турып қалғанда арбаның артқы еки арысынан,

гүпшегинен ийтериў, ийтермелеў, жәрдемлесиў, көмеклесиў. ...ат турып қалған уақтында арбаның кейнинен ийтерип, *бөксерлеп те* жибердим, — деди Жумабай (Қ.Айымбетов).

БӨКТЕРГИ ат. Аттың ериниң артына шыйырылып байланған жабыў хәм тағы басқа нәрселер, затлар. *Бөктергини* бөктерип, Қанжығалар салынды («Қырқ қыз»). Испиханды сары жайды *бөктергиге* танады («Алпамыс»). Мен дәриў қыз үкемди турғызып далаға шықсам, ағам әлле қашан атты ертлеп, қоржыны менен *бөктергини* байлап қойған екен (А.Бекимбетов).

БӨКТЕРГИДЕЙ кел. Бөктергиге усаған, мегзес, сыяқлы. Салпылдап баратыр *бөктергидей* тап (И.Юсупов).

БӨКТЕРГИЛЕЎ қ. бөктериў.

БӨКТЕРГИЛИ кел. Кейнинде бөктерғиси бар. Қай бир кенес съездине келгенлер: *Бөктергили*, ат қосшылы ўәкиллер, Елден келип өз пайдасын билдилер, Миллетшилиқ парықсыз үдей баслады (Қ.Ирманов).

БӨКТЕРИЎ ф. 1. Аттың ериниң артына бир нәрсени теңлеп қанжыға менен байлаў, артыў. Шопан тезлик пенен бир атқа минип, бир атты жетелеп, тор саўытты атқа *бөктерип* жолға рәўана болады (ққ.х.е.). ... бек саўытты артына *бөктерип* Айпаршаны Сандалға минғизди («Мәспатша»). 2. аўыс. Алдына адам салмаў, басқаларды артта қалдырыў. Арыслан Мырзаевичтей жүз пара алыўшыны *бөктерип* кететуғын не бир шойдықлардың кемеси қайырлап, ескегин жоғалта баслады (М.Нызанов).

БӨЛЕ ат. Туўысқан, каналас хәм урыўлас апа-синдили қызлардан туўылғанлардың хәммеси бир-бирине бөле болады. Насыр Бердимбет ғаррының *бөлеси* еди (К.Смамутов). Рәмет Мәлпей менен *бөле* еди (Ө.Хожаниязов). — Исиң питкенше бизикинде бола бер, *бөле*, — деди Серкебай суўыған бир кесе чайын қалдырмай симирип, ... (Т.Қайыпбергеиов). ◇ **Қарын бөле** — каналас, туўысқан қызлардан туўылғанлар бир-бирине қарын бөле болады. Зәўре менен Айша екеўи *қарын бөле* (А.Оразов). —

Билемен, кенегеслер дайым. — Онда *қарын бөле* болып шықтың ғой (Т.Қайыпбергенов). **Бөле жора** — бөле менен жаслас, курдас, қатар. Нәпсиңизди алып, хан салғыртын *бөле жора* жеуди тоқтатасыз (К.Султанов).

БӨЛЕГИРЕК кел. Бөлеклеу, шетлеу, аұлағырақ. Ол аұылдан *бөлегирек* турады, ... (газетадан). Поездда да, пароходта да *бөлегирек* жер тауып алып, өзінше қыялларға бериледи (К.Мәмбетов).

БӨЛЕК I ат. Пүтиннің бөлшеги. Газетаның бұл *бөлеги* маған тийисли (газетадан). Демек, шежире тарийхтың бир *бөлеги* хәтте негизи деп атаса да болады (К.Мәмбетов).

БӨЛЕК II кел. 1. Дара, жекке, оңаша. Стаканларға куйылып хәр кимнің алды-алдына *бөлек* койылды (Ж.Аймурзаев). 2. Өзгеше, айрықша. Бұл байрамның басқа байрамлардан *бөлек* қасийети бар (газетадан). 3. Шеткери, шетирек, бөлегирек. Келген бөле жаман елиннен *бөлек*, Мысалы үстiңе жығылған терек (Әжинияз). **Бир бөлек** — пүтин бир тутас нәрсенің бир бөлеги, топары. Әскердің арасында ғаўға туўып, *бир бөлеги* сол заматы қашып кетеди (ққ.х.е.). Бир кеше жатыр ем көрдим бир аўхал, *Бир бөлек* баслары жығалы келди (ққ.х.е.). Бөлек-бөлек, дара-дара, жекке-жекке, оңаша. Арқадан жаўған қардайын, *Бөлек-бөлек* қалады («Мәспатша»). Көктен ушқан *бөлек-бөлек* тырналар, Хабарын бер бизиң еллер аман ба? (ққ.х.к.). **Хәр бөлек** — айырым-айырым, дара-дара. Оқыды, илди зейини, Ядланды хәр бинт, хәр *бөлек* (Б.Қайыпназаров). **Бөп-бөлек** — айырым, өзгеше, айрықша. Қыялынды тартады бирақ, Сийрек ушқан түнги самолёт, Жүрегинди ораған шырмап, Бир қыялдың орны *бөп-бөлек* (Т.Сейтжанов). **Бөлек-салақ** — қалдық, майда, қыйқым, қыйынды, аұысық, майда-шүйде, бөлим-бөлим. Дәрйя абыржы *бөлек-салақ* суўлар да я қатқан емес, я қатпаған емес, Шайықназар хажының көзиндей суўласып жатты (Н.Бөрекешов).

БӨЛЕКЛЕНИЎ бөлеклеу фейилиниң өзлик дәрежеси. Әбилхайыр менен Полат хан өз алдына *бөлекленип* кетти де

Орта жүздің байрағын көтерген Созақтың тәғдири қыл үстінде қалды (К.Мәмбетов).

БӨЛЕКЛЕСИҰ бөлеклеу фейилинин шериклик дәрежеси. *Бөлеклесип* атырған үлкени, «Болады» деди, енем меникінде (М.Нызанов).

БӨЛЕКЛЕҰ ф. Бир нәрсени бөлеклеп айырыу, оңашалап бөлиу, майдалау, даралау, оңашалау. Алыстағыларды улыума турмыстың барысынан *бөлеклеп* таслайды (Г.Есемуратов). ... хәр бир адамның затларын хәр жерге *бөлеклеп* қойды (Қ.Айымбетов).

БӨЛЕКСИНИҰ ф. Өзин алып қашу, өзін бөтен санау.

БӨЛЕКШЕ ат. Кишкене бир бөлеги. Хәр бир шығарма – өмирдің көркем сөз бенен жазылған бир *бөлекшеси* («Әмиүдәрья» ж.).

БӨЛЕНИҰ ф. 1. Қапланыу, салланыу, доланыу, сазланыу. Қыр дөгerek көклеп, ағашлар жасыл липасқа *бөленди* (А.Бекимбетов). Қыз шайы-жипек липасқа *бөленип*, қасына қойылғаи аппақ пәр дастыққа бас қойды (Т.Қайыпбергенев). 2. Шадланыу, йошланыу. Хошамет сөзлерге *бөленген* дослардың ортасында Ғәний жымыйып күлип отырды (К.Султанов). ◇ **Қууанышқа бөлениу** – күлип ойнау, шадланыу. Султан менен Жийемурат бүгин жүдә әхмийетли үлкен ис питкерген адамдай шексиз қууанышқа *бөленип* кетти (А.Бекимбетов). **Көкке бөлениу** – көк өсимликлерге, тереклердің көгериуи, өсимликлердің көклеуи, сән бериуи. *Көкке бөленген* бул уллы қала шынында да, қонаққа жүдә шырайлы көринди (А.Бекимбетов). **Сәнге бөлениу** – көркем болыу. ...үй ишин әлле қандай *сөнге бөленгендей* азада көринди (Ө.Хожаниязов). **Рәхәтке бөлениу** – хәзлениу, рәхәтлениу. – Кәнекей, усындай самал мудама есип турса! – дедим мен *рәхәтке бөленип* (Ө.Хожаниязов). **Даңққа бөлениу** – атаққа, хұрметке ийе болыу. Мийнет ислеп *даңққа бөлense де*, оқыуға барса да бир жағында Орал жүр (М.Абдраймов). **Хұрметке бөлениу** – иззетке ийе болыу. *Бөленген шексиз хұрметке*, Көрмекши болар баслықты (Б.Қайыпназаров). **Тынышлыққа**

бөлениў — урыссыз отырыў, урыссыз, жәнжелсиз отырыў, парахатшылықта жасаў, турыў, Жайдың иши *тынышлыққа бөленген* (Ө.Айжанов). **Ғамхоршылыққа бөлениў** — қайырқомшылыққа, иззетке, хұрметке ийе болыў. Халықтың *Ғамхоршылығына бөленген* жыраўлардың мийнетлери жокары бахаланды (Н.Дәўқараев). **Гүллерге бөлениў** — гүллердин сән бериўи, гөззал түр бериўи. Көзиме гүл-гүл дөнген кен дала, *Гүллерге бөленген* ауыл хәм қала (Т.Сейтмамутов). **Алтынға бөлениў** — аўыс. молайыў, сәнлениў, оралыў. Бийик жайлар бойын созып аспанға, *Алтынға бөленген* майдан далаң бар (Д.Қасымов). **Салтанатқа бөлениў** — хәр түрли сәнге, саз-сәўбетке ийе болыў. Кеше өз *салтанатына бөленип*, дөнип тур (И.Қурбанбаев). **Күн нурына бөлениў** — күннен рәхәтлениў, хәзлениў (хәз етиў). Бағ тоғайлар *күн нурына бөленип*, Жанғыртып сайрады кусы-бүлбили (Ж.Аймурзаев).

БӨЛЕЎ ф. 1. Жас баланы бесикке орап жатқызыў, уйқылатыў. Енди оны қайтадан бесикке *бөлейсең бе?* (К.Султанов). Усы ўақта бөпесин *бөлеп* атырған Сәлийма жалт арқасына қарады (А.Бекимбетов). Биреўи киндик шешемен, Биреўи өзим кесемен, Өзим бесикке *бөлеймен*, Деп тартыслар болған екен (Бердақ). 2. Айрықша түр бериў, жанарыў, сән бериў. Орап алды, көрки менен *бөледи*, Жыр табылса жырлай бергим келеди (Г.Есемуратов). Мына дөнди түссең асып, Тоғай жатыр күмды *бөлеп* (И.Юсупов). **Рәхәтке бөлеў** — хәзликте жасаў. *Рәхәтке бөлер* жанынды, Астында азырақ турсаң, Қәне, усы гүжимдей үлкен, Қойыў саялы хәм шоқ болсаң (Г.Есемуратов). **Нурға бөлеў** — күн нурынан рәхәтлениў, хәзлениў, мийри қаныў. Жадырап жайнаған күн жер бетин *нурға бөледи* (Ж.Аймурзаев). **Сазға бөлеў** — хәр түрли нама менен хәзлендириў, рәхәтлендириў, қанаатландырыў. Саз даўыслы гармоньға да тил питкен, Кен даланы *сазға бөлеп* мүлгиткен (И.Юсупов). **Гүлге бөлеў** — жаксы сәнге келтириў, түрлендириў, жаратыў. *Гүлге бөлеп* карақалпақ даласын, Шөллерде орнатқан Газлы қаласын (И.Юсупов). **Жипекке бөлеў** — молайтыў, көбейтиў,

рауажландырыу, байытыу. Колхоз, совхоз молдан тутар науқанды, *Жипекке бөлеймиз* уллы Ұатанды! (Ә.Шамуратов).

БӨЛИК ат. Белги, мөлшер, мұғдар. Жер *бөликтің* шебери, Әметулла деген қайнаған, Бұған да берін бір сәлем (газетадан).

БӨЛИМ ат. 1. Бір нәрсенің жекке бөлеги, бір шақабы. Бір *бөлими* Төрткүл тусынан, бір *бөлими* — Шымбай тусынан, барлығы бір түннің ишінде аржаққа өтиуге қаулы қылды (Қ.Ирманов). 2. Тарауы, шақабы. Нөкистеги ауыл хожалық техникумының бағманлық *бөлимин* питкерген (Ж.Аймурзаев). 3. Тарау, бап. Лирикалық қосықтары деген *бөлимде* улыұмалық бар (Ә.Тәжимуратов). 4. Мәкемелердин, ири өндиристердин ишінде болатуғын хәр бір тарауы, шақабы. Генжалиев соңғы гезде таярлау *бөлиmine* хызметке орналасты (Қ.Айымбетов). Оны услаған қалалық милиция *бөлиминиң* балалар инспекторы еди (А.Бекимбетов). 5. мат. Аралас бөлшеклердин бөлетуғын саны. ...буны аралас бөлшектің *бөлиmine* бөлиу керек, — деди мұғаллим (газетадан). Ол дәрхал бөлшекке ортақ болмайтуғын, оннан кейин биринши хәм екинши бөлшектің *бөлиmine* бөлип, алымын үстине жазыу керек екенин айтты хәм сондай бир канша есаплар шығарды (Ө.Айжанов).

БӨЛИМШЕ қ. бөлим.

БӨЛИНИҰ ф. Тутас нәрсенің екиге ямаса бир нешеге таралыуы, бөлшекленіуі, топарласыуы. Жолбарыс еки *бөлинип* аударылып түседі (кк.х.е.). Төрт *бөлинип* он-оннан, жау болып бағқа тийеди («Қырқ қыз»). 2. Шақапланыу, айырылыу. Толықсып аккан суу бәхәрде, жазда кенарына сыймай, еки жағасынан асырылып ағып, тармақ-тармақ бир неше өзеклерге *бөлинеди* (Қ.Султанов). 3. Токталыу, иркилиу, тоқтап қалуы, бурылыу. Сөз кесилди, *бөлинди* дыққат, Екеуи де турды жылдам (И.Юсупов). Бирақ, мийи пүтин, ойы баска жақларға *бөлинбекте* (Ө.Айжанов). ◇ **Уйқысы бөлиниу** — ояныу, түргелиу. Ол Шолпанның *уйқысы бөлингенин* оның еки қабатлығынан ғой деп қалады (Г.Есемуратов). **Шек**

бөлиниў — хәр бир адамға айырып бөлип бериў, пайын бериў. Қыдырға карағанда Ақылбек уқыплы хәм шаққан, *шек бөлиниўден* тек ойып кетти де, Қыдыр дөнде қалып қойды (С.Хожаниязов). **Қақ бөлиниў** — еки жаққа айырылыў, бөлинип түсиў. *Қақ бөлинип* геллеси, Еки көзи парта шығады («Қырқ қыз»).

БӨЛИНИЎШИ ат. 1. Айырылыўшы, бөлеклениўши. Буның бурыннанғы мақсети оннан айырылып бөлиниўши еди, ...(газетадан). 2. Бөлингиш, бөлинетуғын сан. Бул мәселедеги ең киши ортақ *бөлиниўши* санды табың дегенди ортаға таслады муғаллим (газетадан).

БӨЛИСИЎ ф. 1. Пайласыў, үлесиў. Ауыл адамлары жыйналып жайынды *бөлисип* алады (ққ.х.е.). Табақ толы палаўды бөлисип жеўлери керек ғой (Қ.Айымбетов). 2. Ортақласыў, шериклесиў, биргелесиў. Сержан өз куўанышын Әмет пенен *бөлискиси* келди (Т.Қайыпбергенов). **Төң бөлисиў** — жарыма-жары, төңбе-төң, теппе-төң. ...мухаббаттың салмағын сүйиклиси менен *төң бөлисиўи* керек (Г.Есемуратов). **Сыр бөлисиў** — купыя сырды жарыласыў, ортақласыў. Балалар менен сырласып, *сыр бөлисти*, Ата, бала баўырласып енисти (А.Дабылов). **Тәжирийбени бөлисиў** — ортақласыў, шериклесиў, биргелесиў. Ол балалар менен буннан алдын сөйлесип бирдей *тәжирийбесин бөлисип* жүреди (Г.Есемуратов). **Ойларын бөлисиў** — пикирине ортақласыў, шериклесиў. ...алғаннан соң да келешек туўралы *ойларын бөлиседи* (Г.Есемуратов).

БӨЛИСТИРИЎ бөлисиў фейилинин шериклик дәрежеси. Буларға Сығнақ уәлаятын инам етип тап Миянкөлге шекемги жерлерди *бөлистирип* берген (К.Мәмбетов). Бүгин *бөлистириўге* уақыттың аз екенлигин ескертип бәрин қайтарды да, өзине тәбия биреўин алып қалды (М.Нызанов). ... жаңа оқыў жылы ушын оқыў саатларын *бөлистириў* жұмыслары хәр оқыў жылының акырында басланыўы тийис (газетадан).

БӨЛИҮ ф. 1. Бир нәрсени бир неше етип бөлшеклеу, бөлисиу. — Мына нанды үшке *бөлип* жеймиз (К.Султанов). Айкыз тутқан балығын тең *бөлип* алып марданына салды да, және кетти (А.Бегимов). 2. Есап сабағында санды бөлип үйрететуғын усыл, әмел. Ол дәрхал бөлшекке ортақ болмайтуғын, оннан кейин биринши хәм екинши бөлшектин бөлимине *бөлип*, алымын үстине жазыу керек екенин айтты хәм сондай бир қанша есаплар шығарды (Ө.Айжанов). 3. Арнау, белгилеу, шығарыу, шегарасын айырыу. Малың алты *бөлип*, бир бөлимин бағышлап атаса, мәлим аты шыққан Мәжнүн деген тулпарды сатып алып, төлесине байлады («Мәспатша»). Мәдемин келип бизиң қолымызға кирип биз аркалы орын алажақ болса сол уақта өз шегарамызды *бөлгенимиз* макул, — деди (Қ.Ирманов). 4. Майдалау, усақлау. Қара пулды қыркка бөлип усақлап, Неден болды аты жаман гүнайым (Омар). ◇ **Қақ бөлиу** — айырыу, жыртыу. Ақырсында *қақ бөлди де* жаулығын, Жолбарыстың еки аяғын орады (К.Султанов). **Сөзин бөлиу** — иркиу, тоқтатыу. ...булардың сөйлесип отырған *сөзин бөлип* жиберди (А.Бегимов). Нарекеннің Бахтияр, *Сөзин бөлип* хош деди (Б.Қайыпназаров). **Ойын бөлиу** — қыялын өзгертиу, иркиу. Жатса да, турса да сол ауыл *өйын бөлди* (Ө.Хожаниязов). **Кеуил бөлиу** — кеуил аударыу, нәзер салыу. Қәпелимде Фатийманың үй бетиндеги ызалы сеске хәмме *кеуил бөлди* (Ө.Хожаниязов). **Уақтың бөлиу** — уақыт табыу. Бирақ, не деген менен де, жума күни балалар ойынға да *уақтың бөлип* туратуғын еди (Ө.Шамуратов). **Күшлерин бөлиу** — тосқынлық жасау, иркиу, тоқтатыу, қарсылық етиу. ...көтерилетуғын *күшлерин бөлиу*, хәлсиретиу сиясатын тутты (Қ.Ирманов). **Демин бөлип-бөлип алыу** — демин иркип-иркип алыу, зордан дем алыу. Сержан болса *демин бөлип-бөлип алып*, үсти-үстине гүрсинип жатыр (Т.Қайыпбергенов). **Енши бөлиу** — ата-ананың баласын бөлек шығарғанда бөлип беретуғын заты, пайы, еншиси, жийенге де берилетуғын зат, нәрсе. ...хәр баласына *еншисин бөлип*

берди ғой (ққ.х.е.). Түн уйқысын төрт бөлиў — уйқыламаў, уйқысын бузыў. Нешше жыллар түн уйқысын төрт бөлди. Ойлап қара, адамшылық ар ушын (Т.Жумамуратов).

БӨЛМЕ ат. 1. Жайдың айырым бир бөлеги, бөлими. Жигитлердің бул сөзине шыдамаған қыз бир күни үшеўин де өз бөлмесине шақырып алып айтыпты (ққ.х.е.). Жумысқа орналасып, квартира тапқанша мениң төрдеги бир бөлмемде тура берин, — деп мирәт етти (Қ.Айымбетов). 2. Бөлистирмеў, майдаламаў, бөлшеклемеў, айырмаў, бөлеклемеў. ... үйіндеги барлық затларды ҳеш кимге бөлмеди (газетадан). 3. Иркилмеў, тынбаў. ...болған уақыяны ҳеш қандай бөлместен хәммесин қалдырмай айтып берди (А.Бекимбетов). ◇ **Төрт бөлмели квартира** — төрт бөлмеден ибарат болған үй, жай. — Мийманханаға барып не қыласан, мениң төрт бөлмели квартирам бар, ... (Қ.Айымбетов). **Класс бөлмелери** — балалар оқытуғын класс жайлары. *Класс бөлмелеринен* емески сес еситиледи (К.Султанов). **Кеўил бөлмеў** — дыққат аудармаў, нәзер салмаў. Бийдәўлетлик жолларынан жүрмеди, Сабақтан басқаға *кеўил бөлмеди* (А.Дабылов). **Сөзин бөлмеў** — ирикпеў, тоқтатпаў. Ғаррысының *сөзин бөлместен* Атамурат пенен бирге кемпири Үзилдик те тыңлап отыр еди (Т.Қайыпбергенов).

БӨЛШЕК ат. 1. Бир тутас нәрсениң бөлими, бөлеги ...атыздағы салы гүдшеклериниң хәр бир бөлшегин өз алдына машинаға баўлап жүкледи (газетадан). 2. Тутас бирлик (единица) бөлеклерин билдиретуғын сан.

БӨЛШЕКЛЕНИЎ бөлшеклеў феиилиниң өзлик дәрежеси. Буған ең баслысы қәўимлик бөлшеклениўлер себепши болса керек (К.Мәмбетов).

БӨЛШЕКЛЕЎ ф. 1. Бөлиў, айырыў, төбелеў, даралаў. Сол ушын бир жүректи бөлшеклеў мүмкин емес деп ойлайман (Т.Қайыпбергенов). ... оқыўшылары мектеп-китапхана-сындағы китапларды хәр жерге бөлшеклеп буўыстырып қойды (газетадан). 2. Бөлинип көбейиў, бөлиў. Бул пүтин санды

бөлшеклеуимиз керек, — деди Мурат жанындағы жолдасларына (газетадан).

БӨПЕ ат. Нәресте, бөбек. *Жылама бөпем*, жылама, Жилик шағып берейин (кк.х.к.). Айналайын ақ бөпе, Ақ бесикте жат *бөпе*, Әкең келип қой сояр, Ет пискенше жат *бөпе* (кк.х.к.). — Халайық, халайық, *бөпеге* Ерназар деп ат қойылды! Ер-на-зар!!! (Т.Қайыпбергенов).

БӨРГЕ ат. Сазан топарына киретуғын балықтың майда түри. Жүресинен отырып *бөргени* қолына алды (Н.Дәуқараев). Ана *бөргени* берман тасла! — деп жолын созды (Н.Дәуқараев).

БӨРЕК ат. Қамырдың ишине мәйек, гөш хәм тағы басқа нәрселер салынып, сууға хәм майға писирилетуғын аұқат, ас, тамақ, тағам. Дастурханда нан-шөрегің, Бадияда яғлы *бөрегің*, Жети жүз түп ақ терегің, Санап көрдим Кулен болыс (Бердақ). — Балам, *бөрек* турғанда гүриш гөжени не қыласаң, — деди хайран болып (К.Мәмбетов).

БӨРЕНЕ ат. Узын жууан ағаш, терек. *Бөренеси* хәм шақалары аңсат зыянланатуғын болады,... (А.Джалменов, П.Карпов).

БӨРИ ат. 1. Жыртқыш, жабайы хайуан, қасқыр. Қасақана бир *бөри* үйдің қапталынан өтип баратыр (кк.х.е.). *Бөри* азығы жолда (кк.х.н.м.). 2. ауыс. Қас, душпан, уры. Аттың урысы, малдың *бөрисі* сенсең, Аттың кунын төлейсең, урының ийеси сен (К.Султанов). Көрсен-билсен атамыздан бер хабар, Пәрли тауда мөкан еткен *бөрилер* («Мәспатша»).

БӨРИБАСАР ат. Шаруа пада малларын, сондай-ақ, үй хайуанларын бөрилерден қорықлайтуғын көкірегі кең, аяқлары қарыулы, күшли ийт.

БӨРИК ат. Хәр қыйлы анлардың терисинен тигилген ерлер бас кийими. Қундыз *бөрик* басында, Қарындасы қасында, Киятыр екен Арыслан («Қырқ қыз»). Жарқынбай иниси бул да қасында, Қундыздан қара *бөрик* басында

(Бердақ). ... басына қамқа *бөрик*, аяғына алтын геуиш мәси кийген бир байбәтше арбасын тоқтатты, ...(ққ.х.е.).

БӨРТИК ат. 1. Бәхәр келип, хауа райының жылыуы менен тереклердің бөртик шығарып көгере баслауы. Жерлер көкледі, ағашлар *бөртик* ашты (А.Бекимбетов). 2. Денедө әсип шығатуғын тери кеселлиги, өсимте, жара. *Бөртиклер* дөслепп кулақтың артына, бет жүзи хәм мойынға, кейин ала пүткил денеге тарқалады (газетадан).

БӨРТИҰ ф. 1. Қызарыу, қысыныу, бозарыу. шертип, түртип, қызара *бөртип*, шығарды қайғылы дәртти, Көрдинлер ме ондай мәртти («Мәспатша»). 2. Денеге майда бөртик шығыу, жара шығыу, бужыр болыу, Халықлардың бет-ауызы қан, Тула бойы искен, *бөрткен* (Ж.Аймурзаев). 3. Жибиу, жумсау, босау. ...табақтағы гүришке ыссы сууды қуйыудан *бөртип* кетти (ққ.х.е.). 4. Көгериу, бүртик шығарыу, өсиу, шығыу. Сөуирдің шамалы есип, жаптың музлары ерип, тереклер *бөртсе де*, сууық кыстың көхәри толық кетип, бәхәр, паслы болып кете қойған жоқ (Ә.Шамуратов).
◇ **Бөртип-бөртип кетиу** — қызарыу, бозарыу, бужырланыу, майда бөртик шығыу. Ғаррының шырайы өзгерип, сууыққа тоңғандай *бөртип-бөртип кетти* (Т.Халмуратов).

БӨРТПЕ I ат. Сөкти майға, сүтке, қантлы сууға салып жибитиуден исленген аұқат, ас-тағам, тамақ.

БӨРТПЕ II кел. Шығыңқы. Пүткил дүнья ең оригинал хәм рационал алты ноқатлы *бөртпе* шрифтлер дизиминин жаратыушысы болған Луи Брайльдың атын үлкен хұрмет хәм миннетдаршылық пенен тилге алады (газетадан).

БӨРТТИРИЛИҰ ф. Бөртиу феиилиниң өзгелик дәрежеси. Хеш те *бөрттирилген* гәплер жоқ бунда (М.Сейтниязов).

БӨРТТИРИҰ ф. 1. Жибитиу, жумсатыу, жумсартыу. ...сөкти қатыққа *бөрттирип* бир зерен етип ишип алды бала (ққ.х.е.). ...үш уақыт бес қосыуыстан арпа *бөрттирип*, суу орнына сүт, пишен орнына беде берип бағатуғын еди (М.Дәрибаев). 2. Улғайтыу, күшейтиу, асырыу. Еситкенин асырып, *бөрттирип* айтыушылар да жоқ емес, ... (К.Султанов).

БӨТЕКЕ ат. Адамлардың, жанлы-жаныуарлардың аўқат сиңиретуғын ағзасы. — Көзиниң асты, қабағының үсти-әм исейин деген өзи, *бөтекеси* аўыратуғын қусайды-аў (М.Нызанов). — Аўырыў *бөтекеңде*. Қуўық *бөтекениң* хызметкери (М.Нызанов). ◇ **Бөтеке бет** — бөтекеге усаған гөшли бет. Көптен алалмайсаң бул сөзден орын, *Бөтеке* бетлисең, бирақ зор мурын (Өтеш).

БӨТЕКЕДЕЙ кел. Бөтеке сыяклы, усас, тәризли, уқсас. Сақал-муртын қырып тасласа, бети *бөтекедей* жас жигит (Ө.Хожаниязов). Эттең, жаңағы *бөтекедей* балама көзи өтеме деп сорым қайнайды (М.Нызанов).

БӨТЕН р. Басқа, өзге, жат, таныс емес, бийтаныс, өзгеше. *Бөтен* адам киргизбеўге буйырып, Бир оңаша жерге өрмек қурады (И.Юсупов). ... бой жазып, таза ҳаўаға шығып қайтыўдан басқа ойымда *бөтен* хеш нәрсе жоқ еди (М.Дәрибаев). — Ол айтқаныңыз *бөтен* емес-аў, Есеке (К.Султанов).

БӨТЕНЛИК ат. Жатлық, өзгелик. ...бизге *бөтенлигиңди* ислеп отырсаң сен, — деди ғарры (кк.х.е.).

БӨТЕНСИЎ р. Жатырқаў, жатсыныў. Сен оны *бөтенсип* жат мухаббатты урлама, дос кәдириң кәстерле! — деп сыбырлағандай сезилди (Ө.Хожаниязов).

БРА (фр. bras — қол) ат. Дийўалда туратуғын кишкене лампа, шыра, светильник.

БРАДИКАРДИЯ (грек. bradys әсте+kardia жүрек) ат. мед. Жүректің әсте, нормадан пәс урыўы, жүрек соғыў ритминин пәсенлеўи.

БРАК (нем. brack — нуқсан, кемшилик, жарамсыз товар) Ислеп шығарыўда жарамсыз деп табылған, мәмлекетлик стандартларға туўры келмейтуғын, сыпатсыз өним; улыўма жарамсыз мийнет, шығынды нәрсе. Брак өним.

БРАКОНЬЕР (фр. braconnier). ат. Нызамсыз аў қылыўшы, браконьерлик пенен шуғылланыўшы адам. Балықшылық әхмийетине ийе тәбийғый көллерден, суў сақлағышлардан *браконьерлер* тәрәпинен нызамсыз балық аўлаў елеге шекем

дауам етип атыр (газетадан). — Шамасы, жауыз *браконьерлердин* аткан оғынан баланыз жараланған ғой (К.Смамутов).

БРАКОНЬЕРЛИК ат. Қабыл етилген тыйым салыуларды бузыу, оларға әмел қылмау. Жабайы хайуанларды, балықтарды қадаған етилген орынларда хәм уақытларда қадаған етилген қураллар менен руқсатсыз аўлау, сондай-ақ, тоғайзарлықтардан нызамсыз пайдаланыу.

БРАНДСПОЙТ (гол. brandspuit — *от өшириу насосы*) ат. От өшириуде, бағманшылықта, кеме хәм паровозларда пайдаланылатуғын суйықлық бүркеуши қурал, әсбап.

БРАСЛЕТ (фр. bracelet < bras — *қол*) ат. Қолға тағылатуғын билезик түри.

БРАСС (фр. brasse < bras — *қол*) ат. спорт. Жүзиудин бир усылы. Еки қол суудан шығарылмай, горизонтал халатта алға хәрекетленип, қол-аяқлар бирдей, симметриялы жүзиу усылы. Жүзип баратырған бақаның хәрекетлерине усайды.

БРАУЗЕР (ингл. — *веб шолыушы*) Бетлерди көриу, веб хұжжетлер, компьютер файллары хәм оның каталогларын, веб қосымшаларын басқарыу, сондай-ақ, басқа да мәселелерди шешиуши әмелий бағдарламалық тәмийинлеу.

БРАУНИНГ ат. (америкалы конструктор Дж. Браунның атынан). Автоматлы пистолет яки пулемёттың бир түри.

БРАХМАН ат. брахман. Әййемги хәм хәзирги Хиндстанда жокары қатлам — жокары каста ўәкили; Ертеде руханийлық ўазыйпасын атқарып, қурбанлық етиу мәресимлерине басшылық қылған.

БРАХМАНИЗМ ат. брахманлық (санск. индуизмдеги үш қудайдың бири — Брахманың атынан). Тәбийғый жанзатларды иләхиялестириуши әййемги хинд дини.

БРЕЗЕНТ (гол. presenning < лат. praesingere — *орау*) ат. Жууан, тығыз етип бөз яки пахтадан исленген, суу өткермейтуғын хәм ширимейтуғын қалың материал. Суу яки қардан сакланыуда арнаулы үст кийимлер, аяқ кийимлер, сондай-ақ, шатыр (палатка), чехолларды ислеп шығарыуда пайдаланылады. ... машинаның *брезентин* әкелип онын

үстине жапты (М.Чимбергенов). Көп шатыр да *брезенттен* қурылған, Ким оқыды, ким отырды, ким жатты (Т.Сейтжанов). ... *брезентлерди* өртке қарсы сұйықлық пенен дәрилениуіне итибар қаратылмақта (газетадан).

БРЕЛОК (фр. breloque) ат. Хәр қыйлы кишкене тутынығ буйымларына (гилт, браслет хәм т.б.) тағылатуғын, қыстырылатуғын зат.

БРЕНД (ингл. brend — *тамға, белги*) ат. **1.** Товар белгиси. Сауда маркасы. Белгили бир компанияның конкурент-леринен айырып туратуғын белгиси. **2.** Ең жақсы, заманагөй, сапалы товар, өним... пайтахтымыздағы «Нөкис-Реммаш» жууапкершилиги шекленген жәмийетине қараслы Кореяның «SAMSUNG» *бренди* астында ислеп шығарылып атырған техника куралларының сапасы хәттеки, сырт ел өнимлери менен бәсекиге шыдамлы десек асыра айтқан болмаймыз (газетадан). Ырасында да, шет елде мың түрли парфюмерия өнимлери ислеп шығарылады хәм олар бүгин ең белгили брендлерге айланып үлгерген (газетадан).

БРИГАДА (фр. brigade) ат. **1.** Бир неше полк, батальон яки дивизионнан хәм арнаулы бөлимлерден, теңиз флотында бир неше түрдеги әскерий кемелерден ибарат әскерий-тактикалық бирлеспе. Танкшылар бригадасы. Бригада командири. Босқа қайтқанымыз жоқ, душпанның танк *бригадасы* жайласқан жер хәққында мағлыұмат алып қайттық (Ө.Айжанов). **2.** Хәр қыйлы кәсип ийелериниң мийнеттин белгили бир түрин биргеликте орынлау ушын дүзилген хәм жұмыс нәтийжеси ушын улыұма жууапкер болған жәмәәт, мийнеткешлер топары. Бригада дүзилиу. Қурылыс бригадасы. Медициналық жәрдем бригадасы. Салы бригадасы. Республикамыз бойынша қыстаулы медициналық жәрдем *бригадалары* 126 болған болса, қосымша 12 бригада иске түсирилди (газетадан). «Тез жәрдем» станциясының бас шыпакери түнги нәубетшиликте турған бес *бригаданың* шыпакерлерин алдына шақырды (М.Нызанов). Салы *бригадасының* атызларында, канал хәм жаплардың бойла-

рында комбайн, автомашина хәм тележкалардың арқайын жол жүриуи ушын усы бөлимнің узақтағы *бригадасынан* бульдозер шақырылды (Т.Нажимов). ◇ **Концерт бригадасы** — бир топар қосық хәм түрли қызық ойындар көрсететуғын шөлкем, уйым. Бир күни Венгрияның аўылында Москвадан келген *концерт бригадасы* бизди қарсы алды (Қ.Айымбетов). **Жаслар бригадасы** — Жаслардан дүзилген шөлкем, уйым. *Жаслар бригадасы* ғажжа-ғаж иске киристи (Т.Қайышбергенов).

БРИГАДИР (нем. brigadier) ат. Өндирис бригада басқарыушысы, басшылық етиуши жууапкер адам. — *Бригадир* соңғы сөзин ныклап қойды (Т.Қайыпбергенов).

БРИГАДИРЛИК Бригадир лауазымында ислеу, бригадир болыу. Бригадирлик қылыу.

БРИЗ (фр. brise) ат. Теңизлер, үлкен көллер хәм дәрьялар бойларында есетуғын жеңил самал.

БРИЛЛИАНТ (фр. brilliant — *жылтырақ*) ат. 1. Қайта исленген хәм форма берилген жылтырақ, қымбат бахалы тас, алмас. 2. Усы қымбат бахалы тастан исленген буйым. Бриллиант қаслы жүзик. Арыслан Мырзаевич бул жана қарғыдан он еки мың манатлық *бриллиант* теңгелерди сытып алды (М.Нызанов).

БРИТТ(ЛАР) ат. Бизиң эрамызға шекемги VIII әсирден бизиң эрамыздың V әсири аралығында жасаған Британияның негизин қураған әйjemги кельт кәуими.

БРИФИНГ (ингл. briefing — *жол-жоба* < brief — *қысқа; қысқаша жуумақ*) ат. Мәмлекетлик басқарыу органы хәм ғалаба хабар кураллары ўәкиллериниң қатнасыўындағы мәмлекетлик мәселе дөгерегиндеги ушырасыу, мәжилис. *Брифингте* Қарақалпақстан Республикасы судларында усы жылдың 6 айы даўамында әмелге асырылған жумыслар бойынша мағлыұматлар берилди (газетадан). Республикалық балалардың социаллық бейимлесиу орайында елимиз хәм Европа Аўқамының «Өзбекстанда айрықша итибар талап ететуғын балалар ушын инклюзив билимлендириу» қоспа

жойбарының атқарылуы шеңберінде ерисилген нәтижелерге бағышланған *брифинг* болып өтті (газетадан).

БРИЧКА (укр. бричка < пол. bryczka, bryka < нем. Birutsche) Украина, Польша хәм басқа да Европа халықларындағы үсти ашық жеңил, тәрт дөңгелекли узын арба.

БРОЙЛЕР (ингл. broiler — *гөшке бағылатуғын шөже* < broil — *отта қууыру*) ат. Тез өсип жетилисетуғын хәм салмағы 1,4-1,6 кг болғанда сойылатуғын гөшли шөже. Бройлер фабрикасы. ... *бройлерлерге* -1.99 жем бирлиги сарпланған (Р.Аяпбергенов).

БРОКЕР (ингл. broker) ат. Товар, валюта, сауда биржаларында келисим, шәртнама дүзиуде ортада дәлдалшылық қылатуғын адам яки фирма.

БРОМ (грек. bromos — *қолаңса, сасық ийис*) Менделеев периодлық системасының VII группасына тийисли, жағымсыз, қолаңса ийисли, қызғыш-қоңыр, суйық химиялық элемент. Медицинада, фотографияда хәм т.б. қолланылады.

БРОНЕАВТОМОБИЛЬ ат. қ. Броневик.

БРОНЕВИК ат. әск. Бронеавтомобиль, полат пенен қапланған әскерий автомобиль. Елеслейди *броневикте* турғаның, Халықты жоллап, жауды аямай урғаның (Т.Сейтжанов).

БРОНЕМАШИНА ат. Полат пенен қапланған әскерий автомобиль, әскерий машина қ. бронеавтомобиль, бронетранспортёр.

БРОНЕНОСЕЦ ат. XIX әсирдин ақыры хәм XX әсирдин басларында пайда болған, полат пенен қапланған үлкен әскерий кеме.

БРОНЕПОЕЗД ат. Полат пенен қапланған әскерий паровоз, поезд.

БРОНЕТРАНСПОРТЁР ат. Моторластырылған оқшылар бөлимлерин хәм аұыр курал-жарақларды тасыуда, разведка ислеринде қолланатуғын полат пенен қапланған әскерий машина.

БРОНЗА (фр. bronze < ф. — *биринж*) ат. 1. Мыстың қалайы, алюминий, кремний, бериллий, қорғасын элементлери менен бирикпеси. Машинасазлық, электротехника хәм т.б. қолланылады. 2. Бронзадан исленген көркем өнер буйымлары. Бронза бюст. Бронза скульптура.

БРОНЗА ДӘҰИРИ ат. Бизиң эрамызға шекемги III-I мың жыллықта, еле темир мәлим болмаған, қурал хәм үй-руузыгершилиқ буйымлары бронзадан жасалған дәуір.

БРОНХ (грек. bronchos — *тамақ; кегирдек, трахея*) ат. Кегирдектиң хауа өтетуғын тармақлары, дем алыу жоллары.

БРОНХИТ ат. мед. Бронхлар, дем алыу жоллары силекей қабатларының исинип ауырынан келип шығатуғын кеселлик..... сууық тийип ауырған баланы тезден емлемесе ол *бронхитқа* айланып кетеди (газетадан).... олар арасында ушырасатуғын өткір респираторлы вируслы инфекция, пневмония, бронхит, сколиоз хәм баска да кеселликлердин түри азайды (газетадан). Ойда жоқ сауаш Бәрзиуди бирден ойландырып таслады. *Бронхити* тутты ма бир тыма жөтелип алды да, қапталына телмирип таслады (Ш. Сейтов).

БРОНХОГРАФИЯ (бронх + грек. grapho — *жазаман*) мед. Трахея хәм бронхларды рентгенографиялық тексеріу усылы.

БРОНХОСКОПИЯ (бронх + грек. skopeo — *көремен, тексеремен*) мед. Трахея хәм бронхларды арнаулы әсбап (бронхоскоп) жәрдеминде көріп тексеріу усылы.

БРОНЬ I (нем. brünja — *сауыт, қаппама*) Әскерий машиналардың оқ өтпейтуғын қалың полат қаппамасы.

БРОНЬ II (нем.) Арнаулы ажыратылған яки артық-машлық хуқық беретуғын хужжет. Бундай баслықларды «*бронь*» менен алып қалып атты (Ш.Сейтов). Ол ертең ушаман деген күни кешкурун саат төрттен баслап, ақырына дейин усы «Горизонт» ресторанын *бронь* етти (М.Нызанов).

БРОШЮРА (фр. Brochure < brocher — *тигиу*) ат. Көлеми кишкене, үш баспа табақтан үлкен болмаған кишкене китапша. Бригадир қолындағы *брошюрасын* қалтасына салды да атызға қарай кетти (Ө.Айжанов).

БРУС (р. < ески «бреснути» фл. — қырыу, өткірлеу; қырып артыу) ат. 1. тех. Төрт қырлы ямаса басқа бир формадағы узын металл яки ағаш арғыт.... қурылыс майданшасына көп *бруслар* да келип қалды, ...(газетадан). 2. спорт. Төрт үстинге горизонтал халда бекитилген ағаш көринисиндеги гимнастикалық снаряд.

БРУСЧАТКА ат. Жолға төселетуғын, бирдей формадағы, тегис хәм төрт мүйешли брусок, плита. Тау жыныслары, таслар хәм басқа да қатты материаллардан таярланып, тийкарынан пиядаларға арналған жол қапламасы. Музей этирапына абаданластыруу жумысларына 2.2 млрд. сұм ажыратылып, соқпақларға *брусчаткалар* төселди (газетадан). Хәр бир мақбараның алдына босағаға дейин ренди *брусчаткалар* төселген (М.Нызанов).

БРУТТО (итал. brutto — қонал; сап емес) 1. Товар ыдысы, пакетиниң орамы менен биргеликтеги ауырлығы. 2. Сарыплаған қәрежетлердин шегирилмеген, қайтарылмаған улыўма, жалпы дәраматы.

БРУЦЕЛЛЕЗ (бруцелла микробын тапқан англис врачы Д. Брюс (Вгисе) атынан). мед. Адамның және хайуанлардың өткір инфекциялы аллергиялық кеселлиги болып, адамға ауырыу хайуанның сүти, гөши, қаны арқалы жуғады. Қалтырап, қақсап, сырқырап ауыратуғын ауырыу, кеселлик. Хәзирги күнлери *бруцеллез* ауырыулары күшейди, ...(газетадан).

БРЫНЗА (рум. brinza — сыр) ат. Тийкарынан қой сүтинен, сондай-ақ, сыйыр, ешки сүтинен ямаса олардың араласпасынан таярланатуғын сыр, иримшик. ...: шөжелер ушын ең жуғымлы аұқат *брынза* болып есапланады (газетадан).

БУБЛИК ат. (укр. буба — исик, бүртик) Ортасы тесик кишкене нан өними.

БУҒА ат. 1. Ири еркек мал.... тайпақ бас тарғыл *буға* қой қораның бүйирин жарып кеткен екен (К.Смамутов). 2. Балықтың бир түри, гүжирейген түри. Суы тасып болса ойын, Ақ балықтың көрип тойын, Онлап, жүзлеп *буға*

мойын, Сол аўынан алған екен (Бердақ). ◇ **Саранаў буга** – саранаўдың туқымы, ири хасылландырыў бугасы. Қыздың алдынан кескеслеп *саранаў буга* шықты (Ө.Айжанов). **Алабуга** – балықтың бир түри, ала түри. Жуўанып кетти тыррайып, *Ала бугасындай* көлдің (А.Дабылов).

БУҒАДАЙ кел. Буга сыяқлы, усаған, усас, уқсас, тәризли. Желкесин гүжирейтип, сүзетуғын *бугадай* шекелеп қарады (К.Султанов). ... сүзетуғын *бугадай* шекинисип турды (Н.Бөрекешов). Жөн билмеген *бугадай*, Мурынынды жыйырдың (Қырқ қыз).

БУҒАҚ ат. Адамның хәм хайуанлардың алқымының салбыраған жери, ийектиң төмени. Қозының бир тилим куйрығының жарасып туратуғын *бугағы* киширейейин деген (Ж.Аймурзаев). Бир уртлам ишкен суўлары, Тамағынан өткенде, *Бугағына* жеткенде, Мысал теңге янлы, Елдирелдир етип көринген («Алпамыс»).

БУҒАҚЛЫ кел. Бугағы үлкен, салбыраған бугақ, үлкен бугақ. Кара қаслы, ақ қабақлы, Түлки баўыр, ақ тамақлы, Салынған семиз *бугақлы* (А.Дабылов).

БУҒАЛАТЫҰ ф. Бугаға келген сыйырға буганы жиберіу, қашырыу. Сыйырларды өз уақтында *бугалатып* болды, ... (Ж.Сейтназаров).

БУҒАН ал. Басқа бир адам ямаса басқа бир нәрсеге қаратылып айтылады. Қаланың бас көтерген уламалары, байлары *буган* жақсы бақалар беристи (Ө.Шамуратов).. *Буган* да шекленбей пүткіл дүньяны аралап шығып, әлемди гезген екен дейсең (Ө.Хожаниязов). *Буган* Шыныбийке түсинбей, жалт қарады (Ж.Аймурзаев).

БУҒАҰ ат. 1. Кисен, шынжыр. Қолындағы тәсписин, Ол мойнына салғанда, *Бугау* мекен дегенсең («Коблан»). 2. аўыс. Зулымлық, аўырманлық, езиушилиқ, қаттылық, мийримсизлик. ... хаял-қызлар ол заманда көп азап-ақыретлерди көрсе де, дин *бугауында* уялшақлыққа салып көп аса жанына батқанлары болмаса, көрген азаптарының көбин сыртқа шығарып айтпайтуғын еди (Қ.Ирманов). ◇ **Бугау салыу** – кисенлеу, шынжырлау, жүенлеу бәнт етиу. Күш қосып сонда қалмақлар, Мойнына *бугау салады* («Қырқ қыз»).

БУҒАҰЛАҰ ф. Кисенлеу, шынжырлау, бәнтлеу, тасқылыу, жүенлеу, байлау. Мине, усындай еркінлікке душпан халықты *буғаулап* қойыуға урынып атырғанын да айтады (Г.Есемуратов).

БУҒАҰЛЫ ф. Буғау салынған, бәнт етилген, жүенленген, кисенленген, шынжырланған. ... енди бурынғы *буғаұлы* халықты еркінлікке шығарды (Қ.Ирманов).

БУҒАША ат. Буғаның кишкене түри, кишкене буға. ... бүгиннен баслап мына *буғашаларды* да өріске қосып жиберіу керек, — деди ферма баслық шопанға (Ж.Сейтназаров).

БУҒЫҰ ф. 1. Еңкейіу, ийилиу, букқышлау. Ол қалың көк өсимликтің арасы менен *буғып* жүреді (Ж.Аймурзаев). Әлмурат қаймығып *буғып* қалды (К.Султанов). 2. Қорқыу, жасырыныу, қорқын буғып қалыу, жасырынып қалыу. Ол желкесине ауыр жүк түскендей кем-кемнен жерге қарай *буға берді* (А.Бекимбетов).

БУДДИЗМ ат. Бизің эрамызға шекемгі VI әсирдің ақырларында Ҳиндстанда пайда болған хәм Ҳиндстан, Қытай, Япония, Бирма хәм басқа да шығыс мәмлекетлерінде кең тарқалған динлердің бири.

БУДДИСТ ат. Будда динине сыйыныушы.

БУДИЛЬНИК (р. будить — *оятыу* фейилинен) ат. Белгилеп қойылған уақытта шырылдап, дауыс шығарып, уақытты билдиретуғын саат.

БУДКА (еск. рус. < буда — *қамыс үй, ылашық*) ат.

1. Қарауыллар, милициялар хәм басқа да қорықлау ушын арнаулы исленген кишкене үй; кишкене қарауылхана. 2. Сауда-сатық хәм басқа да мақсетлер ушын қурылған кишкене бастырма, дүканша. 3. Суфлёр будкасы. Сахнада арнаулы үскенеленген хәм суфлёр отыратуғын шуқыр жай. Баратыр едим түнде сол бетке кетип, Жолдың бойындағы *будкадан* өтип (Ш.Артық). Едиге *будкаға* кирмеди. Столбаға сүйенип турыуы менен ойланып қалды (Ш.Айтматов).

БУДЫР будыр-будыр кел. Ойлы-бәлентли, тегис емес жер. Арбалар жолдың *будыр-будыр* жерлеринен де өтиуге шамаласты, ... (Қ.Айымбетов).

БУЖЫР бужыр-бужыр кел. 1. Бир нәрсенің сыртқы көринисинің тегис емеслигі, гедир-будыр, ойлы-бәлентли болыуы. Күндиз кумды аралап қой бағып, түнде тас дастанып, таудың *бужыр-бужыр* тасының үстінде жатаман (қк.х.е.). 2. Шешек ауырыуынан қалған дақ, белги, қотыр, бужыр-бужыр таңба. *Бужыр-бужыр* көзі қысық, Қалғып басы, төмен түсип (Ш.Артық). **Бужыр бет** — а) Жас өспиримлердің бетине шығатуғын угри себепли беттің тегис болмауы. б) айырым адамлардың бетинің тәбийғый жақтан тегис болмай, бужыр болыуы. Асқарбайдың шым қара *бужыр бетинен* тер жылтырады (Ш.Сейтов).

БУЖЫРЛАҰ ф. Қотырлау, қотырашлау. Хаялдың бети *бужырлау* екен, — деди Жаббақлардың биреуі (Б.Кербабаев).

БУЗАҚЫ кел. Араға сөз салыушы, бузықлық етиуші, харамы, бузыушы. Хә, *бузақы*, мениң несийе-карамды өндирмей, кумарға берип келдің бе? (Қ.Аралбаев). Жети түнде не қылып жүрсен *бузақы* ... (Ө.Хожаниязов). — Нағыз харамы, *бузақы* адам екен (А.Бекимбетов).

БУЗАҚЫЛЫҚ ат. Араға сөз салыу, от таслау, бузықлық, харамылық. Түр-түси әжийнеге қусаған молланың ислеитуғын кәсиби әзелден-ақ *бузақылық* еди (А.Бекимбетов).

БУЗАҚЫШЫЛЫҚ ат. Бузыушылық, харамшылық. Мен «шын» достымның *бузақышылығына* ерип хұжданымнан, адамгершилигимнен, ағайин-тууысқанымнан айырылдым (А.Бекимбетов).

БУЗАҰ ат. Сыйырдың жас баласы, төли. Алдында аяғы қатпаған *бузауы* жыйырылып жатыр (Ө.Айжанов). Сыйыр менен *бузау* екеуі бир жерде байлаулы тур (Т.Қайып-бергенов). *Бузау*, баспақ танаға, Бизлер тири турғанда, Ким суғады ағажан, Харам қолын жағаға (Бердақ). ◇ **Бузау тилли қамшы** — ишине өзек салынып төрт қырлы етип өрилген қамшы. *Бузау тилли қамшысын*, Алды бай қолына («Мәспатша»). Құлтай баба қосынан шығып қарап тұрса, ер жүүени арқасында, кундыз соппас басында, жау қуралы белінде, *бузау тилли қамшы* дәстинде, кеули тасып қалласлап,

манлайдан тери тамшылап киятырған баланы көрди («Алпамыс»).

БУЗАҰБАС ат. Қоңыздан гөри узынлау, күндиз жер астында болып, түнде ушып шығатуғын жәнлик. Хәр жер, хәр жерде шырылдаған *бузаұбастың*, жылқышы менен байыулынын, анда-санда мәңиреген мал дауыслары еситиледи (Ө.Хожаниязов). Мысалы кумырсқа, *бузаұбас* сүйреген яңлы болып, батырды зинданға жықты («Алпамыс»).

БУЗАҰЛАҰ ф. 1. Сыйырдың бузау тууыуы, балалауы, төллеуі. Мениң қолымдағы 8 сыйырдың жетеуі ғана *бузаұлады* (Ж.Сейтназаров). Сыйырлардың аман *бузаұлауы* ушын барлық мүмкиншиликлерди болдырып, қадағалап күтиу исин тутас алып барыу керек (Ж.Сейтназаров). 2. аұыс. Жердің жақсы өним бериуі, көп дән, зүрәәт бериуі, көп өнимли болыуы. Бозлардың *бузаұлап*, ортаң толысып, Исин рауаж алып баратыр, Қоңырат (И.Юсупов). «Боз *бузаұлар*» дегендей, өним берер жер екен (Б.Қайыпназаров).

БУЗАҰЛЫ кел. Бузауы бар ана сыйыр, сауын сыйыр. —Ағайин-тууғанлардың қолында үш-төрт жанлық бар, бир *бузаұлы* сыйыр бар, соларды сатыстырсам, басқа не? — деди әкем шын кеули менен (Ө.Хожаниязов). «Бурынғыны айтпайман, тек еки *бузаұлы* сыйыр, бес кийим тап та ала ғой», — дейди (Т.Қайыпберғенов).

БУЗАҰХАНА ат. Бузау байлайтуғын, қамап қоятуғын орын, жай. Мен оған хәрдайым кам гөш, кант берип тураман, —деп Султан *бузаұхананың* дәрұазасына келип тоқтады (А.Бекимбетов). — Ана *бузаұхана* соққан бес-алты гарбель тахтанның документи бар ма еди? (М.Нызанов).

БУЗАҰШЫ ат. Бузау бағыушы, тәрбиялаушы адам, киси. Фермадағы бузаұлар ушын айырым *бузаұшы да* таярланып қойылды, ... (Ж.Сейтназаров).

БУЗБАҰ ф. 1. Шатақ шығармау, бүлдирмеу. Садулла бул уақытта шертек астында бурынғыша отырысын *бузбай* биймәлел тарқасты (А.Бекимбетов). 2. Кәддин бузбау, кәддин сақлау, өзгермеу. Сонда да мен айтсам шынын, Қызығы бул ялғаншынын, Көппе деймен,... — деди ғарры, Кәддин

тиклеп, *бузбай* сынын (И.Юсупов). 3. Бөлмеу, оятпау, бөлип тасламау. Ханымның уйқысын *бузба* жолаушы, Келерсең күн шығып таңлар атқанда («Қырк қыз»). 4. Сөзінде турыу, айтылған исти, уәдени орынлау. Жигитлерін ушын рахмет, бірақ өзлеріңіз қабыл еткен шешімді хұрметлеп, оны *бузбауға* хәрекет етиң (М.Нызанов).

БУЗҒЫНШЫЛЫҚ ат. Тыныш-татыу жасап атырған халық арасына кирип өзлерінің бузғыншы идеяларын тарқатыушы жауыз, харам нийетли күшлер. ... дұньяның айырым еллерінде жүз берип атырған *бузғыншылық* хәрекетлерден, кеңпейил және мийнеткеш халқымыздың тыныш-татыу турмысын, перзентлеримиздің бахытлы келешегін көре алмайтуғын жауыз күшлерден сақлауға өз үлесимизді қосыу бәршемиздің әдиули миннетиміз болып табылады (газетадан).

БУЗДЫРЫУ ф. 1. Кулаттырыу, жықтырыу. Гөне жайларды *буздырып*, бийик жайлар салынды, ...(газетадан). Жайдың төрт бөлмесін *буздырып*, орнын асфальтлатып жиберді (М.Нызанов). 2. Тосық болыу, иркий. Қызылкөктің Әмиудәрьяның ағысындай ағып киятырған жорғасын қалың тоғайлық ерксіз *буздырды* (М.Дәрибаев).

БУЗЫҚ кел. 1. Жаман, харам нийетли. Гөп болар ма еки еллер урысса, Ашықлықтан түспесін *бузық* араға («Қырк қыз»). Ол *бузық* адам еді (газетадан). 2. Тәртипсиз, минези жаман, дүзелмейтуғын. Алғөрез, жесирді қайтарып, *бузық* тентегін жөнге салып, жүенлейді! (К.Султанов). 3. Сынық, бузылған, сынған. ... *бузық* тракторлардың хәммесін бир жерде ремонтлау керек, — деді инженер совхоз директорына (газетадан). Жарамсыз, иске аспайтуғын *Бузық* телефонларды тез күнде онлау кереклигін ескертті (газетадан). ◇ **Бузық басы** — бузық нәрселерді баслаушы, басқарыушы, себеп болыушы, себепкер. Сіз *бузық басы* болыпсыз, заман усындай басшысы жоқ елден азады (К.Султанов). Лекин Есенгелді деген бурынғы бийдің сөзине ерип, *бузық басы* болды (К.Султанов).

БУЗЫҚЛЫҚ ат. Зулымлық, жауызлық, харамылық. Жайылмаған журтка залым кийеси, Үмитсиз *бузықлық* иси бар екен (Омар). Олардың жүрген жигитлери *бузықлықты* қылып жүрди (Қ.Ирманов). Баспашы болып ел талап *бузықлық* қылып жүргени болмаса, шаймалықты қойып кеңес ишине белгисиз кирген (газетадан). ◇ **Бузық нийет** — жаман тилек, жаманлық етиуіши, харамылық. Айсәнемди ақ көкирек десем *бузық нийет* екен (Ж.Аймурзаев).

БУЗЫҚШЫЛЫҚ ат. 1. Араға сөз салыушылық, биреуді биреуге қарсы қойыу, урыстырыу ислери менен шуғылланыушылық хәм т.б. Сондай болса *бузықшылық* етпесин! (А.Бекимбетов). ...ис жүзинде түрли харамы *бузықшылықлар* ислейтуғын дүмше моллаларды, хожа-суұпыларды ашшы өткір тил менен өлтире критикалады (Қ.Айымбетов). 2. Жеңил минезли хаял-қызлардың жынысый қатнас арқалы пул табыуы. Адам саудасы ... инсанларды ауыр шараятларда мийнет етиуге, куллық, мәжбүрий донорлыққа, қызларды *бузықшылыққа* мәжбүрлеу хәм басқа да мақсетлерде пайдаланыу сыяқлы жеркенишли көринислери менен белгили (газетадан).

БУЗЫЛЫСЫҰ ф. Айныу, өзгериу. Хауа райы да *бузылысып* тур (Ш.Айтматов). — Бул неге тамыры *бузылысты*. Көрсең-о, келин! — деди (К.Султанов). Ол ара-тура *бузылысып* хәр муқамға дөнеди: гейде нурсыз көзи алдындағы дийуалға тигилип суткалар бойы үнсизлик шөгеди, гейде хәдден асқан тынбай сөйлеу беретугын сөйлемшек қәддине келеди (М.Шолохов).

БУЗЫЛЫҰ ф. 1. Қулау, қыйрау. сыныу. ... *бузылған*, сынған мүлкиңизге бир-еки гүәалардың қатнасы менен акт дүзип бизге әкелин! — деп капитан трубканы қойды да кабинеттен шықты (А.Бекимбетов). ...трактордан басқа ауыл хожалық машиналарының *бузылған* жерлерин дүзете алатуғын темирши баланы көрсетеди (Г.Есемуратов). 2. Бүлиниу, уайран болыу. Усталы ел дүзелер, Қассаплы ел *бузылар* (ққ.х.е.). Шаңарағым *бузылды*, тарап кетти (А.Бекимбетов). 3. Өзгериу, айныу. Түн ортасында түннин

райы кәпелимде *бузылды* (К.Султанов). Нардек болып сөз билдиніз, Қызыл көріп *бузылдыңыз* (Өтеш). ◇ **Бузылып-дүзелиу** — бир нәрсенің бузылыуы хәм онланыуы, жақсарыуы, сазланыуы. Урыс уақтында бул кемпирдің үсті думан, қара түтин, күнде *бузылып-дүзелип* туратуғын еди (Қ.Айымбетов). **Кеуіл бузылыу** — өзгериу, айныу, жибисиу, жууасыу, ыдырау, жыламсырау, өзін услап тура алмау. Ата дедің пүткіл *кеуілім бузылды*, Кәбап болды, жанды бауырым езилди («Мәспатша»). ...гөне патлақты, гөне дәртти айтып өкпелесип, қаяқтағылар ойға түсіп *кеуілі бузылып* жылап отырғанлар да табылады (Қ.Айымбетов). **Турмыстан бузылыу** — адамгершиликтен, бала-шағадан, шаңарақтан айырылыу. Оразбай Нурбаевтың *турмыстан бузылып*, өз хаялын қуып жибергени тууралы тексеріу жуумағын хабарлады (А.Бекимбетов). **Уясы бузылыу** — ордасы уайран болыу. Хәррелер ушыұбан пәрүана болур, Уясы *бузылып* палдан айрылса (Әжинияз). **Топары бузылыу** — таралыу, дағыу, дағысыу, тарап кетиу. Атлылар тобы *бузылып*, толқынласыуға қарады (Т.Қайыпбергенов). **Түси бузылыу** — өзгериу, кубылыу, айныу. *Түсинің бузылғанын* көріп, Өтемурат оннан сайын шаншыуына тийди (К.Султанов). **Күннің, хауаның бузылыуы** — булт басып хауаның өзгериуі, дауыл болыуы, жауын жауыуы. Бираздан кейін күн *бузылып* жауын да жауды (А.Бекимбетов). **Азық-ауқаттың бузылыуы** — Азық-ауқаттың ийисленип, жеуге жарамсыз ауқалға келиуі.... қутының ишіндегі қалдық ет пенен балықтың ийисинен үйдің хауасы *бузылып та* кетти (Қ.Айымбетов).

БУЗЫҒУ ф. 1. Құлатыу, сындырыу, қыйратыу, бұлдириу, жығыу. *Бузды* гөне камыс қосын, Мәканлап көлдің жағасын. Тоқыған барлық шыптасын, Сол қосына тутқан екен (Бердак). Парахатшылық ушын гүрес, Бөгетлерди өтер *бузып* (И.Юсупов). Тапсырманьң қысқаша мазмуны шегараны *бузып* өтежақ, ... (Ә.Шамуратов). 2. Бұлдириу, уайран етиу. Тауды, тасты суу *бузар*, адамзатты сөз *бузар* (қ.х.н.). Зәхәрли кастыян қара жыланның, Ордаларын *бузып* уайран етермен (Омар). 3. Өзгериу, айныу, айнытыу, өзгертиу. Үйдегі есапты

базардағы нырқ *бузaды* (ққ.х.н.). ... кеуилди азғырыўға, *бузыўға* умтылып қашанға шекем жүрер екенсең, ... (Ә.Шамуратов). Атаңның, «қуда атын» айтысып оқыған ақ пәтиясын *бузды* (К.Султанов). **Түсин бузыў** — өзгертиў, құбылтыў. Жаңағы хаял қаны қызып, Шыр-пыр болды *түсин бузып* (Ш. Артық). **Ұәдесин бузыў** — ықрарын өзгертиў, айнытыў. Ғайры дин адамлары алдында *ұәдени бузыў* исламның дийўалына күйе жағыў, балам (Т.Қайыпбергенов). **Турмысын бузыў** — хожалығын *бузыў*, бала-шағасынан айырыў, хаялы менен ажырасыў. Оразбайдың гүлдей *турмысын буздым* (А.Бекимбетов). **Кеўилин бузыў** — ыдыраў, жылаў. Уста кеўилин *бузып* бозлап жылады, Ишине от тийип баўыры жанады (А.Дабылов). **Топ бузыў** — шокты таратыў, тарқатыў. Ар-намысқа қызарсаң ба? Жаўдың *тобын бузарсаң ба?* (А.Дабылов). **Мереке бузыў** — шатақ шығарыў, бұлдириў. Сонлықтан олар бир-бирин аңлып, *мереке бузыўына* жол қоймады (Т.Қайыпбергенов). **Уйқысын бузыў** — уйқыда жатырған адамның мазасын алыў, оятыў. Кеше қуптаннан бери жерди кара думанға орап, түнерип турған түн таң самалы *уйқысын бузғандай* кара шымылдығын жыйнап, батысқа карай тутас көшип баратыр (К.Султанов). **Ел дәстүрин бузыў** — үрп-әдетке мойынсынбаў, бағынбаў, шатақ шығарыў, ұайран етиў. Жесирин алып бассынғанына Халмурат хәм, *ел дәстүрин бузғанына* биз хәм қапамыз (К.Султанов). **Қағыйдаларын бузыў** — режимди сакламаў, надурислық етиў. Ал, көше хәрекетиниң *қағыйдаларын бузыў* — бул барып турған тәртипсизлик (гизетадан). **Бузып-жарыў** — айырыў, бөлиў. Тепти жаўшылар есикти, *бузып-жарып* кирер болды (Бердақ). **Шегараны бузыў** — *бузыўға* бейимлесиў, қайымласыў, қолайласыў, ойлаў. Шегараны *бузажақ* болған 23 жансыздың 14и тирилей усланып, 9ы өлтирилгени, тапсырманьы орынланғаны хаққында бизлерди қутлықлады (Ә.Шамуратов).

БУЗЫЎШЫ ат. Сындырыўшы, бұлдириўши, қыйратыўшы, ұайран етиўши. Молла намаз қаза етти, Шан

алдынан жүріп өтті, Әдепсизлік етип кетті, Ол *бузыушы* болған екен (Бердақ).

БУЗЫҰШЫЛЫҚ ат. 1. Бұлдириушилиқ, қыйратыушылық, ұайран етиушилиқ.... дәслепки жыллары халық арасында *бузыушылық* хәрекетлер менен шуғылланыушылар да болды (газетадан). 2. Нызамға, тәртипке бойсынбай қарсы хәрекет етиушилиқ. Гөрине кууанаман ба, көретуғын гилең адамды тиришиликтен түңилдиретуғын *бузыушылық* хайуаншылық! (Ш.Сейтов).

БУЙДА ат. 1. Түйениң мурнынан тесип өткизилген ямаса мурынлыққа байланған жип. *Буйдасынан* тартпасан көпирден түйе өтпейди («Қырк қыз»). Шылбыр емес *буйдаң* ауыр, Куртлар жеген қатпа бауыр, Өзиң арық арқаң жауыр, Тууғанынды билермисең (Күнхожа). Хәзир де мурнынан *буйда* тағылып, Хәзир өркешинен сызылды сызық (Ж.Аймурзаев). 2. ауыс. Турмыстың бир жаққа жетелеуи, апарыуы, соғыуы. Турмыс қай жаққа *буйдасынан* тартса, ол сонда өңкенлеп кете берди (Ғ.Сейтназаров).

БУЙДАЛАҰ ф. Түйениң мурынлығына жип тағыу, байлау....тийисли түйени *буйдалап* болып, ғарры жетелей баслады (газетадан).

БУЙДАЛЫ кел. Мурынлығына жип тағылған, буйда байланған түйе. ...ғарры *буйдалы* түйени өз алдына бөлек байлады (газетадан).

БУЙРА кел. 1. Шыйратылған, буратылған, шырматылған шаш. Басындағы сур түсли кепкасы *буйра* шашын жасырып тур (Қ.Айымбетов). Фатима буған үндемеді, тек сары *буйра* шашлы адам басын шайқады (М.Кәрім). 2. Көгис тартқан түс, түр. Қалтасынан темекі алып тутандырды да көк *буйра* түгинди бир-еки рет кумарланып симирип жиберип, қыр мурнынан қайта шығарды да «ауа-дә» деди қылығына гүрсинип (К.Смамутов). **Буйра сақал** — шыйратылып көгис тартқан сақал, Дөңгеленип ғаулап өскен қара *буйра сақалы*, ... басындағы шашына тутасқан, ... (К.Смамутов). **Буйра толқын** — көгис тартып ийретілген толқын. Көриппедин

Мәделинің жағасын, Ийрим тартқан *буйра* толқын шабысын (К.Султанов). **Буйра өркеш** — түйенің шыйратылған өркеши. Ақ сақаллы Аралым, *Буйра өркеш* толқының, Гүниренген сырлы үнің (К.Султанов).

БУЙРАЛАНЫҢ буйралау фейилинің өзлик дәрежеси. *Буйраланған* жантақ, соралар, Шырматылып оған оралар (Т.Жумамуратов).

БУЙРАЛАТЫҢ буйралау фейилинің өзгелик дәрежеси. — Шашын *буйралатқан* қызғыш? (М.Нызанов).

БУЙРАЛАҢ ф. 1. Шыйрақлау, буйраға усаслау, буйра сыяқлы. ... *буйралау* жүни бар бузауына кеуили кеткен Перигүл әкесине кууана жууырып келди (Ө.Айжанов). 2. Буйра етип ислеу, жасау. ... *буйралап* қойған қара шашын қолы менен бир сыйпап қойды бала (А.Бегимов).

БУЙРЫҚ ат. 1. Шөлкем, кәрхана, мәкеме, әскерий бөлим хәм т.б. баслығының өз қарамағындағы шөлкем, кәрхана, мәкеме бойынша шығаратуғын рәсмий бийлиги, хәмири хәм сондай бийлик тексти жазылған қағаз; рәсмий хұжжет. Директор буйрығы. Жумысқа алыу хакқында буйрық. Жумыстан босатыу хакқында буйрық. Буйрықты рәсмий-лестириу. Буйрыққа қол қойыу. Буйрықты көринерли жерге қыстырып қойыу. — Хәзир директор болғаныңыз хакқында *буйрықты* аласыз (М.Нызанов). Деканатта институттан шығарылғаны тууралы *буйрық* еле қыстырыулы турған шығар (О.Әбдирахманов). 2. Ауызеки яки жазба тапсырма, хәмир, жарлық, пәрман. Байдан *буйрық* алған соң, Қойларын айдап бийшара, Шағыр таудан өтеди («Қырқ қыз»). Қәхәрли келген патша буған да кемпиринди өлтир деп *буйрық* етеди (кқ.х.е.).

Буйрық мейили. Буйрық мейил сөйлесиуши тәрөпинен басқа биреуге қаратылған буйырыу, хәмир етиу, талап етиу, шақырық т.б. мәнилердеги ис-хәрекетти билдиреди. Буйрық мейилдің биринши бетинің көплиги —(а) йық/ -(е) йик формасына ийе (х.к.ә.т.).

БУЙРЫҚПАЗЛЫҚ. Болар-болмас, орынлы-орынсыз буйрық бере бериу, хәмме исти тек буйрық бериу жолы менен алып барыу.

БУЙЫҒЫҰ ф. Уйқысырау, уйқы тартыу, уйқыға берилиу, мүлгиу. Сүйенип нәхән көпшикке, Басын тығып *буйығын* («Қырк қыз»). Ал, артында жанбаслаған жас жигит, *Буйығады* әлле тоңып мүлгийди (И.Юсупов). Соның арасында *буйығын* кетти (Ө.Хожаниязов).

БУЙЫМ ат. Зат, мүлик, нәрсе дүнья, нәрсе қара, уәж. Үстинде жақсы кийим жоқ, Ол бийшарада *буйым* жоқ (Өтеш). Хәмме орналасып отырды да, олар кабинеттеги отырған адамларды, *буйымларды* ақырын көзден өткерди (Т.Нәжимов).

◇ **Буйым емес** — хеш нәрсе емес, гәп емес, жыр емес. Дау жоқ, оннан хеш ғам шекпен, сынған сүбе қабырғасы ма? ... хәзир бизге ол *буйым емес*, тез питип кетеди (Ө.Хожаниязов).

Бахалы буйым — қунлы зат, мүлик, нәрсе, уәж, дүнья, нәрсе-қара. Күн көриси төмен аұхал қыйында, Үйінде жоқ бир *бахалы буйымда* (С.Нурымбетов).

БУЙЫНТЫҚ ат. 1. Жасырын, купыя, сырлы, астыртын. ... көп нәрселерди ойында *буйынтық* сақлап, үй ишлерине айтпастан жүр екен ол (Қ.Айымбетов). 2. ауыс, Кууыс, қолтық. Аяқты көсип, *буйынтыққа* карап отырыш, Палауға кайқайып тоя берди («Алпамыс»). 3. ауыс. Айбынбау, тартынбау, қорықпау. Шаңқай түсте атасына барып болған хәдийсени *буйынтықламастан* анық баянлайды (кк.х.е.).

БУЙЫНТЫҚЛАҰ ф. Жасырыу, купыялау, кымтау, кыпсырыу. ...кемпир болса үйде не болса соны *буйынтықлап* жүрер еди, ... (Қ.Айымбетов). ...*буйынтықлап* жүрген азғана бир нәрселерим бар еди, — деп ғарры кемпирине берди (газетадан).

БУЙЫРМАҰ буйырыу фейилинің болымсыз формасы. Лекин, басыуға жазлық егиу Төлегенге де, Мәтекке де *буйырмады* (Ш.Сейтов).

БУЙЫРСЫН буйыр фейилинің буйрық мейил формасы. — Тапқаның тойға *буйырсын*, рәхәтине жумса! — Рахмет, айтқаның келгей! (Ә.Атажанов).

БУЙЫРТПА ат. Бир нәрсе ислеп бериу, таярлау хаққындағы тапсырма, талап. Буйыртпа бериу. Буйыртпа-

ларды қабыл қылыў. Мәмлекет *буйыртпасы* тамамланғаннан соң, товар ресурсларын орайласқан тәртіпте бөлистириўге жуўапкер болған бурынғы тәмийнат шөлкемлери де тамамланады (Өзбекстан тарийхы). ... улыўма *буйыртпа* дизимин қелиплестириў системасының жағдайы (газетадан).

БУЙЫРТПАШЫ ат. Буйыртпа бериўши шөлкем, кәрхана, мәкеме. *Буйыртпашы*: Өзбекстан Республикасы Суў хожалығы министрлиги жанындағы «Қарақалпақстан суў қурылыс инвест» МУК (газетадан). ... билимлендириў хәм басқа да мәкемелери тәрөпинен әмелге асырылатуғын мәмлекетлик-техникалық бағдарламалардың хәм жойбарлардың бирден-бир *буйыртпашысы* етип белгиленсин (газетадан).

БУЙЫРТЫҰ ф. буйырыў феиилинин өзлик дәрежеси. Бир нәрсе ислеп бериў, таярлаў хәкқиндағы тапсырма, талап, буйыртпа бериў. Баяғы устаға *буйыртқан* үй питкен екен (К.Султанов). Дүканшыларының түсликке шығып атырғанын сезген ол чайханаға келип, бир чайник чай, бир ләкки палаў буйыртты (Ш.Сейтов).

БУЙЫРЫҰ ф. 1. Буйрық етиў, тапсырма бериў, хәмир етиў, жарлық қылыў. Сени өлим жазасына *буйыраман*, айт расынды, — деп жекиринипти патша (Қ.Айымбетов). Кейин машинасын колхозға қайтарып жибериўге *буйырды* (А.Бекимбетов). Хызмет *буйырсаң* хош әжеп, Анам сенде ықтыярым (А.Дабылов). 2. Бир нәрсеге гез келиў, несийп етиў, пайдаға ийе болыў. Быйыл таўыққа шоңқайма деген қырғын тийди, соннан қалған тек жалғыз таўық еди, буның да сорпасы саған *буйырған* екен (Ө.Хожаниязов). Сөйтип турады да, әй мейли, сирә маған *буйырғаны* усы жигит шығар (ққ.х.е.). *Буйырса* елдің топырағы, Алыста болса қалмағы (Омар).

БУЙЫРЫҰШЫ ат. Хәмир етиўши, жарлық қылыўшы, буйрық етиўши. ...ол заманлары халыққа *буйырыўшылар* да көп болды (газетадан).

БУКЛЕТ (ингл. booklet — *китапша*) Күнделикли емес баспа түрі болып, кең жәмийетшиликке түсиникли, қолайлы болыуы ушын аңсат ашылатуғын (түпленбеген, папкада емес), бүгилип, жыйналған түріндеги басылым. Көрсеткиш, мағлыұматнама, сондай-ақ, рекламалық характерге ийе болған басылым түрі... «Суудан абайлы болың!» *буклетлерин* таркатып, итибарсыз шомылыудың кери тәсирлери хаккында түсиниклер берип, үгит-нәсият жумысларын алып бармақта (газетадан). ... көплеп ушырасыулар, дөңгелек стол сәубетлери хәм семинар-тренинглер өткерилип, халыққа 5572 дана *буклетлер* таркатылды (газетадан).

БУКСИР (нем. bugsieger — *тартыушы кеме, арқан*)

1. Баска кеме, баржа хәм т.б. тартып алып барыушы арнаулы кеме. 2. Тартыу ушын қолланатуғын арнаулы полат арқан, трос.

БУҚҚЫ *буққы таслау ф.* Жасырыныу, буғып жатыу, көринбей жатыу. Адамзатқа билдирмей *буққы таслап* жүреди («Мәспатша»). Бизин жауынгерлер тезлик пенен дүмпектин жийегиндеги кишкене сайдың ишине *буққы таслап*, соны паналап бекинисти де, жаудың оңайын ала баслады (Ө.Хожаниязов).

БУҚҚЫШЛАУ *ф.* Буғып жүриу, еңбеклеп жүриу. *Буққышлайсаң* өз бойынды жасырып, Сыр билдирип периштенди қашырып («Мәспатша»). *Буққышлап*, изине кунтыйып түсип отырдым (Ә.Шамуратов). Аманқос *буққышлап* барып биреуин тап маңлайынан атып кулатты (Қ.Жуманиязов).

БУҚШЫЙЫҒУ *ф.* Шункыйыу, бүрисип отырыу. Отыр еди *буқшыйып*, Бир ағаштың басында («Қырқ қыз»).

БУЛ алм. көрс.алм. 1. Сөйлеуши менен тыңлаушыға жүдә жақын аралықтағы, оның көз алдындағы, қасындағы затларды көрсетиу ушын қолланылады. *Бул* кинофильмди мен телевизордан көрдим. *Бул* Арал мол ғәзийне, зор ырыс ғой, балаларым!. 2. Бир нәрсени белгилеу хәм де оны баскалардан айырыу ушын қолланылады. *Бул* — қабағын жар басына таслап кеткен қыздың анасы — Дәрибийке

(К.Султанов). *Бул* бурынғыдан гөре әдеуір тәуір болды (С.Салиев). 3. Белгили бир орынды, уақытты, жерди билдириу ушын қолланылады. Мен армияға кететуғын жылы *бул* ауылда ондай қыз жоқ еди (Ө.Хожаниязов). *Бул* уақытта тас төбеге тикленген гүңгирт булт гүздеги ақбастың үпелеклериндей жапырақланып жауа баслады (Т.Қайыпбергенев). 4. Бир нәрсени белгилеуди билдириуде қолланылады. *Бул* ақылынан еки нәрсени утып, бир нәрседен утылды (К.Султанов). *Бул* ғайратына сүйенген жоралары, «өкпеси жоқ» деп ардаклап сөйлейди (К.Султанов). **Буну мақуллау** — дурыслау, макул көриу. Ал, Елмурат атам *буну мақуллайды* (Ж.Аймурзаев). **Булардың бәри** — өзинен басқа барлық адамлар, жанлы-жаныуарлар хәм де барлық нәрселер. ...*булардың бәрин* кеше ядына түсирип Жийемуратқа айтыпты (А.Бекимбетов). **Буларды қорқытыу** — басқаларды, айбындырыу, хаулықтырыу. *Буларды қорқытайын*, — деп Арзыу кейнине қайтты (Ж.Аймурзаев).

БУЛАҒАЙ к. былағай.

БУЛАҒАЙЛЫ кел. Тынышсыз, кәуетерли. *Булағайлы* шийшемби хәм сәршемби, Мүддетин тауысып, түнлигин жапты (Б.Сейтаев).

БУЛАЙ к. былай.

БУЛАҚ ат. 1. Таудың ямаса жердин астынан шығып турған суудың орны, жери, көзи, уясы. Шөллерде кетип баратырса бир *булақтың* бойында есапсыз қуланды көрип, Мәспатшаның есерлик басына урды («Мәспатша»). Минди таудың үстине, Сол *булақтың* басында, Отыр еди бир ғарры, Оған таяр болады («Қоблан»). 2. Бир нәрсениң келип шыққан жери, кәни, негизи. ... Арал теңизи ултанынан газ *булақлары* атлыққаны хакқында хош хабар хәммени үлкен қууанышка бөлеген еди (газетадан). Өттим тау хәм *булақлардан*, Тырна көзли *булақлардан* (И.Юсупов). 3. ауыс. Көп, мол, нәупир. Илимди нешше түрли ийелениз, Саны көп ағып турған *булақтан* да (С.Нурымбетов). Тау бауырынан сансыз байлық табылды, Шөлистанға гүмис *булақ* ағылды (Д. Қасымов). **Мөлдир булақ** — көгис суу, тынық суу. ...сол бахыттың *мөлдир булағын*

ылайлап кеткен әкемди жек көретуғын болдым (К.Смамутов). **Ағызып көздің булағын** — көзден жас ағыу, жылау. Бир топар жан бағар ешки-ылағын, Зар еңиреп *ағызып көзинен булағын* (Бердак). **Ұсыл сөздің булағы** — шебер сөзлі, сөзді жақсы етип айырыушы. Бурқып ақсын ұсыл сөздің *булағы*, «Шалқысын шайырлық өрнегим» дерсең (И.Юсупов).

БУЛАҚТАЙ кел. Булақ сыяқлы, булаққа усаған, булақ тәрізлі, булақ яңлы. Ағыслы *булақтай* таулардан аққан, Мәртлердің табыслы келісін көрің (Ә.Шамуратов). Қәлеми дуутары, қағазы тары, *Булақтай* ағылды таңлайда бары (Д.Қасымов). Бир-бирін сағынып калған жүреклер қууаныштың жаңа сезимін пүткіл денеде *булақтай* қайнатты (А.Бекимбетов).

БУЛАҢЛАҰ ф. Шайқалып жүриу, шайқалыу, былғанлау. *Булаңлап* жүргенін ұллы дәуирін, Салқын шамал болып ессе дәуирін (А.Бегимов). Келипти шадлық гезиуі, Дымнан илғир сезиуі, Құлағында езиуі, Балықтайын *булаңлап* (С.Мәжитов).

БУЛАҰ I ат. гөн. с. 1. Емнің бир түри, ауырыу адамды терлетиу жолы менен емлеу ушын қолланылатуғын ески усыл, көк шөпти қайнатып соған ыссы орап жатқарыу, малдың ыссы терисине орау. ...буларды тәуиплер ауырыу адамларды *булауға* салатуғын еди (газетадан). 2. ауыс. Қыйналғанда, қысылғанда шығатуғын тер. Дәрт үстине дәрт қосылып, Түсти бундай *булауға* («Қырқ қыз»). Усындай ойлар көз алдымда елеслеп, ашыу қысып, *булауға* түскен адамдай, аяғымның ушына дейін тер қуйылды да кетти (Г.Изимбетов).

БУЛАҰ II ф. Көзден жас төгиу, ағызыу, сел қылыу. Қайғы менен пақырлар, Көзинін жасын *булайды* (Жийен жырау). Өткен иске өкинип, Ағасын айтып өкирип, Көзинің жасын *булады* (Бердак).

БУЛАҰЛАҰ I ф. Ауырыуды *булауға* салыу. Тәуип наұқасты *булаулап* емлеу кереклигин айтты, ...(газетадан).

БУЛАҰЛАҰ II ф. Көз жасын көл қылып ағызыу, сел қылыу, жас төгиу. Қалар болсам тағы жылаулап, Соқыр көзимнен жас *булаулап* (Бердак).

БУЛДЫР кел. Анык емес, ашык емес, гүнгирт, емески. Бизге де Алма айткан бахытқа жетиу ушын *булдыр* белеслерден асыуға туура келди (Ө.Айжанов). Күн еңкейип қалғанлықтан жер бетинде *булдыр* сәуле ойнап тур еди (К.Смамутов). **Булдыр-булдыр көриниу** — алыстан зорға көриниу, гүнгиртленип көриниу, елеслеу. Хорезмнің қаласы, *Булдыр-булдыр көринди* («Қырк қыз»). Айпарша қалған Ала тау, *булдыр-булдыр көринди*, зорға көзи шалды («Мәспатша»).

БУЛДЫРАУ ф. 1. Елеслеу, еленлеу, зордан көриниу, *булдырланып* көриниу. Австрияның Алп таулары басында қонақлаған бултары көринип, алыстан *булдырап* узақлап-узақлап қала берди (Қ.Айымбетов). Тут ағашлары алыстан *булдырап* көринеди (Ө.Хожаниязов). 2. Тынып қалуу, қамасуу, гүнгиртлениу. ...көзиниң алды *булдырап*, бирден қулады (Н.Дәуқараев). **Көзи булдырау** — жақсы көре алмау, қамасуу, гүнгиртлениу. Әлбетте бузылды деген сөз, арнамыстан айырылды деген сөз, кәпелимде Әметтиң қаны қызып, *көзиниң алды булдырап* сала берди (Ө.Айжанов). Дала көркін сиңирип өз бойына, Қарамықтай қара *көзи булдырап* (И.Юсупов).

БУЛДЫРЛАУ булдырлау феиилиниң өзлик дәрежеси. Көз алды *булдырланған* сағым (К.Султанов).

БУЛДЫРЛАУ ф. Емески көриниу, елеслеу, зордан көриниу, гүнгиртлениу. Оған дейин Мырзабектиң жаны шығып кете жазлады, гүллән бахыты Муратовтың қолындағы усы пальтода турғандай көз алды *булдырлап* кетти (Ө.Айжанов).

БУЛДЫРЫҚ I ат. Үсти сур, бауыры қара, қысқа аяқлы, үйректен сәл киши қус. *Булдырық* деген қус болар, Буғып барса аттырмас, Мусылманның кәпири, Ишкен асынан таттырмас (ққ.х.н.).

БУЛДЫРЫҚ II ат. Сынбайтуғын тораңғыл ағашынан иймейтип, өткөншектиң үстинги кесе ағашына кийгизетуғын, арқан тағыуға қолайластырылып дөңгелек етип исленген илмешек зат, ағаш. ...жигит хәм қыз арқанды

булдырыққа байлап болады да булар екеуі әткөншек ушыуға киристи (газетадан).

БУЛДЫРЫҚТАЙ кел. 1. Буддырық сыяклы, буддырыққа усаған. Уясынан безген *буддырықтай*, өз аұылына қарай аяқ басқысы келмей сазырайып тур (Н.Бөрекешов). 2. Ағаштан иймейтилип исленген жип өткерилетуғын илмешектей. Тораңғыл ағашын *буддырықтай* етип иймейтти, ... (газетадан).

БУЛЖЫТПАСТАН р. Айнытпай, иркпей, тоқтаусыз. Муғаллимнің айтқанын, тапсырған тапсырмаларын *булжытпастан* орынлап келеди (Т.Қайыпбергенов).

БУЛЖЫҰ ф. Айныу, өзгериу, дөниу. Ол кешеги уәдесинен *булжып*, басқаша пикирин өткермекши, ... (Ө.Айжанов), ◇ **Хеш қандай булжымау** — а) қозғалмау, өзгермеу. ...солдат өз постында *булжымай* еки саат турды (А.Бекимбетов). б) бир нәрсенің өзине усауы, туқымға тартыуы, негизине тартыуы, айнымауы. Бул бала *хеш қандай булжымапты* тап әкеси болыпты да қалыпты, ... (Қ.Айымбетов). **Булжытпай орынлау** — дәл өзіндей етиу, айнытпау, өзгертпеу. Тапсырманды *орынлауға булжытпай*, Таяр турман, таяр күшим-жигерим (Б.Қайыпназаров). Көпке тәртип берип қошшақ дийқанлар, Тойда өз мийнетин *булжытпай орынлар* (И.Юсупов).

БУЛКА ат. Нанның түри. Апам дүканнан *булка нанынан* гөре қолдан жабылған пәтирди төуір көретуғын еди (М.Чимбергенов). Сатылып *булка нан* түрли шөреклер, Ортадан дүканлар аша баслады (С.Нурымбетов).

БУЛКӘРАДА р. Бүйерде, усы жерде. Тегисленгеннен кейин *булкәрада* қандай таярлық жұмыстарын алып барасыз? (Ж.Сапаров).

БУЛҚЫН ат. 1. Өгизди арбаға қосарда еки арыстың ушындағы тесигине шүй менен бекитилип өгиздің мойнына салынатуғын ағаш. Буралқы жеккеннің *булқыны* қурайды, Кисиден тилегеннің қулқыны қурайды (қ.қ.х.н.). 2. Дәруазаның еки қапталындағы жақлауға бекитилген дөнгелек темир ямаса ағаш. Ер күшине шыдамай, Қопарылды сол уакта, Дәруазаның *булқыны* (Бердақ).

БУЛҚЫНЫҰ ф. Жулқыныұ, умтылыұ, талпыныұ, урыныұ. Ол әдепки ұақта *булқынды*, соңынан өзи-ақ енисе баслады (Ө.Хожаниязов). ...нәр алғандай *булқынып* туұлап қояды,...(Ө.Айжанов). *Булқынды* қыз көнбеймен деп, «ойынына», Ауызын таңды шаршы салып мойнына (И.Юсупов).

БУЛҚЫҰ ф. 1. Туұлаұ, жулқыұ, ойнаұ. ...колындағы шанышқысын урып жибергенде, шанышқыға тийген балық *булқып* Айқыздың колына илине қалды (А.Бегимов). 2. қ. *бурқыұ*.

БУЛЛИТ (ингл. bullet — оқ) спорт. Муз үстінде хоккей ойынында қарсылас дәруазаға белгиленетуғын жөрийма шайбасы, пенальти.

БУЛМАН р. Бул жер, бүйер, усы жер. Дийуаналардың Ешбайды мактасқан, оған дууа қылған сеслери чайхананы еле басына көтерип атыр еди, Сайымбет *булманнан* алыслаганша асықты (Ш.Сейтов).

БУЛТ ат. Суұдың аспанға көтерилип пуұға айланғандағы түри. Ақ булт. Қара булт. *Бултлар* дағысып, аспан ашылды (А.Әлиев). Ер жигиттің наз бедеұ ат мингени, *Булт* қурсап ескен самал тыңғаны («Алпамыс»). ◇ **Булт ашыұ** — таралыұ, жоқ болыұ. ...хаұадағы *бултлар ашылып*, әсте ғана жылжып, өз-өзинен жоқ болып кетти (А.Әлиев). **Қара булт** — жаұатуғын қара түнек *булт*. Киснескен атлардан *қара булт* көкке дөнеди («Қырк қыз»). **Ақ булт** — пахтаға усаған жаұмайтуғын *булт*. Аспандағы *ақшыл бултлар* әсте ғана жылжып, усы самалдың алдына түседи (Ө.Айжанов). **Жаұатуғын булттай** — аұыс. түнериұ, қабағы үйилиұ. Керисинше ол кем-кемнен түнерип, кең маңлайы *жаұатуғын булттай* қатламласып кетти (А.Бекимбетов). *Жаұатуғын булттай* қурсанып келди байдың қәхәри («Мәспатша»). **Қайғы булт** — Аұыс. уұайым, мун. *Қайғы булты* қаппап турған заманда, Жарлы жақпай салалмаған адамға (Т.Қабулов).

БУЛТАҚЛАҰ ф. 1. Биресе булай, биресе олай қозғалыұ, шайкалыұ, тербелиұ, теңлесиұ. ...бир жолаұшы арман-берман *бултақлап* киятыр (М. Дәрибаев). 2. Турақсызланыұ, айныұ,

қобалжыу. Анау-мынау деп *бултақлаған* молла болса, маған жибер, жауырнын қамшы менен жазайын (К.Султанов).
3. Турақсызлық, сөзінде турмаушылық, екі жүзлик. Кәтелік тегін жатпайды. *Бултақлағаның* жақпайды (С.Мәжитов).

БУЛТАҢЛАУ р. Қыйсанлау, теңселиу, шайкалыу. ...кемпир де *бултаңлап* сирә жумысын болмады, ... (Б.Кербабаев). *Бултаңлап* жүріп киятырған кисі де жақынласып қалды, ... (М. Дәрибаев).

БУЛТАРЫУ р. Өсекшил, шынын айтпау, шуғыл, бірден бурылыу, екі жүзлик, өтирикши. Тұлкідей куйрық таслап, *бултарып* кетесең (Ж.Аймурзаев). Қанша *бултарған* менен Шаламиннің усы сөзге келе жағына Байжановтың көзі жеткен еді (К.Досанов).

БУЛТЛАСЫУ ф. Булт басыу, думанланыу, булт қаплау, түнериу. Аспан қап-қара болып, *бултласып* тур (К.Султанов). Күн питегене *бултласып* киятыр (Ш. Сейтов).

БУЛТЛЫ кел. Булт басқан, булт қаппа алған, думанлы, түнерген. Рең берипті қоймай минди, Жарқыраған *бултлы* күнди (Бердақ). Аспан алағат *бултлы* еді (Т.Қайыпбергенов).

БУЛТЫЙЫУ ф. 1. Өкпелеу, ренжиу. Сапар не болса соған өкпелеп, *бултыя* беретугын болды (М. Абдраймов). Өкпелеген баладай урты *бултыйып*, гүңкилдеді (К.Султанов).
2. Томпайыу, көтерилип шығыу. Қолының булшық етлери *бултыйып* шығып, күн сайын жигерленип киятырғанын көрсетті (А.Бекимбетов). ...булшық етлери гуж-гужланып *бултыйып* кетті (К.Аралбаев).

БУЛШЫҚ булшық ет. ат. Адамлардың хәм жанлы-жаны-уарлардың қолларындағы, жамбасларындағы, жиликлеріндегі хәм дене мүшелеріндегі етлер. *Булшық етлери* искен сыяклы, ауырады (Ө.Хожаниязов). *Булшық ети* сом полаттай шыныққан, От жүрекли адамлардың исінде (И.Юсупов).

БУЛШЫҚЛЫ кел. *Булшық* етлі. Қара пәрең толықлы, Билеклери *булшықлы* (Ш.Артық).

БУЛЬВАР (фр. boulevard — қала дийуалы) ат. Үлкен көше арасында тереклер егилген кең қыябан. Ешейінде нәзер салмаған, *Бульварларым* гүлге байыпты (М.Сейтниязов).

БУЛЬДОГ (ингл. bulldog — *буға тәрізлі ийт*) ат. Бойы, аяқтары келте, бірақ тумсығы үлкен ийт.

БУЛЬДОЗЕР (ингл. bulldozer — *үлкен кесеклерди майдалаушы*). ат. Жерди тегіслеу үшін алдындағы бетінде үлкен жалпақ жүзлі кескиш пышақ сыяқлы трактор. Ҳәзир землесос, скрепер, грейдер, *бульдозер* хәм эксковатор турғанда қазыудан қорқыуға бола ма? (Т.Нәжимов). Еки жүз метр траншея бар еди көмилетуғын. Соған бир *бульдозер* (М.Нызанов).

БУЛЬДОЗЕРИСТ ат. Бульдозер айдаушы киси, менгеріуши адам.... курстың *бульдозеристлер* таярлайтуғын бөлими де бар (газетадан).

БУЛЬОН (фр. boillon — *қайнатпа*) ат. Гөш, сондай-ақ, балық, хәр қыйлы палыз өнімлери менен қайнатылған суу; қайнатпа сорпа сууы.

БУМАЗЕЙ (итал. bambagina — *пахта*) Астары пахта түкли, қалың жип гезлеме. Бумазей көйлек. Бумазей халат.

БУНДА р. Усында, усы жерде, мында, мына жерде, бул жерде, — Сизлердің *бунда* не жумысыңыз бар? (Қ.Ирманов). Кел *бунда*, саған сабақ берейин, — деди (Қ.Айымбетов). Үш мың үйли Байсын елден айырылып, *Бунда* келип қанша дүнья жыйнадың? («Алпамыс»).

БУНДАЙ кел. Усындай, мынадай. Үстиме кийсем де *бундай* гөнени, Қонаққа алмайман жарлы дегенди (ққ.х.к.). Ол *бундай* сөзди тек ашыуы келгенде ғана айтатуғын еди (Ө.Шамуратов). Жылап жүрген *бундай* мың кемпир ... деп ийнинен тартты (К.Султанов).

БУНКЕР (ингл. bunker — *көмир салынатуғын қуты*) ат.

1. Дән ямаса пахта терим машинасының терген дән яки пахтасын бир орынға жыйнап, топлайтуғын бөлеги. *Бункерден* пахта таслаган, Қырманға үйип өңкей қыз (Б.Қайыпназаров).
2. Қум, тас, цемент, дән, көмир хәм соған усаған нәрселерди қысқа мүддет сақлау яки тасуға арналған ыдыс.
3. Қорғаныу үшін мөлшерленген жер асты жайы, орны.

БУННАН р. Усыннан, усыдан. ...«буның менен жырласпай-ақ қутылайын» деп *буннан* бир неше ай бурын алған ақшасын түуели менен қайтып берди (Қ.Айымбетов).

Буннан басқа олардың қыйналып келетуғын жорасы жоқ еді (Қ.Ирманов). *Буннан* кейін мен де шыдамадым, ишим ийт жыртқандай болды (Ө.Хожанов). **Буннан былай, буннан кейін** — ендигиден былай, буннан соң, алдағы уақытта. Тири болсам *буннан былай* тилегім, Пәнди нәсиятым жолынды аңла («Мәспатша»). *Буннан кейін* ол сауын сыйырлар туратуғын орынлардың тазалығын бақлау исине бекитилді (Ж.Сейтназаров).

БУНША р. Буншама, соншама, соншелли. Буған *бунша* сулыұлық шырай, бунша саулат келискен қәдди-кәумет қалай пайда болған (С.Хожаниязов).

БУНШАМА р. Соншама, соншелли. Не болып қалды, неге *буншама* егленди екен? (Қ.Аралбаев). Гүлжан неге *буншама* азып кеттің (Г.Изимбетов). Мени қәлемегендей, *буншама* узакқа соза бергениңе хайранман (Ө.Хожаниязов).

БУНШЕЛЛИ р. Буншама, соншама, соншелли. Өзинің шырайының *буншелли* бузылып кеткенин буған хеш ким айтпаған, өзи де билмейди (Ш.Сейтов). Мениң қолымда *буншелли* шоршыйсаң (С.Бахадырова).

БУНЫҢДАЙ кел. Усындай, сондай, сол сыяқлы. Неге бизди *буныңдай* азапқа салдың? — деп өзінен-өзи күйинди (Н.Дәуқараев).

БУНЫСЫ ал. Анаұсы, мынаұсы. *Бунысы* келисимге келгеннің белгиси еді (Ө.Айжанов). *Бунысы* шынында оның сабырлық етейін дегени емес (А.Әлиев).

БУРАҒЫШ қ. бурау.

БУРАЛҚЫ кел. 1. Қаңғымай, гезенде ийт. Ауызы күйе-күйе, *буралқы* ийтлер айланшықлап жүрген балық қууырылатуғын сыртқы ошақтың жанына келди де кубладағы ашық қапыдан бақлап тұрды (Ш.Сейтов). 2. ауыс. Қаңғырып, гезип жүрген адамлар. ... кеше келген бир *буралқы* қалай үлкен абырайға ийе болды (ққ.х.е.). Бет-ауызы таяқтан искен, *Буралқы*, арсыз ийтлер де бар (Ш.Артық).

БУРАЛҚЫЛЫҚ ат. Гезенделик, гезендешилик, саяқлық, қаңғыбаслық, тентиреушилик. ...*буралқылық* деген жақсы емес шырағым, — деди кемпир Жаббақларға (Б.Кербабаев).

БУРАЛЫҰ ф. 1. Айланыу, шыйратылыу, назланыу. Тал шыбықтай *буралды*, Қалың питкен қара шаш («Қырқ қыз»). *Бурала* беріп наз еткен, Ғамза билен сөз қатады (ққ.х.к.). Жаңа өспирим нәубәхәр, Тал шыбықтай *бураласаң* (А.Дабылов). 2. Ийилиу, майысыу, қайысыу. Айырым тораңғыл ағашлар *буралып* өсипти. (Б.Бекниязова).

БУРАНДА ат. Бир нәрсени бурап тесетуғын қурал, әсбап, бурғы. Қылышбай *бурандасы* бар темирди тазалап, оны машинаның тозған трубасының орнына қоймақшы (Қ.Аралбаев).

БУРАНДАЛЫ кел. *Бурандасы* бар, буралатуғын. Уста қолындағы *бурандалы* темир менен ағашты тесе баслады,... (газетадан).

БУРАҢЛАҰ ф. Майысыу, қыйсаңлау, қайысыу, ийилиу, ийренлеу. Қутымбайдың жамбасына шеге киргендей олай-булай *бураңлап* тауланды (Т.Қайыпбергенов). Мойны аяқланбаған баланың мойнындай *бураңлап* қаддин зорға тиклеп атыр (К.Смамутов).

БУРАҰ І ф. 1. Орау, таулау, есиу, шыйратыу, айландырыу. Дәуди түйреп б у р а й берди, Қылыш қанды жалай берди (Х. Алимжан). Соны көріп мен сорлы, Қуұраған қуу ғобыздың. кулақларын *бурайман* (Жийен жырау). Мектептің устасына оқыушылар да ағашты тесиуге *бурасты*, ... (газетадан). 2. Шымшыу, бүриу. Ендигәри бул жерден жүрсен тақымынды *бурап* аламан, билдің бе? (К.Смамутов). ◇ **Тақымбурау** — тақымнан *бурап* алыу. Тили гүрмелмеген-лердің гә қулағын, гә *тақым бурау* салып қәлегенинше азаплады (Т.Қайыпбергенов). **Мойны буратылыу** — шыйратылыу, ийретилиу, еки бүклениу. *Мойны буратылып*, жантая тығылған жаныуарды «сенде жазық жоқ, бизде жазық жоқ» деп бауызлап жиберди (Н.Бөрекешов).

БУРАҰЛАҰ ф. Арнаулы әсбап-үскенелер жәрдемінде жерди тесіп, таулап, оның астындағы нәрселерди тексеріу жұмыстарын алып барыу.... экспедицияда хәзирги күнлери *бураулау* жұмыслары қызғын баратыр (газетадан). Усы

күнлери Терен қудықта *бураұлау* жұмысы бір мың төрт метрге жеткерілген еді (Ж.Сапаров).

БУРАҰЛАҰШЫ ат. *Бураұлау* жұмыстарын алып баратуғын адам, киcи. Егерде бригада ағзалары оған туұысқанларша жәрдем бермегенде, хеш қашан да ол жақсы *бураұлаушы* болып жетисе алмаған болар еді (газетадан).

БУРАҰШЫ ат. Ораұшы, шыйратыұшы, таұлаұшы. Саұлат етип сен муртынды *бураұшы* ең, Күним қандай болар атам мунайсан («Алпамыс»).

БУРҒЫ ат. Жерди, металлды, таұ-тасты, сондай-ақ, қатты затларды бураұлап тесіу ушын қолланылған әсбап, қурал. Жердин тилин көп билетуғын усталар жерге *бурғы* салды («Алпамыс»). Бурқ-бурқ еткен *бурғылардың*, Нағра тартар боз шөллерде, Нефть кәни бар бул жерде (И.Юсупов).

БУРҒЫДАЙ кел. Бурғы сыяқлы, бурғыға усаған. ...бул да *бурғыдай* тасты тесип өтти (газетадан).

БУРҒЫЗЫҰ ф. Айландырыу, кейин қайтарыу, қапталға бурыу. ...Жаббақлар ешеклерди басқа бир жолға *бурғызып* жиберди (Б.Кербабаев).

БУРҒЫЛАҰ ф. Бурғы менен тесіу, ойыу, үнгирлеу. ...қудықлар қазыу, бурғылау, геологиялық, геодезия хәм басқа да жұмыстарын алып барыу (газетадан). ...экспедиция ағзалары *бурғылау* жұмысын баслады (газетадан).

БУРҒЫШЫ ат. Бурғы менен жұмыс ислейтуғын адам, киcи. ...ол киcи жүдә шебер *бурғышы*, айлық планын ўактынан бурын орынлап жүр (газетадан).

БУРДАЛАҰ ф. Майдалау, туұрау, қыйқымлау, бөлеклеу. Сойдың оны *бурдалап*, Үйтпе қылдың хәммесин (С.Мәжитов).

БУРЖА ат. Тауда өсетуғын бир өсимликтин аты. Көзинен аққан жасына, Сел-сел болып моншақлап, Бир *буржаны* кушақлап, Омалақ атып қулады (Қаншайым).

БУРЖУА (фр. bourgeois — қалалық) ат. Буржуазиялық класстың ўәкили, адамы.

БУРЖУАЗИЯ (фр. bourgeoisie — қалалықлар) ат. 1. Орта әсирлерде Батыс Европадағы қала турғынлары.

2. Капиталистлик жәмийетте жалланба мийнет эксплуатациясы есабынан пайда көриүши, тийкарғы өндирис куралларына ийе болған үстемлик етиүши класс. Энгельстин пикиринше, Фейербах *буржуазияның* ақырғы көрнекли классикалык философы екенлигин, Фейербахтан кейин *буржуазия* философия тарауында әҳмийетли ҳеш нәрсе бере алған жок, — деп атап көрсетеди (П.Сейтов).

БУРЖУАЗИЯЛЫҚ кел. Буржуазияға тән болған, буржуазияға жататуғын.

БУРЖУАЗИЯШЫЛ кел. Буржуазияны жақлаушылык. ...сол ўақытлары *буржуазияшыл* топарлар да өмир сүрип киятыр еди, ...(газетадан).

БУРКА ат. Кавказлылардың ийнине кийип жүретуғын жука кийизден ҳәм ешкиниң жүнинен исленген жеңсиз сырт кийими. Үстинде *буркасы* бар бир жигит кирип келип, бизлерден жол сорады (Ж.Ташенов).

БУРҚ т.с. 1. Ағыў, қуйылыў. Қулымбеттиң көзлери шарасына сыймай шертилип, маңдайынан суўық тер *бурқ* етти (К.Султанов). 2. Хаўаға көтерилю. Күткендей-ақ усы сөзди, Кум шетинде *бурқ* етти шаң (И.Юсупов). 3. Таралыў. Есикти ашып жибергеним, қойыў түтин *бурқ* ете қалды (К.Мәмбетов). Сол мәҳәли оның кең көкирегинен танаўын жарған жупар ийис — ананың ақ сүтиниң ийиси бирден *бурқ* етти (А.Халмуратов). 4. Көтерилю, сөйлеў. ...ўиди тигетуғын болсақ тез бол, — деп хаялы тоңқылдап өзинен өзи гүбирлеип *бурқ* ете қалды (Қ.Айымбетов).

БУРҚАН: бурқан-талқан қ. Астан-кестен.

БУРҚАНЫЎ ф. Туўланыў, бурқасынлаў, тулланыў. Буўырқанып-*бурқанып*, Хийўаға бизлер барайық (Бердақ). Самал соқса толқып урар *бурқанып*, Қозғалады, шайқалады қалтырап (М. Дәрибаев).

БУРҚАСЫНЛАЎ ф. 1. Қуйынлы, даўыллы, дүбелейли, боранлы қар. *Бурқасынлап* қар жаўды, Қарға аралас қан жаўды («Қырқ қыз»). Азаннан бери *бурқасынлаған* қар бирден тоқтап қалды (Т.Қайыпбергенов). 2. Толықсыў, хәўжириў, бурқыраў,

толып-тасыў. *Бурқасынлап* аққан шийрин суўың бар (С.Нурымбетов). Жылўанның суўы *бурқасынлап* тасып кетти (К.Мәмбетов). 3. Көтерилиў, ала бурқан болыў. Түтини *бурқасынлап* шыққан морылардың ауызлары азмаз еригенликтен қараўытып тур (Т.Қайыпбергенев). *Бурқасынлап* түтинлери, Лаўлап кетти даўылдан өрт. (Ж.Аймурзаев).

БУРҚАСЫНЛЫ кел. Даўыллы, боранлы, бултлы, жаўын шашынлы, дүбелейли.

БУРҚЫЛДАТЫҰ бурқылдаў фейилиниң өзгелик дәрежеси. Гиркирениң қасындағы сыпыра малақайдың «парт, парт!» унын *бурқылдатып* қакты да тар болғанлықтан қос қулағының тигиси пытырлағанша басына тартты (Ш.Сейтов).

БУРҚЫЛДАҰ ф. 1. Шаңның, тозаңның көтерилиўи. *Бурқылдап* көкке шықпасын, Такыр жерден шаңыңыз («Қырқыз»). Көринди көзге узактан, Шаң *бурқылдап*, сояктан (А.Дабылов). Боздың шаңлары бурқылдап, Дийқан ислер ўағың келди (Ж.Аймурзаев). 2. Түтинниң қатты таўланып көтерилиўи, ала бурқан болыўы. Кишкентай гөне тамлардың моржасынан шыққан түтинлер *бурқылдап* аспанға атылды,... (А.Бегимов). 3. Толып-тасыў, толықсыў, қайнаў. *Бурқылдап* ақты дәрьямыз (Н.Жапақов).

БУРҚЫРАТЫҰ бурқыраў фейилиниң өзгелик дәрежеси. Шаң-тозаңның, түтинниң хаўаға көтерилиўи. Кеште барса Сайымбет жоқ, кабинетте бағанағы бийғананың бир өзи шылымды *бурқыратып* отыр (Ш.Сейтов). ... темекисиниң түтинин мурнынан *бурқыратып* шығарып биреў тур екен (М.Нызанов).

БУРҚЫРАҰ ф. 1. Ала бурқан болып көтерилиў, таўланып, ийретилип шығыў, буўдақлаў. Оның үстиндеги өткен кисини туншықтыратуғын *бурқыраған* түтинлер көринбейди (Қ.Айымбетов). Гранаталар жарылып, танктиң астынан көк түтинлер *бурқырады* (Ж.Аймурзаев). 2. Аспанға қойыў болып көтерилиў, бурқасынлаў. Гүзге бейим ызғары кетип орпан ашқан гүзар жолдың топырағы арғымақ атлардың кетпендей туяғына *бурқырап*, қойыў шаңға үйлерди көмип таслады

(К.Султанов). 3. Ийиси шығыу, аңқыу. Сары қауынның ийиси *бурқырап* тур (К.Айымбетов). 4. Хәўжириу, тасыу, көтерилиу. Сырдәрьяға қурған Фархат ГЭС, Булақлар *бурқырап* ағар төсинен (Д.Қасымов). 5. Күннің жауыуы, дауыл болыуы. Кар *бурқырап* қан жауды, Турмады хеш бир жадырап (Бердак). ... аспанға қарай *бурқырап*, созылып баратырған қуйынға таздың үйине, таздың үйине, — деп турған бес-алты баланы көрдим (Ә.Шамуратов). 6. Пуудың шығыуы, көтерилиуі. Пууы *бурқыраған* сары самардағы жарманы пашшайы зеренге қуйып, Қосыбайдың алдына койды (К.Султанов). 7. Адамлардың хәм де жанлы-жаныуарлардың етинен шығатуғын суйықлық. Еки көзин алартып, еки езиуинен сол уақытта көбиги *бурқырап* кетти (Ө.Айжанов). **◇ Бурқырап ағыу** — қатты ағыс, толысып ағыу. *Бурқырап* аққан булақ бар, даурығып аққан дәрья бар, теңселип аққан теңиз бар (К.Мәмбетов).

БУРҚЫУ ф. 1. Суудың тасыуы, қатты ағыуы. Жолдың бойы тау бөктери сынсыған тоғай, Мөлдір салқын суулар *бурқып* сайларда шабан (И.Юсупов). *Бурқып* тасқан, Әмиүдәрья. сүйиклим, Бүгин сенде, пароходта жүземен (Ә.Шамуратов), Асау арна *бурқып* ағып көпирип, Буура толқын көкке шапшып секирип (Ш.Артық). 2. Самалдың есиуі, дауылдың болыуы. Желдей *бурқып* келе берди трактор, Бир нәрсеге жалт қараса бирақ бул (Ж.Аймурзаев). 3. Йошланыу, кеуиллениу, мәс болыу. ... мениң кеулим *бурқып* аққан дәрья еди (Ө.Хожаниязов). 4. Пәтленип сәйлеу, көп сөйлеу, йошланып сөйлеу. Ағаңның жоғында жеңгеңнің халынан ара-тура хабар алып турсаң шеп емес, — деп Фәтийма жеңгей *бурқып* атыр (Ө.Хожаниязов).

БУРМАЛАҒЫШ кел. Натууры жолға салғыш, натууры жолға салыуға шебер адам, тирсек, хәкис.... хақыйқатлықты *бурмалағыш*, барып турған тирсек еди, — деди Жаббак (Б.Кербабаев).

БУРМАЛАМАУ ф. Хәдийсени хақыйқат дәл өзіндей етип айтыу, ислеу, дәлиллеу. *Бурмаламай* хабар бергей сәзини, Дууры етип мен сорлыға жеткерсин (Омар).

БУРМАЛАҰ ф. Хақыйқатлықты басқа жакқа карай бурыу, надурис түсиндириу, өзгертиу, жасыруу, адастыруу. Дурыслықты *бурмалап*, паңсып назланып, Ақбайталлық етип жағымпазланып, Сөйлеп турғанларды көрсем қыйналып, Мудам сен түсерсең ядыма мениң (И.Юсупов). Дурыс жууап бере бер, *бурмалап* жүрме (Қ.Ирманов).

БУРМАЛАҰШЫ ат. Натууры жолға салыушы, бағдарлаушы, бурыушы.

БУРМАЛАҰШЫЛЫҚ ат. Натууры жолға салыушылық, *бағдарлаушылық*, бурыушылық. ... хақыйқатлықты «хатқа тууры салмай» *бурмалаушылықлар* тарийхта аз емес еди (Қ.Айымбетов).

БУРНАҒЫ р. Өткен жыл, алдынғы жыл. *Бурнағы* жылғы мәрдикарға кеткен жигитлерден, хәр болыстың орамынан биреу-екеу келип көрген, еситкенин сөйлеп жүр (У.Пиржанов). Есимнен шығыңқырапты, былтырмеди, *бурнағы* жылмеди, мен ислеген жеримнен бир килограмм денгенениң гөшин әкелдим (М.Нызанов).

БУРРАҢЛАҰ ф. Ийренлеу, қыйсанлау. Жаббақлардың ешеги де *бурраңлап* зордан киятыр (Б.Кербабаев).

БУРСАНЫҰ ф. Кәхәрлениу. ызаланыу, кеклениу, ашыулануу. Кәхәрленип Айдос бий, Бууырқанып *бурсанып*, Атына ерин салады (Бердак).

БУРШАҚ I ат. бот. Лобияға усас собықлы өсимлик, дән, дақыл. ... атыздағы *буршақ та* писиуге шамаласты (газетадан).

БУРШАҚ II ат. Домалақ хәм басқа да түрдеги муз бөлеклеринен ибарат атмосфера жауыны. Ешкилер сууға түсип шыққан тышқандай болып малпылдап жортып ауылға жақынлай бергенде жауынның арты *буршаққа* айланды (Қ.Айымбетов). Сонынан аспан елеги шашыратып себелей баслаған *буршақ* бетиме себелеп кем-кем үдей баслады (К.Смамутов). ◇ **Буршақ тер** — буршақ сыяқлы домалақ тер. Фарры бий бираз ғана тыныс алып, шалғайы менен маңлайының *буршақ терине* қосылып аққан көзиниң жасын сүртти (К.Султанов). **Тас буршақ** — домалақ тас сыяқлы муз. Жаңбыр кейин ала *тас буршаққа* айланды (Қ.Айымбетов).

БУРШАҚЛАҰ ф. 1. Көп жауыу, куйыу. Хауадан *буршақлап* куйып турған жауынлар изли-изинен тиртеклесип домалап түсип атыр (А.Бегимов). 2. ауыс. Ағыу, төгилиу. Қатын алып тарқар иштеги шерін, Ошақ басы болар мөканлы жериң, *Буршақлап* ағып маңлайдан терін, Хызмет етерсең отыз бес жаста (Күнхожа).

БУРШАҚЛЫ кел. Буршақ аралас жауған жауын, қар. Хауа райы күнине қырқ қубылады: бирде куяш көринеди, айлананы ысытады, бирде силпилеген жауын *буршақлы* қарға уласады (Т.Қайыпбергенов).

БУРШАҚТАЙ кел. Буршақ сыяқлы, усаған, қусаған. *Буршақтай* борасынлаған қорғасын оқ пытырадан пәри тозаңқып пәл-пәллеп киятырған үйректей немецтердің уйпа-жуйпасын шығарар еди-ау! Хәссений! ... (Ө.Хожаниязов).

БУРЫҚ кел. Қыйсық, ауық, ... ауызы *бурық* болса да он алты жигитке басшы еди (Н.Бөрекешов).

БУРЫЛМАҰ ф. Қайрылмау, гидирмеу, иркилмеу. Ол кеме көп катнайтуғын өзекке *бурылмады* (К.Султанов).

БУРЫЛЫС ат. 1. Айланба, шығанақ, кығырық. — Анау «Есберген шығанақ» деген жер, — деди Дәрменбай *бурылысты* көрсетип, ... (Т.Қайыпбергенов). 2. Өзгерис, бет алыс, бағдар, бағыт. «Дәудейсен», — дедін қашыклап, Жасап бир сулыу *бурылыс* (Г.Есемуратов). Сенде Нарымбетке деген *бурылыс* бар (Ә.Шамуратов).

БУРЫЛЫҰ ф. 1. Белгили бир тәрепке бағытлау, бет алыу, бағдарлау. ... нурлы көзлери менен оның құдиретли сымбатын узатып екінши көшеге *бурылды* (А.Бекимбетов). Аяғын ғаз-ғаз басып терезени үш рет шертти де, есикке қарай *бурылды* ... (Т.Қайыпбергенов). 2. Бурыла қарау, айланып қарау, қайырылыу. Ол кейнине *бурылып* бир хәдийсени гүррин ете баслады (С.Хожаниязов). Хаял анда-санда *бурылып* қарайды (Н.Дәукараев). 3. Өзгериу, айныу, баскаша болыу. Ол жигиттин басындағы бул ойды тарқатпаса истин бети басқа жакка *бурылыуына* сөз жоқ деп ойлады (Ө.Айжанов). Мына хәдийседен кейин оның бети басқа жакка пүткиллей *бурылды* (Ө.Айжанов).

БУРЫМ ат. Хаял-қызлардың шашларының бөлек-бөлек етип өриліуі, өрилген шаш. Алтын шаш ғәриптің *бурымларын* кесіп, белине арқан байлап, ийніне торсық салып, қолына таяқ ұслатып, буны да қойдың кейніне салады («Алпамыс»). ... кәддин дүзеп, айнаға қарап, *бурымларын* бурап, тулымдарын таллап, тислеріне тишұан жағып, жиһуа менен қасын қағып... («Мәспатша»).

БУРЫМЛАҰ ф. Бурымлап өріу, таллау. Хәммесинің шашларын, *Бурымлап* таллап өргизди («Қырк қыз»). Шыныбийке шашларын *бурымлады* (Ж.Аймурзаев).

БУРЫН р. 1. Ертеде, илгериде, ески уақытта, әлле қашан. Көлдің қуты қашса, қутаны үш жыл *бурын* кетеди (ққ.х.н.). Бундай сөзди Зийбағұл күтпеген еді, екеуінің арасында *бурын* бундай тартыс болған да жоқ еді, сонлықтан қысқа жууап берди (Ө.Айжанов). 2. Алдын, алдын бурын, ертерек. Пайына тийген ислерин, Питкерер екен ким *бурын* (Б.Қайыпназаров). Тойға барсаң *бурын* бар, *бурын* барсаң орын бар (ққ.х.н.).

БУРЫНҒЫ кел. Ертедегі, өткендегі. *Бурынғы* өткен заманда бир патша болыпты (ққ.х.е.). *Бурынғы* көшип кеткенлер келип, үстине халық жыйналады (Г.Есемуратов). ◇ **Бурынғы-соңғы** — бурынғы хәм хәзиргі. Өлшетип *бурынғы-соңғы* халларын, Докторға тексертип көрип малларын (А.Дабылов).

БУРЫНҒЫДАЙ кел. Ертедегідей, өткендегідей, бурынғыша. Арысландай жигитлери сийрексигели, бойжеткен қызлар да *бурынғыдай* бола алмады (Т.Қайыпбергенов). Жаксы сөз кеуіл ырысы ғой, меннен де басқа майып болып келген жигитлерди еситип оншама *бурынғыдай* ренжий бергенди де қойдым (Ө.Хожаниязов).

БУРЫНҒЫША р. Өзгерместен. Садулла бул уақытта шертек астында *бурынғыша* отырысын бузбай ойнап қалған (А.Бекимбетов). Жәмиyllа үндеген жоқ, демин ишине тартып *бурынғыша* әсте ғана жылады (Ө.Айжанов).

БУРЫНЛАРЫ қ. Бурын.

БУРЫННАН (АК) р. Ертеден, әуелден. — Ол сөз *буриннан* бизде бар, тақсыр! (К.Султанов). Өзи *буриннан* романтикаға кумар еди, енди ол сондай әжайып нәрселерди көзи менен көргеннен кейин солар хаққында жүрип киятырып сөйлеп отырды (Ө.Хожаниязов). Оның менен *буриннан-ақ* хеш кимнің иси жоқ еди хәм ол шақырмайтуғын да еди (М.Кәрим).

БУРЫНЫРАҚ кел. Ертерек, алдырақ. Той әкеси өлместен сәл *бурынырақ* болған (Р.Тагор). Жигиттің келемен деген ўақтынан *бурынырақ* барып, қызды алдап кетпекши болады (қ.х.е.) Оның (Муратбаевтың) жигирма жылдан *бурынырақ* қатнаспай умытын кеткен тамырлары да тамыр жаңалап, олар да келип атыр (Қ.Айымбетов).

БУРЫҰ ф. 1. Бағытын өзгертиў, аўмастырыў, бет алдын өзгертиў, бағыт бурыў.... аттың басын гүзар жолдан дәрьяның жағасына *бурды* (К.Султанов). — Онда жүр, өзін, — деп Қудияр атының жылаўын қағып, басын аўылға *бурды* (К.Султанов). Қайықтың басын *бурып*, ыққа баслады (А.Бегимов). 2. Болысыў, жақлаў, куўатлаў, жәрдемлесиў. Бузылған соң әристеги ўйирин, Туўысқанға *бурып* тур-аў бүйирим (Күнхожа). Мениң төгилген көз жасыма баўырман *бурғанына* кеўлимнің елжирегенине барлық халық таң қалды (Ж.Аймурзаев). 3. Хақыйқатлықты айтпаў, хәзилге айландырыў, дәлкек етиў, дурысын айтпаў. Шақалақ атын күлип жиберип, шынын айтпай сөзин басқа жаққа *бурады* (Ж.Аймурзаев). Қәмекбайдың өзине кеўил аўдарғанын билген Караматдин түлкидей сөзди басқа жаққа *бурды* (Ж.Аймурзаев). 4. Айланба, айланыш, дығырық, бурылыс. Бала-шағасын шуўлатып, *бурыў* жол менен батпақлы, камыслық шөллердің жалғыз өткелине бағдар алған еди (Қ.Доспанов). ◇ **Бет бурыў** — бағдарын өзгертиў, өзгериў, айныў. Бахытка қарай *бурыў* десе *бурыў* (Т.Қайыпбергенов). Сонлықтан ол дәлкекке айландырмақшы болын, *бетин бурды* (М.Абдраймов). **Мойын бурыў** — тартыў. Патша сонда мойын бурды, Жәлладлары тикке турды (Т.Жумамуратов).

БУРЫШ ат. I Тропикалык ыссы жерлерде, сондай-ақ, Қаракалпақстанда өсетуғын өсімлик. Қызыл бурыш. Қара бурыш. Ашшы бурыш. Болгар *бурышы*. Түйілген *бурыш*. Өзбекстан Республикасы аймақларында *бурыш* өсімлигиниң душшы хәм ашшы сортлары егиледи (газетадан). *Бурыш* егилетуғын жер майданлары өнімдарлы хәм шорланбаған болыуы керек (газетадан). ◇ **Аты-затына бурыш-пияз** — безиу, түнилиу, қутылыу, ата бийзар болыу. **Аты-затына бурыш-пияз**, қылұасы қурысын онын! «Жау жағадан алғанда, ийт етектен алады» деген емес пе? (Ө.Хожаниязов).

БУРЫШ ат. II Дүньяның төрт тәрәпи. — Дүньяның төрт *бурышынан* адам келсе және қайсы әлем бар? (Т.Қайыпбергенев). Шешкенмен бул әлемниң төрт *бурышын* сәйир қылыуды (М.Нызанов).

БУРЫШЛАУ ф. 1. Ауқатқа бурыш салыу, бурыш салып писириу. Тауықтың сорпасын *бурышлап* писирген екен, — деди Жаббақлар (Б.Кербабаев). 2. к. мүйешлеу.

БУРЫШТАЙ кел. 1. Бурыш сыяқлы қызарыу, бозарыу. Бет ауызым да *бурыштай* болып кетти ме деймен, тырысып баратыр (Т.Қайыпбергенев). 2. к.мүйештей. ◇ **Қызыл бурыштай дөниу** — қызыл бурыш сыяқлы болыу, қызарыу. Сөзди айтып Өмирбайдың, *Қызыл бурыштай дөнип* жүзи, Үйден шығып кетти ойланып, Масаладай жанып көзи (Ж.Аймурзаев). **Бети бурыштай қызарыу** — бурыш сыяқлы болып қызарыу, бозарыу, уялыу, қысыныу. Иштеги ашыуға оның еки *бети бурыштай қызарып*, көзлери аларып, тула бойы қалтырап кетти (А.Бекимбетов).

БУТ ат.дин.с. Будда қудайы, табыныу ушын ағаштан ямаса металлдан ислеген будданың мүсини. Қалмаққа бурма кеулинди, Олар *бутқа* табынар («Алпамыс»).

БУТАН хим. Реңсиз хәм ийиссиз газ. Тойынған углеводород, органикалық бирикпе. Нефть газ өнімлеринде ушырасады.

БУТЕРБРОД (нем. butter — *май* + brot — *нан*) ат. Нан менен сары май, сыр яки колбасаның қосындысынан пайда болған тамақ, ас.

БУТИФОС ат. хим. Пахта жапырағын түсириу (төгиу) ушын қолланылатуғын қолаңса ийисли, ақшыл сары ренди суйықлық, дефолиант.

БУТПАРАЗ ат. Будда динине сыйыныушы, өзге динге сыйыныушы. Онда Зайыт деген уры *бутпаразларға* жортаға пир болып, барлық алтын бултларын мыс бултларға алмастырып, бир елдің алтынының бәрин кемеге тийеп өз елине әкеледи екен (Ш.Сейтов).

БУТСЫ (ингл. boots — *ботинка*) ат. спорт. Табанының асты қырлы, ушлы етип исленген футболшының аяқ кийими.

БУТХАНА ат. Бутка (кудайдың сүүретине) сыйынатуғын жай, орын. *Бутханаға* оқ атып. Медресесин қулатып («Қыркыз»).

БУҰАЗ кел. Хайуанлардың жүкли, хәмиледар болыуы. Ишинде баласы бар. ... *бууаз* малларды иш таслатпай аман алып шығыу олардың уазыйпасы (А.Бегимов). Сонда мен оған 60 бас семинитал нәсилли *бууаз* қашар, Австриядан 300 бас ешки сатып алыуда өз мәсләхәтлерим менен жәрдемлескенмен (газетадан).

БУҰАЗАҚ ат. Бөлек-бөлек, томпақ. Алқымының *бууазақлары* елеуленип, еринлери дирилдеп тур (К.Ирманов).

БУҰАЗАҚЛЫ кел. Бөлек-бөлек, томпақ. Енди онын басын *бууазақлы* мойыны да услап тура алмады, дастыққа карай тарта берди (Ш. Сейтов).

БУҰАЗЛЫҚ ат 1. Ишинде баласы бар болыуы. ...сыйырдың да *бууазлығы* билинип киятыр (газетадан). 2. Еки қабатлық, жүклилик. ...*бууазлықтан* келиншектің аяғы аұырласа баслады (Б.Кербабаев).

БУҰАЛДЫР кел. Гүңгирт, емески, булдыр, анық емес. ... адамлардың үстин *бууалдыр* гүңгирт бир нәрсе басқан секилли болып көринди (А.Бегимов). ... алыстан гүңгиртлеу *бууалдырлы* болып көринди (газетадан).

БУҰАТ ат. Бөлек, байлам, орам, бир кушак. Айтбай болса командировкада, бир *бууат* ақшаны да қалтама салып шыққанман (Ө.Айжанов). Мине, оқыңлар, — деп ол да *бууат* хәр түрли газета-журналларды усынды (Ө.Хожанов).

БУҰДАЙ к. бийдай.

БУҰДАҚ: *буұдақ-буұдақ* кел. Шаңның ямаса түтиннің жерден жоқарыға көтерілиуі, тозан, бурқасын. Бир мэхәл Айпарша кейнине қараса, артында *буұдақ-буұдақ* шаң шықты («Мәспатша»). Жайлардың морыларынан шыққан *буұдақ-буұдақ* түтин де ийретилип жоқары көтерілмекте (Т.Қайыпбергенов).

БУҰДАҚЛАНЫҰ *буұдақлау* фейилинің өзлик дәрежеси. Жауырыны теп-тегис, еки ийини кең жауырынга жарасады, гейде ол шофёрға бир нәрсе айтып мойын ети *буұдақланып* кетеди (Т.Қайыпбергенов).

БУҰДАҚЛАҰ ф. 1. Қара түтиннің жерден жоқарыға көтерілиуі. Дәрьяның жағасында қазылған жер ошаққа асылған үлкен қазаннан қара майдың ашшы түтини *буұдақлап* шығып тур (К.Султанов). Бирден *буұдақлаған* қара түтин жауар булттай жайылып, көктің бираз жерин бүркеп таслады (А.Бежимбетов). Асхана менен нанбайхананың төбесинен *буұдақлап* көтерілген қара түтин тынық хауада тикке аспанға шығып, сийреклеу бултларға қосылып, батысқа қарай жылжып баратыр (Ж.Сапаров). 2. ауыс. Терең ойланыу, ой ийрими. Ой дизбеклери *буұдақлап* барып, үзилип кетип атырған темекинің түтининдей гә гүнгиртленип, гә шубатылып кетеди (Н.Бөрекешов).

БУҰДАН ат. Еки түрли туқымлас атлардың шағылысыуынан пайда болған қоспақ төл. Намысы бар қайтпақ жаудан, Файратланып асар таудан, Бири бедеу, бири *буудан*, Болып мудам алға басар (Қ.Ирманов). Бәдеуге-йыуырыш, *бууданға*-йүриш, Ябыға хәм қуйрық билән ял керек (Әжинияз).

БУҰДЫРЫҰ ф. Баулау, таныу, бууыу. Улдай көрип жан ата, алтын кәмар *буұдырдың* («Қырқ қыз»). Әдиулеп алтын кәмар *буұдырды* («Мәспатша»).

БУҰЛЫҒЫҰ ф. Сөйлей алмай қалыу, тутлығыу, қырылдау, тығылыу. *Буұлығып* сонда сөйледі, Пайғамбарға жалынып («Қырқ қыз»). Анда-санда *буұлығып* демин алады (Н.Дәуқараев). Ашыуға шыдамай *буұлығып* Мәуленге бираз сөзлерди айтып тасладым (Ө.Хожаниязов).

БУҰМА ат. 1. Түйіншик, буұат, байлам, бөлек. Хаял бир *буұма* түйіншикти кеттиң астына ысырып қойды, ... (Қ.Айымбетов). 2. Қап ямаса қапшықтың аузын *бууыұға* болатуғын шамасы, муғдары, қап ямаса қапшық толы зат, дән, ұәж ... тек болғаны еки *буұма* қап дән тур (Н.Дәўқараев).

БУҰМА ат. Ауырыу, кеселлик, наұқаслық. Ол *буұма* кесел еди (Қ.Х.е.).

БУҰМАҚШЫ к. бууыу.

БУҰРА ат. Түйенің кестирілмеген, пиштирилмеген түри, еркек түйе. Түйе болсаң малдан озған. *Буұра* көрсең арқан қозған, Шилпе-шилпе көзін тозған, Бәрін түйем көрермисең (Күнхожа). Бизлерде көп шерли жүрек, Кими *буұра*, кими үлкен, Қайтпас жүрек, талмас билек, Қол уласып бассаң кетер? (Қ.Ирманов).

БУҰРАДАЙ кел. Буұра сыяклы, буұраға усаған. Шөккен *буұрадай* шоңқайып барып отырып қалды (Н.Бөрекешов).
◇ **Қарт буұрадай** — қартайған еркек түйедей. Бир-бирине әжел курды, Еки батыр айқасты, *Қарт буйрадай* ғайзасты, Аш жолбарыстай шайқасты («Мәспатша»). **Нар буйрадай** — үлкен еркек түйедей. Бахтымызды сынайық, *Нар буұрадай* алысып, Жағаға қолды салайық (Бердақ).

БУҰРЫЛ кел. 1. Шаштың ағара баслауы, ақ түске ене баслауы. Ал, келиншек шағындағы аналардың мийиздей қара шашларының мезгилсиз *буұрыл* тартқанына ким гүналы? — Сен! (Қ.Султанов). 2. Мурт-сақалдың ағара баслауы, ақ аралас түске ене баслауы. ... ғаррылық халына барған, сақалы *буұрыл* болған, меллеси бар үстінде, гөне сәлле басында, ... («Мәспатша»). ... екиншиси оннан зәрре жасы уллылау, сақалы *буұрыл* тартқан молланамай адам екен (Ш.Сейтов).

БУҰЫЛДЫҚ; буұылдық-буұылдық р. Бөлек, бөлек-бөлек. Шүберек қалтаға *буұылдық-буұылдық* болып сөк салынды (Қ.Айымбетов).

БУҰЫЛЫҒУ ф. Байланыу, таңылыу, белге белбеу бууыу. Өне бул сөзди еситип, байдың белине пота *бууылғандай* болды («Мәспатша»),

БУҰЫН I ат. 1. Адамның, хайуанлардың хәм де жанлы-жаныуарлардың сүйеклериниң хәр бир байланысқан, түйискен жери. Бармақларының *бууыны* жок па деймен? (Ө.Хожаниязов). Көп сарсылып *бууыныңды* босатпа, Мәртлик еткил қайғыланба Гүлайым («Қырк қыз»). Услап алып баланы, *Бууынба-бууын*, шаба алмай, Жән-жағына карады («Мәспатша»). **2.** Мәлим бир бөлек. ... шаңарақ жәмийеттин тийкарғы *бууыны* есапланады (газетадан). Карақалпақлар XV әсирде Сырдарьяның орта *бууынында* өз ханлығын дүзиўге хәрекет жасаған (К.Мәмбетов). **3.** Қамыс, шингирик, хәм баска да өсимликлердин хәр бир бууазағы, бөлеги. — Мен ол көлдин қамысларының *бууынына* шекем танийман, — деди Егор (К.Султанов). **◇ Бууыны босасыў** — жибисиў, балқыў. Кем-кемнен бууынларым босасып, талықсып баратырғанымды сездим (Ш. Сейтов). **Бууынсыз тил** — шешен, сөзшен, сөйлемшек, сөзшил. — Тил дегенниң *бууыны* болмайды, жасүлкен (Т.Қайыпбергенов). **Бууыны қатпаў** — жетилиспеў, ержетпеў, камалына келмеў, қатаймаў. *Бууыны* қатпаған балаларды қалмақтың ханы өлтирип, ол аман қала қойса «мени де алым-салықтан қутқарар» деген мақсет пенен узақ сапарға жоллаған еди (ққ.х.е). **Бууынлары бекиниў** — ержетиў, бой жетиў, беккемлениў. Назлы кемпир Қалийланың сөзинен жигер алып *бууыны бекисти* (К.Султанов). **Бууынлары бекимеў** — ержетпеў, бой жетпеў, беккемләнбеў. Басы қатпаған, *бууыны бекимеген*, дүз көрмеген жалғызды жиберип қала бердик (К.Султанов). **Бууынлары пытырлаў** — гүтирлеў, шытырлаў. Зәмберди Бекбосын жарыса көтергенде, дене *бууынлары пытырлап*, аяғын бир-еки рет шатастырып басты (К.Султанов). **Бууынлары қалтыраў** — дирилдеў, қорқыў. Түси өзгерип, *бууынлары қалтырап* кетти (А.Бекимбетов). **Бууын-бууын** — көп *бууынлы, бууынлы*. Бармақлары *бууын-бууын*, Бес жүз тилла болды шығын (Бердақ). **Бууын аяқ** — аяқлардың бууынлары, бууынлы аяқ. Айдауда көзин жаўдырап, *Бууын аяғың* салдырап, Қалдым артында зар жылап, Сүйген ашығым қайтып кел (Күнхожа).

БУҰЫН II ат. грамм. Сөздің бөлеклерге бөлиніп айтылуы. Дауыссыз сеслер *буын* құрай алмайды («Қарақалпақ тили» сабақлығы). Усы мысаллардағы сөзлердің хәммесін *буынға* бөліп көшіріп жазып келиўди муғаллим тапсырды, — деди Ажар Муратқа (газетадан).

БУҰЫНДЫРЫҰ ф. Туншықтырыу, қылғындырыу, алқымынан қысу, бууыу. Исшини анаулар *буындырмаға* қарады (Н.Бөрекешов). *Буындырып* жуп жағадан асылған, Әжел қәуіп кетпей турды қасымнан (Т.Жумамуратов).

БУҰЫНЛАҰ ф. Буын-буын етиу, бөлиу, айырыу. ...кемпир-ғаррылар қамысларды *буынлап* отыр (К.Султанов).

БУҰЫНЛЫ I кел. Буыны көп, мол. *Буынлы* қамысларды өз алдына айырыуды буйырды (Қ.Қ.КСМ. ат.).

БУҰЫНЛЫ II кел. Көп буынлы сөз, буынлары көп сөзлер. Бердақ қосықтарының форма жағына келгенде, олардың барлығы дерлік 7—8 *буынлы*, төрт қатарлы болып келеді (Қ.Айымбетов).

БУҰЫНЫҰ ф. Түйиніу, байластырыу, түйіншиклениу, белге белбеу байлау. Туұмай кеткір туұылды, Белине садақ *буынды* («Мәспатша»). Белин беккем *буынып*, Тағы да күшин жыйнады («Қырқ қыз»). ◇ **Буынып-түйиніу** — тайын турыу, тақ турыу хәмме затты байластырып тайын турыу, таяр болыу. *Буынып-түйиніп* атырған бакқалдың үстине ақ сәллели, қапа сақаллы Мүптилла ийшан келди (Н.Бөрекешов).

БУҰЫРҚАНДЫРЫҰ ф. Бууырқаныу фейилинің өзгелик дәрежеси. ... лекин, хәзир кек алмаса хеш қашан ала алмайтуғындай, *бууырқандырып* турған ашығудан пайдаланып, сабыр-парасат пенен қамшының бауын билектен өткерди (Ш.Сейтов).

БУҰЫРҚАНЫҰ ф. Тасыу, пәтке миніу, айбат шеғиу, кәхәрлениу. *Бууырқанып* баратыр, Мысал жараған үлектей («Мәспатша»). Кәхәрленип атланып, *Бууырқанып* бурқырап, Атына ғарғып минеди (Бердақ). *Бууырқанып* бурқанып, Хийуаға бизлер барайық (Бердақ).

БУҰЫСЫҰ ф. 1. БайласыҰ, таңысыҰ. Түркменбай да булар менен туұысқан, Көшемиз деп жүклерини *буұысқан* (Бердақ). 2. Алқымын қысыҰ, жағаласыҰ, буұыҰ, туншықтырыҰ, қылғындырыҰ. ЕкеҰ бир, үшеҰ бир куұысқан бәле, Жетип кегирдектен *буұысқан* бәле (Бердақ).

БУҰЫҰ ф. 1. БайлаҰ, таңыҰ. Жыламай сонда биразы, Беллерин *буұып* қынайды («Қырқ қыз»). Белин *буұып*, басына телпегин кийип, қолына хасасын алып кетиүге айланды (Ө.Шамуратов). Аяқ-қолын *буұып* қойып бир баҰ қызыл жыңғыл сынғанша арбаның шүйине таңып қойып урды (С.Салиев). 2. ҚысыҰ, қылғындырыҰ, туншықтырыҰ. Владимирди *буұып*, өлтирди (Т.Қайыпбергенев). Бираз хәсиреттиң *буұып*, Демин алды күни туұын (С.Мәжитов). 3. Аұыс. Тақ турыҰ, тайын болыҰ, жолына шығыҰ, таяр турыҰ, жолында пидө болыҰ. Енди баба белин *буұды*, Басына күнлер туұды («Мәспатша»). Белиңди қынап *буұмасаң*, Басынды жолға қоймасаң («Ер Зийұар»). Қарақалпақ — посқан ел, Хорезмге жетиүге, Хәммелери *буұды* бел (Жийен Жырау). 4. аұыс. ОраҰ, шырмаҰ, орнатылыҰ, шырматылыҰ, шыйратылыҰ. Бир жағынан отақ *буұып*, Мың жанынан бир жаны бар (Б.Исмайлов). ◇ **Аұызын буұыҰ** — байлаҰ, ораҰ, таңыҰ.... үлкен бир ала қапка салып *аұызын буұады* да, қойларды базарға апарып өткенине сатып келеди (ққ.х.е.). **Алқымын буұыҰ** — қысыҰ, байлаҰ, туншықтырыҰ, қылғындырыҰ. Мойнын езгилеп, *алқымын буұып* туншықтырды (Ш.Сейитов). **Мойнынан буұыҰ** — алқымынан буұыҰ, туншықтырыҰ, қысыҰ, қылғындырыҰ... оның *мойнынан буұып*, я аұызы-мурнынан туншықтырып өлтирген болады (А.Бекимбетов). **Аұызын буұған өгиздей** — сөйлемеҰ, үндемеҰ, тил қатпаҰ, сөз қатпаҰ. Машинаны тутты алға жүргизбей, Үндеспейди *аұызын буұған өгиздей* (И.Юсупов).

БУҰЫҰЛЫ кел. Байлаұлы, таңыұлы. Ишке кирсем, бизиң колхозға тийисли газеталар менен хатлар бир бөлек *буұыұлы* тур (Ө.Хожаниязов). Шананың үстиндеги *буұыұлы* шомның биреұин алып, астыларына басып дөгерекей отырды (М.Абдираймов). ◇ **Аұызы буұыұлы** — түйиұлы, байлаұлы,

таңуы. ... Қәдирбай камзолының ишки кисесинен нағысланған, *ауызы бууыұлы* әмиян қалтасын шығарып, үлкен мақтаныш пенен күлімсиреп Ережеп моллаға көрсетті (А.Бекимбетов).

БУФЕР (ингл. buffer, buff — *соққыны жумсарту*) ат. 1. Еки вагонның арасындағы дүгисиүдегі күшин жумсартуы ұшын қойылатуғын пружиналы (серппели) қурылма. ... келген вагонның *буферин* майлауға ишшилер да таяр болды (газетадан). 2. Авариялық соқлығысыұдың күшин жумсартуы ұшын хызмет қылатуғын автомобиль *буфери* (бампери).

БУФЕТ (фр. buffet — *стол*) I ат. Жеңил-желпи аұқатланатуғын, ишимлик сататуғын дүкан. Узақ жерлерден келген ата-аналарының хабарына ынтығып жүрген бир топар оқыұшылар *буфет* алдын босатып, почтальонға қарай жууырысты (С.Айний). Пахта пункттың асханасынан *буфет* ашылып, сол жерге орналасыпты (К.Мәмбетов).

БУФЕТ II ат. Хәр түрли майда ыдыслар, аұқатлар, ишимликлер салып қойылатуғын шкаф. Қәпелимде *буфеттиң* ишиндегі өзи қәлеп алған моншаклы қара сумкаға көзи түсе қойды (Г.Есемуратов).

БУФЕТШИ ат. Буфеттегі затларды сатыұшы, сауда етиұшы. Азаннан бергі еткен саудасының ақшасын *буфетши* есаплап атыр (газетадан). — Үш рет дейсиз бе? — деп сорады *буфетши* жулып алғандай етип (Ө.Айтжанов).

БУХАНКА (нем. Vochenze — *ақ нан* яки лат. focarius — *печте пискен нан*) ат. Темирден исленген арнаулы қәлипке салып писирилетуғын төрт мүйешли нан. Тезден бир *буханка* (көмpek) нанды алып келди (Н.Дәўқараев).

БУХГАЛТЕР (нем. buch — *китап* + halter — *алып жүриұшы, тутып турыұшы*) есапшы. *Бухгалтериялық* есап-санақ жүргизиұшы маман, қәниге. Себеби, *бухгалтер* екеуи алдыларындағы жайыұлы бир қағазға қарап, сыбыр-сыбыр пиштиүлесип отыр (Ө.Хожаниязов). Ишинен шықты үш киси, *Бухгалтер*, баслық Абадан, Биреуи шаққан жүриси, Қолында киши чемодан (Б.Қайыпназаров). — Отырын, демек *бухгалтерсиз*. Директор маған бир нәрсени айта алмай турғандай, иркилинқиреп барып басын шайқады (М.Нызанов).

БУХГАЛТЕРИЯ ат. 1. Есап-санақ жұмыстарының теориясы менен әмелияты хақында пән, илим. ... келген жигитти ауыл хожалық техникумына *бухгалтерия* пәнінен сабақ бериўши етип таярлайды (Қ.Айымбетов). 2. Белгилі бір мәкемениң есап-санақ жүргизетуғын бөлими. *Бухгалтериядағы* ақша документлери әлле қашан тигилип кеткен екен (Қ.Айымбетов). *Бухгалтериялық* документлер бойынша шығыс етиўлери керек (А.Джальменов, П.Т.Карпов). Есесине я *бухгалтерия* менен есапласқан жоқ, я мениң менен (М.Нызанов).

БУХТА (нем. Bucht — қолтық; қәуипсиз жай) геогр. қолтық.

БУЯҚ р. Бул жер, усы жер, булман, усыман, усы кәра, булкәра бул жақ, усы жақ. ... мен *буяқты* биринши мәрте көрип атырғаным (Қ.Айымбетов). — Машарип *буяққа* ке-е! (Ш.Сейтов). Талап етип шығып едим *буяққа*, Енди қалай елатыма жетермен (Өтеш). ◇ **Буяққа көшиў** — бул жаққа, булманға, бул жерге усы жерге, усы кәраға, усыманға. Байлардың посып көшиўи, Жери жетпей көшкен жоқ, *Буяққа* көшкен ашларға, Жер берместиң хийлеси (Жийен Жыраў). — *Буяққа* автобус сийрек жүре ме деймен? (М.Нызанов).

БҮГЕЖЕҢЛЕҰ ф. Еңкейиў, бүкирейиў, еңкейип жүриў, қыйсанлаў, ийменлеў. Олардың кейнинен бираз кемпир-ғарры да *бүгежеңлеп* баратыр (Г.Есемуратов). Соң және *бүгежеңлеп* қойлардың арасына сүңгип кетеди (Ө.Хожаниязов). Қуныш «Ассалаўма әлейкум, аға»лап, қос қоллап қолын созып, Лепеске қарай *бүгежеңлеўи* менен жуўырды (Қ.Мәтмуратов).

БҮГИЛИҢКИРЕҰ ф. Ийилиңкиреў, еңкейинкиреў, иймейинкиреў, майысынқыраў. Төребай кирер есикте қолын алдына қаўсырып, сәл-пәл *бүгилиңкиреп* турыпты (Т.Қайыпбергенов).

БҮГИЛИҰ ф. 1. Ийилиў, иймейиў, еңкейиў, бүкшийиў, майысыў. Үлкен денеси бир уўыс болып *бүгилип* отыра кетти (К.Смамутов). Еки жерден аш бүйирден тилинип, Жолбарыстың бели қалған *бүгилип* (Т.Қабулов). Ханға барып Айдос бий, Қол қаўсырып бас ийип, *Бүгилип* сәлем береді

(Бердак). Беллери жайдай *бүгилди*, Манлайдан терлер төгилди («Ер Зийуар»). 2. к. бүгү. ◇ **Жети насыры бүгилиу** — кысыныу, уялыу. Акыры болмады, онысыз-ак *жети насырым бүгилип*, өрески қапа болып, ууайым шегип жүрген мен де ерксиз жылап жибердим (Ө.Хожаниязов).

БҮГИН р. Усы күн, бул күн. Он еки ай болып сергиздан, Көрдим бе *бүгин* қараңғы («Мәспатша»). *Бүгин* емес кештен қалдырмай, Айтқаныма толық жууап беріндер («Қырк қыз»). Дәуеке өзиниң қылған исинен нәтийже күтип *бүгин* уйқыдан кешпекши болды (Қ.Айымбетов). ◇ **Бүгин-ертең** — тез күнде, жақын арада, жақында. — Мениң айтайын дегеним, *бүгин-ертең* болатуғын ис емес (К.Султанов).

БҮГИНГИ кел. Хәзирги, үстимиздеги. Өнип-өскен мәканым, *Бүгинги* күн сен қалдың (Жийен Жырау). Нурымбеттиң *бүгинги* үстине кийген кийими жуқалау еди (Қ.Айымбетов). ◇ **Бүгинги техника** — хәзирги күндеги техниканың жаңалығы. Илим жаңалықтары хәммеге көринип сезилип тур (Г.Есемуратов).

БҮГИНГИДЕЙ кел. Усы күндегидей, хәзиргидей. Сол ушын да *бүгингидей* тап, Көз алдымда хасыл келбети (М.Турсынзада).

БҮГИНЛЕРИ р. Усы күнлери. *Бүгинлери* күндегидей үй сыртында динкилдеп ойнап жүретуғын қозы, ылақ, гүен байлаулы қазықлар, қыспалы қоралар жоқ (Ө.Хожаниязов).

БҮГИНШЕ р. Бир күнлик, тек бир күнше, уақытша. *Бүгинше* усы жерде оқыңыз (Г.Изимбетов). *Бүгинше* шаманы көрип алайық (Т.Қайыпбергеннов). Сен аға, *бүгинше* постыңа бармай-ақ туршы, ... (Ө.Айжанов).

БҮГИРЛЕТІУ ф. Астына басыу, бығырлатыу, тарпа басыу, басыу, жығыу. *Бүгирлетти* басты биреу Әметти, «Әжел жаным деп бақырды жумыр тас» (И.Юсупов). ◇ **Астына бүгирлетип басыу** — жығып астына басыу, үстине миниу. Оны бир жигит-ақ таулап урып, *астына бүгирлетип басыуға* болады (Ө.Хожаниязов).

БҮГИУ ф. 1. Бир нәрсениң шетин қайырыу, қайырып тигиу, бүклеу, көклеу. Қууыршағына көйлек тигип, Қыйсық жерин қайта сөгип, Етек, жеңин тегис *бүгин*, Кийиндирип

сайлаған соң (С.Мәжитов). 2. Еңкейтиу, қыйсайтыу, иймейтиу, ийилдириу. Онда басқа ғаррылардай бел *бүгиу*, хаса таяныу деген жоқ (А.Бекимбетов). Көзим жасқа, кеуилим хәсиретке толып, Қарамай белимди *бүктим* мен *бүгин* (И.Юсупов). 3. ауыс. Жасырыу, купыялау. Сырын бүгип сулыұлығын асырып, Бурқып атыр булақ сууын қашырып (Г.Есемуратов). Сүйсе қызғыш янды қорғар ышқысын, Ишке *бүгип* калмас өз қызғанышлығын (И.Юсупов). ◇ *Дизе бүгиу* — а) дизерлеп отырыу, еңкейиу, иймейиу. Сол заматта ауылының қыз-келиншекleri менен Мийирхан да жерге *дизе бүкти* (Ө.Хожаниязов). б) бағыныу, қараслы болыу, бас ийиу. Палуан бийхууыш болып кетти де келиншектің алдына да дизесин *бүкти* (Ө.Айжанов). **Жети насырын бүгиу** — уялтыу, қысындырыу, намысын келтириу. Адамның *жетин насырын бүктің* ғой (К.Султанов). **Намысын бүгиу** — қысындырыу, уялтыу, намысын келтириу. ...булар бизлердің *намысымызды бүкти* (Қ.Айымбетов).

БҮЙ бүй деу ф. Былай деу, булай деу, мынадай деу. Өй дейсең де, *бүй дейсең*, Қай сөзине инанайын (кк.х.к.).

БҮЙЕН ат. Тоқ ишектің ең ақырындағы жууан жери, желинген ауқаттың туратуғын ишки мүшеси, кишкене қарын. Ишек-қарынның *бүйенин* өз алдына алып қойыуды ескертип қойды олар хаялға (газетадан). ◇ **Бүйен емшек** — бүйенге усаған жууан емшек. *Бүйен емшекleri* салынып, Саудырғысы келип адым атады (Ж.Аймурзаев).

БҮЙЕР р. Бул жер, булман, усы жер, усы кәра. *Бүйерде* де көрген күни бурынғыдан да бетер еди (Ж.Аймурзаев). *Бүйерде* Айқыздың кеулине еки нәрсе кәуип түсирди (А.Бегимов). Урыға мал керек, маған жан керек, Сонлықтан *бүйерде* боп турмаң хәлек (Ш.Артық). Бирме-бирге келгенде, Биз *бүйерге* келгенде, Үш жүзден аслам жан еди, Өле-өле солардан, Қалды бир жүз елли адам (Жийен Жырау). *Бүйерде* ақылгөйлер, тәуиплер де көбейип кетти (Қ.Айымбетов). *Бүйерде* румын тили керек болды (Қ.Айымбетов). — *Бүйерлерде* ондай белгили ат бар ма екен? (М.Нызанов).

БҮЙЕРДЕН р. Булманнан, бул жерден, усы кәрадан. Ақылды алсаң жан достым, *Бүйерден* сен кетесен («Қырк қыз»).

БҮЙИР ат. Жамбас пенен қабырғаның арасы, еки аралықтың еки қапталы. Әйнектің санлағынан кирген сууық самал тынбай еситилип, Султанмураттың оң жақтағы *бүйири* тәуир-ақ тона баслады (Ш. Айтматов). Дуйым журтқа сондай болса кәдириң, Қатық ишип шығыппеди *бүйириң* (ққ.х.қ.). Ол *бүйирин* таянып, мени қыр дөгерек айлана баслады (М.Нызанов). Жылай-жылай үни өшер, Жекке шыққан үйириңнен, Басына күнлер туғанда, Қолың кетпес *бүйириңнен* («Қоблан»). ◇ **Бүйири бурыу** — ғамхорлық етиу, өзине бейимлеу, бауырына тартыу, аяу, қайырқомшылық қылыу. Барлығы *бүйири бурып*, сыйлап аяса да айтқанын қылмай ашыу менен ешкини базарға арқалап барыпты (Ж.Аймурзаев). **Бир бүйирлеу** — а) қарынлау, қапталлау. б) өзін шетке алыу, адамларға қосылмау. Сәлийма мудама көпшиликке қосылмай, *бир бүйирлейди* де жүреді, — деп бригадир өзинен-өзи тоңқылдады (К.Султанов). **Бүйирине карау** — төмен карау, жууап бермеу. Нар буұрадай жарайды, Өз *бүйирине қарайды* (А.Бегимов). **Бүйирин жарыу** — қапталын айырыу, тесиу, бузыу, сындырыу. ...томпақ бас тарғыл буға қой қораның *бүйирин жарып* кеткен екен (К.Смамутов).

БҮЙИРЛЕУ ф. Шетленкиреу, қашыклау, қырынлау.... көпшилик пенен бирге болыуың керек, бүйтип *бүйирлей* бериудің кереги жоқ, — деди Мәтеке Сәлиймаға (К.Султанов).

БҮЙИРЛИ кел. Бүйири шығынқы, кең, жууан, үлкен, толы. Муратбай бул сыйырдың *бүйирли* екенін жаңа ғана сезді (Ө.Айжанов).

БҮЙРЕК ат. Адамлардың хәм омыртқалы жаныуарлардың ашшылықты пайда ететуғын ишки ағзасы (мүше), бөтеке. Жүзим мийўеси менен *бүйрек*, бауыр, жүрек, ишек, бас, көз, кулақ ауырғанда, халық медицинасында пайдаланылған (газетадан). Табылады излегеннің кереги, Көлимде бар қасқалдағы, үйреги, Қуулары, ғазының пүтин *бүйреги*, Дүньяның аңлары көлимде барды (Әжинияз). ◇ **Бүйректен сыйрақ шығарыу** — күтпеген жерден шатақ шығарыу, кесе белден бир нәрсе табыу, қапталдан пикир қосыу, болмаған нәрсени айтыу. Қусбегинин кәпелимде *бүйректен сыйрақ*

шығарып, бир жасауылды кайтарыуын «бир ойкан ислейсең-ау» — деп, хәр ким ишинен өз атының басынан аулақ болғай деп отыр (К.Султанов). **Бүйрек бет** — томпақ бетли адам, бөтеке бет адам. Бағана үйден үйге секелек атып жууырып жүрген *бүйрек бет*, кара балалар да пошшадай иргеге тығылып, еки көзи далада дилгир (К.Султанов).

БҮЙТИҰ р. Усындай, бундай, былай етиу, усундай етиу. — Сени *бүйтин* тезек тергизип қойғаннан я өлейин, я қалайын, дийдарынды көрдим, ақлығымды сүйдим («Мәспатша»). ...жолдан өткен жолаушыға *бүйтин* мирәт ете бергендей буның неси бар екен деп ойланады (кк.х.е.). Кула дүзде пышак салып ишлерге, Өлген жақсы *бүйтин* өмир сүргенше («Қырк қыз»).

БҮК I ат. Түйесинирдин шенгел, жыңғыл хәм тағы басқа өсимликлерге шырматылып қалың болып өскен шоқ, шоқалақ, бүктесин. Жолдың оң жағында қырк адым шетке шығып басын *бүк* басқан түбин сағал ашқан ғарры сексеуілдин жанына келди («Мәспатша»). Сары жорғаның сауырысына камшыны тартын жиберип, қалың *бүк* камысты патырлатып ала шапты (К.Султанов). Аралары үйдей-үйдей қалың *бүк* (Ө.Хожаниязов).

БҮК II ат. Асықтың дөң жағының жоқары қарап жатыуы. Оның үлеген асықлары *бүк* жатты (ғазетадан).

БҮК III қ. бүгиу.

БҮКЕҢ *бүкең-бүкең* етиу р. Бүкшендеу, жортыу, жорғалау, жүриу. Шубар бойын жасырып, Душпанлардың алдында, *Бүкең-бүкең етип* жортады («Алпамыс»).

БҮКИР кел. 1. Омыртқа яки көкирек клеткасынын қыйсайып өсиуи ақыбетинде пайда болатуғын томпақ, бүкир жер. Арқасы болса да *бүкир*, Ғалын билип етпес шүкир, Иши кара толған пикир, Ардақлайды бай баласы (Күнхожа). «Яббар» деп жауырынындағы *бүкири* бурынғыдан да бетер гүжирейиуи менен бәсип өзін топлымға урып еди (Қ.Мәтмуратов). 2. Сондай иллети, нуксаны болған адам. Бүкир адам. Қуныш. Ғасасын таянған *бүкир* Атажан бай да усы жерде (Т.Қайыпбергенов).

БҮКИРДЕЙ кел. Бүкир сыяклы, усаған, еңкейген, бүкирейген. ...оның еңсеси *бүкирдей* дүңкийип туратуғын еди (Айбек).

БҮКИРЕЙИҰ ф. Бүгилиұ, еңкейиұ, ийилиұ, иймейиұ, мықшыйиұ. Жүрерине дәрман жок, *Бүкирейген* беллери («Қырқ қыз»). ... *бүкирейип*, теңселип турған муштай кемпир өксип-өксип жылап жиберди (А.Бекимбетов).

БҮКИРЛЕҰ кел. Иймеклеұ, қунышлаұ. Сыйрақлары киши, табаны сарғышлаұ, арқасы *бүкирлеұ* болады (А.Джальменов, П.Т.Карпов).

БҮКИРЛИК ат. Омыртқа яки көкирек клеткасының зыянланыуы ямаса хәр түрли кеселликлер ақыбетинде томпайып, бүкир болып қалыуы.

БҮКИШ к. бүкир.

БҮККЕ *бүкке* түсиұ р. Еңкейип жатыұ, бүккесине жатыұ, тоңқайып жатыұ. Тәуип *бүкке* түсип жатыұды буйырды, еки алақаны менен бетин басып, бүккесине түсип жатты (Ш.Сейтов). ... қорқып *бүкке* түсип далада жатып шықты (Г.Есемуратов).

БҮККЕСИНЕ к. бүкке.

БҮКЛЕМ ат. Қайырым, қабат. Тарқатқанда жайнатты көзди, *Бүклемлери* жазылған ғалы (Г.Есемуратов).

БҮКЛЕНИҰ ф. Ийилиұ, еңкейиұ, қайысыұ, майысыұ. Еки *бүкленип*, мертилген адамдай зорға жүремен (Ж.Аймурзаев). Ийеги усланбаған қайрақтай жып-жылтыр, сылынғыр узын бойлы қазы отаудың аласа есигинен еки *бүкленип* кирип, тимискеленип жән-жакқа қарай берди (К.Султанов).

БҮКЛЕҰ ф. Қайырыұ, ийиұ, қабатлаұ, жыйнаұ, қатлаұ. Шийшениң тығынын буранда менен ашыұға да асығып түбине сұлгини *бүклен* қойып мушы менен дүмпишлеп тығынды ушырып дийұалға тийғизди (Қ.Айымбетов). — Мениң ағаш ат деген атым бар, керек емес уақытта *бүклен* кисеңе салып қоясаң, .. (ққ.х.е.).

БҮКЛЕҰЛИ кел. Қайырыұлы, ийиұли, қабатлаұлы, қатлаұлы, жыйнаұлы. *Бүклеұли* турған хатты қалтасынан алды

(Ж.Аймурзаев). Ол отырмастан үш *бүклеу*ли қағазды алдына таслады (К.Султанов).

БҮКЛИ кел. Бүгі көп, бүгі қалың. Қәмекбай қалың *бүкли* шөпликке кирип кетти (Ж.Аймурзаев).

БҮКТЕЙ кел. Бүк сыяқлы, бүкке усаған. Тынбай тымсырынып ашшы аязда, Жатыр биреу *бүктей* болып бүркелип (Ж.Аймурзаев).

БҮКТИРИҰ бүгиу фейилинің өзгелик дәрежеси. Өзбекстан чемпионатында барлық қарсыласларын гүрес гилемінде диз *бүктирди* хәм алтын медальды жеңип алды (газетадан).

БҮКШЕҢЛЕҰ р. Еңбеклеу, бүкирейиу. ... оқ тасыушылар *бүкшеңлеп* жууырып киятыр (Қ.Досанов). ◇ **Бүкшең қағыу** – еңкейип жумыс ислеу, жеделленип ислеу. Ески қорған саясында бир хаял, Ислер тынбай *бүкшең қағып* урынып (И.Юсупов).

БҮКШИЙИҰ ф. Бүкирейиу, қунышланыу, ийилиу, иймейиу, еңкейиу. Тилеген тум-тусына көз жиберип қарап еди, қуранға үңилип, *бүкшийип* қатарласып отырған жигирмалаған ул балаға, еки қыз балаға көзи түсти (Қ.Айымбетов). Бийтаныслардың бири қабырға сүйеклери қаусап, бели *бүкшийген* арық ғарры екен (К.Смамутов). Соқыр ғарры да *бүкшийип*, Салды қарыуын кекшийип (Бердақ).

БҮКШИЙТИҰ ф. Бүкшийиу фейилинің өзгелик дәрежеси. Сонда мусылманшылық дегенимиз адамларды *бүкшийтип*, тар жолақта турғызыу ма? (газетадан).

БҮЛБИЛ ат. 1. Шымшыққа усаған сести жағымлы, жақсы сайрайтуғын қус. Ишінде *бүлбил* сайрады, Мийуелер писип жайнады («Қырк қыз»). Сонындай келбетли күйгелек көзли, *Бүлбил* сайрар оның сөйлесе тили (Омар). Бул қандай қустың сести, бағқа әжайып бир *бүлбил* кирди («Алпамыс»). 2. ауыс. Сөйлегиш, сөзшен, шешен, жақсы хауазлы адам, хошхауаз киси, адам. Тил, *бүлбил* мәканы дейди елинди, Пахтаның ұатаны дейди жеринди (И.Юсупов). Бир қыз қол былғаса бермаған кел деп, *Бүлбилим* бол, мен саған қызыл гүл деп (А.Дабылов). *Бүлбилди* гүлинен, гүлди *бүлбилинен* айырып,

жапырақтай солдырған да сен урыс (Ө.Хожаниязов).
◇ **Бұлбилгия** — гүл бағшадағы бұлбұл, бағлардағы бұлбил. Шайырлардың дәстанындай, *Бұлбилгия* шәхрің болды (Ә.Шамуратов).

БҮЛБИЛДЕЙ кел. Бұлбил сыяқлы, бұлбилге усаған. Кеулиндегі табылып, *Бұлбилдей* тили сайрады («Мәспатша»). *Бұлбилдей* тили сайрады, Түрли қыял ойлады («Алпамыс»). ...ол хаял паспорт бериуішینیң сөзин бөлип, өз пикирин жаклап, *бұлбилдей* сайрады (А.Бекимбетов). ◇ **Бұлбил гөядай** — бұлбил сыяқлы, бұлбилге усаған, бұлбилдей. Сениң *бұлбилгөя* хауазың есте, Калайша «яд етип жүрмедің» дерсен (И.Юсупов).

БҮЛГИН к. бұлгиншилик.

БҮЛГИНЛИК к. бұлгиншилик.

БҮЛГИНШИЛИК ат. Қыйраушылық, уайран болыушылық, опатшылық. *Бұлгиншилик* бул болды, Қарақалпақ — посқан ел, Хорезмге жетиуге, Хәммелери бууды бел (Жийен Жырау). Ол Ноғайлы қарақалпақ дермишлер, *Бұлгиншилик* пенен жүрген дұньяда (Өтеш). Енди шыраны қоятуғын хәстесин тапса кәне, от тийген үйден не табылады — тек *бұлгиншилик* (Г.Есемуратова).

БҮЛДИРГИ I ат. Қамшының ямаса басқа усы сыяқлы сабы бар затлардың сабына тағылып, қолға илип алыу ушын тағылған бау. *Бүлдиргиси* булан териси (Доспанбет жырау). ... қамшының *бүлдиргисин* тағып болды да, керегениң басына илип қойды (газетадан).

БҮЛДИРГИ II ат. Дөңгелек тоға.

БҮЛДИРГИ III к. бүлдириу.

БҮЛДИРГИШ кел. Бузыушы, бүлдириуши, уайран етиуши. Өзимизди толық аман сақлайық, Ел *бүлдиргиш* ондай «кесир хәкистен» (Ж.Аймурзаев).

БҮЛДИРГИШЛИК кел. Бузыушылық, зыянкеслик, бүлдириушилик, бузыкшылық. ... буның да ислеп жүргени *бүлдиргишлик* еди, — деди ғарры келген жигитке (газетадан).

БҮЛДИРИУ ф. Қыйратыу, бузыу, уайран етиу. Дос болғанды күлдирди, Қарсы болсақ *бүлдирди* («Мәспатша»).

Ханларыңыз минекей, Ноғайдың елин *бүлдирген* («Ер Зийұар»). Кеули келгенин күлдирген, Кеули келмегенин *бүлдирген*, Мудамы халық үстинен күн көрген (кк.х.к.).

БҮЛДИРИҰШИ ат. Қыйратыұшы, бузыұшы, ұайран етиұшы, былағай салыұшы. Бул топылыс емес — урыс, *Бүлдириұши* жай, қаланы (И.Юсупов).

БҮЛДИРТПЕҰ бүлдириу фейилинин болымсыз формасы. Жаўға *бүлдиртпеўге*, кәне, ўаде бер (Т.Мәтмуратов).

БҮЛДИРШИН ат. Бөденеге уксаған қустың бир түри, гейде бөденени *бүлдиршин* деп те атайды. ... тоғай арасындағы пырылдап ушқан *бүлдиршинди* көріп Жумабай бирден кууанып кетти (газетадан).

БҮЛДИРШИНДЕЙ кел. Бүлдиршин сыяқлы, бүлдиршинге усаған. *Бүлдиршиндей* балам бар, Келбетине қаранлар (К.Султанов). — *Бүлдиршиндей* еди-аў, айналайын, *бүлдиршиндей* еди-аў! (Ш.Сейтов).

БҮЛИК ат. Ұайран, зыян, бүлиниў. Мен бе екен бүликті салмақшы жерге? (Т.Мәтмуратов).

БҮЛИНИСПЕ к. бүлиниў.

БҮЛИНИҰ ф. 1 Бузылығ, қыйрағ, кулағ, ұайран болығ. Отырған үй-жайы *бүлинеди*, басы қанғырады (кк.х.е.). 2. Тарағ, посуғ, шожығ. ... ел-халқын, ғәрип-кәсерин жыйнатып, *бүлингенге* карамай, хеш ким халын сорамай, он кара сойды аямай, ... («Мәспатша»). ◇ **Бүликке түсиў** —бүлиниўге ушырағ, дуўшар болығ. Қартайып турған шағымда, Рәхәт көрер ўағымда, *Бүликке түсти-аў* сор басым (Бердак).

БҮЛИНИҰШИЛИК ат. Бузылығшылық, қыйралығшылық, посуғшылық. Бираз жерлер *бүлиниўшиликке* түсти (Ж.Аймурзаев).

БҮЛИНШИЛИК к. бүлиниўшилик.

БҮЛИҰ ф. Посуғ, қыйрағ, кулағ, тарағ, ұайран болығ. Ханның неси кетеди, Өлсе халық өледи, Бүлсе халық *бүледи* («Қырк қыз»). Ушырап бундай бәлеге, Саркоптың халқы *бүледи* («Қырк қыз»). Көшип-қонып қарақалпақ көп *бүлген*, Орын таппай Жаңадәрьядан келген (С.Нурымбетов).

БҮЛК: бүлк етиў ф. Әсте қыймылдағ, жыбыр етиў. Кәпелимде жүрегим *бүлк* ете қалды, себеби күтилмегенде

Айымжамал және белимнен қушақлап алды (Ө.Хожаниязов).
Бир минсең де жорға мин, бүйреккенең *бүлк* етер, Бир шайнасан да май шайна, жүреккенең гилк етер (қк.х.н.).
◇ **Бүлк-бүлк етиү** — әсте-әсте қыймылдау, жыбырлау. *Бүлк-бүлк етип* ақ тамағы, Келбетленип кең кушағы (Бердақ).
Бүлк-бүлк қайнау — әсте-ақырын қайнау, жыбырлап қайнау, шымбырлап қайнау. Мине, хәзир де қуры қол келген жоқ, — деп қазанда *бүлк-бүлк қайнап* атырған гөшке қолын шошайтты (Н.Бөрекешов). **Бети бүлк етпеу** — уялмау, қызармау, қысынбау, бозармау. Қууарып қалған уятсыз-ау! Биреудің қойнында жатып келип, *бетің бүлк етпей* кешир дейсең-ау! (К.Смамутов).

БҮЛКИЛДЕСИҮ бүлкілдеу фейилинің шериклик дәрежеси. Балалар *бүлкілдесип* күліуін тыйып: «барма, барма!» — дести (Ш.Сейтов). Шаңқай түсте тас төбеден шыққан Қуяш Таслақты табадай қыздырып, жыланларды инине серпилдирсе, гүмгүмлердің тамақлары тырбыйысқан, ербейискен сексеуілдердің түплерінде *бүлкілдеседи* (Ш.Сейтов).

БҮЛКИЛДЕТИҮ бүлкілдеу фейилинің өзгелик дәрежеси. Булар үйге кирсе, апасы сорпаны *бүлкілдетип* қайнатып қойған екен (Ғ.Сейтназаров). Ол және ийнин бир *бүлкілдетип* гүрк етти (М.Нызанов).

БҮЛКИЛДЕҮ ф. Қыймылдау, қыбырлау, жыбырлау, қозғалыу, тартыу. Демин бөлип алғанда, Ақ тамағы *бүлкілдеп* («Қырқ қыз»). Ақ тамағы *бүлкілдеп*, Алмадай бети илпилдеп (Бердақ). Көзинин жасы мөлтилдеп, Қос бүйрегі *бүлкілдеп*, Буларға қарап сөйледі (Бердақ). ◇ **Тамағы бүлкілдеу** — ойындағысын айта алмау, батына алмау, пикирин айта алмаушылық. Бийдің бул буйрығына кемпир мақул деп басын ийзесе де, орнынан турмай, *тамағында бүлкілдеп* тұрған бир гүптикейин айта алмай отырғандай мийзам көрсетті (К.Султанов).

БҮЛКИЛДИ ат. Қыймыл, хәрекет, қозғалыс. — Балада жан бар ма? — Билмеймен. Әйтеуір тегараң *бүлкілди* бар (Т.Қайыпбергенов).

БҮРГЕ ат. Секирип жүретуғын, қанатсыз қан сорыйтуғын майда жәнлик. — Дәуеке, сизди шақырғандағы мақсетим, дәудің *бүргеси* қара шыбындай болады деп бурын биреулерден еситип едим (ққ.х.е.). ... ал жаз болса, үйлер жайлауға көшсе, мешит қыслаудағы «барлық *бүргелерге* ийе болып» көшпей қыслауда қалады (Қ.Айымбетов).

БҮРИНИҮ қ. бүркениу.

БҮР ат. Ағаш жапырағындағы майда бужыр бүртиклери, кишкене бүршиги, гүл шығаратуғын бүртик. Ой, рябина, кандай сулыу, Гүл ашқан *бүриң* (И.Юсупов).

БҮРИСИҮ ф. 1. Тоңыу, қалтырау, зирилдеу.... кими такыяшаң бәшбентлериниң шалғайларын төсеп жуп-жука бойраның үстинде *бүрисип* отыр (Ө.Шамуратов). 2. Күйиу, тырысыу. Қумлы жерден жалаңаяқ жүрегойсаң қазандағы кайнап турған сууға аяғынды тығып алғандай, табаныңның териси *бүрисип* күйип қалады (Қ.Айымбетов). 3. Қызғаныу, тырысыу. Набада үйінде екенінде бара қалсаң, маңлайы отқа күйген теридей тырысып қабағын ашпайды, *бүрисип* отырғаны (Ө.Хожаниязов).

БҮРИҮ ф. 1. Тырысыу, жыйырыу. Бирақ, белгисиз бир күш жауырнынан *бүрип* алып кәтке қайта келтирди (К.Смамутов). 2. Қысыу, шымшыу, езиу. ... баласын желкесинен тарамыс қолы менен *бүрип* алды,... (К.Смамутов). ◇ **Иши бүриу** — Иши ауырыу. Айдостың класста отырып бирден *иши бүрип* қалды (М.Нызанов). **Аяғына шарқ бүриу** — байлау, таңуу, орау. *Аяғына шарқ бүрген*, Көрингенге алғыс берген. ... («Мәспатша»).

БҮРКЕЛИҮ ф. 1. Оралыу, жабылыу, қымталыу, малыныу. Жапырақлар ярымның, *Бүркелип* түр басына (Ш.Мәмбетмуратов). Халық үстинде болған ауыр турмыслар, Оқыу жайларында *бүркелген* ислер (С.Нурымбетов). 2. Жасырыу, билдирмеу. Оның *бүркелген* қас-қабағынан, түнерген түсинен, еринлерин тислеген ашыулы хәрекетинен, терен дем алыуынан өткен ис ауыр жынаят ушын қатты қайғыланып, бәлким өкиниште турғаны сезиледи (А.Бекимбетов).

БҮРКЕНИҮ ф. Жамылыу, ораныу, бастырыу. ... басыңа орамал орап, жегде *бүркенип*, хаялдай болып бара ғой, ... (Қ.Ирманов). Оннан жүдө қорқып көрпениң ишине басымды тығып, *бүркенип* үндемей, тым-тырыс жаттым (А.Бекимбетов).

БҮРКЕҮ ф. 1. Орау, жабыу, қымтау, басыу. Қарауыл Пиримбет тонын басына *бүркеп* қыйсайып кеткен еді, ... (Ө.Айжанов). Төсек салып анау шетте, Орамалын *бүркеп* бетке (Ш.Артық). 2. Думан хәм булттың қаплауы. Төбедегі дөнген қойыу қараңғылық ауылдың үстин *бүркеп* алыпты (Қ.Смамутов). Күнди *бүркеп*, тағы бир ашып, Булт көшеди силпилеп көкте (Т.Сейтжанов). 3. Жасырыу, билдирмеу. Ырыскул бийди өзинин кеш шақыртқанын *бүркеу* ушын имканият излеу еді (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Кең даланы бүркеу** – сөнге бөлеу, жасырыу, жабыу. *Кең даланы бүркеп* көгин, Жана қоныс жатсын шалқып (И.Юсупов). **Айлананы бүркеу** – қаплау, басыу. *Айлананы бүркеп* атырған аппақ қар, булттан шыққан күн менен шағылысып көзди аштырмай тур (Т.Қайыпбергенов).

БҮРКЕҮЛИ кел. Жабыулы, бастырыулы, қымтаулы, жасырыулы. ... дүканға келген затлардың хәммеси де еле *бүркеули* тур (газетадан).

БҮРКИСИҮ бүркиу фейилинің шериклик дәрежеси. Басынды ауыртып не қылайын, түске дейин гегирдекке суу *бүркисти* (М.Нызанов).

БҮРКИТ ат. 1. Үлкен жыртқыш қус, аң алатуғын қуслардың ири хәм күшли түри. Жазында сыраны, қысында жуты, Тауында көп нарды жутар *бүркити* («Мәспатша»). Қара *бүркит* ушып ғыр-ғыр айланды, Өликлерди жеуге өзи сайланды («Қырқ қыз»). 2. ауыс. Атақлы, абырайлы. Ханымыз, шайық ата, *бүркит* аталар, ағалар, — деп бурынғыша сууық қанлылық пенен Бородиннен еситкен әңгимелеринин көбисин қысқа айтып ...сөзинин ақырында бирликке шақырады (Т.Қайыпбергенов). 3. қ. бүркиу.

БҮРКИТТЕЙ кел. Бүркит сыяклы, бүркитке усаған, мегзес, тәризли. Хәуес болып көрмеге, Аш *бүркиттей* шабынды («Мәспатша»). Сахрадағы кийик кууған *бүркиттей*, Барған жерин шыдатпады үркитпей

(Т.Жумамуратов). Қазы томағасын алған *бүркіттей*, пәнже салыға: — «бир нәубет берсе екен!», — деп талпынып отыр (К.Султанов).

БҮРКИҰ ф. 1. Себиұ, сеуиұ, шашыұ, шашыратыұ. Азырақ суұ *бүркіп*, үйди жеңил-желпи сыпырды (Ж.Аймурзаев). *Бүркіұ* уақтында кәуипсизлік шараларын ядтан шығармауымыз керек (газетадан). 2. Күннің себелеуі, жауыуы. ... бизлер әдеуір жол жүргеннен кейін күн де *бүркіп*, жоллар тайғақ бола баслады (Қ.Айымбетов). ◇ **Қолтығына суұ бүркіұ** — қайтарып таслаұ, қарсы шығыұ, кәхәрин қайтарыұ, пәсине қайтарыұ. Болыс көпшикти бәленттен қойып, желөкпелердің қолтығына суұ *бүркеди* (Н.Бөрекешов). **Сөзге суұ бүркіұ** — сөзін алға бастырмаұ, қайтарып таслаұ. Сөзге суұ *бүркіп* талайға, Тилин жаллап сөйлеп еди (А.Дабылов). **Гегирдекке суұ бүркіұ** — айтысуұ, сөз алысуұ, урысуұ, кейисиұ, жәнжеллесиұ, бақырысуұ, шаұқым шығаруұ, шатасуұ. ... булар бираз уақыт *гегирдекке* суұ *бүркіп*, бир-бирине топылды (Қ.Айымбетов).

БҮРМЕ ат. Илип алып жыйнап тиккен тигис. Гүлнара көйлегинің *бүрмесине* көп қарап турды, ... (газетадан). ◇ **Бүрме қалта** — кишкене қалтаның ауызын жыйрық етип тигиұ, баұ өткеріу ушын қолайластырылып исленген, жыйрықлы ауыз. ... кемпир сөк салыұ ушын *бүрме қалта* тигип қойды, ... (ққ.х.е.). **Көкирек бүрме көйлек** — көкирегінен бүрме етип тигилген көйлек. — Мениң өз үйімнен әкелген еки штамповка, үш өтирик шайыдан тигилген *көкирек бүрме көйлегім* бар еди (Ө.Айжанов).

БҮРМЕЛЕҰ ф. Бир нәрсени ишине қайырып тигиұ, қатарлап тигиұ. ... кемпир көрпесін *бүрмелеп* тикти, ... (ққ.х.е.).

БҮРМЕЛИ кел. Жыйрықлы, бүрме тигисли. *Бүрмели* көйлек кийген қыз үйге кирип келди, ... (Ө.Айжанов). Ауызы *бүрмели* қалтадағы мәрди шалбарының сол жақтағы кисесінен Айназар алып столға қойды (Ш.Сейтов).

БҮРСЕҢЛЕҰ ф. Тоңыұ, қалтыраұ, бүрисиұ, дирилдеұ, қалшылдаұ. Қойлар сүмireйип, *бир-биреуине* басларын тығып, *бүрсеңлеп* тур (С.Хожаниязов). Жети жасар бала дизесине

түскен гөне бөз көйлегинин етеги менен жалаңаяк тирсегин сууык самалдан кымтап *бүрсөңлейди* (К.Султанов).

БҮРТИК ат. 1. Адамнын терисинин үстине түртийип шығатуғын өсимте, жара. Мына жас баланың денесин *бүртик* алып кетипти (Ө.Айжанов). Айырым уақытларда қол-аяқ бууынлары ауырады, териде *бүртиклердин* пайда болуы мүмкин (газетадан). 2. Ағаш хәм тағы басқа да өсимликлердин бәхәрдеги көгерип киятырған уақты, *бүртик* жарыуы. *Бүртиклер* көз жарар алма шақасында (Г.Мөтякубова). Тереклер *бүртик* жарып гүл өседі (газетадан).

БҮРТИКЛЕҰ ф. Бүртик шығара баслау, жапырақлау, көклеу. ... мектеп участкасындағы бағлар бәхәр болыудан ғәлетсиз хәммеси *бүртиклен* кетти (газетадан).

БҮРТИКЛИ кел. Бүртиги бар, бүртиги көп. ... жақында ғана егилген нәлдин көпшилиги *бүртикли* болып көгерипти (газетадан).

БҮРШИК ат. Айырым өсимликлердин, әсиресе жыңғыл хәм қарабарақлардың гүл шығаратуғын хәм де туқымлайтуғын жери, солқымы. Төсексиз, ким жүресине, ким астына *бүршик*, ким бир қысым шөп тауып аяғының астына *бүршик* салып отырды (Т.Қайыпбергенев). *Бүршигин* қайнатып, кийим-кеншегимизди жууып отырмыз (К.Султанов).

БҮРШИКЛЕҰ ф. Бүршик салыу, солқымлау.... тоғайдағы жыңғыл хәм қарабарақлар да *бүршиклей* баслады (Ш. Артық).

БҮРШИКЛИ кел. Бүршиги бар, бүршиги көп, солқымлы. Айлананы қоршаған ербек тораңғыллар, көк *бүршикли* жыңғыллар қапталда қалып атыр (Т.Қайыпбергенев).
◇ **Бүршикли сырға** — бүршик сыяқлы етип исленген сырға. Сүүретке қосылып қолындағы *бүршикли сырға* полға сынғырлап түсти (У.Пиржанов).

БЫҒАН-ЖЫҒАН кел. Үймелескен көпшилик, аламан. Мениң еси-дәртим Мийирхан, көз бенен шолып та, әри-бери жүрип те *быған-жыған* аламанның ишинен оны излестиріп едим, таппадым (Ө.Хожаниязов). Хәзир

қабыллаухана, коридор барлығы *быған-жыған* адам (Ө.Тәжимуратов).

БЫҒЫН-ЖЫҒЫН кел. Көпшилик, быған-жыған адамлар. Станцияда *бығын-жығын* адам (М.Нысанов).

БЫҒЫР-БЫҒЫР қ. бығырлау.

БЫҒЫРЛАУ ф. 1. Көпшиликтің үмбе-дүмбе болыуы, былғасыуы. ... балалар үйі басына көтеріп *бығырлап* атыр (Ө.Айжанов). 2. Мантиғыу, буұлығыу. Ол «жиберің» деп жулқынғанда, оны *бығырлатып* басқанымыз да болды (Қ.Ирманов).

БЫҒЫУ ф. Көп, мол, сансыз, шубырған. *Бығыған* халық қалаға қойдай қамалды (Ж.Аймурзаев). Гүзде ғаз, үйрекке бір шығып келсең, Қус базары дерсең *бығып* атырған (М.Сейтаниязов).

БЫДЫМ-БЫДЫМ кел. Беттің бужыр-бужыр, ауық-ауық болыуы. — Еситкен кулақтың жазығы жоқ, *быдым-быдым* бір бәле дейді ғой (Ө.Хожаниязов). Қысынғанынан *быдым-быдым* болған ауырықтай бети қып-қызыл болып кетті (Ж.Аймурзаев).

БЫДЫРЛАУ ф. Тез-тез сөйлеу, анық сөйлемей, түсиниксиз сөйлеу. Бір нәрселерді *быдырлап* өзімше орысшалайман (Қ.Досанов). Баққал *быдырлап* дийқанның қолын усады (Айбек).

БЫЖ: быж етиу т.с. Май ямаса ыссы нәрселердің быжылдап сес шығарыуы. Қазандағы май *быж* етсе, бирин-бири түртіп, арқаларын қуұжың-қуұжың еткізеді (Н.Дәукараев).

БЫЖНАУ ф. Есапсыз, жүдә көп болыу, көбейіу. Демнің арасында жер жөхөнді *быжнаған* қумырса алып кетеді (ққ.х.е.). Бирақ, көл ернегинің шыбыны тоғайдан да бетер *быжнап* кетті (Т.Қайыпбергенов).

БЫЖ-ШЫЖ р. 1. Май қуылып тез писирилетуғын аұкат, тағам, ас. ... келген қудаларға еплеп *быж-шыж* етип писирип берді (Қ.Султанов). 2. Пытыраңқы, шашыранды. Оның хожалығы *быж-шыж* болды (Ө.Хожаниязов).

БЫЖЫҚ кел. Көп сөйлейтуғын адам, сөйлемшек, көбик. Турдыгүл *быжық* еле быжылдап отыр екен (Ж.Аймурзаев).

Үйме-үй қыдырып сөз тасыйтуғын *быжықлар* көп хәлек болмай, тыңдаушыны бир жерден табады екен, — деп таркасты хаяллар (Т.Қайыпбергенов).

БЫЖЫЛДАСЫҰ быжылдау фейилинің шериклик дережеси. Еки келиншек буннан басқа да бираз *быжылдасты* (Ш.Сейтов). Түн жарпына шекем екеуи *быжылдасып* отырды, арақ ишти (Ш.Сейтов).

БЫЖЫЛДАҰ ф. Көп сөйлениу, көпириу, сөйлене бериу. Ол кемпир *быжылдауы* менен отыр (Ж.Аймурзаев). ...жигиттің *быжылдап* отырыуы хәммени зериктирди (Қ.Айымбетов).

БЫЖЫЛДЫ ат. Қандай да бир дауыс, сес. Ал, апасы болса қазандағы майдың *быжылдысы* менен әуере (М.Нызанов).

БЫЙҚЫЛДАТЫҰ быйқылдау фейилинің өзгелик дәрежеси. Айдайман орыс арбам *быйқылдатып*, Сен жедин бир қозымды шыйқылдатып (Әжинияз).

БЫЙҚЫЛДАҰ ф. Сес шығарыу, шыйқылдау. «Өзим аңшы болмасам да қоянның *быйқылдағанына* ашықпан» дегендей ... (К.Мәмбетов).

БЫЙҚЫЛДЫ ат. Быйқылдаған сес, шыйқылды.

БЫЙЫЛ р. Усы жыл, бул жыл. Перигүл *быйыл* төртинши класста оқыйды (Ө.Айжанов). Былтырғыдан *быйыл* жаман, Қалай-қалай болды заман? Ғәрип-қәсер қалмай аман, Он тилладан келди салық (Бердақ).

БЫЙЫЛҒЫ р. Усы жылғы, усы жылдағы. Қолын үлпеп, *быйылғы* қыстың қатаңлығына таңдайы түсип айтпаған адам болмады (Т.Қайыпбергенов).

БЫҚ-ЖЫҚ к.с.Көп, сансыз, есапсыз, быған-жыған. *Бық-жық* адам (Ө.Хожаниязов).

БЫЛАҒАЙ р. 1. Шатақ, жәнжел, дау. Киргизсе де малакай, Салсадағы *былағай*, Иске аспады таяғы («Қырқ қыз»). Ауыл иши *былағай* болып кетти, Ел үрикти мылтықты қаратқанда (Ж.Аймурзаев). 2. Дауыл, боран, қарлы ямаса жауынлы суық. *Былағай* салған боран өрден-ыққа шапты (газетадан). Бир күни таң қараңғысынан күн *былағай* екен (Х.Сейтов).

БЫЛАЙ р. 1. Оңаша, шет, дара. *Былай* шықсан — тум-тус жанып тур (Ө.Хожаниязов). Өзинен былай үйінде, Еки аяғы гөринде, Әкеси байғус төрінде, Уйқыламастан ояу еди (Бердақ). 2. Буннан кейин, алдағы уақытта. Бәхәрде ашылар бағымда лалам, Буннан *былай* уайран болар қалам («Мәспатша»). 3. Усы кәлпінде, сол дәрежеде. Онда *былай* деген еди: Сейпил өлди енди мениң нем кетти, Қунына бир қырман буұдайым кетти (С.Хожаниязов). 4. Есапка алмағанда, еске алмағанда, шетке қойғанда, айтпағанда, солай қойғанда. Оның сөз тапқанына ашығуланыу *былай* турсын, қайтама мәс болып, хәммеден қаттырақ хәм көбирек күледі (Т.Қайыпбергенев). Бағына түсиу *былай* турсын, егер ғайры адам қасынан өтсе, табанын тилип дуз куяр еди (С.Хожаниязов). 5. Анығын айтқанда, токетерин айтқанда, дурысын айтқанда, расын айтқанда, шынын айтқанда, тәкәллесин айтқанда. Енди *былай* болған соң барлық жарлылар болып, бирлесип залымларға қарсы гүрес алып барайық (Қ.Ирманов). — Мен *былай* ойлайман, Палсәнем, — деди атам тақыясын басынан алып, — тандырды атыздың арғы шетине қурыу керек (М.Чимбергенев). *Былай* деди ең тәуиби дүньянын: — Шаша берің енди талап жыйғаның (Т.Жумамуратов). ♦ **Гейде былай, гейде олай** — өзгермели, айнымалы, турақсыз. О, адамның нәзик кеули! Сен мисли сынаптай *гейде былай, гейде олай* жалт беретугын әдетің бар-ау (Ө.Хожаниязов). **Былай-былай шықпау** — хеш қайда шықпау, жүрмеу, қозғалмау. «Егинге ким қарайды, малларды ким бағады» — деди де, соларды айланшықлап *былай-былай шықпады* (Қ.Айымбетов).

БЫЛАЙҒЫ кел. Бөтен, басқа, өзге. Булардан *былайғы* затларыңды өз алдына буұыстырың, — деди Өмет бизлерге (Қ.Айымбетов).

БЫЛАЙЫНША р. Усылайынша, дурысынша, анығынша. Келбети келискен жаңағы палуан, *Былайынша* деп ашықлықтан баслады («Қырк қыз»). Бир-биреудің алдым-бердимине де шерик, *былайынша*, ол тилинен де, қолынан да келетуғын адам (Ө.Хожаниязов). *Былайынша*, оның сын-сымбаты ел гезген жүриуши яки моллаға усас еди (Ө.Хожаниязов).

БЫЛАЙЫРАҚ Былай рәуишиниң салыстырыу дәрежеси. Чекиш ғарры төртеуин *былайыраққа* шақырып алды (Ш.Айтматов). Еки адым *былайырақ* шығып гүнк-гүнк сөйлести (Ш.Сейтов).

БЫЛАМЫҚ ат. Майда етип дәннен жарылған жарманын унтағынан, жүүериниң унынан суўға салып қайнатылып, исленген аўқат, тамақ, ас, тағам. Бөкпеннен баслап *быламыққа* шекем аўқат ишиўге үйреткен (Ж.Аймурзаев). Айдаргүл бир күни *быламық* писирди (Ж.Аймурзаев). Манлайы курған журын таз, *Быламыққа* тоймаған («Қыркыз»). ◇ **Басалай быламық** — тарыны, шигинди жарып, кепегин айырмастан писиретуғын аўқат, тағам, тамақ, ас. Жаз болса жедин қарамық, Уят емес пе сорамақ, Ишкенин *басалай быламық*, Бул исин қалай шерменде (Өтеш).

БЫЛБЫРАҚ кел. Жумсак, бос, былбыраған. ... тери де жумсарып, *былбырақ* болып қалыпты (Ө.Айжанов).

БЫЛБЫРАТЫҰ ф. Жумсартыу, жибитиу. ... бул терини *былбыратып* ислеу керек деген еди ғаррысы (Ө.Айжанов).

БЫЛБЫРАҰ ф. Жибиу, босасыу, босарыу, жумсарыу. Жүрегимди тас етким келсе де, кеўлим босап *былбырайды* да турады (К.Султанов). Еки бетиниң алмасы *былбыраған* (К.Султанов).

БЫЛҒАЛАҚ былғалақ салыу ф. Жәнжел салыу, ўайқан етиу, былғаншық етиу, сөз салыу, бузыу, урыстырыу, урыс шығарыу, төбелес шығарыу. *Былғалақ* салып кең үлкенин барлық нәрсесин өз ыркына көндириуди тиледи (Қ.Досанов)... *былғалақ* салыуға базы-баяғы әззи (Айбек).

БЫЛҒАЛАҚЛАҰ к. Былғалау.

БЫЛҒАЛАҰ ф. Көсеу, араластырыу. Кемпир қоламтаны күйик көсеу менен *былғалап*, шоқ излейди (Н.Бөрекешов).

БЫЛҒАҢЛАТЫҰ былғаңлау фейилиниң өзгелик дәрежеси. Пешше қосығын баслаудан орақшылар өзін-өзи шаппатлай баслайды, пешшениң қосығына атлар менен ешеклер аўнап «ойнап береді», ең сабырлы деген өгізлердин де қуйрықларын *былғаңлатып* атқаны (Ш.Сейтов).

БЫЛҒАҢЛАҰ ф. Шайқалыу, ийретилиу, таўлау, айландырыу. Бай қусбегиниң хәр гәпиниң бәндиргисинде-

тыныспасында кубылып, қыпылықлап, бет-ауызы түрлі мукамда кубылып, шыбынлаған жылқыдай бөксеси тыныспасыз *былғадап* турды (К.Султанов).

БЫЛҒАРЫ ат. 1. Хайуанлар терисинен яки жасалма шийки заттан таярланатуғын материал. 2. Былғарыдан таярланған, тигилген өнім. ◇ **Былғары қайыс** — былғарыдан исленген белге байланатуғын қайыс. Кең көкірегі менен толық курсағын қызыл *былғары алтын* тоғанақлы *қайыс* пенен шандып байлаған (К.Султанов). **Былғары сумка** — былғарыдан исленген сумка. *Былғары сумкасын* қасынан қалдырмай (К.Досанов). **Былғары етик** — былғарыдан тигилген аяқ кийим. Қолында он еки өрме қамшы, *былғары етигиниң* қонышына шырп-шырп сабалайды (Н.Бөрекешов). **Былғары қолғап** — былғарыдан тигилген қолғап. Еки қолында *былғары қолғабы* бар жигит ишке кирди де қолынан алып, оны қалтасына салып, үйдеги отырғанлар менен қол алысып шықты (Н.Бөрекешов). **Былғары завод** — былғары ислеп шығаратуғын, таярлайтуғын орын, кәрхана, мәкеме. Еки пахта заводы, бир *былғары заводы*, еки электростанциясы, бир баспахана, бир жоңышқа туқым заводы бар, ... (К.Ирманов).

БЫЛҒАРЫДАЙ кел. Былғарыға уксас, мегзес. ... таза қар *былғарыдай* шықырлап сес береді (К.Султанов).

БЫЛҒАРЫШЫ ат. Былғары ислеуши, таярлаушы, жасаушы адам, киcи. ...бул жүдә шебер *былғарышы* болғанлықтан хәмме адам былғарыны усы киcиден алатуғын болды (газетадан).

БЫЛҒАСТЫРЫҰ ф. 1. Араластырыу, қарыстырыу, аударыстырыу. Бир табақ унға ыcсы сууды қуйды да дәрриу *былғастырып* қойды (А.Бегимов). Жумабай демниң арасында үлкен бир қамба ылайды *былғастырып* болды (газетадан). 2. Шатастырыу, былықтырыу, былғаншық салыу, бузыушылық етиу. Тууры-тууры хабарыңыз адамды жубандыратуғын, кеуилди йошландыратуғын, уақыяның ашылыуына жәрдем ететуғын хабар емес, керисинше, олар исти *былғастыратуғын*, түсиниксиз, қайғылы нәрсе екен (А.Бекимбетов). Оған бөлип хәр қатарын, «Маяковскийдиң жолы» деп,

Былғастырып алып жүр, Он төрт сомнан ғонорарын (И.Юсупов).

БЫЛҒАСЫҚ ат. Тәртипсизлик, былық, олақылық.... физикалық хәм юридикалық шахслардың мүрәжатларын көрип шығыу тәртибин бузыу хәм *былғасыққа* жол қоймау (газетадан).

БЫЛҒАСЫҰ ф. 1. Араласыу, шатасыу. Уай бул барып-келип *былғасып* жүре береді, — деди Гүлайым кек етип сөйлеп (Ж.Аймурзаев). 2. Шубалыу, уайканы шығыу. Бурын ешки-ылақларды қамап қойған жерлер *былғасып* жатар еді (Ж.Аймурзаев). Енди майда балалардың излери *былғасып*, төртеу-бесеу болып кетти (С.Салиев).

БЫЛҒАҰ ф. 1. Қозғалыу, шайқау, араластырыу, карыстырыу. Саған май сөк *былғап* қойып едим, — деп сыртқа ертип шықты (К.Султанов). Жийде тақан менен кара таканды қосып *былғап* оны сүтке араластырып, иштейимди ашқан (Ж.Аймурзаев). 2. Ыласлау, патаслау, кирлетиу. Улы жүрер Кореяда, Ар-намысын қанға *былғап* (И.Юсупов). Сақал-муртын қалдырмай *былғады* (Қ.Аралбаев). 3. Шақырыу, инам етиу. Алдында тууған турғанда, Билим базарын құрғанда, Далбай *былғап* шақырғанда, Ақ сунқардай куу кууға кел (С.Мәжитов). 4. ауыс. Орынсыз гүналау, тил тийгизиу, сөз келтириу, айыплы етиу. Елди *былғап* динсизликке шатылдың, Ақыл айтсаң қарсы оқ боп атылдың (И.Юсупов). Ауызы жаман елди *былғайды*, аяғы жаман төрди *былғайды* (К.Султанов). ◇ **Қол былғау** — қолын былғап шақырыу, инам етиу. Бригадир түксийип, қолын *былғап* шақырды (Ө.Хожаниязов). **Қамшы былғау** — айландырып былғау, таулау. Гүмис жүең салған торы аттың үстинде тобылғы саплы дардай қамшыны *былғап*, коқырайып отыр (К.Султанов). **Қуйрық былғау** — айландырыу, былғаңлатыу, таулау. Бул уақытта тоқтай қалған сыйыр қуйрығын *былғап* жибергенде Бийбиниң көзине шырп ете қалды (С.Хожаниязов). **Бас былғау** — ийзеу, шайқау, таулау, айландырыу. Көмкерилип, көзди тартқан көк егис, Тербелисип басын *былғарт* теп-тегис (И.Юсупов). ...тойып турған сыйырлар басын *былғап* пыснап жибергенде шыра өшип қалды (С.Хожаниязов). **Палақпан былғау** — таулау, айландырыу.

Палакпанды *былғап* бир шарт еттирип туратуғын еди (Т.Қайыпбергенов). **Күлин былғау** – а) отты, ошақты былғау, қозғастырыу, собалау. – «Биз, каракалпақлар», – деп от сөнген ошақтың күлин *былғап* қоз излемекши болады (Т.Қайыпбергенов). б) ауыс. шатақ шығарыу, жәнжел етиу. ... кәйуаны келиншек қоңсысының үйине келди де күлин *былғап* шатақ шығарып кетти (Ә.Шамуратов). **Былғап басыу** – таулап урыу, көтерип урыу, жығыу, астына басыу. Есим қәлпени де астына *былғап* басты (Ә.Шамуратов). **Малақайын былғау, қурашын былғау, орамал былғау, қылыпш былғау** – айландырыу, таулау, шақырыу. ...үшеуи бирден төменде турып *малақайларын былғады*, бир нәрселерди айтып бақырды, ... (Ж.Аймурзаев). Қолында үлкен *қурашын* жөн-жаққа *былғап* бақырып тур (Қ.Айымбетов). Таудай ақ бултларды айдаса самал, *Былғап* турғандайсаң маған *орамал* (И.Юсупов). ...гә *қылышларын* қынабынан суғырып, төбесинде ерсили-қарсылы *былғайды* (К.Султанов).

БЫЛҒАҰЫШ ат 1. Шарық қулағын айландырыу ушын исленген қәлемше ағаш. Шарық ийирсем *былғауышым* караман, Ашықлық отына күйип-жанамаң (ққ.х.к.). 2. Ыссы қазанға дәнди қуғырғанда күйип кетпес ушын оны араластырып былғап туратуғын узынлығы бир метрдей таяқтың ушына шүберек оралған қурал, әсбап. ...*былғауыш* пенен тары қуғырып отырған келиншек бизлерди көриүден сыртқа шықты (ққ.х.е.). 3. Маллардың, әсиресе қойдың қуртлаған жериниң қуртын алыу ушын бир қарыстай ағаштың басын жалпақ етип исленген әсбап, қурал, қәлемше. Шопан қуртлаған қойдың қуртын *былғауыш* пенен шуклап атыр, ... (ққ.х.е.).

БЫЛДЫҰЛАУ ф. Анық сөйлемей, түсиниксиз сөйлей, гүбирлениу. Жаудыраған көзин теспей, Гүлтеленген шашын еспей, *Былдыұлаған* тилин кеспей, Бул мийнетти көрген басым (Бердақ). Көбейсинниң ауызына сөз түспей, тили таңлайына жабысып қалғандай, бир нәрселерди *былдыұлап*, басын екшеди (Ш.Сейтов).

БЫЛЖЫРАҚ кел. Бос, ылбырақ, жумсақ. ...ыссы менен гөш те *былжырақ* болып кетипти (Ә.Айжанов).

БЫЛЖЫРАҰ ф. 1. Хәр нәрсени айтып сөйлениү, гүбир-лениү, гәпти толық айтпай шала-пала айтыу. — О неси? — деп Мүшириптин көзлери уясынан шығып кетти, — алағайым жинлидей *былжырап* не айтып отырсаң, өзин? (К.Султанов). Бақсы тыңдап есик бетте отырсақ, Бир нәрселер айтар бизге *былжырап* (С.Нурымбетов). 2. қ. булдырау.

БЫЛҚ *былқ-былқ* етиү, *былқ-сылқ* етиү ф. Өзин-өзи бийлеп тура алмау, күшсизлениу, хәлсизлениу, дәрмансызланыу. ... мәс жигит *былқ-былқ* етип өз аяғында туура алмайды (Қ.Айымбетов). ... *былқ-сылқ* етип қалған денениң сес шығармағанын көрип, оннан бес бетер ашыуы келер еди (К.Мәмбетов).

БЫЛҚЫЛДАҚ кел. жумсақ, солқылдақ, бос. *Былқылдақ* нанды алып, гүзедеги қатықтан қуйып ишип-жеп алып билдирмей орнына келип жатады (Ж.Аймурзаев). Мәмбет молланың ақ бозлақ *былқылдақ* қызы Улбоған сууға усы жақтан жүретуғын болып алды (Т.Қайыпбергенов).

БЫЛҚЫЛДАТЫҰ *Былқылдау* фейилиниң өзгелик дәрежеси. ... тили менен гүрек тислерин *былқылдатып-былқылдатып* көрди (Ш.Сейтов).

БЫЛҚЫЛДАҰ ф. Босау, жумсарыу, сылқылдау. Тәрде еки сым кровать солқылдап, Оң қапталда мақпал диван *былқылдап* (И.Юсупов). Күн көзи шықты жарқылдап, Тонлар ерип, жер *былқылдап*, Боздың шаңлары бурқылдап, Дийқан ислер уағың келди (Ж.Аймурзаев).

БЫЛҚЫҰ ф. 1. Сөйлеу, қалдырмай хәммесин айтыу. ... Сәлийма келгели хәмме нәрсени айтып *былқыу* менен отырды (К.Султанов). 2. Ериу, жибиу, жибисиу, былқылдау.

БЫЛПЫҰ ф. Көпирип сөйлеу, көтермеленип сөйлеу, марапатланып сөйлеу, мақтаныу. ...байға уәдени молдан берип, *былпып* отыр (Айбек). ◇ **Былпый бериу** — сөйлей бериу, мақтана бериу. Бул жигит те мәсликтен хәр нәрсени айтып, *былпый* берди (Қ.Айымбетов).

БЫЛТЫР р. Өткен жыл, усы жылдан бұрынғы жыл. *Былтыр* бул жерлерди экскаватор қазған, ... (А.Бекимбетов). *былтыр* отызлаған шаңаракка бас болып, ол да «Бозатау»ға шықты (К.Султанов).

БЫЛТЫРҒЫ кел. Өткен жылғы. *Былтырғы* суу басында Менеш болсан, Жүрсең бе аман-есен сен бийшара (Әжинияз). Буның хәммеси *былтырғы* уакыя еди... (газетадан).

БЫЛТЫРҒЫДАЙ кел. Өткен жылдағыдай. *Былтырғыдай* көп сөз бенен жүргенде, Қалар екен ашлық пенен мал харып (Т.Сейтжанов).

БЫЛШ I былш етиў ф. Жумсақ нәрсени катты урылғандағы, шашқанда, урғанда ямаса үстине бир нәрсе түскенде шыққан сести, дауысы. Қызға алған малы жетти басына, Аскабақ бузғандай *былш* ете қалды (С.Хожаниязов). Сол гезде қанға тойған сүйир шыбын денесинен шыққан қаны менен алақанларына *былш* ете қалды (А.Бегимов). **◇ Былш-былш урыў** – үсти-үстине урыў, дүмпишлеў, сабаў. Суўырып ала хаялының манлай алдында *былш-былш* ура баслады (Ш.Сейтов). **Былша-былш төбелес** – Екеў ара ямаса оннан да көп адамлардың бир-бирине қол хәм аяқ жәрдеминде күш жумсауы... ыңқа-ыңқ, *былша-былш төбелес* таң атқанша дауам етеди (Т.Қайыпбергенов).

БЫЛШ II былш етпеў ф. Қозғалмай отыра бериў, уялмаў, дәрпенбеў, қысынбаў, тартынбаў, қысылмаў, қызармаў. «Яр» деп қышқырады-аў көптин алдында. Ал, әкеси отыр *былш* етпей бунда (И.Юсупов). Батырбеков *былш етпей* отырған Көмекбайға қарады (Ж.Аймурзаев). **◇ Бети былш етпеў** – уялмаў, қызармаў, дәрпенбеў, тартынбаў. ...енди билмеген киси усап *бетиң былш етпейди*. ... (А.Бегимов). ...менин баламды тәртипсиз дейсең-аў *бетиң былш етпей!* Өзиннің арбалы айыбың турып! (К.Смамутов).

БЫЛШЫЙҒАН кел. Семиз, томпақ, былшық.... бурыннан-ақ *былшыйған* қатын еди, ... (Б.Кербабаев).

БЫЛШЫЙҒУ ф. 1. Семириў, толысыў, жуўаныў. Оның өкпедей тамырларын, қанталап кеткен қып-қызыл еки бети *былшыйып*, адыраған өткир қара көзлериниң қарашығы мәкидей ойнақшып, үйилген қас-қабағы бирдегидей бүркенип, тула бойы полаттай қатайып қалды (А.Бекимбетов). 2. Жарбыйыў, тарбыйыў. Ылашықтың қарсы алдында, ат үстінде тандырдай *былшыйып* отыр (К.Султанов).

БЫЛШЫҚ ат. I қ. ирин. 2. қ. былшыйған.

БЫЛШЫҚЛАНЫҰ қ. ириндесиу.

БЫЛШЫЛ ат. Мәниссиз, тийкарсыз айтылған сөз, гәп. Хау, қошшым! Буның хәммеси қуры *былшыл* ғой, ... (газетадан).

БЫЛШЫЛДАТЫҰ былшылдау фейилиниң өзгелик дәрежеси. Ерип баратырған қарды *былшылда*тып қәлеген жағына қарай иркілмей кете береді (Т.Қайыпбергенов).

БЫЛШЫЛДАҰ ф. 1. Қалай болса солай сөйлеу, өз бетинше сөйлеу, мыжыу, көпириу. — Сен баярынның атын хүрметлеудің орнына не деп *былшылда*п турсаң (С.Хожаниязов). Мазақлайжақ адамынды тауыпсаң, Не *былшылда*п турыпсаң? (И.Юсупов). 2. Ерип баратырған қар ямаса суулы жерди басқанда еликлеуден келип шыққан сөз.

БЫЛШЫЛДЫ ат. Хеш нәрсесиз әңгиме, бос сөз, орынсыз сөйлеу, қуры сөйлениу. «Жазыушылар хәзлик қууар» деген *былшылды* дым ескерген (И.Юсупов). Оған биреу инанса, биреу инанбай «қой, *былшылды*, жип болар да жөн бос па» деди (Ө.Айжанов).

БЫЛШЫРАҰ ф. 1. Жибисиу, сууласыу, жумсарыу. Шамураттың аяғындағы жарасы ыссы менен сууласып *былшыра*п кетти (Ө.Айжанов). Не де болса тегин емес, хаулығып ишке жууырып кирсе, Асқарбай майкишен, көз жасы мурнының сууына қосылып, бети-ауызы *былшыра*п, өз маңлайына өзи тоқпақлап, өли жоқлаган қатындай айтынып жылап отыр (Ш.Сейтов). 2. Сөйлей алмау, гәпти толық айта алмау, былжырыклау. ...келген бала жумысын айта алмай *былшыра*п не айтарын билмей турды (Ә.Шамуратов). 3. Көп сөйлей бериу, ауызы тынбау. — Ауызың *былшыра*п көпире бергенше исинди қыл! (Ш.Сейтов).

БЫЛЫҒЫҰ ф. Былғасыу, шатасыу, шатастырыу, шубалыу, бүлиниу, патасланыу. Ишки жумыс ол былығып, өз жөніне жатырыпты (Б.Исмаилов).

БЫЛЫҚТЫРЫҰ былығыу фейилиниң өзгелик дәрежеси. Бул адам болмайды екен, Рубен Исакович! Исти *былықтырды* (Ш.Сейтов). — Сайымбе-еет! Сайымбет *былықтырды*! (Ш.Сейтов). Заңғардың баласы жумысын *былықтырып*, я кешигип келиу дегенди сирә билмейди-ау (М.Нызанов).

БЫРҚ бырк-бырк етиў ф. Аўқаттың, жарманың қойыўланып қайнаўы, сес шығарып қайнаўы, бұлкилдеўи. ...кемпир бир қазан жарманы *бырқ-бырқ* еткизип қайнатып отыр (ққ.х.е.). **2.** Адамлардың, әсиресе кишкене жас балалардың үлкен дәретке шығыўы, саралаўы, тышыўы. ...кишкене бир бала үйден далаға жуўырып шықты да *бырқ-бырқ* еткизип, бираз отырды (газетдан). ◇ **Бырқына писиў** – жумыс басты болыў, жумыстан қолы тиймей баса-басқа түсиў, жумысы көп болыў. Тек жер баўырлап жатып *бырқына* писип, хәр нәрсени бир ойлап қуры босқа ыңылдап отыра береді (Ә.Шамуратов).

БЫРҚЫЛДАТЫҰ ф. Адамлардың үлкен дәретке шығыўы, тышыўы, саралаўы. ...келиншек баласының *бырқылдатып* тышқанына қысынып қалды (Ә.Шамуратов).

БЫРҚЫЛДАҰ ф. Аўқаттың қойыўланып қайнаўы. ...қазанда жарма *бырқылдап* қайнап атыр (ққ.х.е.).

БЫРҚЫРАҰ ф. Қазандағы жарманың, быламықтың хәм тағы басқа аўқатлардың қойыўланып қайнаўы. ... *бырқырап* қайнаған аўқаттың түби де күйип кетиўге шамаласты (ққ.х.е.).

БЫСАТ ат.гөн.с. Хожалықта шанарақ ағзасына қараслы мал-дүнья, байлық. ...бириси кем қәрежетликтен қысынған боларсаң, егер солай болса мениң *бысатымда* барым мынаў қалтадағы пул, ал да сарп ет (С.Мәжитов).

БЫСҚЫҰ ф. **1.** к. пысқыў. **2.** Жайраў, былығыў, былғасыў. Жаббақ келсе кемпирдің үйи *бысқып* атыр (Б.Кербабаев).

БЫТ-ШЫТ к. пыт-шыт.

БЮВАР ат. Жазыў қағазлары, сорғыш қағаз хәм конвертлер сақланатуғын, столда туратуғын папка. Бир күни Ромеш азан менен өз кабинетине барғанда столының үстінде сақтыян былғары менен қапланған *бюварды* көрди (Р.Тагор).

БЮДЖЕТ (ингл. budget – *шыжлан, қәрежет*). ат. **1.** экон. Мәмлекет яки мәкеме, қәрхана, шөлкемлер қаржыларының белгили ўақытқа белгиленген дәраматлар хәм қәрежетлер есабы. *Бюджет* системасы. Мәмлекетлик *бюджет*. Усы Пәрманды орынлаўға байланыслы қәрежетлер Өзбекстан Республикасы республика *бюджетиниң* қаржылары есабынан

әмелге асырылсын (газетадан). Быйылғы жылдың январь айында *бюджетке* түсімлер бойынша прогноз барлық аймақтарда орынланды (газетадан). **2.** Жеке адамның белгили уақытқа белгиленген дәраат хәм кәрежетлер есабы. Бул негизинде шаңарақтың нағыз *бюджетине* ылайық машина болыуы күтилген (газетадан).

БЮЛЛЕТЕНЬ (фр. bulletin<итал. bulletino — *киши хат, қағаз*) **1.** Сиясий-жәмийетлик әхмийетке ийе уақыя, мәселе, ислердин кыска рәсмий хабары, баянламасы. Съезддин *бюллетени* айырып койылды, ... (газетадан). **2.** Жәмийет хәм шөлкемлердин тураклы (периодлык) информациялык баспасының атамасы. Бул материал өз алдына айырым *бюллетень* болып шықты (газетадан). **3.** Сайлауда дауыс бериу қағазы. Онда сайлауға усынылған талабан яки талабанлардың фамилиясы, аты көрсетиледи. Сайлау *бюллетени*. *Бюллетенди* сайлау кутысына таслау. Сайлау участкасына барып хәр бир адам *бюллетень* қағазын салыу уазыйпасы (газетадан). Депутатты шақырып алыу бойынша жасырын дауыс бериу *бюллетенинде* оның фамилиясы, аты, әкесиниң аты, тууылған сәнеси, лауазымы (жумыс түри) көрсетиледи (газетадан). **4.** мед. Кеселликке байланыслы мийнетке, жумысқа жарамсызлығы хаққында берилетуғын қағаз. *Бюллетень* алыу. *Бюллетень* бойынша пул төлеу. Ол *бюллетенин* жақында ғана тапсырды (Ө.Айжанов). Сол сапары Шамурат өтирик *бюллетень* аштырып бармай қалғанда, сөз жоқ мен биринши болатуғын едим (М.Нызанов).

БЮРО (фр. bureau — *дийуанхана, кеңсе; жазыу столы*). ат. **1.** Қандай да бир шөлкем, кәрхана хәм т.б. басқарыу ислерин алып барыу мақсетинде сайланатуғын яки қабыл етилетуғын коллегиалық орган; усы орган өткеретуғын мәжилис. *Бюро* ағзалары.... 1925-жылдың апрелинде партияның Қарақалпақстан шөлкемлестириу *бюросының* жууаплы секретары уазыйпасынан босатылады (газетадан). Сен бунда исиннен есап бер, мен *бюрода* есап беремен (Ө.Хожаниязов). **2.** Айырым мәкеме, шөлкем яки олардың бөлимлериниң аты. Мағлыұматлар *бюросы*. Машина *бюросы*.

Конструкторлык *бюро*. Мәжбүрий орынлау *бюросы*. «Өзстандарт» агентлиги, Каракалпакстан сынау хәм сертификатластыруу орайы» мәмлекетлик кәрханасының экспортқа көмеклесиу *бюросы* (газетадан). Мәжбүрий орынлау *бюросы* басшылығына шығындыны жыйнап алыуға мәмлекетлик — жеке меншик шерикликти кеңнен енгизиуде нөзерде тутатуғын анык усыныслар киргизиу уазыйпасы тапсырылды (газетадан).

БЮРОКРАТ (бюро+грек. *kratos* — *құдирет, хәкимият*) ат. Ийелеп турған лауазымынан өзиниң жеке мәпин гөзлеуши, қағазпазлықты хош көриуши, менмен, тәкаббир. Көргеним бар ғой адамларды, *Бюрократ* дейтуғын еди халық оларды (Б.Исмайлов). — Аўа, қатты *бюрократ* адам болса керек (Г.Изимбетов).

БЮРОКРАТИЗМ ат. қ. Бюрократия.

БЮРОКРАТИЯ ат. Бюрократизм. Өз исине, уазыйпасына рәсмиятшылық хәм сууыққанлық пенен карау, қуры рәсмиятшылық пенен ис тутыу; қағазпазлық. ...мәмлекетимизде азық-ауқат өнимлериниң баҳасын арзанлатыу хәм туракластыруу, ибилерменлик хызметлерин әмелге асыруудағы шубалаңқылықты хәм *бюрократияны* сапластыруу (газетадан).

БЮРОКРАТЛЫҚ кел. 1. Ески хәм қатып қалған усылда жумыс алып барыу, жүргизиу; менменлик, тәкаббирлик. Бюрократларға тән ис-хәрекет. Иске бюрократлық пенен карау.... бул ямаса *бюрократлық* болыуды оқып келген бе,— деп күлисип сөйлейтуғын болды (Қ.Айымбетов).

БЮСТ (фр. *buste* — *көкирек, көкси* < итал. *busto* — *көкирек* < лат. *bustum* — *мархұмның қәбирине орнатылған, оның белинен жоқары бөлегі сүүретленген естелиги*) ат. Адам геүдесиниң белинен жоқары бөлегі сүүретленген скульптурасы. Ол лицей имараты алдына шайырдың *бюстин* орнатыуда, мемуар-музей шөлкемлестириуде жууырды, жортты, тынбастан изленди (газетадан).

В

В. 1. Карақалпақ әлипбесіндегі рус тили арқалы кирген өзлестирме сөзлерди таңбалау ушын алынған, рус тилиндегі дауыссыз сести билдиретуғын төртинши хәрип. **2.** лингв. Жокарғы тис пенен төменги еринниң жууысыуы арқалы жасалатуғын рус тилиндегі дауыссыз сес.

В ВИТАМИНИ. Денедегі зат алмасыуына керекли, сууда ерийтуғын органикалық бирикпе, дәри.

ВАЛЛ ат. миф. Тәбият кубылысларының жаратыушылары.

ВА-БАНК (фр. хәм *bangué*) ат. гейбир карта ойын түрлеріндегі пүткил банкке тең ставка.

ВА-БАНККЕ БАРЫУ. Тәуекелге бел бууы.

ВАВИЛОНЛЫ кел. Әйjemғи Вавилон (Бабыл) мәмлекетиниң аты менен байланыслы.

ВАГОН (фр. *wagon*) ат. Темир жолларда жолаушы хәм жүклерди тасыуға арналған, ашық яки жабық (үй) формадағы дөңгелекли арнаулы қурылма. Темир жол вагоны. Трамвай вагоны. *Вагон* оғы. Шығыстан Батысқа қарай жүрген адам тасыушы поездлардың ишинде, қосымша арнаулы *вагон*, составтың басына тиркелип келди. Жүклердин кейнине тиркелген сан белгиси жоқ бул *вагон* сыртлай карағанда басқалардан өзгеше емес еди (Ш.Айтматов). Ең шетки жолда турған кран «тумсығын» көтерип, *вагонлардағы* сым хәм қаңылтыр менен мықлап шегеленген ящиклерди салланлатып түсирип атыр (Ш.Айтматов).

Вагон онлайтуғын завод. Ескирген, бузылған вагонларды онлауға арналып жаратылған завод.

Жолаушы вагон. Жолаушыларды тасыуға арналған вагон.

Жумсақ вагон. Жолаушылардың жатып-турыуына, дем алыуына қолайластырып жаратылған, еки адамлық жайлы вагон.

Жүк вагоны. Жүк, зат тийелетуғын вагон.

Плацкартлы вагон. Жататуғын орны бар, арнаулы бөлекке бөлінген, есиги болмайтуғын вагон.

ВАГОНЛАС кел. Вагоны бир, бир вагондағы.

ВАГОНЕТКА (фр. — *киши вагон*) Тар изли темир жолда хәм аспа жолларда жүк, базыда адам тасыу ушын хызмет ететуғын, вагонға уқсас киши қурылма. *Вагонеткалар* карьер, шахта, завод, сондай-ақ, қурылыс майданларында жақын (әдетте 0,5–2 км) аралыққа жүк тасыу ушын пайдаланады. Ручканы жиберди таулап, *Вагонетка* тасырлап күшли, Крематорияға сүнгиди...(И.Юсупов)

ВАГОНЕТКАШЫ *Вагонетка* менен ислеуітуғын, вагонетканы басқарушы жумысшы. *Вагонеткашы* поезд келиуіне қарап тур (газетадан).

ВАГОНЛАП Вагондағы халында, вагон-вагон қылып.

ВАГОНСАЗЛЫҚ Машинасазлықтың вагон ислеп шығаратуғын тармағы. *Вагонсазлық* заводы. Шет еллерде *вагонсазлық* заводы да бар деп еситемен (газетадан).

ВАГОНША 1. Кишкене вагон. **2.** Дала, жол, қурылыс шараятында жасау (туруу) ушын пайдаланатуғын төрт дегершикли көшпе үйше. Атыз шетіндеги *вагоншада* жатып күни-түни қауын қорықлағаны еле есинде (газетадан).

ВАГОНШЫ 1. Дән, пахта сыяқлы өнімлерди басқа қалаларға вагонлап алып барып сауда ислеуши үлкен саудагер. **2.** Усындай адам исмине қосып (лақап киби) жумсалған.

ВАГРАНКА (р.вагранка — *шойын еритуу печи*) тех. Шойын хәм ренли металлар еритилетуғын арнаулы печь. Шоктай қызып лаплап турған *вагранка* қасында ири дөпең егеде киси көринди (газетадан).

ВАГРАНКАШЫ Вагранкада ислеуши жумысшы, кәниге.

ВАДИ (ар.) ат. геогр. Кубла Африка менен Арабстан шөллеріндеги құрғақ жүзелери тик ямаса уақты-уақты ағын суу толатуғын аңғарлардың арабша атамасы. *Вадилардың* узынлығы жүз километрден де зыят хәм олар әдетте дренажсыз ойпатлықларда тамам болады. Олар көбинесе тик қыялықлардан ибарат болады.

ВАДОЗ вадоз суулары, атмосферадан келип шыккан жер асты суулары. Кар, жамгыр, теңиз сууларынын хәр түрли тау жынысларга сиңиуинен пайда болган табияттагы суу айланысына тийисли жер асты суулары. *Вадоз* суулары атмосфера суйыклыктарынын жер кабыгынын жокары катламларына сиңип кетиуи (инфилтрациясы) хәм бир бөлеги тау жынысларынын бослыктарында суу пууынын конденсациясы нәтийжесинде пайда болады (Гидрохимиялык сөзлик).

ВАЗЕЛИН (фр. — *май*) Нефтьтен алынатуғын хәм медицинада, косметикада, техникада жумсалатуғын қойу май. *Вазелин* ийиссиз, мазасыз, майлы ақ суйыклық. Минерал май хәм катты керосинлер араласпасынан ибарат (газетадан).

ВАЙЕРБАРС ат. Электрли мысты қайта еритип, қоспалардан тазалап, шойын қәлип ыдысқа қуйып жасалатуғын белгили бир формадагы еритпе. Электролиз, қуйма яки пластик деформация нәтийжесинде алынған, кейинги металлургияда қайта ислеуге арналған металлургия ислеп шығарыуындагы аралық әним (Металлургия терминологиясы)

ВАКАНТ (лат. — *бос, ийеленбеген*) Хәш ким ийелемеген, бос (мәкеме, шөлкем штатындагы лауазым, хызмет орны тууралы). Доцент лауазымына бос *вакант* орын бар екенлигин жәриялаймыз (газетадан).

ВАКАНСИЯ (лат. — *керексиз, артықша; бос, ийеленбеген*) Бос орын, бәнт етилмеген лауазым. *Вакансияда* турған штатлар бөлистрилди (газетадан).

ВАКАНСИЯЛАР физ. Катты денениң кристалл торында атом яки ион болмаған бос түйинлер. *Вакансия* — бул атом жоқ түйин болған кристалл. Басқаша етип айтқанда, *вакансия* — бул идеал кристалл ушын атом орналасыуы керек орын (Физика сабақтығынан).

ВАКСА Аяқ кийимди тазалайтуғын, жылтырататуғын қара май, бояу. *Вакса* — бул аяқ кийимди тазалауға арналған май. Дәслеп бул май мәйектен таярланған. Уксус яки пиво менен суйылтырылған. XIX әсирдиң ақырында «инглис мумы» кен тарқалған (Википедиядан).

ВАКУОЛЬ (лат. *vacuus*) ат.биол. Өсимлик клеткасына тән протоплазмадағы клетка ширесине толы бөлек, жетілген клеткаларда анықланған, жас, жаңа клеткаларда еле анықланбаған бөлек. *Вакуолалар* тек ғана өсімлик клеткаларында емес, ал хайуан клеткаларында да бар (Биология сабақлығынан).

ВАКУУМ (лат. — бослық) **1.** Ыдысқа қысылған, басымы атмосфера басымынан бираз пәс болған газдин халаты. *Вакуум* бул хеш нәрсе жоқ жер. Инженерлик хәм әмелий физикада вакуум дегенде атмосферадан сезилерли дәрежеде пәс басымдағы газден ибарат нәрсе түсиниледи. *Вакуум* молекулалардың орташа еркин жүриси хәм орталықтың характерли кенлиги арасындағы байланыс тийкарында кәринеди (Википедиядан).

Вакуум техникасы. Ваккумды алыу, сақтау хәм оны өлшеу (бақтау) усыллары менен онда қолланылатуғын қурылмалар жыйындысы. *Вакуум техникасында* қолланылатуғын қурылмалар — вакуум насослары, *вакуумметрлер* хәм баска әсбаплар көлеми бир неше жүз мулы санаат қурылмаларында вакуум пайда етиуге хәм оны өлшеу мүмкиншилигин береді (Энциклопедия).

ВАКУУМ — АППАРАТ ат. тех. Вакуум пайда ететугын, еритпелерди газге айландыратуғын қурылма.

ВАКУУМДА **1.** Қатқан бетонға синген артық ызғарды (сууды) хәм хауаны сорып алыу усылы. *Вакуумда* куйыу менен хәр қыйлы формадағы куймалар алыудың түрлише усыллары қолланылады (Энциклопедия).

ВАКУУМЛАУ ат.тех. Қурылмадағы ямаса аппараттағы басым атмосфералық басымнан төмен болыуы ушын олардың ишиндеги газди, пууды ямаса газ араласпасын сорып алыу процесі. ♦ **Вакуумлау усылы.**

ВАКУУМЛЫ кел. *Вакуумға* тән, вакуумға тийисли. ...спектрал әсбаплар *вакуумлы* болыуы, яғный олардың оптик бөлеклери, нурланыу дереклери хәм қабыллағышлары... болыуы керек (Энциклопедия).

Вакуумлы еритиү. Металлар менен қосындыларды пәс, қалдық бөлек пенен еритиү.

Вакуумлы материаллар. Вакуум үскенелери менен қуралларында қолланылатуғын материаллар: конструкциялық материаллар, газ синиргишлер, *вакуум* майлары менен материаллары (мыс, сынап), цементлер, лаклер хәм т.б.

Вакуумлы металлургия. Хәзирги металлургия тараўының кең ямаса басқа материаллардан вакуумлы усыл менен алынаутуғын ең керекли тараўларының бири.

Вакуумлы печь. Металда онлаў (қыздырыў, еритиү) вакуум менен ислейтуғын печь. *Вакуум печь* металлды газлер, хәр қыйлы араласпалар, металл емес қосындылардан нәтийжели тазалаў мүмкиншилигин береди (Энциклопедия).

Вакуумлы насос. Вакуумлаў, оны жоқарылатыў хәм сақлаў ушын қолланылатуғын қурылма.

Вакуумлы техника. Вакуумды алыў, сақлаў хәм оны өлшеў ушын қолланылатуғын усыллар менен қурал-жарақлар жыйындысы.

ВАКУУММЕТР (вакуум+гр. — *өлшеў*) Суйылтырылған газлер басымы өлшенетуғын әсбап. *Вакуум* өлшегиш — вакуум манометри, суйылтырылған газ басымын өлшейтуғын әсбап (Википедиядан).

ВАКУУММЕТРИЯ ат.тех. *Вакуум* өлшегиш (суйылтырылған газлердин (вакуумнын) басымын өлшеўге арналған қураллар менен усыллар жыйындысы.

ВАКУУМ ӨЛШЕГИШ ат.тех. (лат. vacuum — *бос*, metro — өлшем) Атмосфералық қысымнан төмен қысымды өлшейтуғын қурал.

ВАКХАНАЛИЯ (лат. bacchanalia) ат. 1. тар. Әййемғи Римде шарап пенен той-тамашаның қудайы Вакхтың хұрметине өткерилетуғын байрам. Дөслепп вакханалия жасырын түрде түнде өткерилди, оған тек ғана ҳаяллар қатнасып, 16—17-март күнлери Авентин төбешигине жақын жердеги Симилия бағында жыйналды. Сонын ала мәресимге еркеклер де қатнаса баслады хәм хәр айда бес мәрте байрамлар өткерилетуғын болды (Тарийх сабақлығынан).

ВАКЦИНА (лат. — *сыйыр*) Жукпалы кеселликлердин алдын алыу хэм емлеу ушын қолланылатуғын ем дәри; емлеуде қолланылатуғын дәри. *Вакцина* — бул организмнің өзіне тән антигенге қарсы иммунитет пайда ететуғын, биологиялық өндирилетуғын медициналық өнім (Википедиядан). Вирус — *вакциналар* мурын бослығы арқалы (интер-назално), булшық ет ишине жиберіу (внутривенно), сууға қосып ишириу хэм аэрозол жолы менен әмелге асырылады.

ВАКЦИНАЛАУ ф. мед. Вакциналау илажлары, вакцина салыу. Вакциналау хаққында көп берилетуғын сораулардан бири. — БЦЖ вакцинасы қалай салынады?

ВАКЦИНОТЕРАПИЯ (лат. *vaccinus* — *сыйырдики*, грек. *therapeia* — *емлеу*) ат. мед. Вакцина менен емлеу. Жеккеленген жукпалы ауырыуларды вакцина салыу арқалы емлеу.

ВАЛ (нем. *оқлау, ағаш*) тех. Хәр түрли машина хэм механизмлерде өз көшери әтирапында айланатуғын хэм өзіне орнатылған детальға айланба хәрекетли күш беретуғын деталь; көшер вал арқалы пайда болған айланба хәрекетти шатун жәрдемінде тербелмели хәрекетке келтириу мүмкин.

ВАЛЕНТИНИТ ат. хим. Оксидлер топарының минералы. Химиялық формуласы Sb_2O_3 . *Валентинит* негизинен ренсиз, гейде ақ, алмастай жылтыр.

ВАЛЕНТЛИ хим. Белгили бир валентлик өзгешелигине ийе. Еки валентли химиялық элемент.

ВАЛЕНТЛИК (лат. — *күшли; беккем; мықты*) **1.** хим. Қандай да бир элемент атомының басқа элементтин белгили сандағы атомын бириктирип яки алмастырып, химиялық бағ пайда етиу уқыплылығы, бирикпеси. **2.** лингв. Тил бирликлериниң (сай, сәздин) гәпте басқа сөзлер менен өз ара биригиу уқыплылығы, имканияты.

Ауыспалы валентлик. хим. Өзгермели валентлик.

Турақлы валентлик. хим. Өзгермейтуғын валентлик.

ВАЛЕЛОГИЯ (лат. *Valere* — *саламатлық*, грек. *logos* — *илим*) ат. Дурыс аўқатланыу, тыйымлы күн тәртип, адамның қоршаған орталығы менен қатнасы хаққында байланыслары, денсаулық т.б. хаққында илим.

ВАЛЕОЛОГИЯЛЫҚ кел. Валеологияға тән.

ВАЛЕРИАНА (лат. — *усы өсімликтің пайда болған жерінің аты*). Сая реңлі гүлі бар, тамырынан дәрилик демлеме таярланатуғын көп жыллық от өсімлик. *Валериана* сөзі биринши мәрте италиялы ботаник Маттео Силватико мийнетінде қолланылған (Биология сабақлығынан).

ВАЛЕРЬЯНКА. Валериана өсімлигинің тамырынан эфир яки спиртке таярланған, нервты тынышландырыу ушын ишилетуғын дәри.

Валериан кислотасы. хим. Пажитник *кислотасы*, C_4H_3COOH — бир негизли, қанық органикалық кислота.

Валериан тамшысы. Валериана өсімлигинің тамырынан жасалған дәрилик препараттың тамшысы.

ВАЛИДОЛ ат.фарм. Ментол хәм валериана қосындысынан алынатуғын, қан тамырларын кеңейтетуғын, аұырғанды басатуғын жүрек аұырыуының дәриси.

ВАЛИЗА (фр. *valies*) ат. диал. Ашыуға болмайтуғын, қәлиплескен форма пенен жабылған хәм мөрленген ямаса пломбаланған (бекитилген) дипломатиялық почтаға арналған қап, пакет, конверт хәм т.б. Консуллыққа берген мәмлекеттің хұкимети дипломатиялық елшиханалары хәм басқа консуллық шөлкемлер менен байланыс орнатыуда, олар қай жерде болыуына қарамастан ... дипломатиялық хәм консуллық курьерлерден, дипломатиялық хәм консуллық вализалардан ... пайдаланыуы мүмкин.

ВАЛИК 1. Ролик, цилиндр тәризли бұйым. Ролик архитектуралық буммер болып, кесилген ярым шар формасында болады; **2.** Тырнақ бүрмеси. Жәнликлердің тырнақ пластинкасының шетлерин қаппап туратуғын тери бүрмеси. Гиподерма *валиклері* себепли мускулатура 4 узынша булшық ет майданшасына бөлинеди. Әдеттеги жағдайда гиподерма дене бойлап көтерілип жууаныған цитоплазматикалық дийуал — *валиклерден* турады («*Keneler, nematodalar, kemiriwshiler hám olarǵa qarsı gúres sharaları*» оқыу қолланбасынан).

ВАЛИН ат. хим. Аминокислоталардың өзгертиуге болмайтуғын бөлеги, көбинесе сүт гезинде болатуғын органикалық зат.

ВАЛИУМ ат. фарм. Транквилизатор, организмди тынышландырып, уйқылататуғын күшли дәри.

ВАЛОКОРДИН ат. фарм. Жүрек тез соғып, шаншып аўырғанда ишетуғын дәри.

ВАЛОРЛАНЫҰ ат. экон. Мәмлекетлик илажлардың нәтийжесинде товарлардың баҳасы менен қымбат баҳалы қағазлардың, валюталардың баҳасының артыуы.

ВАЛОРЛЫҚ кел. финанс. Валорланыуға қатнаслы.

Валорлық сақландыруы. қаржы. Айрықша, жүдә баҳалы затларды сақлау.

ВАЛТОРНА (нем. waldhorn) ат. муз. Оркестрде үплеп тартатуғын сырнайға уқсас жумсақ хәм кең дауыслы музыка әсбабы. XIX әсирдің басларында *валторнаның* хроматик түри пайда болған.

ВАЛЬДШНЕП (нем. waldshnepfel) ат. зоол. Жылқышы тәризли салмағы 300—350 г тоғай қуысы.

ВАЛЬВАЦИЯ (фр. — *баҳа; баҳалау, күшейиу; баҳалау*) Шет ел валютасы хәм қымбат баҳалы затларды миллий пул бирлигинде белгилеу.

ВАЛЬС (фр. — *домалатыу, айландыруу*) 1.Әдетте жуп-жуп болып, үш тактте бир айланып, әсте ортада ойналатуғын ойын хәм усы ойын музыкасы. 2. Үш шерекли музыкалық шығарма. Жабайы қууаныш... есерсоқ мәслик..., *Вальс...*, рокк-н-ролл... - тәнің қызады. Келсең-кел қызлардың белине асылып... өткерген ақшамлар мазалы... (Б.Генжемуратов). Кеуилли кешелерге барғанда хоширей жигитлер менен *вальс* ойна (М.Нызанов).

ВАЛЬТЕР (нем. walter) ат. әск. Немистің «*Вальтер*» қурал-жарақ фирмасының аты менен аталған калибри 9 мм автоматлы, сегиз зарядлы пистолет.

ВАЛЬЦАЛАР (нем. walze) ат. тех. Бетлери тегис, гейде төртипсиз қарама-қарсы жаңаша айланып туратуғын шойыннан ямаса полаттан қуйылған қос пилиги бар хәр түрли қурылма.

ВАЛЬЦТЕҰ ф. тех. Темир шығындыларын ямаса лента препаратларды штампта деформалау.

ВАЛЬЦТЕЎШИ ат. Вальцалар станогында ислеитуғын жумысшы.

ВАЛЮТА (итал. қадир, баха; лат. — *күшли болыу; қадирлениу, бахаланыу*) 1. Белгили бир мәмлекеттиң пул бирлиги (сўм, теңге, доллар ҳәм б.). 2. Пул системасының түри (алтын, гүмис яки қағаз валюта). 3. Шет мәмлекетлердин пуллары, халықаралық есап-санақларда жумсалатуғын шет ел пул бирлигиндеги кредит ҳәм төлеу хўжетлери (векселлер, чеклер ҳәм б.). *Валюта* базары шет ел *валюталары* ҳәм шет ел *валюталары* есабындағы төлеу хўжетлериниң алды-саттысы бойынша тураклы экономикалық ҳәм шөлкемлестирiuшилик қатнаслар системасы. *Валюта* курсы мәмлекет пул бирлигиниң басқа мәмлекет пул бирлигинде сәўленген баҳасы. *Валюта* системасы *валюта* ҳәрекетти менен байланыслы экономикалық ҳәм ҳуқықый қатнасықлар системасы.

Миллий валюта — сўм ҳәм де алтын қорларының бар екенлиги мәмлекет ишиндеги ҳәм сыртындағы жаңаша экономикалық сиясат жүргизиудиң кепили есапланады. (Өзбекстанды раўажландырыу стратегиясы оқыу қолланбасынан). Хәтте, мәрмер тасың, боян тамырың, Қып-қызыл *валюта* болар, жигитлер (И.Ю.) Бекбаўлы ахун Идирийс ийшан усынысына шет ел *валютасының* жоқлығы ҳәм үй жағдайына байланыслы барыудан бас тартқан (Ш.Бабашев)

Валюта аймағы. экон. Өз ара валюта қатнасларының режелерин сыр саклайтуғын ҳәм жетекши мәмлекеттиң *валютасының* аймақ ишиндеги еллердиң басқа еллер менен есап-санақ жүргизгенде шешиуши ролин қабыллаған мәмлекетлердиң биригиyi.

Валюта алмастырыу. Хәр түрли еллер ақшасын жергиликли ақшаға, ямаса керисинше, алмастырыу.

Валюта баҳасы (курсы). экон. Белгили бир елдиң ақша бирлигиниң басқа бир ел ақша бирлиги менен белгиленген қуны.

Валюта баҳасын белгилеу. экон. Қолланылып жүрген нызам режесин ҳәм қәлиплескен тәжирийбеге сәйкес шет ел валюталарының қатнас баҳасын белгилеу.

Валюта басқыншылығы. Миллий банктің валюталық бағасын қоллау үшін өз елінің валютасын сатып алыу және сатыу қаққындағы операциялары.

Валюта кризиси. экон. Валюта бағасының турақсызланыуы, мәмлекетлик валюта қорларының таусылыуына байланысly валюта өсиуінде, валюта қунында қайшылықтың күшейип шийеленисиуи.

Валюта декларациясы. экон. Шегарадан валюта алып өтиу уақтында бажыханаға көрсететуғын мәлимлеме хужжет.

Валюта демпинги. экон. Валютасы қунсызланған елден турақлы валютасы бар ямаса валютасының қуны айтарлықтай төменлемеген елге дунья жүзлик баҳадан төмен баҳа менен товарлар шығаруу.

Валюта системасы. экон. Мәмлекеттиң ңызам режелеринде, халық аралық келисимлерге бектилген дунья жүзилик қуны рауажланыуының негизинде қәлиплескен ақшалық-несийелик қатнасықлардың жыйнағы.

Валюта келисими. экон. Мәмлекетлер арасындағы олардың белгили бир валюталық қатнасықларын ретлеу қаққындағы өз ара хуқықлары менен миннетлемелерине қатнасы еки жақтың ямаса көп жақтың келисими.

Валюта клиринги. экон. Товар жеткерииулери менен көрсетилетуғын хызметлер қунының теппе-теңлигинен пайда болатуғын өз ара талаплар менен миннетлемелерди бир-биринде есапка алыу тууралы хукимет аралық келисим.

Валюта қоры. экон. Мәмлекеттиң төлем қәбилетлигин анықлайтуғын турақлы валюта мөлшериндеги қоры, алтын-қымбат баҳалы қунлылықлары.

Валюта қунлылықлары. Валюта ңызамлықлары менен ел аймағындағы айналыстың өзгеше төртиби белгиленген қунлылықлар.

Валюта қатнасығы. экон. Валюта қунлылықларына меншик хуқықы менен басқа хуқықлардың көбейиуине байланысly қатнас; валюта қунлылықларын қөлеген усыл менен елге әкелиу және қайта жиберииу.

Валюта монополиясы. экон. Мәмлекеттиң өз органлары аркалы валюта операцияларына хәм экономикалық агентлер табатуғын пүткил валютаға үстемлик етиўи.

Валюта қарызы. экон. Бир ел екинши бир елге өзиниң валютасы, шет ел валютасы ямаса алтын түринде беретугын қәрежети.

Валюта бирлеспелери. экон. Валюта үстемлигин орнатыў хәм басқа мәмлекетлерге қолай валюта сиясатын жүргизиў мақсети менен бир неше елдиң *бирлескен* уйымы.

Валюта операциялары. экон. Валюталық қунылықлар менен орынланатуғын операциялар.

Валюта өтимлилиги. экон. Кәсиплик аўқам менен шөлкемлердиң сыртқы экономикалық хызмет қолланбасы.

Валюта резервлери. экон. Белгили бир мәмлекеттиң халық аралық есап айырыўға, хәр түрли жағдайларда хәм валюта нырқын ретлеўге арналған, орталық валюталық кредиттиң шөлкемлердеги алтын менен шет ел валютасынан туратуғын қоры.

Валюта базары. экон. *Валюта* нырқы (сораныў менен усыныс негизинде валюталарды сатып алыў ушын шығарылған рәсмий орталық; шет ел валюталарын хәм шет ел *валютасы* менен төленетуғын төлем хўжжетлерин сатып алыў-сатыў ҳаққындағы турақлы экономикалық хәм шөлкемлик қатнасықлар системасы).

Валюта сиясаты. экон. Мәмлекетлик шөлкемлер менен орталық банклердиң, қаржыландырыў мәкемелери, қаржылық валюта орталықларының *валюта* қарым-қатнасы сиясатындағы экономикалық, шөлкемлестириўши, хуқықый хәрекетлери менен илажлар жыйындысы.

Валюта теппе-теңлиги (паритети). экон. Бир *валютаны* екинши *валютаға* алмастырыў қунының рәсмий түрде белгиленген турақлы шеги.

Валюта түсими. экон. Товарлар менен хызметлер экспортынан, сондай-ақ халықаралық несийелерден түскен шет ел валютасы.

Турақлы валюта. Мәмлекетлик ақша айланысындағы жийи қолланыўға түсетугын валюта.

Туйық валюта. экон. Алмастырылмайтуғын валюта.

Шет ел валютасы. экон. Айланыста жүрген, тийисли шет мәмлекетте ямаса шет ел мәмлекетлери арасында нызамлы төлем кәрежети болып табылатуғын, сондай-ақ, айланыстан шығарылған, белгили дәрежеде ақша алмастырыуға жарамлы банкомат, казна билетлери, монета түріндеги ақшалар.

ВАЛЮТАЛЫҚ кел. фин. Валютаға байланыслы.

Валюталық арбитраж. Түрли базарлардың валюта бахаларындағы алмастырыудан пайда табыу мақсетинде шет ел валютасын бир валюта базарынан сатып алып, оны бир уақытта екинши бир валюта базарында сатыу.

Валюта алмастырыу қорлары. финанс. Кәсиплеслердин, бирлеспелердин хәм шөлкемлердин өзлери жүзеге асыратуғын экспорт-импорт операцияларын қаржыландырыуға арналған шет ел валюта түріндеги ақшалай кәрежет фонды.

Валюталық аутрайт. фин. Мәмиле жасаушы тәрепдар қатаң түрде белгиленген уақытта «форвард» бахасы бойынша төлем төлеуди гөзлейтуғын уақытлы әпиуайы валюталық мәмиле.

Валюталық баха белгиленбеси. Еллердин орталық (миллий) банклердин төлемлер төлеу хәм есап алмастырыу мақсетинде миллий валютаға қараслы шет ел валютасының бахасын белгилеу.

Валюталық девиз сиясаты. экон. Валюта басқыншылығы хәм валютаны шеклеу аркалы шет ел валютасын сатып алыу, сатыу жолы менен валюта бахасын ретлеу системасы.

Валюталық демпинг. экон. Товарларды валютасы усынылған елден валютасы бир қанша турақлы ямаса бир қанша аз қунсызланған елге дүнья жүзилик бахадан төмен баха менен алып кетиу.

Валюталық баха. экон. Бир елдин ақша олшеминин екинши бир елдин ақша өлшеми менен көрсетилген бахасы, салыстырмалы аралық қатнас қунының курсы.

Валюталық бақлау. экон. Шет ел валютасын сатып алыу хәм оның менен орынланатуғын операцияларды жүргизиу тәртибин мәмлекетлик ретлеу системасы.

Валюталық есап бети. экон. Мәмлекетлик оқыў орынларының, мәкемелердин, фирмалардын, кооперативлердин хәм жеке адамлардың сыртқы экономикалық банк мәкемелеринде шет еллик валюталық есап бети.

Валюталық ыызамшылық. ыызам. Елдеги валютаны қолланыў хаққындағы ортақ ыызам-актлер жыйындысы.

Валюталық интервенция. экон. Елдин орталық банктин валюталық қун менен валюта баҳасын ретлеў мақсети менен бир ўақытта қолланылатуғын сезилерли хәрекети.

Валюталық касса. Елдин шет ел валютасы түриндеги төлемлери менен түсиндирмениң жыйындысы.

Валюталық келисим. экон. Белгили бир валюталық қарым-қатнасықларды ретлеўге тийисли өз ара ҳуқықлар менен миннетлемелерди белгилейтуғын еки жақлама ямаса көп жақлама мәмлекетлик келисим.

Валюталық клипинг. экон. Қолайлы талаплар менен миннетлемелерди товар жеткерийи менен көрсетилетуғын хызметлердин қунлық теппе-тендигин көрсететуғын өз ара есапқа алыў туўралы мәмлекетлер аралық келисим.

Валюталық коэффицент. экон. Валюталар баҳасының аралық салмағы. Валюталық коэффицент баҳа менен акшалай қәрежетти бир валютадан екинши валютаға қайта есаплаў ўақында қолланылады.

Валюталық қатнасықлар. экон. Шет ел мәмлекетлери менен, халықаралық шөлкемлер менен, ыызамлы хәм жеке шахслар менен орнатылатуғын қатнасықлар.

Валюталық қунлылықлар. экон. Арнаўлы ыызам менен мәмлекет аймағынан алып кетиўге хәм алып келиўге айрықша шеклеў тәртиби белгиленген материаллық қунлылықлар.

Валюталық қылмыслар. экон. Валюталық операциялар хаққында ыызам қағыйдаларын бузыўшы ис-хәрекетлер.

Валюталық лицензия. экон. Орайлық банктин ыызамы хәм жеке тулғалардың сыртқы экономикалық валюталық операцияларына хызмет көрсетиўге, несийе, есап-санақ жүргизиўге коммерциялық банкке беретуғын руқсат қағазы.

Валюталық мәлімleme (декларация). экон. Валюта жоқарылауына байланысly үлес мағлыұматлары бар, бажыханаға тапсырылатуғын арнаулы хұжет.

Валюталық баға. экон. Сораныұ менен усыныс негизинде кәлиплсекен *валюта* курсына сай валюталарды сатып алыұ, сатыұ, концентрленген рәсмий орталык.

Валюталық нызам. Валюталық нызам ел ишинде, оннан тысқары жерде валюталық кунлылыктың катнасы хәр түрли мәмилелер жасаудың, сондай-ақ, миллий шет еллик валюталарды т.б. кунлылықларды алып келиудың, сыртқа шығарыудың, аударма жасау менен жоллаудың тәртиплерин белгилейтуғын хуқыклық-нормативлик актлердин жыйындысы.

Валюталық шериклик. экон. Миллий валюталардың кубылмалы шеклерин өз ара белгилеген мәмлекетлер топары.

Валюталық опцион. хуқык. Келисим шәрттиң альтернатив талапларын таңлау хуқықы.

Валютаны турақластырыұ қорлары. экон. Алтын, шет ел валютасы хәм миллий валюта түриндеги мәмлекетлик қорлар.

Валюта түсими. экон. Шет елге шығарылған товарлар менен буйымлардан, көрсетилген хызметлерден түскен хәм де халықаралық қарызға берилген процент ретинде алынаутуғын шет ел валютасы.

Валюталық шеклеулер. экон. Миллий валюта айланысына, сондай-ақ, шет ел валюталарына тийисли мәмлекет топарынан белгиленип қойылған нызам хәм нормативлик актлердин, соның менен қатар валюта менен, алтын менен, бахалы қағазлар менен хәм басқа да валюталық кунлылықлар менен жүргизилетуғын операцияларды шеклейтуғын тийисли режелер менен илажлардың жыйындысы.

Валюталық есап. Кәрхананың шет ел валютасы түриндеги ақшалай түсими толық есапланатуғын хәм есаптан шығарылатуғын банктеги есап бети.

ВАЛЮТИРЛЕУ ф. қаржы. Банкке ақша салған адамның ямаса корреспонденттиң еркин түрде есап бетиндеги хәр бир суммаға процент қай күннен баслап есапланатуғынлығын көрсетиұ.

ВАНАДАТЛАР ат. хим. Минераллар топары, курамы менен бирикпеси хәр түрли ортоваданиум кислотасы дузлары.

ВНАДИЙ (лат. vanadium) ат. хим. Меделеевтин химиялық элементлер системасының V топарындағы химиялық элемент; жоқары температурада балқыйтуғын реңи гүмис тәризли, сапалы полат жасау ушын қолланылатуғын сур реңли металл. *Ванадийди* 1801-жылы мексикалы минералог А.М.Дель-Рио қоңыр қорғасын рудасында тапқан.

Ванадийли ат. хим. Ванадий бар.

ВНАДИНИТ ат. хим. Ванадатлар топарының минералы. Ванадиттин химиялық формуласы $Pb_5[VO_4]_3Cl$. *Ванадинит* Өзбекстанда Чатқол тауларында (Сижжак, Лочинхона), шет еллерде Австрия, Мексика, Аргентина, Англия, АҚШ хәм басқа жерлерден табылған («Ўзбекистон миллий энциклопедияси»нан).

ВАНДАЛЛАР (лат. — ески немис қәуими аты) 1. Ески германлардың шығыс тармағына тийисли қәуимлер. 2. Көшпе мәдений байлықларды, тарийхый естеликлерди аякасты етиуши жауыз адамлар. 3. Көшпели мәдениятсыз, надан адамлар. *Вандаллар* — V әсирде гуннлардың кууыш шығыуы менен Галлия жерине барып өз мәмлекетин курған герман қәуими есапланады (Тарийх сабақлығынан).

ВАНДАЛИЗМ (лат. vandali) ат. Мәденият естеликлерин хәм тарийхый естеликлерди орынсыз, билқастан бүлдириу, бузыу, қыйратыу. *Вандализм* түсиниги 455-жылы герман қәуимлери Римди талан-тараж етип, көплеген антик мәденият естеликлерин уайран еткени ҳаққындағы тарийхқа барып тақалады («Ўзбекистон миллий энциклопедияси»нан).

ВАНИЛИН ат. биол. Тропикалық хош ийисли ваниль өсимлигиниң қабығында, мийуесинде глюкозоид түринде ушырасатуғын органикалық зат. *Ванилин* қант унтағы менен араласпасы «Ваниль қумшекери» музқаймақ хәм хәр қыйлы кондитер әнимлерин ислеп шығарыуда қолланылады («Ўзбекистон миллий энциклопедияси»нан).

ВАНИЛЬ (фр. vanilla) ат. өс. тропикалық мәмлекетлерде өсетуғын өсимлик. Орхис тәризлилерге тийисли, узынша

жиңишке мийўели тропикалық өсимлик ҳәм оның зире сыпатында ислетилетуғын мийўеси. Варенье, торт, музқаймак, кисель ҳәм басқаларды таярлаўда аз муғдарда *ваниль* қосып өнимнің дәмин жақсылаў ҳәм хош ийисли етиўде пайдаланылады («Ўзбекистон миллий энциклопедияси»нан).

ВАННА (лат. — *ыдыс, кесе*) **1.** Шомылыў, жууыныў ушын исленген үлкен узынша тас, ыдыс **2.** тех. Хәр түрли еритпе, суйықлық ҳәм түрли процесслерди алып барыў ушын пайдаланатуғын арнаўлы ыдыс. **3.** Гигиена ҳәм профилактика мақсетинде суў, балшык, ҳаўа яки қуяш нурын тәсир еттириў жолы менен иске асыратуғын ем усылы; емлеўдин усындай куралы. Қуяш *ваннасы*, ҳаўа *ваннасы*. Ериншеклик пенен уйқы ашыў ушын *ваннаға* кирип бет-қол жуўады (М.Нызанов). *Ваннадан* шығып киятырған Арзыўбайға көзи түсип, гәпи тилинің ушында қалды (М.Нызанов).

ВАННАХАНА Ванна орнатылған үй, хана.

ВАНТУЗ (фр. *ventouse*) ат. **1.** тех. Қысым менен жұмыс ислеў процесинде суў трубасында жыйналған ҳаўаны автоматлы түрде шығарып туратуғын ретлеўши қақпақша. *Вантуз* ҳаўа жыйналатуғын орынларға, әдетте, суў трубаларының жоқары орынларына орнатылады. Водопровод тармақлары, ысытыў системаларында қолланылады («Ўзбекистон миллий энциклопедияси»нан).

ВАН ат. тар. Қытайша лаўазым аталыўы. *Ван* — әййемги ҳәм орта әсирлерде Қытай ҳәм Кореядағы мәмлекетлер ҳәм князликлерде ҳүкимдар атағы («Ўзбекистон миллий энциклопедияси»нан).

ВАРВАРЛАР греклер ҳәм римлилерге түсиниксиз тилде сөйлесиўши ҳәм өзге мәдениятқа тийисли барлық жат журтлықлар (германлар ҳәм т.б)ға қойылған ат. Антик дәўирде варварлар түсиниги христианлар Византиясы ҳәм Батыс Европада да кең қолланылып, усы жерлерде «қудайсыз» мәнисин аңлатқан. Астарлы мәниде турпайы, мәдениятсыз, тас баўыр адамлар. Бул урыс мениң билиўимше

варварлар арасындағы ең аяўсыз урыслардың бири болды (Тарийх сабаклығынан).

ВАРВАРИЗМЛЕР (гр. — «*келгинди*» сөзинен) Ана тилине өзлестирилмеген, оның нормаларына тән емес, басқа тил факти сыпатында қолланылатуғын сөз хәм бирликлер. *Варваризмлер* тийкарынан аўызеки сөйлеў стилине тән, тилдің өдебий нормасын бузады хәм оның тийкарғы сөзлик қурамына кирмейди («Ўзбекистон миллий энциклопедияси»нан).

ВАРВАРЛЫҚ ат. Мәдениятсызлык, турпайылык, хайуанлык.

ВАРИАНТ I (лат. — *өзгериўшең*) Жойбар, реже, илимий, көркем, әдебий шығарма, машинаның басқаша исленген түри. Еки вариантта таярланған жойбар. Поездлардың хәр қыйлы жүриў *вариантларын* да есаплап шықты (Ш.Айтматов). Қаракалпақ тилинің сөйлесимлеринде бир сөз бир неше *вариантта* ушырасады. Хәр бир оқыўшы оған өз жуўап *вариантларын* жазады (Конференция материалларынан). Бул жерде тарқалмаған «Қырмызы» намасы. Мине, Турғанбай да билмейтуғын шығар сол *вариантты* (Т.Жумамуратов)

ВАРИАНТ II ат. лингв. Айтылығ уактында сөзлердин сеслик өзгерис нәтийжесинде сол тилдің фонемалар системасында бир сеске уксап айтылыуы. Ер хәм ҳаял манифестациясын миллий тилде мәдений детерминлескен бирлик сыпатында үйренилиўи бир тәрәптен, олардың мәдений тамырлары хәм келип шығыуы жағынан улыўма болған басқа тиллерде *вариантларын* анализ етиў, екинши тәрәптен, оларды сәўлелендириў мүмкиншилигин береди (Ф.Төребаева)

ВАРИАЦИЯ (лат. *variatio*) ат. Бир нәрсениң негизи сақланып, екинши элементлериниң өзгериўи. *Вариация* — ген (белги)ниң сапа хәм муғдар жағынан өзгериўи («Ўзбекистон миллий энциклопедияси»нан).

ВАРИАЦИЯЛА ф. Бир затты ямаса қубылысларды өзгертиў, түрлендириў

ВАРИАЦИЯЛАЎ. Вариацияла фейилинин хәрәкет атамасы.

ВАРИАЦИЯЛАН ф. Өзгериў, түрлениў.

ВАРИАЦИЯЛАНЫҒУ Вариациялан феѝилинин хәрекет атамасы. ◇ Вариацияланыўға бейим.

ВАРИАЦИЯЛЫҚ кел. биол. Өзгериске ушыраған, баскашалаў.

Вариациялық есаплаў (есап). мат. Ең көп хәм өзгермели шамаларды изертлейтуғын математика бөлими. *Вариациялық есаплаў* әйjemнен белгили. Әсиресе, И.Бернулиннин брахистохрана мәселеси (1696) *вариациялық есаплаудың* тарийхында әхмийетли роль ойнаған («Ўзбекистон миллий энциклопедияси»нан).

Вариациялық статистика. мат. Математикалық статистицикалық тәжирийбелик (эмпирикалық) бөлистирилиўинин санлық хәм функционаллық сыпатларын есаплайтуғын тараў. *Вариациялық статистика* математикалық статистиканың жәрдемши аппараты есапланады (Әмелий математика сабақлығынан).

ВАРИКОЗ (лат. varix) ат. мед. Қан тамырларының өзгериске ушырап, кеңейиўи, ондағы қан айланысының бузылыўы, тамырдың сыртқа тебиўи. Хәзирде *варикоз* кеселлигин даўалаў бойынша көплеген дағазалар интернет тармақларында берилип барылмақта (газетадан).

ВАРИОЛЛАР (лат. variola — шешек) ат. геол. Сыртқы көриниси шешек дағларына уқсас, ишки қурылысы орталық ноқаттан жән-жаққа шашыраған ямаса бир-бири менен жарыса өрилген жиңишке талшықлардан туратуғын, гейбир тийкарғы магмалық таў жынысларына тән кишкене майда таслар. Қышқыл лаваларда тийкарғы шийше тәризли массалар қатып жылтыраўы мүмкин. Тийкарғы лаваларда бундай бирикпелер *вариоллар* деп аталады (Геология, минерология китабынан).

ВАРИОЛИТЛЕР ат. Курамында ноқат дәнине уқсас домалақ дүзилислер, яғный вариоллар ушырасатуғын негизги магматик таў жыныслары. *Вариолитлер* тойғын жасыл ренли тийкарғы марганец бөлеклери болып, олардың сыртында хәр қыйлы рендеги шар тәризли дақлар болады (Геология, минерология китабынан).

ВАРИОМЕТР (лат. — *хәр қыйлы + гр. — өлшеу*)

1. Самолёттың көтеріліуі хәм түсіуі тезлигин анықлайтуғын, ушыуың горизонталлығын көрсететуғын баклау-өлшеу әсбабы. Авиацияда пәрүаз бәлентлиги тезлигин өлшеу ушын *вариометр* қолланылады. **2.** Горизонтал бағдардағы еркин түсіуі тезлиги хәм ауырлық күши потенциалына тең сыртқы қыйсықлығы өлшенетуғын әсбап. **3.** Магнит майданының уақыт бойынша өзгериуі өлшенетуғын әсбап. Пайдалы қазылмаларды табыуда *вариометр* жүдә керекли.

ВАРРАНТ (ингл. — *уәкиллик, ҳуқықы*) **1.** Белгили бир уақыт яки шекленбеген мүддет дауамында белгиленген суммада қымбат бахалы қағазларды сатып алыу ҳуқықын бериуши гүуалық. **2.** Товар қоймаханада сақлау ушын қабыл етилгенлигин тастыйықлаушы ҳужжет.

ВАРТА (арабша. *ауыр, қыйын ауҳал; авария; кеуилсизлик*) Авариялы, жүдә жаман жағдай, ауҳал.

ВАРЯГ (ВАРЯГЛАР) (сканд. *vaeringjar*) ат. тар. **1.** Скандинавиядан шыққан князьлардың, саудагерлердин жалланған әскерлери, адамлары.

ВАРЬЕТЕ (фр. — *хәр түрли, рәңбәрәң*) Тамашаларында ойын, музыка, эстрада хәм цирк өнериниң түрли жанрлары биригип кеткен, тийкарынан комедия өзгешелигине ийе театр түри.

ВАСКУЛИТ (лат. *vasculum*) ат. мед. Жукпалы ауырыу барысында болатуғын майда қан тамырларының исиниуі.

ВАССАЛ (фр. *vassal*) ат. тар. **1.** Орта әсирлерде: Батыс Европада ири феодалға оннан жер-суу сауға алғаны ушын ғәрезли киши феодал. **2.** Бойсындырылған, ғәрезли адам яки мәмлекет.

ВАССАЛЫҚ ат. тар. Ғәрезлилик, карамлылық. Орта әсирлердеги Батыс Европа еллериндеги киши феодаллардың ири феодалларға ғәрезлилиги.

ВАТЕРМАШИНА ат.тех. Пахта, кендир, жүнин ийиретуғын машина.

ВАТЕРПАС (голл. *waterpas*) ат. тех. Қурылыста, усталық жумысларда жазықлықтағы сызықтың қыя формасын тексеріу ушын қолланылатуғын қарапайым әсбап.

ВАТЕРПОЛО (ингл. waterpolo) ат. сп. Суу полосы (суу тобы ойыны).

ВАТЕРПОЛИСТ Ватерполо ойынында қатнасатуғын спортшы.

ВАТЕРСЫЗЫҚ ат. тех. Кемениң қаншелли сууға батып турыуы кереклигин көрсететуғын сызық.

ВАТЕРПАС (голл. *Суу өлшегииш*) Горизонталлық тексеріу хәм киши қыя мүйешлерди өлшеу ушын қолланылатуғын әпиуайы әсбап.

ВАТМАН (ингл. қағаз фабрикасы ийеси Ж.Уотмен атынан): ватман қағаз сызыу хәм сүүрет салыу ушын қолланылатуғын жоқары сортлы қалың ақ қағаз.

ВАТТ (ингл. англис физиги Жеймс Уатт атынан) Халықаралық бирликлер системасында күштин универсал өлшеу бирлиги (белгиси — Вт).

ВАТТМЕТР ат. физ. Электр тогының қууатын өлшейтуғын әсбап.

ВАТТ-СААТ ат. физ. Жумыс пенен энергияның системадан тыс бирлиги.

ВАУЧЕР (ингл. — *тилхат*) Жазба гүуалық, кепиллик яки усыныс; товар яки хызметлер төлеуин, кредит бериуди, пул алыуды хәм басқаларды тастыйықлаушы хужжет.

ВАФЛИ (нем. — *пал*) қумшекер, қаймақ, мәйек қосып писирилетуғын, үсти клетка-клетка печенье. Ишинде алма дейсең бе, апельсин дейсең бе, шоколад, *вафли*, ортасында шампанский турады (М.Нызанов).

ВАТИН (нем. — *мамық пахта*) Ыссы (қысқы) кийимниң тысы менен астары арасына салынатуғын, сийрек тоқылған мамықлы трикотаж гезлеме.

ВАТУНА Индуизмде суу хуқимдары ... Аспан хуқимдары Индира, от қудайы Агни, суу хуқимдары *Ватуна* хәм де бабалар мәмлекти патшасы Ямалалар өзлериниң ушар арбаларын Дамаянтиниң мәмлекети тәрәпке бурыпты. ...

ВАТТМЕТР (ингл. — өлшеу) Актив электр қууатын Вт ларда өлшейтуғын әсбап.

ВАХМИСТР (нем. Wachtmeister) ат. әск. тар. Россияның патша атлы әскериндеги аға унтер-офицерлик атак.

БАХТА (нем. — қорықшы, қарауыл хызметі) 1. Кемеде қарауыллық, нәубетшилиқ. 2. Қандай да бір жұмыс, мийнет, процесс халаты, посты. Тыныш өмір *вахтасында*, Ислер олар жан аямай (И.Юсупов). Ал ол жерде мектеп, бала бақша, емлеухана салып әуере болмау мақсетінде басқа жақлардан адамлар әкеліп бригадалар дүзип, оларды *вахталық* усылда ислетиу менен бәнт болған (Т.Қайыпбергенев).

БАХТА (голл. wacht) ат. 1. әск. Әскерий-теңиз флоты кемелеріндегі нәубетшиликтің айрықша түрі.

БАХТА ат. өс. (лат. *menyanthes*) Суулы жерде, сууда өсетуғын гидрофильли, үш кулақ жапырақлы өсімлик.

БАХТАЛЫҚ кел. Вахтаға тийисли.

Вахталық журнал. Кеме өмирі менен байланысly негизги ўақыяларды жазыўға арналған рәсмий журнал.

БАХТЁР (нем. — қарауыл) Мәкемелерде нәубетши қарауыл. Талабалар турақ жайындағы *вахтёр* апа қызларға тәртип-интизам ҳаққында түсиник жұмысларын алып барды (газетадан). Мениң сизлерге алып келген басқа бир саўғам бар. *Вахтёр* кемпирдің қасында турыпты (М.Нызанов).

ВАХАБИЗМ ат. сия. Вақабшылық. *Вахабизмнің* негизин XVIII әсирде өмир сүрген суннит Мухаммед ибн Әл-Ваххаб салған.

ВАХАБИСТЛЕР ат. сия. Вақабшылар. Ваххабитлер пикир еркинлигин мойынламайды ҳәм күтилмеген нәрселер менен әўлийеге сыйныўшылықты жоққа шығарады.

ВАШГЕРД (нем. *Waschherd*) ат. Қурамында қымбат металл бар қумларды көбейтиўге арналған қурылма.

ВЕБЕР ат. физ. Магнит ағымының ҳәм тутасқан (тиркескен) магнит ағымы бирликлериниң халықаралық системасындағы (СИ) өлшем бирлиги.

Вебер аппараты. Гейбир торсылдақлы балықлардың (жайынлар, жылан-балықлар ҳәм т.б.) торсылдағы менен ишки кулағындағы теңликти сақлау ағзасын байланыстыратуғын айрықша ағза.

ВЕБЕРМЕТР ат. физ. Магнит индукциясы ағымын өлшеўге арналған қурал. *Веберметр* негизинен лабораториялық өлшеўлер ўақтында қолланылады.

ВЕБ-САЙТ (нем. web-тармақ, site - бет) ат. инф. Сайт, компьютер тармақы ямаса графикалық хабар сақланатуғын гипер силтемели хұжжет.

ВЕБ-ТОП ат. инф. Интернеттеги сайт ямаса баска да информация бойынша жумыс ислеитуғын қәнигелер (адамлар) топары.

ВЕГЕТАРИАНЛЫҚ (нем. vegetarian) ат. Гөшли хәм балық өнимлеринен таярланатуғын аўқатларды тән алмай, тек ғана өсимлик аўқатлар (мийўе хәм палыз өнимлери) менен аўқатланыў тәризи.

Вегетарианлық диета. Тек сүт пенен өсимлик тағамлары тийкарында аўқатланыў усылы.

Вегетарианлық тағамлар. Өсимлик хәм сүт өнимлеринен ибарат тағамлар.

ВЕГЕТАРИАНШЫЛЫҚ ат. Өсимлик хәм сүт тағамлары менен ғана аўқатланыўды мойынлайтуғын, гөш жеўге болмайтуғын аўқатланыў системасы.

ВЕГЕТАТИВ (лат. — өсимликке тән) биол. Өсимликлердин азықланыўы, өсиўи хәм көбейиўи ушын хызмет етиўши. Өсимликтин вегетатив органлары өсимликтин өнимдарлық көрсеткишлеринин жақсы болыўында айрықша орын тутады.

ВЕГЕТАТИВЛИ кел. биол. Вегетацияға тийисли. Бундағы пүткил процесс кишкене ғана жас гидра дүзилиси менен тамамланады, ол жас гидра аналық денеден үзилип, өз бетинше тиришилик етеди.

Вегетативли нерв системасы. биол. Адам менен хайўанлардың нерв системасының ишки ағзалары хызмети.

ВЕГЕТАТИВЛИК кел. бот. Өсимликлердин сабақ, тамыр, жапырақ сыяқлы көбейиў, өсиў процеси ағзаларына тийисли.

Вегетативлик гибридлеў. бот. Өсимликтин вегетациялық ағзаларын бир-бирине сабыў арқалы көбейиўи.

Вегетативлик көбейиў. бот. (лат. vegeto) Өсимликлердин жапырақ, сабақ хәм тамыр сыяқлы вегетативлик ағзалар арқалы көбейиўи.

Вегетативлик ағзалар. бот. Өсимликлердин аўқатланыў хәм өсиў ағзалары.

ВЕГЕТАЦИЯ (лат. — *ояныу, жанланыу*) бот. 1. Өсімлик-лердеги жасау процеси (көгериу, өсиу, жетилиу); 2. Ауыл хожалығы егинлеринин толық рауажланыу циклин өтиуи ушын зөрүр болған дәуир. Қарақалпақстан тоғайзарларында өсип атырған қарағаш терегинин жер үсти бөлими күшли рауажланып, вегетация дәуиринде жапырақлары оғада көп болатуғын өсімлик.

ВЕГЕТАЦИЯЛЫҚ, бот. Вегетацияға, өсиуге тийисли. Бийдай егилген топырақларда хәр қыйлы төгинлер қолланғанда биоген элементлердин муғдарын, олардың вегетациялық дәуирлерге байланысly динамикасын анықлау хәм де олардың бийдай зүрәетлигине тәсирин анықлау болып есапланады.

Вегетациялық ағашлар, бот. Шығысы вегетативли болып келетуғын ағашлар.

Вегетациялық усыл. Хәр түрли түртки-жағдайлардың өсімликлердин өсип-рауажланыуына тийгизетуғын тәсирлерди анықлауға байланысly илимий-изертлеу тәжирийбеси.

Вегетациялық дәуир, бот. а) Метерологиялық жағдайға сай өсімликлердин өсип, жетилиуине мүмкинлик беретуғын жыл мәусими.

Вегетациялық сууғарыу. Рауажланыу уақтындағы сууғарыу.

ВЕДАЛАР (санск. «веда» — *билим*) Ҳиндстан әдебиятының ең әййемги, будда дини пайда болмастан бурынғы үлгилери, диний-әдебий шығармалар.

ВЕДАЛЫҚ кел. тар. Ведаға тийисли.

Ведалық дин. Кубла Ҳиндстан жериндеги брахманизм менен индуизмге тийкар болған жүдә ески дин түри.

ВЕДОМОСТВО ат. Мәкемениң қурамына киретуғын түрли хызметлер менен шөлкемлердин улыўмалық атамасы.

Сыртқы сиясий ведомство, сия. Қәлеген мәмлекеттин, елдин сыртқы ислер министрлиги.

ВЕДОМОСТЬ ат. белгили бир есап-санақ, мағлыұмат хаққындағы система. *Ведомостьлар* бухгалтериялық есап ушын хәм жумысшыларға айлық есаплау ушын хұжжет болып табылады.

ВЕЗДЕХОД ат. тех. Жолсыз жерлерде жүре беретугын машина.

ВЕЗИКУЛА (лат. vesicula) ат. мед. 1. тери менен жуқа қабықтың үстинги қабатынан томпайып шығып туратуғын, иши тынық ямаса суйықлыққа толы тери халаты, суўлы бөртпе.

ВЕЗУВИАН ат. кен. Силикатлар топары минералы.

ВЕКСЕЛЬ (нем. — *өзгериў, алмастырыў*) Нызам менен катаң белгиленген формадағы жазба қарыз миннетлемеси: қарыз алыўшы тәрөпинен кредиторға берилип, кредиторға белгиленген мүддеттен соң қарыздардан вексельде көрсетилген пул суммасын төлеўди талап етиў ҳуқықын береди. Төс қалтама қол жуўыртсам, сонда да, Еле төленбеген *вексельлер* жатар (И.Ю.).

Вексель айланысы. экон. Ақша орнына жүретугын вексельдин жеткериўшилер менен төлеўшилер арасындағы айланыс хәрөкети.

Вексель валютасы. экон. Вексель бойынша төленетуғын қарыздарлық миннетлеме суммасы.

Вексель дисконты. экон. Вексельди қолланыў уақтынан бурын белгиленген суммадан төмен бахаға сатып алыў; банклердин вексельлерди сатып алыў (есапка алыў) уақтында өндирип алатуғын есаплық проценти.

Вексель есабы. экон. Вексельди қолланыў уақтынан бурын аталыўы қунынан төмен бахаға сатып алыў; банктың вексель алыўшыға, яғный вексельди алыўшы адамға вексельде көрсетилген сумманы уақтынан бурын төлеў арқалы қарызға бериў белгиси.

Вексель қарызы. экон. Банк вексельди уақтынан бурын сатып алып, ал вексель алыўшыға есаплық процент (дисконт) пенен банк комиссиясын шегирип, вексельде көрсетилген сумма муғдарында қарыз беретугын коммерциялық *қарыз* түри.

ВЕКСЕЛЬЛИК кел. экон. вексельге тийисли. Вексельлик айланыс базарда товар өндириўшилер товарды пайдаланыўшылар ушын гүресип, оларға пайдаланыўға қарызға (несийеге), сатыўға таяр болған жағдайда ғана раўажланады.

Вексельлик қарыз. Вексельде көрсетилген сумманың қунын алдын төлеу үшін банктің вексель пайдаланыушыларға қарыз бериу түрі.

Вексельлик операциялар. экон. вексельерди қолма-қол ақшаға алмастыруу операциялары.

ВЕКТОР (лат. — *алып барыушы; көшиуши*) мат. физ. Тууры сызықтың анық сан мұғдарына хәм бағдарына ийе болған кеспеси.

ВЕКТОРЛЫҚ кел. 1. Векторға тән. Өзиниң тек сан мәніси менен ғана емес, соның менен бирге кеңисликтеги бағдары менен де анықланатуғын шамалар векторлық шамалар ямаса векторлар деп аталады.

Векторлық алгебра. мат. Векторлық есаплаулардың векторларға қолланылатуғын мысалларды (операцияларды) изертлейтуғын бөлими.

Векторлық есаплау. мат. Математикалық векторда жумсалатуғын мысаллардың (операцияларының) кәсійетлерин изертлейтуғын тарауы.

Векторлы кеңислик. мат. Сызықлы кеңислик; 3 өлшемлі кеңисликтің барлық (еркин) векторлар жыйындысын қамтыйтуғын түсиник.

Векторлық оңлау. Хәр түрлі вектордың бир типли элементлериниң қосағын бир мезгілде оңлайтуғын параллель есаплаулар усылы.

Векторлық таллау. мат. Векторлық есаплаудың бир ямаса бир неше аргументлерге байланысly векторлық хәм скалярлық функцияларды математикалық таллаудың (анализдин) усыллар менен изертлейтуғын бөлими.

ВЕЛО... (лат. *velox*) ат. Велосипед сөзине тийисли қоспа сөзлердин биринши бөлеги.

ВЕЛОДРОМ (лат. *velox* — *шапшаң*, грек. *dromos* — *жууырыуға арналған жер, жууырыу*) ат. сп. Велосипед жарысы өтетуғын майдан.

ВЕЛОСАПАР ат. сп. Велосипед пенен узақ жолға сапарға шығыу; спорт түрі.

ВЕЛОДРОМ (лат. тез+гр. *жууырыу; жууырыу орны*) Велосипед шынығыулары хәм жарыслары өткерилетуғын арнаулы орын.

ВЕЛОСИПЕД (лат. — *тез аяқ*) Педаллар жәрдемінде хәрекетке келтирилетуғын еки яки үш дөнгелекли транспорт куралы. Барлық орынларда спорт ойынлары (регби, футбол, баскетбол, волейбол), атыу, велосипед спорты хәм спорттың моторлы түрлери де рауажландырылды.

Велосипед айдау. Аяқ пенен жүретуғын жеңил машинаны жүргизип үйрениу ямаса тийисли жерине жетиу ушын оны қозғалысқа түсиру.

ВЕЛОСИПЕДШИ Велосипед миниуши; велосипед спорты менен шуғылланыушы. Жәхән хәм Европа чемпионатларында италиялы қылышпазлар, *велосипедшилер*, оқ атыушылар, тау лыжалары, гимнастикашылар хәм басқа бир қатар спорт түрлери қатнасыушылары жеңисти қолға киргизди. Бирақ, көшедеги хәрекетлер он бес күннен бери бизиң кәзимиз үйренип қалған хәрекетлер: кәдимги машиналар, кәдимги арбалар, кәдимги *велосипедшилер*, кәдимги мотороллер (Ж.Муратбаев).

ВЕЛОСПОРТ велосипед спорты, велосипедте айланып жүриу, велосипед туризми хәм велосипед жарысын өз ишине алыушы спорт түри. Наманган уәлаятында Жоқары шеберлик велоспорт мектеби бар.

ВЕЛОТРЕК (лат. тез+ингл. *соқпақ, тротуар; жууырыу тротуары*) Веложарыслар өткерилетуғын, айланба қыя жууырыу жолы болған спорт бинасы.

ВЕЛЬВЕТ (нем. velvet) ат. Пахтадан тоқылған шиймақпал.

ВЕЛЫЦЛЕУ (нем. Walzen) ат. Металлургия өнди́рисиндеги полиметалл қалдықларын (қорғасын, мыс хәм қалайы өнимлериниң шлақларын, цинктиң қатты қалдықларын) қайта еритип, олардың қурамындағы бахалы металларды ажыратып алыу ушын қолланылатуғын қайта ондау процеси.

ВЕЛЮР (фр. бархат, лат. — *түк пенен қапаланған, жумсақ*)
1. Сууын, қой хәм басқа да хайуанлар терисин ийлеп хәм хромлап таярланатуғын, тийкарынан үстки кийим хәм аяқ

кийим тигилетуғын келте түкли жумсақ бахмал тәризли шерим. **2.** Таза, сапалы жүн талшықларынан тоқылатуғын келте түкли гезлеме яки келте жумсақ түкли тауар (маұытының бир түри).

ВЕЛЯР веляр даұыссызлар. лингв. Тил артының жумсақ таңлайға тийиуинен хәм тилдин барынша артқа тартылыуынан жасалған жууан даұыссыз сеслер.

ВЕЛЯРЛАН ф. (лат. *velaris*) лингв. Тил артының артқы жумсақ таңлайға жақынлауынан пайда болатуғын қосымша артикуляцияның шығыуы.

ВЕНА (лат. — *қан тамыр*) анат. Ағза хәм тоқымалардан жүрекке қан алып келетуғын тамыр. *Венадан* қан алыу. *Вена* қаны.

Вена қолтығы. зоол. Көк тамыр қолтығы.

ВЕНАЛЫҚ кел. Венаға жататуғын. Наркотик жүректин веналық артерияларына айрықша зиянлы тәсир етеди.

ВЕНГЕР 1. Венгрияның тийкарғы (отырықшы) халқы, миллеттин аты. *Венгер* халқы. *Венгер* миллети. к. венгерлер. **2.** Усы халық миллетине тийисли, тән. *Венгер* тили.

ВЕНГЕРКА I ат. муз. Чардаш-венгер халық ойынына тән хәрекетлер менен музыкалар тийкар болған ойын; усы ойынның музыкасы.

ВЕНГЕРКА II ат. тар. Қарама-қарсы бау менен безелген қысқа гусар көкирек нышаны.

ВЕНГЕРЛЕР Венгрияның тийкарғы халқын курайтуғын адамлар.

Венгер тили. Урал-алтай тиллер топарының финн-угор тармағы, угор топарына киретуғын тил.

ВЕНДЕТТА ат. тар. Корсика хәм Сардиния атауларында орын алған қанға қан менен кек қайтарыу дәстүри.

ВЕНЕПУНКЦИЯ (лат. *қан тамыры+шаншыу*) Диагноз койыу яки емлеу мақсетинде вена қан тамырына ийне шаншыу.

ВЕНЕРА (лат. *venus*) ат. миф. **1.** Әййемги Рим мифологиясында мухаббат хәм гөззаллық қудайы; әййемги грек мифологиясындағы Афродита. **2.** астр. Шолпан.

ВЕНЕРИК АҰЫРЫҒУЛАР мед. Тери кеселликлери аркалы жуғатуғын жукпалы аұырыұлардың улыұмалық атамасы.

ВЕНЕРОЛОГ Венерология қәнигеси, тери кеселликлери врачы.

ВЕНЕРОЛОГИЯ (лат. — *тәлиймат*) Клиникалық медицина тараұы; тери кеселликлериниң пайда болыұ хәм тарқалыұ себеплери, диагностикасы хәм клиникалық белгилери үйрениледи, олардың алдын алыұ хәм емлеұдин утымлы усылларын ислеп шығады.

ВЕНЗЕЛЬ (поляк. *wexzel*) ат. Батыс еллери мәдения-тындағы адам аты менен фамилиясының бас хәриплери бирдей өрилген нағыс. ◇ **Вензели** бир жүзик, бет орамал.

ВЕНТИЛЬ (нем. — *клапан; шүмек*) 1. Суйықлық, пуұ, газ хәм басқа да затлардың ағымы, шығыұын тәмийинлеұ, тосыұ, оларды көбейтиұ хәм азайтыұ ушын хызмет етиұши қурылма; клапан. *Вентиль* ислеп шығарыұ. 2. муз. Үплеп шертилетуғын мыс саз әсбабында хаұа шығыұшы труба жолын узайтыұшы қурылма.

ВЕНТИЛЯТОР (лат. — *желпигиш; суұырыұшы, самаллатыұшы*) Жабық имараттағы хаұаны тазартатуғын, тазалап туратуғын, машина бөлеклерин суұытатуғын самал пәтпелекли механизм. *Электр вентилятор*.

ВЕНТИЛЯЦИЯ. (лат. — *суұытыұ, самаллатыұ, желпиұ, суұырыұ*) 1. Хәр түрли система хәм қурылмалар жәрдеминде имаратлар хаұасын тазалаұ, самаллатыұ. 2. Имарат хаұасын тазалаұ, самаллатыұ ушын қурылған қурылма яки олардың системасы.

ВЕНТИЛЯЦИЯЛЫҚ *Вентиляцияға тән. Вентиляциялық* қурылма. *Вентиляциялық* труба.

ВЕНЧУР. (ингл. *venture*) ат.экон. Пайдалы, бирак келешекте нәтийжеси белгисиз коммерциялық ис-хәрекетке тәүекел етиұ.

Венчур профессионааллығы. экон. Пайда табыұ, профессионааллық хәм шөлкемлестириұшилиқ пайданы көбейтиұ мақсетинде «тәүекел» жобаны иске асырыұ хызмети.

Венчурлық (тәуекеллик) бизнес. экон. Техникалық, технологиялық жаңалықтарды, еле тәжірийбеден өтпеген илим жетіскендіктерін жұмыс барысында қолланыуға бағышланған бизнестің түрі.

Венчурлық капитал. экон. «Тәуекелли» жоба менен жасалған жаңа технологияны, товарларды, бұйымларды іслеу үшін ажыратылған ұзақ уақытлы қаржы (инвестиция). *Венчурлық капитал* тек ғана акционерлік капитал (акциялар шығару) түрінде қолланылады.

Венчурлық (тәуекелшил) кәрханалар. экон. Қолланбалы илимий ізертлеулер алып барып, жоба-конструкторлық хызметтер барысында техникалық, технологиялық жаңалықтар енгізіу менен шуғылланатуғын кишигірім кәрханалар менен фирмалар.

Венчурлық операциялар. экон. Техника жаңалықтарын, илимий-техникалық ізертлеулерді, мәдениет жетіскендіктерін финансылық қаржыландыруға байланысly ақша хәм кунлы қағазлар операциялары.

Венчурлық фирма. экон. Венчурлық (тәуекеллик) капиталды пайдаланыу негизінде өндиристе өнімнің жаңа түрлерін жетістиріп, жаңа технологияларды қолланыуға қәнигелескен коммерциялық илимий-техникалық шөлкем.

ВЕПСТЕР ат. Россия Федерациясындағы Карелия Республикасында хәм Петербург, Вологда областыларының гей жерлерінде жасайтуғын халық.

ВЕРАНДА (ингл. veranda) ат. Үйдің алдына салынған ашық ямаса әйнекленген әйуан.

ВЕРАНДАЛЫ кел. Ауыз үйи, верандасы бар.

ВЕРБАЛ ф. (лат. verbalis) 1. Ауызеки сөйлесиуде адамлардың бир-бири менен мағлыұмат алмасыуы.

ВЕРБАЛЛЫ (лат. verbalis) кел.лингв. Сөз түрінде берілген, тил арқалы таңбаланған. ◇ *Вербаллы* қатнас. Қөлеген хабар *вербаллы* түрде бериледи.

ВЕРДИКТ (лат. — *дурыс айтылған*) Суд мәсләхәтшилеринің судланыушыны айыплы яки айыплы емес деп шығарған қарары.

ВЕРИФИКАЦИЯ (фр. verification) ат. Теориялык кагыйдалардың хақыйқыйлығын тексеріу, дурыслығын анықлайтуғын белгилер менен, тәжірийбе менен, салыстырыу жолы менен аныклау; хужжетлерди, есапларды т.б. тексеріу.

ВЕРИФИКАЦИЯЛАУ (ингл. verification) ат.инф. 1. Логикалык усыллардың жәрдеми менен жиберилген хәм қабылланған хабардың сәйкеслигин аныклау; 2. Есаплағыш техника қуралларының ямаса автоматластырылған системалар сыпаттамаларының еки дәрежесиниң тийисли сәйкесликке сай салыстырыу процесси.

ВЕРКБЛЕЙ (нем. Werkblei) ат.геол. Тазаланбаған қорғасын.

ВЕРМАХТ (нем. Wehrmacht) ат.тар. 1935–1945-жыллардағы фашистлик Германия қураллы күшлериниң рәсмий атамасы.

ВЕРМИКУЛИТ (лат. vermiculite) ат. кен. Силикатлар топарының гидрослюдадар топарындағы минерал.

ВЕРМИШЕЛЬ (итал. — *жауын қурты*, лат. — *құрт*) Бийдай унынан қарылған қамырдан таярланатуғын жинишке узын азық-ауқат өними.

ВЕРМУТ (нем. Wermut) ат. ауқат. Спирт, қант хәм өсимликлер (жуусан, аюбадам, кардамон хәм т.б.) экстратынан таярланған хош ийисли жүзим шарабы.

ВЕРНИСАЖ (фр. vernissage) ат. Көркем өнер. Сүүретшилер, мәденият пенен көркем өнер хызметкерлери, журналистлер, оған қызығыушылар арнайы шақырылатуғын көргизбениң салатанатлы ашылыу мәресими.

ВЕРНЬЕР (ойлап табыушы француз алымы *П. Вернье* (Р.Уелпег) атынан) 1. Узынлық хәм мүйешти анық өлшеу ушын қолланылатуғын қурылма. 2. Радиоприёмник хәм басқа радиоаппаратураларды анық онлауға арналған қурылма.

ВЕРСИЯ (лат. versio) ат. 1. Қубылысты, бир заттын мазмунын жеткеріудиң, түсиндириудиң көширмелери. 2. Пайда болыуы жағынан бир тийкарға ийе болған, бирак сюжет шеңбериндеги айырым орынлар, айырым анализи

менен ажыралыушы бир шығарманың бир неше нускасы. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» дәстанының миллий *версияларының версияласыу* хәм вариантласыу сағасында туратуғын ең ески нуска екенлигин дәлиллейтуғын және бир факт — дәстан қахарманы Едигениң қарақалпақлардың этногенезинде тийкарғы орынды ийелейтуғын маңғытлардың ақ маңғыт тийресинен шыққан тарийхый тулға екенлиги болып табылады (Г.Алламбергенова). **3. хук.** Тергеу хәм суд искерлигинде тергеуши яки судтың уақыя хәм фактлердин бар яки жоқ екенлиги ҳаққындағы болжауы.

ВЕРСТАК (нем. — *устахана*) Усташылық, слесарлық хәм соған уксас қол жумысы орынланатуғын арнаулы буйым.

ВЕРСТАТКА ат. полигр. *Бетлеуши* (баспаханада хәриплерди жыйнап дүзетуғын әсбап).

ВЕРСТКА (р. «верстать» сөзинен — *бетлеу*) полигр. **1.** Баспа қәлип таярлау процеси; терилген текст хәм оған тийисли басқа да элементлерден газета, журнал яки китап бетлерин қәлиплестириу. **2.** Таяр болған бет хәм оннан алынған нуска. *Вёрстканы оқыу*.

ВЕРСТКАЛА ф. Бетле (баспаханада терилип атырған жумысты бетпе-бет бөлиу).

ВЕРСТКАЛАУ *Бетлеу*.

ВЕРТИКАЛ (лат. — *аспа, тик*) **1.** ат. Аспан сферасында зенит ноқаты арқалы өтиуши хәр қандай үлкен шеңбер. **2.** ат. Тегисликтеги 90° лы тик сызық, вертикал сызық. **3.** кел. Горизонтал тегисликке салыстырғанда тик, аспа. *Вертикал* сызық. Тахтаға еки сөз жазылып ортасынан вертикал сызық (бағана) менен ажыратылады.

Вертикаль меню. (ингл. verticalmenu) инф. Элементлери бириниң астына бири тикке орналасқан меню.

ВЕРТИКАЛЬНЫ (лат. verticalis) кел. **1.** Тип-тик.

Вертикальлы маркетинг системасы. инф. (ингл. Vertical marketing system) Өндириушиниң бир ямаса бир неше көтере сауда ислеушилер менен бир ямаса бир неше бөлек сауда ислеушилерди бириктиретуғын бир тутас система.

ВЕРТОЛЁТ (р. *Айланып ушыу*) Тикке ушып шығып, жерге тикке қонатуғын хәм аспанда еркин тура алатуғын пәтпелекли, хаўадан аўыр ушыў аппараты. Бахрам сондағы *вертолёт* айдап, хаўада кеўилли қосық айтып жүретуғын жигитти сойып қаппап қойғандай еди (М.Нызанов).

ВЕРТУШКА ат. сөйл. Тиккелей байланысатуғын ишки телефон. ◇ Президент пенен вертушка аркалы сөйлесиў.

ВЕРФЬ (голл. *кемесазлық кәрханасы*) Тиккелей суў бойында жайласқан кеме соғатуғын хәм қайта оңлаў жумысларын алып баратуғын кәрхана.

ВЕРШОК (р. *верхушка > верх + ок*) Россияда метрли система енгизилгенге шекем жумсалған хәм 4,4 сантиметрге тең узынлық өлшеў бирлиги.

ВЕСТЕРН (анг. *westren*) ат. мәд. XIX әсирдеги Арка Американың батыс штатларындағы жасаў тәризине арналған саяхат фильм.

ВЕСТИБУЛЯРЛЫ (лат. *vestibulum*): *вестибулярлы аппарат*. анат. Адамның хәм омыртқалылардың кулағының ишинде орналасқан сезиў ағзасы.

ВЕСТИБЮЛЬ (лат. — *үйге кире беристеги майданша, дәлиз*) Кино, театр, метро хәм басқа жәмийетлик орынлардың ишке кириў жериндеги үлкен кең сахна, майдан. Театр *вестибюли*. Клуб *вестибюли*. Метро *вестибюли*. Мектеп *вестибюли*.

ВЕТВРАЧ. Ветеринария врачы. ветеринар. Мәйек пайда етиў органларының жуғымлы кеселликлер менен зыянланғанлығын (пастереллез, колибактериоз, салманеллез хәм басқалар) хәм де сатып алыў, тасыў, бағыўда ветврач көрсетпесине толық әмел қылмаслық сыяқлы факторлар да тауықтың өнимдарлығына унамсыз тәсир етеди.

ВЕТЕРИНАР (лат. — *ветеринария кәнигеси, врачы*) *Ветеринария* бойынша жоқары мағлыұматлы кәниге; мал докторы. Бир айлықта *ветеринардың* бақлауынан өткерип, хәмме хұжжетлерин алып қойыппан (М.Нызанов). Себеби, көпшилик тауықшылық фермаларына масластырылған имаратлар *ветеринар* қадағалауысыз шөлкемлестирилгени

ушын куслар арасында түрли жукпалы хәм жукпалы емес кеселликлердин таркалыу кәүпин асырып атыр (Б.Ажиниязов, М.Турымбетов).

ВЕТЕРИНАРИЯ (лат. — *хайуанларды бағыушы, тәрбиялаушы; хайуанларды емлеуши*) Хайуанлардын кеселликлери, олардын алдын алыу усыллары хәм усы кеселликлерди емлеу тууралы илим. Селекция, тукумгершилик, нәсилшилик жумыслары, *ветеринария*, өсимликлер карантини саласында мәмлекетлик сиясатты алып барыу хәм шаруашылык, қусшылык хәм балықшылык өнимлеринин кәуипсизлигин тәмийинлеу. Цесарка шөжелерин өсириүде зоотехния, *ветеринария* қағыйдаларының бәршесине әмел қылынып, азықлық затларға болған талаптарын толық канаатландырып бағылады (Сабаклықтан).

ВЕТЕРИНАРИЯЛЫҚ кел. ветеринарияға тийисли.

Ветеринариялық бақлау. вет. Мал фермалары, қус фабрикалары, гөш комбинатлары, сүт заводлары хәм т.б. мал өнимлери таярланатуғын мәкемелерди тураклы мәмлекетлик, өндириллик *ветеринариялық* тазалығын қадағалайтуғын тәртип.

Ветеринариялық гүәалық. вет. Гөшке өткерилетуғын малға, сондай-ақ, хәр түрли машина менен тасылатуғын, мал өнимлерине берилетуғын адамлардың жеуине жарамлылығын тастыйықлайтуғын хүжет.

Ветеринариялық пункт. вет. Мал фермалары менен мал шаруашылығы комплекслеринде алдын алыу хәм *ветеринариялық* илажлар жүргизилетуғын орын.

ВЕТО (лат. — *руқсат бермеймен, қадаған етемен*) хук. 1. Рауажланған мәмлекетлерде қандай да бир орган, шөлкем нызамы яки қарарының күшке кириуин тоқтатыу ямаса күшке кириуине жол қоймау хуқықы. 2. Қандай да бир қарардың қабыл етилиуине тосқынлық етиуши ауызбиршиликтин жоқлығы.

ВЕТТЕХНИК ат. вет. Орта мағлыұматлы ветеринариялық билими бар мал докторы.

ВЕТФЕЛЬДШЕР ат.вет. Орта мағлыұматы бар, мал докторының жәрдемшиси.

ВЕЯЛКА ат. аўыл хож. Ушырғыш, бийдай суўыратуғын аўыл хожалығы машинасы.

ВЗВОД I (р. «взводить» сөзинен — *жоқары көтеріу*) әск. Рота, батарея курамына киретуғын кишилеу бөлим. Танкшилер *взводы*. Автоматшылар *взводы*. Сержант еди жигити, *взвод* командири. Бир күни ол мени сол әскерий горнизонға ертип барды (М.Нызанов).

ВЗВОД II Қуралдың тепкини көтеріуґе имкан бериуши киширек бөлеги.

ВЗВОДЛЫҚ кел. әск. *Взводқа* тийисли, *взводқа* тән.

ВИАДУК (франц. viadus) ат. Ойпат, терең сай, өзен, тау дизбеклери үстинен өтетуғын көпир тәризли курылыс, темир жол т.б. жоллар.

ВИБРАНТ ат. лингв. Хәрекетшен сөйлеу ағзаларының (тис алдының, таңлайдағы кишкене тилдин, гейде еринниң) ритмикалық дирилди нәтийжесинде пайда болатуғын дирилди, созылынқы сонор (үнли) даўыссызлар. *Вибрант* сеслер.

ВИБРАТОР (лат. — *тербетиу*; *типретиу*, *қалтыратыу*) тех. Тербелисли хәрекет пайда ететуғын әсбап, үскене.

ВИБРАЦИЯ (лат. — *ылақтырыу*; *тербетиу*; *қалтырау*) тех. Қатты денелердин механикалық тербелиси, силкиниуи.

ВИБРО (лат. — *қалтыратыу*, *тербетиу*) Өзлестирилген интернациональ сөзлердин биринши бөлеги болып, усы сөзлердин тербелиуґе, вибрацияға байланысын көрсетеди.

ВИБРОБАЛТА техн. Күш пенен ислеитуғын әсбап.

ВИБРОИЗОЛЯЦИЯ (вибро.. + фр. — *ажыралыу*, *ажыратыу*, *үзиу*) Адамлар хәм имарат, машина, әсбапларын вибрацияның зыянлы тәсиринен қорғау.

ВИБРОМЕТР (вибро..+фр. — *өлшеу*) Тербелиуши денелердин жылысыуын, хәр түрли курылмалар вибрациясын өлшейтуғын әсбап.

ВИБРОТОҚПАҚ Күш хәм тербелислер тәсиринде жерге казык, труба қағатуғын, сондай-ак, музлаған материалларды

жумсартатуғын, топырақты тығызлайтуғын күшли *вибрациялық* машина.

ВИБРОЕЛЕК *Вибрация* тәсиринде ислейтуғын механикалық елек.

ВИБРИОЗ (лат. *vibriosis*) ат. вет. Мүйизли ири қара менен қойдың ұакты-ұакты иш таслап, қысыр қалатуғын жұқпалы ауырыуы.

ВИБРИОН (фр. *vibrio*) ат. биол. Оба ауырыуын қоздыратуғын иймек таяқша тәризли бактерия.

ВИГВАМ ат. этн. Төбеси шаңарақ тәризли ямаса шошақ етип исленген, ағаш хәм терилер менен бастырылған Кубла Америка хиндуларының жайы, баспанасы. ◇ **Вигвамда** туратуғынлар.

ВИДЕО (лат. — *көріп отырман*) Өзлестирилген интернациональ сөзлердің биринши бөлеги болып, сөздің көринисин электрон сигналлар тийкарында жеткерип бериуге байланысын билдиреди. *Видеомагнитофон. Видеотелефон.* Қатарына бес қосық жазып алдық. Жазып болдық та «*видеодан* қандай болып көринген екен» деп барып көриу ушын хәммемиз жоқарыға шығып кеттик (М.Нызанов).

ВИДЕОАДАПТЕР ат. тех. *Видеоадаптер* (хабарды дисплейге аударма қылууды тәмийинлеуши компьютер қурылмасы).

ВИДЕОБАР (видео.. + бар) Видеотехника менен үскенеленген кеуил ашар орын.

ВИДЕОДИСК ат. тех. *Видеодиск* (видео жазылған жоқары сапалы кишигирим пластик буйым).

ВИДЕО ЖАЗЫҰ. Дауыс хәм ренли көринисти жазып алыу процеси хәм усы процесс әниминиң аты. Көлемли кинематография, бир ангстремге шекем бөлип алыу қәбилетине ийе болған микроскопия, ренли *видео жазыу* хәм басқалар солар қатарына киреди. Канаданың Альберта университети, ЮНЕСКО шәлкеминиң ўәкилханаларына хәм басқа да усы бағдардағы мәкемелерге қолжазба халында, аудио-видео материаллар түринде тапсырды (Г.Аллам-бергенова).

ВИДЕОКЛИП (анг. videoclip) ат. муз. Видеоклип.

ВИДЕОМАГНИТОФОН (видео... + магнитофон)

Телевизиялык дөстүрлерди хэм улыўма ўақыя хэм де хәдийселерди магнит плёнкаға жазып алып, қайта көрсететуғын хэм еситтиретуғын аппарат. Сол-сол екен телеминиатюраларды *видеомагнитофонға* жазып алатуғын болды (М.Нызанов)

ВИДЕОПЛЕЕР (анг. videoplayer) ат. тех. Видеоплеер (видеоленталардан таяр видеофильмлерди көрсетиўге арналған кассеталы видеомагнитофон).

ВИДЕОРОЛИК ат. тех. *Видео шығармашылық* (видеолентаға жазылған кишкене сюжет ямаса музыкалық шығарма). Және де мектеп жасындағы балалар ушын да ертеклер, аңызлар қахарманлары ҳаққында материаллар, видеофильмлер, *видеороликлер*, электрон қолланбалар ислеп шығылса, бул олардың оқып хэм еситип алғанларына қосымша көргизбелилик пайдалы тәреплерин келтирип шығарады (Л.Ибрағимова).

ВИДЕОТЕЛЕФОН (видео... + телефон) Абонентлер бир-бирин көрип сөйлесетуғын, сондай-ақ, фото, фотосүүрет хэм текстлер көрсетилетуғын байланыс түри.

ВИДЕОТЕРМИНАЛ ат. тех. *Видеотерминал* (есаплагыш системаларға хабарларды беретуғын хэм шығаратуғын телеэкраны бар қурылма).

ВИДЕОКАНАЛ (видео... + канал) Телекөрсетиўлерде видеофильмлер берилетуғын арнаўлы канал.

ВИДЕОКАССЕТА (видео.. + кассета) Видеоплёнка орын алған жуқа қутыша.

ВИДЕОКӨРИНИС Видеотехникада көрсетиўге арналған ўақыя хэм хәдийселер көриниси. Соң ол телефонын ашып, Өзбекстан телеканалынан жазып алған *видеокөринисти* дыққатымызға усынды (М.Нызанов).

ВИДЕОКҮШЕЙТКИШ Телевизиялық көрсетиўлерде хэм телевизорларда көрсетиў сигналларын күшейтетуғын қурылма.

ВИДЕОСАЛОН (видео.. +салон) Видеофильмлер көрсетиуге арналған хана, орын.

ВИДЕОСЕРИАЛ (видео.. +сериал) Телекөрсетиулерде ұзақ уақыт көрсетиуге мөлшерленген көп сериялы видеофильм.

ВИДЕОТЕКА (видео..+ гр. *қоймахана, сақлау орны*) Видеокассета хәм видеодисклер топламы хәм олар сақланатуғын орын.

ВИДЕОТЕХНИКА (видео.. +техника) Хәр түрли максетлерде уакыя хәм хәдийселерди магнит плёнкаға жазып алып, қайта көрсетиуге арналған техникалық үскенелер жыйындысы.

ВИДЕОФИЛЬМ (видео.. + фильм) Видеомагнит плёнкаға жазылған фильм. Киномотографлар, телевидение программалары, *видеофильмлер* бизиң әуладқа әлле қашан өз нурын төккен (Т.Қайыпбергенов.).

ВИДЕОШЫ *Видеоаппаратура* менен видеофильмлер көрсетиу хәм хәр түрли кешелерди көриниске түсирип алыу жұмыслары менен шуғылланыушы шахс.

ВИЗА (лат. — *көрилген*) 1. Қандай да бир мәмлекетке барыу, ол жерде жасау хәм оның аймағынан өтиу ушын тийисли административлик мәкеме тәрөпинен паспортқа қойылатуғын арнаулы рұксат белгиси. 2. Лауазымлы шахс тәрөпинен қандай да бир хужжетке оның дурыслығын тастыйықлап қойылған яки оған хуқықый күш бериуши имза, белги. Қан кеселликлери бойынша орайға кел. Келген соң бәрин айтып беремен. Жақында *өиза* барады. *Визаны* күт...

ВИДЕОАППАРАТУРА (видео.. +аппаратура) Видеокөринисти алыу хәм қайта көрсетиуге хызмет етиуши қурылмалар жыйындысы.

ВИЗАЖИСТ (фр. *visagiste*) ат. Бет күтиминиң хәм оған ылайықлап шашты ислейтуғын, макияж бет бояуын таңлаушы қәниге.

ВИЗИТ (фр. — *келиу*, лат. — *көриу; келиу*) Рәсмий тәризде қандай да бир елде, қандай да бир шахс қабыллауында қысқа мүддет болыу, барыу. Дослық визити. Жууап визити.

Районлық Халық билимлендириу бөлими баслығына деп өзинин *визит* карточкасын берди (Э.Дәулетмуратова, А.Дәулетмуратов).

ВИЗИТКА (лат. — *тәрбияшының орынбасары*) Батыс Европа мәмлекетлеринде дворянлардың граф пенен барон арасындағы дәреже.

ВИЗУАЛЛЫҚ (лат. *visualis*) ат. Жай көз бенен ямаса оптикалық курылмалар жәрдеми менен көриу.

Визуаллық бағдарламалау. инф. (ингл. *visualprogramming*) Көргизбели кураллар арқалы қолланбалы бағдарламалар жазылатуғын тарау.

ВИКАРИЙ (лат. *vicarius*) ат. диний. 1. Православиялық ширкеуде иерархияны басқарыудағы епископтың жәрдемшиси, иерархиясы жоқ епископ.

ВИКИНГ гөне скандинав. ат. тар. Европада VIII-XI әсирлердеги скандинав әскери, әскерий теңиз жүрислерине қатнасыушы ертедеги турғынлар.

ВИКОНТ (франц. *vicomte*) ат.тар. Францияда, Англиядағы барон менен граф аралығындағы дворянлық титул, атақ дәреже.

ВИКТИМОЛОГИЯ (лат. *victimology*) ат.терм. Социологияның қолайсыз жағдайларының қурбанлығы болған хәр түрли адамлар категорияларын изертлейтуғын педагогика, психология, социология, криминология хәм этнографияның кесилиспесиндеги билим тарауы.

ВИКТОРИНА (лат. — *ғалаба*) Билимнің анық бир тарауына тийисли сорауларға жууап беріу ойыны. Әдебий викторина.

ВИЛКА (р. *вилка* — *шанышқы*) 1. Аұқатты шанышып алатуғын саплы әсбап; шанышқы. Аұқатты *вилка* менен жеу. 2. тех. Айры ушлы хәр қыйлы деталлардың аты. Штепсель вилкасы. Велосипед вилкасы. 3. шахм. Асп (ат) яки пияданың айры тәризли, бирден еки фигураға хұжим етиу жағдайы.

ВИЛЛА (лат. — *қала шетіндеги қолайлы үй, хәули*) Шәхәрлер әтирапында, сулыу көринисли орынға курылған

үлкен бағлы хәули-жай. Тау қойнына сулыу *вилла* — жай қурып, Неге мен де рәхәтке батпайман... (И.Ю.)

ВИЛТ (ингл. — *солыу, қурыу*) пахта, картошка, жүөери, айғабағар, капуста сыяқлы өсимликлерде бактериялар, вируслар арқалы тарқалатуғын кеселлик (бул кеселлик өсимликтің солыуына, жапырақлары қаужырап өлип қалыуына алып келеди).

ВИМПЕЛ (голл. — *байрақ*) **1.** Кемениң қайсы мәмлекетке тийисли екенлигин көрсететуғын айры ушлы енсиз байрақ. **2.** Мийнетте үлги көрсеткен бригада яки айырым адамларға берилетуғын енсиз, узын үшмүйеш байрақша. **3.** Ушыу аппаратынан хәр қыйлы мағлыұмат, хабар, газета хәм баска да затларды таслауға арналған арнаулы фартук хәм оған салып тасланған нәрсе.

ВИНДИКАЦИЯ (лат. — *қорғау, қорықлау; дауа, талап етиу*) экон. Мүлк ийесиниң өз мал-мүлкин оған ыызамсыз ийелик етип атырған шахслардан суд арқалы талап етип алыуы.

ВИНЕГРЕТ (фр. — *уксуслы салат*) кул. Майда туұралған палыз өнимлери, гөш яки балық, мәйекке уксус, май хәм баска да затлар қосып таярланған сууық аұкат.

ВИНО (лат. — *жүзим, жүзим денеси; айланыушы, оралыушы*) Жүзим хәм мийуелер шербети яки түрпини ашыткы менен спиртли ашытыу жолы арқалы таярланатуғын ишимлик. Ол барды да графинде ярымнан жоқарырақ болып тұрған қызыл *вино* алып келди. Қасында төрт рюмкасы да бар еди. Ғарры *виноны* алып қуймақшы болды (М.Нызанов).

ВИНОШЫ Вино таярлау бойынша қәниге, сол тарауда ислеуши шахс.

ВИНОШЫЛЫҚ Жүзим хәм баска мийуелер шербетин ашытып вино таярлау. *Виношылық* өндириси.

ВИНТ (нем. — *қырықпа, резьба*) **1.** Бурама резьбалы стержень; беккемлеу қуралы. *Винт* кесиу. *Винт* пенен беккемлеу. *Винт* ислеитуғын станок. **2.** Кеме яки самолётты хәрекетке келтиретуғын механизмниң айланыушы оққа орнатылған пәтпелеги. Кеме *винти*. Самолёт *винти*.

ВИНТОВКА (р. «винт» сөзинен) Стволының ишинде оқты айланба хәрекетлендіретуғын винтли бөлеги бар мылтық. Киши калибрли *винтовка*. Автомат винтовка. Ол 1921-жылы Ташмықханның баспашыларының топылысы уақтында атыспада еки баспашыны өлтирип олардың үш *винтовкасын* олжаға түсирген (Ш.Бабашев).

ВИНТ ТӘРИЗЛИ *Винт* формасындағы, спираль формасындағы; бурама, айланба. *Винт* тәризли текше. *Винт тәризли* хәрекет.

ВИНЧЕСТЕР I (ингл. winchester) ат. әск. Автоматлы винтовка, мылтық.

ВИНЧЕСТЕР II (ингл. wibchester) ат. инф. Қатты магнитлик дисктеги дәсте; бас тийеклер менен жетектер бөлеги хәм дисклер дәстеси биригип бир тутас (хауа кирмейтуғындай етилип) жабылған модуль қурайтуғын сақлау қурылмасы, компьютердин сыртқы яды.

ВИНЬЕТКА (фр. — жүзим шақалары хәм жапырақларынан исленген безек, жүзим) Китаптың, тексттің басында яки акырында сүүрет, нағыс көринисинде болған безек.

ВИОЛОНЧЕЛЬ (итал. — *киши контрабас — контрабас*) Бастенор регистрли, үлкен скрипка формасындағы төрт торлы, тарлы музыка әсбабы.

ВИРАЖ (фр. — бурылыс, айланыу) арн. 1. Әпиуайы ушыушылықта горизонтал тегисликте самолётты кескин қапталға аудару, 360° бурып ушыу усылы. 2. Жоқары тезликте баратырған автомобиль, мотоцикл хәм велосипедтің ийилген сызық бойлап бурылыуы. 3. Автодром, велодром хәм музлы қыялықта бурылыу орны. 4. Фотосүүретлерге рен бериуде ислетилетуғын суйықлық.

ВИРЕМЕНТ (фр. virement) ат. қаржы. Бир адамның ағымдағы счётына белгили мөлшерде ақша аудару ушын жасалатуғын банклер операциясы.

ВИРЕМИЯ ат. вет. Вируслардың қандай болып, таралуы процеси.

ВИРИЛИЗМ (лат. — *еркеклерге тән, байланыс*) Хаялларда еркеклерге тән екилемши жынысый белгилердин

болыуы (мәселен: сақал, муртлардың өсиуі, дауыстың ирилениуі хәм т.б.).

ВИРИОНЛАР ат.мед. Клеткадан тыс, өсип-жетилген толық вирус.

ВИРОДЛАР ат.биол. Жукпалы ауырыуды қоздыратуғын қәсийетлери бар агентлер.

ВИРОЗЛАР ат.мед. Вируслар қоздыратуғын ауырыулар.

ВИРТУАЛЛЫ (лат. *virtualis*) кел. 1. Хақыйқый болыуы мүмкин ямаса болыуы тийис.

ВИРТУОЗ (итал. — *Өз исиниң устасы, талант*, лат. — *мәртлик; қәбилет*) Өз өнерин жетик, өнер дәрежесинде ийелеген көркем өнер ийеси (сазенде, қосықшы хәм т.б.).

ВИРУСЛАР (лат. — *Өсимлик ширеси; зәхәр*) Тек ғана тири клеткаларда көбейип, адам, хайуан, өсимликте жукпалы кеселликлер қозғаушы микроорганизмлер. Грипп вирусы. Базыда қуслардың сууға болған талабын есапқа алмаған халда оған вирус вакцина ишкизиледи. Неге, Боткин қусап еми табылмаған бир кеселликтің *вирусын* өз денемде сынап көрип, оның пайда болыу хәм рауажланыу жағдайы хаққында күнделик жүргизбедим? (М.Нызанов).

ВИРУСЛЫ. Вируслар қозғайтуғын, вируслар келтирип шығаратуғын. Вируслы кеселликлер.

ВИРУСОЛОГИЯ (вирус + гр. — *билим, тәлиймат*) Вируслар хәм олар тарқататуғын кеселликлерди үйренетуғын пән.

ВИСКИ (ингл. — *тиришилик сууы; арақ*) Өткир (күшли) инглиз арағы. — *Вискиден* күй оған! — деди қосық тамам болғаннан кейин. *Виски* деген татып көрген ишимлигим емес еди. Шет ел киноларында ғана көргенмен оны. Қолларым қалтырап, қадақты зорға уладым (М.Нызанов).

ВИСКОЗА (лат. — *жабысқақ*) 1. Целлюлозадан арнаулы жол менен ислеп алынатуғын жабысқақ зат хәм оннан таярланатуғын жасалма жипек. 2. Усы талшықтан тоқылған гезлеме.

ВИСКОЗИМЕТР Суйықлык хәм газлардың хәрекетшен-лигин анықлайтуғын әсбап.

ВИСКОЗИМЕТРИЯ (вискоза + гр. — *өлшеу*) Физиканың хәрекетшендикти өлшеу менен шуғылланатуғын бөлими.

ВИСМУТ (лат. — *ақ масса*) 1. Менделеев периодлық системасының V топарына тийисли химиялық элемент; кызғыш-гүмис рең, аўыр, морт металл. 2 Усы металл бирикпесинен таярланған дәри.

ВИТАМИН(ЛЕР) (лат. уя — *өмир*) Инсан хәм хайуан организмнің әдеттеги өмир сүриуи ушын керекли элементлер, усындай элементлери бар препарат; дәри. Олардың организмнде қандай да азықтың ямаса *витаминнің* жетиспеушилигинде гөзленген өнимдарлыққа ерисип болмайды (Үй шараятында қус бағыу бойынша көрсетпелер китабынан).

ВИТАМИНЛИ Қурамында витамин бар; *витаминге* бай. *Витаминли* аўқат. *Витаминли* өсимликлер Қурғақ түрдеги азық пенен азықландырыуда беде уны, ийне жапырақлы тереклер жапырағынан таярланған ун, белок хәм *витаминли* премикслер берилиуи керек (Үй шараятында қус бағыу бойынша көрсетпелер китабынан).

Витамин жетиспеушилиқ. мед. Организмге керек элементлер жетиспеушилиги (ағзада *витамин* жетиспеушилигинен болатуғын аўырыулар топары).

Витаминли өсимликлер. Қурамында аз муғдарда адамның, мал хәм өсимликтің тиришилиқ етиуине керекли органикалық затлар — дәрилик қәсийети бар өсимликлер топары.

Витамин терапия. мед. Дәри менен емлеу (түрли аўырыуды емлеу ушын ямаса алдын алыу ушын дәри менен емлеу).

ВИТАСФЕРА ат. геол. Хәзирги тиришилиқ етип атырған ағзалар менен солар арқалы биотекли айланысқа тартылатуғын атмосфера, гидросфера хәм литосфера бөлеклеринен ибарат биосфера қабаты.

ВИТЕРИТ ат. хим. Карбонатлар топарының минералы.

ВИТРАЖ (фр. — *терезе айнасы*, лат. — *шийше*) Терезе, есик хәм соған уксас буйымларға реңли шийше бөлеклерин

терип яки жақтылық өткеретуғын басқа материаллардан пайдаланып, нағыс, сүүрет салыу өнери.

ВИТРИНА (фр. — *терезе айнасы*) Сауда орынларында, магазинлерде, сүүретханаларда көргизбе ушын қойылған затлар, экспонатлар хәм т.б.лардың үлгилерин қойыу ушын арнаулы үскенеленген айналы қуты, шкаф, айна. Магазин витринасы. *Витринаға* қойылған зат.

ВИТРО ат. Курамына шийше тәризли затлар киретуғын тау жынысларының ямаса олардың материалларының атамасына қосып айтылатуғын сөздің дәслепки бөлеги.

ВИЦЕ (лат. — *орнына; уқсас*) Өзлестирилген қоспа сөзлерде «орынбасар», «жәрдемши» деген мәнини бериуши биринши бөлеги. *Вице-президент*.

ВИЦЕ-АДМИРАЛ (вице. + адмирал) Адмираллық дәрежесинин контр-адмиралдан жоқары, адмиралдан төмен дәрежеси хәм сол дәрежеге ийе адам.

ВИЦЕ-АДМИРАЛ ат. әск. Адмиралдан кейинги екинши әскерий атак, адмиралдың орынбасары, контр-адмирал менен адмирал арасындағы флоттың жоқары командалық курамының әскерий атағы, улыума әскерий генерал-лейтенант дәрежесине сәйкес.

ВИЦЕ-ГУБЕРНАТОР ат. Губернатордың орынбасары.

ВИЦЕ-КАНЦЛЕР ат. Канцлердің орынбасары.

ВИЦЕ-КОНСУЛ ат. Дара вице-консуллықты басқаратуғын ямаса жоқарылау атактағы консуллық мәкемеде усындай атакқа ийе лауазымлы шахс.

ВИЦЕКРОЛ ат. Королдың орынбасары. Англияның вице-короли Делидің дөгерегинде Жамна дәрьясының бойында аң аулап жүрип, бир бийик төбешиктің басына шығады (Ж.Муратбаев).

ВИЦЕ-МИНИСТР ат. Министрдің орынбасары.

ВИЦЕ-ПРЕЗИДЕНТ (вице. + президент) 1. Президент орынбасары. 2. Базы илимий мәкемелер (академия, илимий жәмийет сыяқлы)де, халықаралық шөлкемлерде сайлап қойылатуғын лауазым (мәс. Өзбекстан Илимлер

академиясының вице-президенти. Халықаралық Олимпия комитетинің вице-президенти.).

ВИЦЕ-ПРЕМЬЕР ат. *Премьер-министрдің* ұсынысы бойынша хәм оның лауазымы шеңберінде таярланатуғын жоқары лауазым.

ВИШНУ ат. диний. Брахманизм менен идуизм динин сақлаушы-кудай, үш қудайдың (Брахма менен Шива) бири; күн қудайы.

ВИШНУИЗМ ат. диний. *Вишнуды* ең құдиретли, күшли қудай деп есаплайтуғын идуизмдеги еки бас бағдардың (шиваизм менен бирге) бири.

ВОДЕВИЛЬ (фр. — *Вир дәрьясы жерлери* — «водевир» халық қосықлары тарқалған орын) 1. Куплетли қосық, романс, аяқ ойыны, музыка менен атқарылатуғын, юморлық мазмунға қурылған комедия. 2. *Водевиль* соңында оның атқарушылары тәрәпинен тамашағөйлерге айтылатуғын соңғы қосық.

ВОДОРОД (р. вода — *суу* + род(ить) — *тууыу, туудырыу*) Кислород пенен қосылып, суу пайда ететуғын, Менделеев периодлық системасының I топарына тийисли ренсиз, ийиссиз жеңил газ; химиялық элемент. *Водород* пенен толтырылған аэростат.

ВОЕНКОМ (р. «военный комиссар» бирикпесинин қысқартпасы) гөн. Әскерий комиссар. — *Военкомға* хабарластың ба? — деди Мәтеке ғарры төмен қарап ойланып отырып (К.Султанов).

ВОЕНКОМАТ (р. «военный комиссариат» бирикпесинин қысқартпасы) Әскерий комиссарлық. — Мени жибер! — деп военкоматтан еки мәртебе сорадым, жибермейди ғой, жора... Буннан он бес күн бурын-ақ военкоматқа барып арза берип қойған екен. Ол бир-еки күнликте повестканы алып, тикке *военкоматқа* кетип қалған (К.Султанов).

ВОКАБУЛА (лат. vocabulum) ат. лингв. Лексикология менен лексикографияның изертлейтуғын объекти ретинде қаралатуғын жеке сөз; мақаланың баслы сөзи.

ВОКАБУЛЯР (лат. *vocabularium*) ат. лингв. Хрестоматияда, оқыулықларда текстте берилген қысқаша сөзлик.

ВОКАЛ (лат. — *хауазлы, жағымлы хауаз; үнли*) Қосыққа, қосыққа тийисли: қосық қылып айтыуға арналған. *Вокал* музыка.

ВОКАЛИЗМ Анық бир тилдин дауыссыз сеслер системасы.

ВОКАЛИСТ Қосықшылық өнери кәнигеси; шебер қосықшы; көркем өнер ийеси.

ВОКАТИВ (лат. *vocativus*) ат. лингв. **1.** Ески рус тилинде ушырасатуғын шақыру сеплиги. **2.** Сөйлеу адресатын билдиретуғын синтаксема.

ВОЛАН (фр. — *ушатуғын*) **1.** Бадминтон ойынында бир тәрәпи пәрли кишкене топ. **2.** Хаял кийиминиң бөлегі — жеңил материал, тоқылған тордан жасалған бүрме.

ВОЛАПЮК (ингл. — *жәхән + сөйлеу, айтыу*: «*жәхән тили*») Жасалма халықаралық тиллердин бириниң аты.

ВОЛЕЙБОЛ (ингл. — *урып көтериу + топ*) сп. Қарсы команда майданына топты қол менен урып тордан асырып түсиру ойыны. *Волейбол* ойнау. *Волейбол* майданы. *Волейбол* командасы. Ең жақсы командир хәм спорт кадрларын жетистиріп шығарған колледж хәм университетлерде әскерий-физикалық тәрбияның тийкарғы қураллары дзюдо, қылышпазлық, атыу, гимнастика, жүзиу, жеңил атлетика, *волейбол*, регби хәм басқа спорт түрлери болған.

ВОЛЕЙБОЛШЫ *Волейбол* ойнаушы спортшы. Сол себепли, жергиликли миллет ўәкиллери де рус халқы алып келген футбол, *волейбол*, секириу, жууырыу, граната ылақтыру шынығыулары менен шуғыллана баслаған еди.

ВОЛОНТЕР (фр. *volontaire*) ат. **1.** әск. Бир қатар мәмлекетлерде (Америка Курама Штатлары, Уллыбритания, Франция, Италия т.б.) әскерий хызметке өз ерки менен барыушы адамлар, қәлеушилер. **2.** сия. Экономикасы төмен яки урыс ақыбетинде қыйналып атырған, ашаршылықтан жәбир шеккен еллерге өз ерки менен билим бериу, медициналық хызмет көрсетиу, гуманитар жәрдем бериуши

көниге. 3. Қандай да бір жәмийетлик жұмыстарды шөлкемлестіріуге ис хақы сорамай өз ерки менен қатнасыушы еркин шахс.

ВОЛЬЕР (фр. voliere) ат. кәс. Зоопаркте хайуанлар менен қуларды ұслайтуғын металл тор менен (үсти ашық ямаса жабық болатуғын) қоршалған бұйым.

ВОЛЬТ (итал. итальян физиги А.Вольта атынан) физ. Халықаралық бирліклер системасында электр токи кернеуі хәм жүритиуши күшиниң өлшеуі бирлиги. Байланыс линияларын қорғау қағыйдалары, жоқары вольтлы электр узатыу тармақларын қорғау қағыйдалары, 1000 *вольтқа* шекем күшке ие электр узатыу тармақлары қорғау қағыйдалары менен белгиленеди.

ВОЛЬТА (итал.): вольта шоғы. физ. Электр токи сымына жалғанған электродлар ишинде газде пайда болатуғын шоқ.

ВОЛЬТ-АМПЕР ат. физ. Айнымалы токти электр дизбеги толық қуаты бирліклериниң халықаралық өлшемдеги (СИ) өлшеуі бирлиги.

ВОЛЬТЛИ Белғили бир вольт күшлениуине ие. Пәс *вольтли* электр тармағы. Жоқары *вольтли* қурылма. Сенде бар жоқары *вольтли* ток жүрген, ГРЭС сымларының дыңылдаулары (И.Ю.)

ВОЛЬТИЖ (франц. voltig) ат. спорт. 1. Атты шеңбер иши менен шаптырып, ат айдаушы үстинде түрли өнер көрсетуғын ат спорты менен өнердиң түри. 2. Хауада шеригин трапециядан-трапецияға ылақтырып ойнайтуғын гимнастика менен акробатиканың бир түри.

ВОЛЬТМЕТР физ. Электр сымының еки ноқаты арасындағы кернеуді өлшейтуғын әсбап.

ВОЛЬФРАМ (лат. бөри + *силекей, көбик*) Жоқары температурада ерийтуғын, ауыр, жүдә қатты, ашық күл рең металл. Менделеев периодлық системасының VI топарына тийисли химиялық элемент. *Вольфрам* араласпасы.

ВОЛЬФРАМИТ (лат. wolframium) ат. хим. *Вольфрам* алыуға тийкар болатуғын қызғыш ямаса қара реңли минерал шийки зат.

ВОЛЮНТАРИЗМ (лат. voluntas) ат. 1. филос. Психология менен философиядагы идеалисттик ағым, еркли психиканын және тутаспай болмыстың негизинде жатқан тәбияттан үстин ерекше күш деп билиўшилик; жәмийеттиң раўажланыўында жеке адам ролине шешиўши мәни беретугын, философиялық субъектлик-идеалисттик ағым.

ВОЛЮТАРИСЛИК кел.сия. *Волунтаризмге* катнаслы.

ВОЛЮНТАТИВЛИК кел.кит. Адамның еркине тәсир ететуғын. Публицистикалық стиль кураллары *валюнтатив-лик* хызмет атқарады.

ВОЛЮТИН ат. биол. Көплеген бактериялардың цитоплазмасында ушырасатуғын айрықша бөлеклер.

ВОНА Корея Республикасы хәм Корея Халық Демократиялық Республикасының пул бирликлери.

ВОРОНКА (р. — «иши тесик нәрсе; түтикше») 1. Аўзы тар ыдысларға суйықлық куйыў хәм фильтрлеў ушын қолланылатуғын, бир (төменги) тәрәпи түтикшели, конус формасындағы әсбап. Шийше воронка. Керосин *воронкасы*. Сүт воронкасы. 2. Усы әсбап формасындағы затлар да усылай аталады.

ВОТУМ (лат. — *тилек, қәлеў, нийет*) Сайлаўшылар яки ўәкиллик органларының көпшилик даўыс пенен қабыл еткен қарары яки пикири.

Плюраллық вотум сия. Сайлаўшылардың қандай да бир топары сайлаў барысында еки ямаса оннан да көп даўыс алыўы.

Сайлаўшылар вотумы сия. Мәмлекеттиң белгили бир акциясы ямаса нызам жобасын парламенттеги төменги палатаның мақуллаўы.

ВРАЧ (р. *врач* <врати — *сөйлеў, айтыў; жубатыўшы; сыйқыршы*) Жоқары мағлыўматлы (орта мағлыўматлы тис *врачларынан* басқа) медицина хызметкери. Балалар *врачы*. Ветеринария *врачы*. — Сәрсенбай, кеселхана қалай екен? *Врачлар* қалай емледі? (Т.Қайыпбергенов).

ВРАЧЛЫҚ *Врач* кәсиби, иси. Иште *врачлар* бар екен, бизлерди киргизбей, дәлизге иркип қойды. (Т.Қайыпбергенов).

ВУАЛЬ (фр. volie) ат. 1. Европа үлгисинде тигилген хаял шляпасындағы илбиреген, жука шилтер, бетине түсіп туратуғын перде.

ВУЛКАН (лат. — *от, жалын, әййемги Рим мифологиясында жалын хәм темиршилик құдайы аты*) Жер қабығындағы жарықлы, каналлар арқалы лава, ыссы газ, суу пуулары хәм майда бөлеклерди шығарып турыушы геологиялық дүзиліс. Базда апат, базда муң хәм қайғы-зар, Базда *вулкан* атылады аспанға (Ж.Аймурзаев). Атаудың уша басындағы *вулкан* тандырдай болып пыскып атыр (Ж.Муратбаев).

ВУЛКАНИЗАЦИЯ вулканлау (ингл. — *каучукти резинаға айландыруу*) тех. 1. Вулканизация агентлери деп аталыушы алтын күкирт, органикалық пероксидлер хәм базы синтетикалық смолалар қатнасында каучукти резинаға айландыруу хәм резина бұйымлар таярлау процесі. 2. Автомобиль, велосипед, мотоцикльлердің резина камераларын, шиналарын жамайтуғын орын. *Вулканизация* аппараты. *Вулканизация* устаханасы. *Вулканизация* қылыу.

ВУЛКАНОЛОГИЯ (вулкан+гр. *илим, тәлиймат*) Вулканлардың келип шығуы себеплери, олардың рауажланыуы, дүзилиуі, жер жүзінде тарқалыуы, жайласыуы хаққындағы илим.

ВУЛЬГАР (лат. — *әпиуайы; әдеттеги*) Турпайы, копал, әдептен тысқары. *Вульгар* сөз. *Вульгар* бирлик.

ВУЛЬГАРИЗМ лингв. Әдебий тилде жумсалатуғын вульгар сөз яки бирликлер.

ВУЛЬГАРЛАСТЫРУУ ф. Объектив хақыйқат, уақыя-хәдийсе, тәлиймат хәм усы сыяқлылардың түп мәнисин жүдә әпиуайыластырып, бузып көрсетиу, надурис хәм орынсыз жумсау.

ВУЛЬФЕНИТ ат. хим. Молибдатлар топары минералы.

ВУНДЕРКИНД (нем. Wunderkind) ат. Өз жасына сәйкес емес айрықша кәбилетли, зийрек бала.

Г

Г грамм. ат. **1.** Қарақалпақ әлипбесинің бесінші дауыссыз сесинің таңбасы, хәриби (атамасы). Гәўир қала, Гүлдирсинде **Г** азғана тоқтап өткен, Гелле асқаннан асып өтип, Гүжим жерге кеште жеткен (Ж. Қайырбаев.). **2.** лингв. Қарақалпақ тилинде увуляр кишкене тиллик, шаўқымның жасалыў усылы бойынша жабысыңқы, жарылыўшы, тил арты, шаўқым хәм даўыстың қатнасы бойынша үнли, шаўқымлы дауыссыз сес. (А.Даўлетов.).

ГА Гектар сөзинің қысқартылып алынған түри. Аўыл хаяллары бүгин 3 *га* ғауашаны бирлеп шықты (газетадан).

ГАБАРДИН ат. (фр. gabardine, тийкарғы мәниси — *узын камзол, камзул*). Пальто, костюм хәм тағы басқа да сырт кийим ушын арналған жүн гезлемелердің бир түри. Жумсақ кой жүнинен тоқылады. Габардиннен бәхәр хәм гүзде кийилетуғын мәўсимге сәйкес жеңил пальтолар, хаяллар костюмы хәм әскерлер ушын кийим тигиледи.

ГАБАРИТ ат. (фр. Gabarit — *өлшем*) Имаратлар, вагонлар, кемелер, көпирлер, машиналар, туннеллер х. т. басқалардың сыртқы хәм ишки шегаралық өлшемлери; ең үлкен сыртқы хәм ишки өлшемлери (узынлығы, бийиклиги, ени, кеңлиги); туннеллер хәм көпирлердің өлшемлери (транспорт қураллары, кемелердің биймәлел хәм кәуипсиз өтип кетиўи ушын); имаратлар, қурылмалардың темир жолға жақын габарити, автомобиль хәм автопоездлардың стандарт бойынша руксат етилетуғын габарити х.т.б. Транспорт қуралларының кәуипсиз хәрекетлениўин тәмийинлеў тараўында автомобиль жолларында автоматластырылған өлшеў қураллары орналастырылған аўырлық хәм *габарит* қадағалаў бойынша стационар шақапшалар орнатылыўын шөлкемлестириў зәрүр (газетадан). ◇ **Габарит дәруаза** — үсти

ашық темир жол вагонларына тийелген жүклердің өлшемин, габаритин тексеріу үшін қурылған арнаулы дәрұаза.

ГАББРО ат. (итал. gabbro — *Италияның Ливорно қаласы жанындағы жер атамасы*) Қурамында хәк хәм натрий элементлери бар магматик тау жыныслары. Дерлик бирдей муғдарда плагиоклазлар, пироксенлерден қуралған. *Габбро* (85–90%) плагиоклазитлер атамасы менен де мәлим.

ГАБИОН ат. (итал. gabbione — *үлкен тор*) Тас толтырылатуғын сым тарлы ящик; дәрья жағалауларын жемирилип кетиуден асырау, суу ағымын туурылау хәм беккемлеу үшін пайдаланылады. Сууда ағып келетуғын таслар Габиион сымларын қыркып кетпеу үшін шетлерине үлкен таслар салынады. Габиионның үсти гейде цемент пенен сыбалады. Хәзирги уақытлары қала көркине көрк қосыу үшін пайтахтымызда *габиион*, яғный тасларды услап турыу усылынан кеңнен пайдаланылмақта (газетадан)

ГАБИТУС ат. (лат. habitus — *көринис, келбет*) 1. Организмлердің сыртқы көриниси, улыума сыртқы дене көринисин аңлатыушы белгилер жыйындысы; 2. Кристаллардың сыртқы көриниси. *Габитус* узын призма, пирамида хәм куб формасында болады.

ГАБР(ЛАР) қ. Гәуир. (парсы. — *зароастризм динине сыйыныушы, кәпир*) ат. 1. Тийкарынан орта әсирлерде мусылманлар, мусылман емеслерди солай атаған. 2. Иранда зароастризмге сыйыныушылар. Хиндстанға көшип кеткен. *Габрлардың* хәзирде жасап атырған әуладлары бар.

ГАБРОНЕМОЗ ат.мед. Габронематоз — тақ туяклы хайуанлар, тийкарынан атлар Habronema топарына (отряд) тийисли нематодалар қозғатыушысы гельминтоз кеселлиги. Көп жерлерде (жер жүзинин), әсиресе кубла зоналарында кең тарқалған. *Габронемоз қозғатыушылары* ишекте жайласып силекейли қабатына зыян келтиреди, личинкалары тери хәм өкпеде жара пайда етеди. Кесел хайуанларда азып кетиу гүзетиледи.

ГАВАЗ (парсы. — *үлкен сыйыр*) қ. Говвос.

ГАВАНЬ ат. (голл. haven) Теңиз хәм дәрьяларда суу кәддиниң толқын, самал хәм суу ағысларынан жасалма хәм тәбийғый түрде қорғанған кемелер туратуғын хәм онланатуғын жағалықтағы орны.

ГАВИАЛ ат. зоол. (Gavialis) Крокодиллер топарына (отрядына) тийисли жер бауырлаушылардың бир түри есапланып, денесиниң узынлығы 6,6 м.ге дейин, арқасы қара, қарын тәрәпи сарғыш болып, тумсығы узын хәм жиңишке хайуан. Айрықша түр сыпатында халықаралық «Қызыл китап»қа киргизилген.

ГАГАЛАР ат. зоол. (Somateria) Ғаз тәризлилер топарының үйрек тәризлилер туқымласына тийисли болған қуслар тууысы. Европа, Азия, Кубла Америкада жасайтуғын үлкен теңиз үйректери. Олардың 4 түри бар: әпиуайы *гагалар*, көзәйнекли *гагалар*, сибирь *гагасы*, тау *гагасы*.

ГАГАРА ат. (р. нем. Gackern — *ғаңқылдау*. Gaviiformes) Арқа бетте жасайтуғын, қалың пәрли, жүзгиш, ири, суу теңиз қусы. 5 түри: қызыл тамақ *гагара* (G.stellata), қара тамақ *гагара* (G.arctica), ақ мойынлы *гагара* (G.pacifica), ақ тумсықлы *гагарасы* (G.adamii), поляр *гагарасы* (G.immer) белгиле. Үлкен қуслар топарына киреди.

ГАГАТ ат. (грек. gagates — *қара янтарь*) Тас көмирдің тойғын қара, жүдә жылтырақ түри. Қайысқақ, қаттылығы 3—3,5 С, ауырлығы 1,3—1,4. Кубла мәмлекеттерде майда зергерлик буйымларын (моншақ, тәспи х.б.) таярлауда қолланылады.

ГАГАУЗ ат. 1. Украина, Молдавия, Болгария, Румыния хәм басқа мәмлекеттерде жасаушы түркий тиллес халықтың атамасы. *Гагауз* халқы. қ. *гагаулар*. Демек, илимпазлардың «оғулар-қарақалпақ, түркмен, әзербайжан, түрк хәм *гагауз* халықларының этногенезисинде салмақлы орны бар» дегенинде қарақалпақлардың бәри болмағаны менен қанды хәм қытай арыслары нәзерде тутылған болуы мүмкин (газетадан). 2. Усы миллетке тийисли. *Гагауз* тили.

ГАГАУЗЛАР ат. Мәденияты жағынан болгарларға жақын Украинада, Молдавия, сондай-ақ, Болгарияда хәм Румынияда жасайтуғын түркий тиллес халық.

ГАГАУЗ ТИЛИ ат. Гагаузлар тили. Түркий тиллеринин кубла-батыс (оғуз) группасына тийисли. Бул тил лексикасында болгар, рус, ески молдаван сыяклы тиллердин тәсири бар. Көмекши сөзләр жәрдемінде сөз дизбегин пайда етип, гагауз тилиниң жазыуы 1957-жылдан қабыл етилген, кирилл-рус графикасына тийкарланған. Әлипбесине фонетикалық талапқа мууапық «ă», «ö», «ŭ» хәриплери қосылған.

ГАДОЛИНИЙ ат. хим. (фин. химиги Ю. Гадолин атына қойылған Gadolinium, GD) Д. Менделеев таблицасының III группасының лантоноидларға кириуши химиялық элемент. Тәртип саны 64, ат.м.157,25. Гадолиний әпиуайы шараятта (20°) хаўада әсте-ақырын, 100° тан жоқарыда тез оксидленеди. Қыздырылғанда водород, азот хәм галогенлер менен биригеди. Гадолиний өз бирикпелеринде үш валентли. 1880-жылы швецар химиги Ж.Ш.Мариньяк пенен француз химиги Лекок де Буабордан *гадолинийди* ашқан (газетадан).

ГАЗ I ат. физ. **1.** Айырым жеке бөлекшелери өз ара бос байланысқан хәм өзи жайласқан кеңликтің бәрин жайлап алыу қәсийетине ийе физикалық дене, зат, туншықтыратуғын газ. **2.** Жылытуу, жақты бериу, козгалтуу күшлери сыпатында қолланатуғын газ ямаса пуу тәризли затлардың улыума аты. Республикамыздың кубла районларындағы үйлерге де газ өткериуди баслап жиберди (газетадан). *Гази* жоқлар отынларын шаўа берсин, наны жоқлар хәптелик нан жаўа берсин. ◇ **Газ алмасыу** мед. Дем алыу, фотосинтез хәм басқа процесслерде газлердин организм менен сырткы орталық ортасындағы алмасыуы. Организм дем алыу хәрекетлери ўақтында кислород қабыллап, карбонат ангидрит, зат алмасыуының басқа газ тәризли продукциясы хәм суу пууын шығарады, бул дерлик барлық организмдеги зат алмасыу процесиниң зәрүр халаты. *Газ алмасыу* процесинде өкпелер хаўаны тазалау менен бирге, қанды да зыянлы элементлерден тазалайды (газетадан). **Газ анализаторы** тех. *Газлер* бирикпеси курамында муғдар хәм сапасын анықлау ушын ислетилетуғын әсбап. *Газ анализаторы* санаатта, медицинада х.б.ларда қолланылады.

Газ анализи — аналитикалық химияның бір тарауы. **Газ анықлағыш** тех. Кәнлер хәм санаат имаратлары атмосферасындағы зыянлы газ (мыс: метан), муғдарын анықлайтуғын әсбап. **Газ баллонлы автомобиль** тех. Қысылған ямаса суйылтырылған жаныушы газлерде ислеуши автомобиль; қысылған газ баллонға 20МН/м^2 дейинги басым менен жибериледи. **Газ бенен ысытыу** тех. Имаратларды ысытыу усылларынан бири. Турақ жай, жәмийетлик хәм кәрхана имаратларын ысытыудың ең абзал усылы. **Газ бериу** — сөйл. т. Мотордың оборотларын хәм оның күшин көбейтиу, тезликти арттырыу. Токтатыу қайда, қайтама газди бериңкиреп өтти (А.Султанов). **Газ горелкасы** тех. Газди хауа (кислород) пенен араластырып, жаныушы араласпа пайда ететуғын қурылма. Қыздырыу әсбаплары, печылер, газ плиталары, қазанханалар х.б.ларға орнатылады. **Газ есаплагыш** — уақыт бирлиги ишинде өтетуғын жумсалған, сарпланған газ муғдарын өлшейтуғын әсбап. **Газ санааты** — жерден тәбийғый газ шығарыу, қатты хәм суйық жанар майлардан жасалма газ алыу, халықты хәм санаатты газ бенен тәмийинлеу ушын трубалар арқалы газ жибериу хәм де газден химиялық өнимлер алыу санааты. **Газ курдырыу** — газди белгили бир керекли жерге өткериу. **Газ жағыу** — қурылған газди жағып пайдаланыу. **Газди азайтыу** сөйл т. Мотордың оборотын хәм оның күшин азайтып, тезликти кемитиу. **Газ тармағы** — қыздырыушы сыпатында пайдаланылатуғын газлерди тасыу хәм пайдаланыушыларға тарқатыуға мөлшерленген газ трубалары, имаратлары хәм қурылмалар тармағы. **Газ турбинасы** — үзликсиз ислейтуғын ыссылық двигатели. Басым астында хәм жоқары температураға ийе болған газ энергиясы.

ГАЗ II ат. Жука жипек гезлеме.

ГАЗЕТ ат. сөйл.т. Газета. Шымбайда еки жерден газет дүканы ашылды («ЕК» г.) Кимди шақырасаң «периштем» дейип, Газет оқығанда чай ишқиң келсе (С.Айтмуратова).

ГАЗЕТА ат. Турмыстың хәр түрли тарауларын, өз ишине сиясий, илимий-ғалабалық хәм сын мақалаларды камтыйтуғын

күнделикли баспасөз. Он еки жасларда едим, мектеп қәрежетлеримди табыу үшін үйме-үй *газета* тарқатар едим («Жеткиншек» г.). ◇ **Дийуалы газета** — қолдан жазылып ямаса машинкаға басылып, уақты-уақты шығарылып, дийуалға илдирилип қойылатуғын жәмийетлик шөлкемнің орғаны.

ГАЗЕТАЛЫҚ ат. Газетаға тән, газетада басылған. *Газеталық* мақалалар.

ГАЗЕТАШЫ ат. Газета хызметкери, хабаршы, журналист. Мен хабаршы да, *газеташы* да емеспен, тек қолым тийсе *газета*-журналды оқыудан қашпайман, — деди ол келген кисиге («Жеткиншек» г.).

ГАЗИК ат. сөйл. т. ГАЗ (Горький автомобиль заводы) маркасындағы автомобиль.

ГАЗЛЕСТИРИУ ф. От жағыуды газге өткериу, көшириу, газ бенен тәмийинлеу. Аңсат болғаны жоқ темир жол тартыу, Елди *газлестериу*, не деген тарпыу?! Каналлар қаздырып, партау жер ашып, халықтың мүшкилин ийинге артыу (Г.Дәулетова).

ГАЗОГЕНЕРАТОР ат. Қатты отынды жаныушы газге айландырыушы аппарат, генератор газин ислеп шығаратуғын арнаулы печь.

ГАЗОЛИН хим. ат. (газ хәм *oleum* — *май*) Тәбийғый нефтьти айдау ямаса санаат газлерин ажыратыу усылы менен алынатуғын суйық халаттағы тойынған углеводородлар (бутан, пентан, гексанлар) араласпасы. Карбюратор двигательлери ушын жанар май (газ, бензин) смола майлар хәм эфир майлары ушын еритиуши сыпатында қолланылады.

ГАЗОН ат. Парклерде, бағларда хәм жайлардың алдыларында көк шөплер егилген қыябан. Көшеде көбинесе *газон* хәм пиядалар жолларында пайдаланылған нықап хәм колғаплардың жатқанын көремиз, бул жағымсыз халат («ЕҚ» г.). *Газон* гилем кәни жанлы нағыстың, Гүл кестеси көмкерип тур бағ үстин, Бунда хәмме гилем менен безеген, «Жаса, түркмен, сырлы сүүрет шеңбери, Леонардо да Винчи Шығыстың!» (И.Юсупов).

ГАЗОТРОН хим. ат. Анод хэм катод электродларынан ибарат болған ең әпиұайы ион әсбабы. Ишинде аргон ямаса сынап пуулары толтырылған шийше баллон. *Газотроннан* тийкарынан өзгериуши токти озгермейтуғын токке айландыратуғын туурылагыш сыпатында қолланылады.

ГАЙКА тех. ат. 1. Машина хэм механизмлердин бөлеклерин бир-бирине беккемлеуде ислетилетуғын деталь; винт ямаса болтқа бурап киритиледи. Белгили бир затларды бекитиу ушын қолланылатуғын көп қырлы бурандалы металлдан исленген деталь. Гайка иши резьбалы, сырты алтты ямаса төрт тәрепли хэм домалақ болады. Гайканың өлшемлери әдетте стандарт бойынша ислетиледи, бирақ бәлентлиги 0,8 d (d-диаметри) нан киши болмауы керек. Гайка полат, реңли металл хэм полимерлерден таярланады. 2. Винтли механизмлерде винттиң айланыу хәрекетин басқа деталь хэм узеллердин илгерилеме хәрекетине айландырып беретуғын деталь. Мыс: домкратта усындай *гайка* бар.

ГАЙМОР БОСЛЫҒЫ анат.ат. Мурынның қосымша бослығы; жоқары жақ сүйегинде жайласқан. Инглис анатомиги Н.Гаймар анықтаған (1651). *Гаймор бослығының* дийуаллары қан тамырларына бай силекей қабат пенен капланған болып, мурын бослығына кирген хауаны жыллы, ығаллап шаңнан қорғайды.

ГАЙМОРИТ мед. ат. Жоқары жақ сүйеги бослығы силекей қабатының исиниуи (аязлауы). Өткир, орта өткир хэм хроникалық түрлери менен парықланады. Шамаллау, грипп, жуқпалы кеселликлер, сондай-ақ, мурын бослығы, шириген тистен аязлау процесслеринин *Гаймор* бослығына тарқалуы, гейде жақ сүйегинин жарақатланыуы да себеп болады. Тымау, грипп ямаса әпиұайы аязлау кеселликлери менен ауырып қалғанда, тезде емлеу илажлары көрилмесе, емлениуи кешиктирилсе, онын асқыныуы сыпатында *гайморит* келип шығады («ҚЖ».г.).

ГАЛ (гал, Gal) ат. СГМ (сантиметр, грамм, минут) бирликлер системасында тезлик бирлиги; Г.Галилей аты менен аталған. 1гал=1см/с²; сондай-ақ, үлес бирлиги миллигалда қолланылады (1мгал=10м/с²).

ГАЛАКТИКАЛЫҚ ЖЫЛ астр. ат. Қуяш хәм оған жақын жұлдызлардың биргеликте Галактика өзегі әтирапында толық бир мәрте айланып шығыуға кететуғын уақты. Шама менен 250 млн. жылға тең.

ГАЛАКТИКАЛЫҚ ДУМАНЛЫҚЛАР астр. ат. Галактика системасына киретуғын газ, шаң ямаса газ-шаң, бултар формасына карап, диффуз, планетар, таза жұлдызлардың партлау қалдықлары х.т.б түрлерине бөлинеди.

ГАЛАКТИКА астр. (грек. Galaktikos — *сүтлер, сүт тәризли*) ат. Улыұма өз ара тартысуы күши менен байланысқан, аспан әлеминде Қуяшты да қоса қамтыйтуғын 200 млрд.тан артық жұлдызлардың үлкен гравитациялық системасы. Галактикада жұлдызлардан тысқары жұлдызлар аралығы газ, шаң хәм түрли майда бөлекшелер де бар. Галактика Массасының 97%и жұлдызлардан ибарат. Қараңғылық, тып-тыныш аспан, *Галактика* мениң менен жалғыз (А.Қосымбетова).

ГАЛАКТИКАЛЫҚ ат. Галактикаға тән, галактикаға байланысly.

ГАЛАНТАМИН хим. ат. (Galanthaminum) Байшешек хәм унгерния өсимликлериниң айырым түрлеринен алынатуғын алколоид. Ашшы ақ унтақ (порошок). Хәрекетлендириуши хәм сүзиуши нервлер функциясы бузылғанда, полиомиелит хәм балалар церебриал лән (паралич)инде қолланылады.

ГАЛАНТЕРЕЯ ат. (фр. Galanterie — *нәзик, мүләйимлилик, хош пейиллилик*) Бояныу-тараныу ушын зәрүр болған одеколон, пудра, айна, тарак, сабак, сабын қусаған адамларға күнделикли керекли майда-шүйде буйымлардың саудадағы жалпы аты, атамасы. *Галантерея* дүканы. Сүүретте Нөкис қаласындағы 3-санлы *галантерея* дүканының көриниси («ЕҚ»г.).

ГАЛЕН ПРЕПАРАТЛАРЫ ат. (Praeparata galenica) Өсимликлер (тамыры, жапырағы, гүли, сыртқы қабығы х.б), минераллар хәм хайуанлардан алынатуғын шийки өнимлерден қайта ислеу арқалы алынатуғын дәрилер. Әйjemги Рим врачы Клавдий Гален атына арналған.

ГАЛЕНИТ хим. ат. (лат. galena — *қорғасын рудасы*) **Қорғасын жалтырағы** — сульфитлер класына тийисли

минерал. Хим. формуласы PbS. Медицина ҳам бояу таярлауда колланылады.

ГАЛЕРЕЯ (фр. Galerie) ат. 1. Әйуан, бастырма, имаратларда қаптал дийуалларының бири орнына бағаналар (столб) орнатылған үсти жабық енсиз узын бастырмалы қурылма. Бул әсирлер дауамында жетилисип, хәр бир өнер адамы өз жаналықлары менен байытып, пүтин бир нағыслар *галереясын* бүгинги әўладка мийрас етип қалдырған («ЕҚ» г.). 2. Қаптал дийуаллардың бири айналы етип қурылған узын зал. 3. Орта әсирлерде сарай хәм үйлердин сүүрет хәм мүсинлер менен безелген дәлизи; Мақбараның оң тәрәпинде, жер астында *галерея* қурылып атыр («ЕҚ» г.). 4. Театрдағы, цирктеги жоқарыдағы ярус (орынлықлары). 5) Бир нешше көркем өнерге тийисли нәрселер жайласқан арнаулы имарат, музейлердин аты. Третьяков *галереясы*, Өзбекстан «Истиклол» *галереясы*. Усы жыл дауамында иске түсирилиуи жобаластырылған системаның екінши басқышында сыртқы виртуал-*галерея* музейлердин каталоглары жайласқан сайты жаратыу жобаластырылығын («ЕҚ» г.). 6. Суйықтықтың тегис параллель ағысы. 7. инф. Фото хәм сүүретлерди табыу хәм редакторлау ушын, тағы да оларды интернетке жалғанбай турған халатта да басқару. 8. Өндирис ямаса әскерий тағы баска мақсетлер ушын хызмет ететуғын узын жер асты жолы.

ГАЛЕТЛИ БАТАРЕЯ физ. ат. Электр токи батареяларының бир түри; қабат-қабат дүзилисинде «қурғақ» гальваник элементлер — «галет»лерди избе-изликте жалғап жасалады. Галетлерден пайдаланыу нәтийжесинде батареялардың ис көлеминен нәтийжели пайдаланылады, көрсеткишлери жақсыланады. *Галетли батареядан* байланыс аппаратлары, геофизика әсбаплары х.б еркин электр дереги, анод батареясы сыпатында пайдаланылады.

ГАЛКИ ат. Балалар ойыны. Теппекти де тептик ланки ойнадык, Қызлар менен бирге *галки* ойнадык, Түн болып қайтыңлар десе қоймадык, Енди қайтып келмейсең бе, балалык? (И.Мухтаров).

ГАЛЛИЙ хим. (Gallium), ат. Ga — Менделеев дәуирлик системасының III группасына тийисли химиялық элемент;

тәртип саны 31; ат.м. 69,72. күл рен бақалы металл. Галлий жоқары температураны өлшейтуғын термометр, ярым өткізгіштер, арнаулы оптикалық шийшелер х.б таярлауда қолланылады. 1875-жылы Леко де Боисбаудрен *галлий* элементін анықлады (газетадан)

ГАЛЛОН физ.ат. (анг. gallon) Инглис өлшеу система-сында көлем (сыйымлылық) бирлиги. Уллы Британияда $1Г=4,54609$ дм³; Галлонның үлес бирліктери пинта хәм унция. Инсан жүрегі күніне 22000 *галлон* (83279 литр) қан айдайды (газетадан).

ГАЛЛИЦИЗМ т.б. ат. Басқа тиллерге француз тилинен кирген, бірақ ол тиллерге толық еніспеген сөз ямаса сөз дизбеклери. Мыс: *мерси*.

ГАЛЛЮЦИНАЦИЯ мед. ат. (лат. hallucination — *қыяллы, биймәни, қәте*) Бас мий функциясының бузылуы нәтижесінде жоқ нәрсе хәм хәдийселерди бар деп қыял етиу. Қыял етилген жоқ образлар сыртқы көриниске ийе болып, олар шынлықта хәқыйқый нәрселер сыяқлы орын ийелейди хәм сол себепли науқас инсан булардың шынлығына исенеди, негизінде жоқ нәрселерди көріп, еситип отырғандай болады. Рууұхый хәм жукпалы кеселликлер, бас мийдің зыянланыуы, ишиушилик (алкоголизм), психозларда, нәшебентликтің гейпара түрлери, рууұхый азапланыу х.б ақыбетінде жүзеге келеди. Мускат ғозасы көп желинсе, зәхәрлениу, *галлюцинация* хәм уйқысызлық пайда етеди (газетадан).

ГАЛИФЕ ат. (фр. Gallifet — атлы әскерлер ушын арнаулы шалбар енгізген француз генералы Г.Галифе атына байланысly) Етик пенен кийилетуғын, қаптал тәреплери жүдә кең шалбар. Қосбергеннің бой-сынына қарай, онын алдына ийнеден жаңа шыққандай, шылт жаңа көйлек-ыштан, *галифе* шалбар, тоғасында бес жұлдызы бар брезент қайыс..... хәттеки шулғауларында биринің изинен бирин асығып таслай баслады (У.Пиржанов).

ГАЛО геогр. ат. (фр. Halos — *Қуяш пенен Айдың айланасында пайда болатуғын жақты шеңбер*) Муз кристалларында жақтының қайтарылуы хәм сынуы нәтижесінде келип

шығатуғын атмосферадағы оптикалық кубылыс. Күяш хәм Ай этирапындағы реңди шеңберлер де галоға жатады. *Гало* кубылысы — бул, өзгеше оптикалық тәбият кублысы болып, оның көплеген түрлери бар (газетадан).

ГАЛОГЕН ЖЫНЫСЛАР геогр. ат. Хемоген шөгінди денелер Арид ыклымында қурып баратырған теңизлерде, лагуналар хәм дузлы көллерде тойынған еритпелер галогенез процесинде кристалланады. Тәбиятта кең тарқалған. *Галоген денелер* азық-ауқат, химия санааты хәм ауыл хожалығында қолланылады. Мыс: тас дузы, калий хәм магний дузлары.

ГАЛОГЕНЕЗ геогр.ат. (грек. hals — *дуз*, genesis — *пайда болу*) Арид зоналары дузлы суу хауызларында пуулануу нәтийжесинде аңсат ерийтуғын дузлардың шөккенинен дузлар үйининиң (төбе) пайда болуу процеси.

ГАЛОГЕНЛЕР хим.ат. (грек. hals — *дуз*, genes — *пайда болушы*) Менделеев периодлық (дәуірлик) системасының VII группасына тийисли элементлер (фтор, хлор, бром, йод).

ГАЛОШ қ. Геуиш. Ызғар өткермеу ушын етиктин, байпактын, ботинканың сыртынан кийетуғын резинкадан исленген аяқ кийим. Ауызеки сөйлеу тилинде геуиш деп қолланылады. Билемиз биз қам сүт емген бендемиз, Гейде тууры, гейде кәте сөйлермиз, Көп нәрсени күсемейди әкемиз, Қууанады, хәтте *галош* берсеңиз. (Ш.Жуманиязова).

ГАЛОФИТЛЕР (грек. halos-*дуз*, phyton — *өсимлик*) Шорланған топырақларда өсиуге ийкемлескен өсимликлер. Мыс: Жуусанның түрлери, кермек, жыңғыл х.б.

ГАЛСТУК ат. (нем. Halstuch — *мойын орамал*)
1. Көйлектің жағасын астынан өткерип, мойынға орап, түйин ямаса бант қылып тағылатуғын жипек т. б. гезлемеден исленген нәрсе. Ақ көйлек, қара костюм кийген қара *галстукли* жигит сахнаға шықты (газетадан). *Галстук* таққанлары отыр көпирген, Сениң несийбенди бир-бир жулады (А.Крамов). 2. Бурынғы Кеңес хукіметі пайытында пионерлер тағатуғын үш мүйешли қызыл гезleme. Пионер галстуги. *Галстукти* байлау. Мойынларына қызыл *галстук* таққан пионерлерди — Қытай, Арка Корея, Вьетнам, Куба,

Кыргызстан, Молдавия еллеринде хэзир де ушыратыў мүмкин («Жеткиншек» г.).

ГАЛЬВАНИЗАЦИЯ физ. ат. Медицинада күши хэм кернеўи пэс болған турақлы электр токи менен емлеў, электротерапия усылы.

ГАЛЬВАНОТЕХНИКА ат. Әмелий электрохимияның бир тараўы; металл хэм металл емес затлар сыртына электролитикалық усылда металл қаплаў процеси. Еки түри: *гальваностегия* — буйым сыртында беккем жука металл қаплама пайда етиў; *гальванопластика* — түрли буйымлар (матрицалардан) қалың анық нуска көшириўде қолланылады. *Гальваностегия* автомобиль санааты, авиация, радиотехника, электроника санаатында, үй буйымларын ислеп шығарыў х.б тараўларда кең қолланылады. Гальванопластика баспа тараўда, грампластинка матрицалары, электрометаллургия хэм техниканың басқа тараўларында кең пайдаланылады.

ГАЛЬКА ат. Галькалар — ағар суўлар яки көл хэм теңиз толқынларының тэсиринде жумырланған, көлеми 10 мм ден 100 мм ге шекем жететуғын таў жынысларының бөлеклери.

ГАМАДРИЛ зоол. ат. (*Pario hamadrios*) — маймыллардың бир түри; мартышкалар семействосы (туқым) павианлар топарына тийисли. Жүни күл рең, бойы 1 м ге дейин, қуйрығы келте. Арабия ярым атаўы (Судан) хэм Эфиопияда тарқалған. Өсимлик хэм қумырсақалар менен азықланады.

ГАМАЗИТЛЕР биол. ат. (*Gamasoidea*) Паразитоформ кенелердин үлкен тодасы, 3000 нан артық түри бар. Денесиниң узынлығы 0,3 — 4мм, сарғыш-қоңыр рең. Қан сорыўға жақсы ийкемлескен. Гамазитлер қуслар денеси, мурын бослығы, өкпеси хэм хаўа қалташаларында, айырым түрлери кемириўши хайуанлар ининде хэм денесинде жасайды. Жылына 8—10 мәрте нэсил қалдырады.

ГАМАК (фр. Намас — индейс тиллеринен) ат. Жатыў ушын ағашқа ашық хаўада дем алыўға арналған, керип байлаған аспа тор бесик.

ГАМБИТ спорт. ат. (фр. gambit — итал. dore il gambetto — *шалып жығылтыў*) Шахмат ойынының басында тезирек

хүжимге өтиў хәм үстинликке ерисиў ушын дәслепки жүрисинде-ақ, фигураны ямаса пешканы бериў. Хәзирги заман жарысларында Гамбитке қарсы пукта қорғаныў усыллары табылғаны ушын ол кемнен-кем пайдаланылады.

ГАМБУЗИЯ биол. ат. (*Gambusia*) Карп тәризли топарға киретуғын майда балық. Гамбузия Қубла хәм Арқа Америкада көбирек ушырасады. Безгек шыбынларын жок етиў мақсетинде 1930–40-жыллары Гамбузия Орта Азияға, Өзбекстан климатына ийкемлестирилген.

ГАМБУРГЕР ат. (ингл. *Hamburger* — *ham* — қақланған сан *гөши*+*burger* — ишине бир нәрсе тығылған булочка) Қыздырып, қызартып писирилген гөш ямаса фарштан исленген котлет, соус, приправа, көк шөплер қосылған бутерброд. Балаларды алып, қаланы гезип, пицца, *гамбургер* жесек кинодағыдай... (М.Оразбаева).

ГАМЕТАЛАР биол. ат. (*gameta* — *хаял*, *gametos* — *еркек*) Хайуан хәм өсимликлердің жынысый клеткалары. Гаметалар генлик белгилерин әуладқа өткериў функцияларын орынлайды.

ГАММА I (Г,γ). 1. ат. Грек әлипбесиниң үшінши хәриби. 2. Киши массаларды өлшеўде қолланылатуғын масса бирлиги; γ — менен белгиленеди, көбинесе микрограмм (мкг) деп аталады. 3. Геомагнетизмде эрстедтың жүз мыннан бир үлеси; $1\gamma=10^{-3}$ Э; 4. Коронавирус кеселлигиниң бир түри; Айырым кәнигелер вирустың 5000–7000 нан артық мутациясы бар деп есапламақта, бирақ жүдә қәуиплиси альфа, бетта, *гамма*, йота, лямбда, дельта, дельта плюс сыяклы түрлери де бар («ЕҚ» г). 5. Гамма-нурлар менен байланыслы болған қоспа сөзлердің структуралық бөлеги; Мыс: *гамма*-нурлар, *гамма*-аппарат т.б. Институтта суў тазалаў үскенелери, материалларды *гамма*-нурлары менен стериллеў технологиялары жолға қойылған, бул технология тәсиринде өнимлердің сапасы узақ мүддетке дейин сақланады («ЕҚ» г.). 6. Медицина термининде *гамма*-линол кислотасы

колланылады. ◇ **Гамма-аппарат** ат. Телерадий аппараты – тийкарынан рак хэм басқа да кәуипли өсимтелерди гамма-нурлар менен даўалаўда, сондай-ақ, материал хэм буйымлардың нуксанларын (дефект) аныклаў ушын пайдаланылатуғын аппарат. **Гамма-нурланыў, гамма-нурлар.** физ. ат. Радиоактив ядролар хэм элементар майда бөлекшелер ажыралыўынан пайда болатуғын қысқа толқынлы электромагнит нурланыў. Инсан денесиндеги радиоактивликти аныклаў хэм медицинада зыянлы өсимтелерди емлеў ушын қолланылады. Сондай-ақ, институтта суў тазалаў үскенелери, материалларды *гамма-нурлары* менен стериллеў технологиялары жолға қойылған (газетадан). **Гамма коррекциялаў** инф. ф. Шығыў қурылмасы характеристикаларына қарап жақтылық функцияларын коррекциялаў. **Гамма-коррекция** көрсеткишин көбейтиў сўўреттиң контрастын асырыў, қаралаў жерлерин анығырақ қылыўға имканият береді.

ГАММА II муз. ат. 1. Бир ямаса бир нешше октава композициясында баскышлы, избе-из тәртиби. Сеслердиң бири-бирине октава муғдарында биресе жоқары, биресе төменлеў қатар тәртибин билдиреди. Музыка сабағында хәр түрли сес гаммаларын айтқызып шынықтырыў шешиўши орын тутады. Мажор *гаммасы*. 2. Өз ара сәйкесликте хәдийселер, өзгешеликлер, рен түрлериниң үйлесими, сўўретлеў хэм безеў өнеринде көркем шығарма дөретиўде кең қолланылады. Ренлер *гаммасы*. Жыллы, суўық, ашық ренлер *гаммасы*.

ГАММАЛАЎ ф. инф. Дәслепки (ашық) текстти белгили бир алгоритм бойынша шифр гаммасы менен қаплаў.

ГАНГРЕНА мед. ат. (грек. gangraina – *ириў, шириў*) Гангрена, өли ет, биологиялық тоқыма ямаса қандай да бир ағзаның қан тәмийинлениўиниң бузылыўы ақыбетинде жансызланып, ирип набыт болыўы. Адам денесиндеги сынған сүйекти өз ўақтында емлетпесе жеги гангренасына

айланыуы мүмкін. Тәуіп жарақаттың ауыр, яғнай *гангрена* (шириу) кеселлиги екенлигин айтыпты, егер бармақты кесип тасламаса кеселлик пүткил қолға өтетүғынлығын айтыпты (ққ.х.е.).

ГАНГСТЕР ат. (ингл. Gangster — бандит) Жәмлескен жынаятшылар тодасы ағзасы; тонаушы, қарақшы, киси өлтириуши, бандит. Американың *гангстерлери*. 1899-жылы америкалы *гангстер* Альфонс Габриэль Капоне тууылып, өз өмири дауамында ең ири шөлкемлескен жынаятшылықты пайда еткен («ЕҚ» г.).

ГАНДИКАП сп. ат. 1. Жарыста күшти теңлестириу үшін хәлсиз жаққа берилетуғын тийимли шәртлер; 2. Бәйги (ат бәйгиси).

ГАНДБОЛ сп. ат. (ингл. Hand — қол+ball — топ) Қол тобы спорт ойыны. *Гандбол* бойынша Қарақалпақстан сайланды командасы спорт жарысларының финал басқышында 2-орынды ийеледи («ҚЖ» г.).

ГАНДУМ физ. ат. (парсы. — бийдай) Парсылардың ертедеги ауырлық өлшеу бирлиги.

ГАНЖ ат. 1. Байлық, гәзийне мәнисинде. Гейпара пайытлары *гәнж* болып та колланылады. Гижди *гәнжлер* адам қолына түскен, Машғал көтергендей шырағын еткен (С.Мәжитов). Бахтым *ганж* болды сыймай ханама, еки улым үшін баурым жанбай ма... («Дәулетиярбек»). 2. Қәдир-қымбат Лашындөк йөлдим, йукирдим, дәуирлер хәм наз етип, Гүлбәхәрим *ганжим*, гәзийнем, нәубәхәрим, көзлерим (Әжинияз). 3. Қурылыста нағыслау, көркемлик беріу мақсетинде қолланылады. Қаладан да, ауылдан да *Ганж* ойдырып жайлар салды. Ишиндеги дүньясына, Көрген адам хайран қалды (И.Юсупов.).

ГАНТЕЛЬ сп. ат. (нем. Hantel) Дене шынықтыруу үшін арналған саптың еки жағына орнатылған шойыннан исленген шарлар, гимнастикалық қурал. *Гантельде* шынығыу жасау.

ГАНЧ ат. (парсы. — *алебастр, пор*) Ак, сарғыш түсли жергиликли қурылыс материалы; алебастрдың бир түри. Сыбаў, нағыс, мүсиншилик ушын ислетиледи. Гипс пенен топырақтың тәбийғый араласпасын күйдирип, қыздырып таярланады. *Ганч* таярлаў. Расулуллах кәбирлердин үстин *ганч* қылыўдан, үстине тас қойып, тасқа Қуран аятларын жазыўдан хәм де кәбирди басыўдан, аяқ асты қылыўдан қайтарды (газетадан).

ГАНЧЛЕЎ ф. Ганч пенен сыбаў. Дийўалды *ганчлеў*.

ГАНЧШИ ат. (сыбаўшы; ганчтен қылынған, исленген). Ганчтен нағыс жасаўшы уста, ганч сыбаў устасы.

ГАНЧШИЛИК ат. 1. Ганчши кәсиби; ганч оймашылығы менен шуғылланыў. 2. Әмелий көркем өнериниң ганчте ислеў менен байланысly тараўы; көркем өнерментшилик түри.

ГАПАКС ЭЙРЕМЕНОН лингв. ат. Сөйлеўши яки жазыўшы тәрәпинен белгили бир жағдай ушын тек бир рет қолланылатуғын сөз ямаса сөз дизбеги.

ГАПЛОГРАФИЯ лингв. ат. Қатар келген бирдей еки буўынның жазыўда қәтелик пенен түсирилип қалыўы. Мыс: *параллелепипед* орнына *паралепипед*.

ГАПЛОЛОГИЯ лингв. ат. Диссимиляция нәтийжесинде биринен соң бири келген еки буўынның түсип қалыўы. Мыс: *морфофонология* — *морфонология*.

ГАРАЖ ат. (фр. *garage* — *гегег* — *пана жерге қойыў*) Автомобильлер, машиналар, мотоцикльлер туратуғын хәм оларды ремонтлайтуғын арнаўлы орын, жай. Бирак та, бул елде урлық жоқ екен, Машында *гараж* жоқ, шарбак жоқ бағда, Урлық ислеп түсеғойсан егер сен, Өмиринше сарғаяр-саң камақта (И.Юсупов).

ГАРАНТИЯ ат. (фр. *Garantie* — *бир нәрсе менен тәмийинлеў*) Кепиллик. Бир истин орынланыўына, қәуетерсизлигине берилген кепиллик, исенимли ўәде. Гарантиясы менен сатылатуғын саат. Кепиллик хаты.

ГАРАНТИЯЛАУ ф. 1. Кепил болыу. 2. Хәр қыйлы кәуип-қәтерден аман сақлап қалыу, қорғап қалыу.

ГАРБИЛ ат. (рус. горбыль — *қабықлы тахта*) Қабығы қыршылмаған қаданың шетинен шыққан тахталар.

ГАРДЕРОБ ат. (фр. *garderobe* < *garde* — *сақлау* + *robe* — *көйлек*) 1. Ишине кийим илдирип ямаса салып қойыу ушын арналған шкаф. 2. Жәмийетлик жайларда үст кийимди шешип илдирип қойыуға арналған орын ямаса бөлме. Театрға келген адам ең дәсле *гардероб* хызметкерлери менен дусласқаны ушын, сахнаға роль атқарыуға шыққан актёр өзиниң барлык жеке машқалаларын, өмир тәшүишлерин, турмыс ғалмағалын «шешип» *гардеробқа* қалдырып, бар дыққатын, итибарын сол ойнап атырган ролине қаратыуы, тамашағөйге тийкарғы руўхый азықты жеткерип бере алыу ўазыйпасын жүклейтуғын шығар, итимал («ЕК» г.) 3. Бир адамға тийисли кийим-кеншек.

ГАРДЕРОБШЫ ат. Көпшилик шешинетуғын орынларда кийимлерди алып, берип туратуғын адам, хызметкер.

ГАРМОНИКА муз. ат. (грек. *harmonikos* — *үнлеслилик*) 1. Бир қатар үнлес музыка сазлары (аккардеон, гармон), аўыз (ерин) гармоникасы т.б.) улыўма аты. 2. лингв. Үнлеслик. Тербелис саны тийкарғы тонның тербелис санына қалдықсыз бөлинетуғын тон.

ГАРМОНИЯ ат. (грек. *harmonia* — *байланыс, сәйкеслик*) 1. Музыканың тийкарын аңлататуғын белги; үнлеслилик, үйлесимлилик. 2. Музыка өнериниң белгили бир изертлеу тарауы, арнаўлы музыка оқыу орынларында өзлестирилетуғын ямаса үйренилитуғын пән. 3. Бир-бирине сай келиу, үнлесиу, үйлесимли болыу. Жәмийетти гилең жаслар басқарса комедия, тек жасы үлкенлер басқарса трагедия, ал жасы үлкен хәм жаслар бирге басқарса *гармония*! («ҚЖ» г.). Дүньяда өзелден *гармония* болғанында — хәлек болмас еди адамлар тасларды қашап, өз идеяларын жәриялап айлы әлемге (С.Ибрагимов).

ГАРМОНИЯЛАҰ ф. Бир хауазлы қосықты үйлесимли аккорд (көп дауысшылық, сеслик) пенен сәйкеслендириу, байытыу, көп хауазлы музыкалық дөретпе, гармония оқыу пәнинде көп қолланатуғын шынығыулардан есапланады.

ГАРМОНЬ муз.ат. (грек. harmonikos — үнлес, тең өлшеули, сәйкес) Еки жағы бүклемели, клавиатуралары еки жаққа тартылып шертилетуғын саз әсбабы. *Гармоньда* ойнау. Шелек, бочка, *гармонь*, қуты калыпты, Сауасында каютаны тексерсе (Т.Жумамуратов).

ГАРМОНШЫ муз. ат. Гармонды шертип билетуғын хәм Гармоншы менен қосық атқаратуғын, тамаша көрсететуғын адам.

ГАРМСЕЛ ат. (тәжик. гарм — ыссы, сел-ағым) Ыссы қурғақ самал. Хауа массасының атмосфера басымы жокары болған зонадан интенсив күшейиуі нәтийжесинде пайда болады. Бухара, Науайы, Сурхандәрья уәлаятларында *гармсел* болыуы мүмкин («ЕҚ» г.).

ГАРНИЗОН әск.ат. (фр. garnison < garnir — тәмийинлеу, қуралландырыу) Қандай да бир қалада, елатлы пунктте, бекинисли орында, қорғанда бәркулла ямаса уақытша жайласқан әскерий бөлимлер, әскерий оқыу орайлары. Дала *гарнизоны*. Құрылған шатыр, Тың-тынлап: әскерлер қырағы жатыр, Реактив снарядлар жарылып атыр, бузып түн уйқыны ауған урысы (Ақшолпан Аманияз). Бұрынғы аўқам мәмлекети дәуиринде сол «Барса келмес» жасырын дәрежедегі әскерий *гарнизон* орнына айландырылып, оған «Қайта тууылған атау» деген ат берилсе де, әскерий *гарнизонды* сыртқы жау көзлерден сақлау нийетинде «Арғументы и факты» газетасында «Сибирь жарасы» пайда болғанлығы туұралы аңызлар да көп тарқалған (Т.Қайыпбергенов). Гарнизондағы әскерий бөлим. ◇ **Әскерий гарнизон** — Гарнизон баслығы басшылық қылады. **Гарнизон хызмети** — Гарнизонда жайласқан әскерий бөлим хызметкерлери ушын белгиленген арнаулы хызмет.

ГАРНИР ат. (фр. Garnir — *тәмийинлеу, безеу*). 1) Гөштен, балыктан, дәннен, палыз өнімлеринен исленип тамаққа қосылатуғын тағам. Гарнири картофельден қосылып исленген котлет. *Гарнир*, салат хәм тийкарғы аўқатты бөлек-бөлек жеуши адамлар кишкене уазыйпалар менен шегараланып қалыушы адамлар болып есапланады («ҚЖ» г.).

ГАРНИТУР ат. (фр. Garniture — *бир нәрсениң жыйындысы*) Қандай да бир мақсет ушын хызмет қылатуғын нәрсе, буйымлардың жыйындысы. 1. Үй үскенелериниң гарнитурасы уазыйпасы бойынша улыўма бир мақсетке қаратылған (зал, асхана, жатақхана ямаса кабинетлерди безеу ушын зәрүр болған) мебеллер жыйынтығы (топламы); Орайлық складта он дана шет еллик *гарнитур* бар, соны қабыл етип аласаң (К.Рахманов). 2. Кийим-кеншек гарнитурасы — хаяллардың ишки ямаса үстки кийимлери топламы. 3. Шрифт гарнитурасы — баспаханада хәрип териу ушын зәрүр материаллар, бундай гарнитур шрифти өлшемлери (кегли) хәр түрли болыуы мүмкин.

ГАРПУН ат. Теңиз хайуанларын хәм ири балықларды аўлау ушын қолланылатуғын узын арқанға байланған ушы найзадай баулы қурал, әсбап, шанышқы. *Гарпун* менен кит аўлау.

ГАРПУНШЫ ат. Гарпун салыушы адам, киси.

ГАРТ типогр. ат. Типография шрифтин қуйыуға арналған қорғасын, қолайы хәм сурьманың қосындысы.

ГАРУС ат. Жүннен ийирілген жиптиң түри.

ГАСТРИТ мед.ат. (грек. gaster — *асқазан*). Асқазан силекей қабаты кеселлиги. Гастрит ауырыуы. *Гастрит*, жүрек күйиуи бийжағдай ететуғын хәм асқазанында жарасы бар кеселлер анарды абайлап қабыллауы керек («ҚЖ» г.).

ГАСТРОЛЕР к.ө.ат. Ойын көрсетиу ушын гастролге шыққан артист.

ГАСТРОЛЬ ат. (нем. Gast — *мийман* + Rolle — *роль*). Артист (артистлер труппасының) турақлы ис орнынан тысқары (басқа қала, район, уәлаят, сырт ел)да тамаша (ойын)

көрсетиуи. Қарақалпақ мәмлекетлик театры артистлери 1942–1943-жылларда ел арасына *гастроль* сапарларында болып, қыстың қақаман сууықларына, жаздың мыс қайнаған ыссыларына, транспорт жоклығына қарамай арбаларда алыс ауылларда жеңиске исендириуи хәм руұхландырыушы косықлары менен халықтың күшине күш, жигерине жигер қосқан («ЕҚ»г.).

ГАСТРОНОМ ат. (нем. *gaster асқазан + nomos — қағыйда*) 1. Мазалы ауқатты жақсы билетуғын, тәуір көретуғын дәм билетуғын адам, киси. 2. Түрли мазалы ауқат, азық-түлик, ишимлик т. б. сатылатуғын сауда орны, дүкан, магазин. — Қайтарсын через *гастроном!* — деп қышқырды Щука изинен (К.Рахманов).

ГАСТРОНОМИЯ ат. Азық-ауқат, ауқатлық затлардың улыұма аты. 23-сентябрь Францияда *гастрономия* байрамы күни («Жеткиншек» г.).

ГАСТРОЭНТЕРИТЕТ мед.ат.(грек. *gaster — асқазан + enteron — ишеклер*) Асқазан силекей қабаты хәм жиңишке ишек кеселлиги. Организмди зәхәрлеп, улыұма жуқпалы кеселликлерди келтирип шығарады.

ГАСТРОЭНТЕРОЛОГИЯ мед.ат. (грек. *gaster — асқазан + enteron — ишек + logos — илим*) Медицинада ас синириу ағзаларының дүзилиси хәм функциялары, оларда ушырайтуғын кеселликлер, оларды анықлау хәм емлеу усылларын үйренетуғын бөлими.

ГАУБИЦА әск.ат. (чех. *haufnice — тас атар*) Әскерий (дала) артиллерия қурамына кириуи 100 м хәм оннан артық калибрли артиллерия қуралы.

ГАУПВАХТА әск.ат. (нем. *hauptwache — бас қарауыл*) 1. Айыпкер әскерий хызметкерди, солдатларды қамайтуғын бөлме, жай, өжире, комната. 2. Қарауыллар жүретуғын майданшасы бар, гүзетшилер орны.

ГАУСС физ. ат. Халықаралық бирликлер системасында магнит индукция бирлиги. К.Гаусс аты менен аталған. *Гаусс* деп белғиленеди. 1796-жылы атақлы немис математиги Карл

Фридрих Гаусс хэр қандай натурал санды үштен көп болмаған санлар жыйындысы сыпатында көрсетиү мүмкинлигин аныклаган («ҚЖ» г.).

ГАУСТОРЛАР ат. (лат. haustor — *ишиүши, сорыушы, жутыушы*) **1.** Паразит түрінде жасайтуғын өсимликлер; Шырмауық өсимлиги. **2.** Паразит замаррықларда вегетатив таяқшасы жасыл өсимлик клеткасының ишине шаншылып кирген ушы. **3.** Азықлық затларды нуцеллюс хәм урық қалтасынан рауажланып атырған эмбрионга өткерип бериүши бир яки көп клеткалы өсимлик. **4.** Түрлердеги спорогон көлемшесиниң астынғы бөлими, ол гаметофит тоқымасына шаншылған болады.

ГАФНИЙ хим.ат. (лат. hafnium) Hf — Менделеев таблицасының IV группасына тийисли гүмис рен, жалтырақ химиялық элемент.

ГӘ к. с. Нәубетлесиү, гезеклесиүди билдирип, биргелкили ағзаларды, жай гәплерди байланыстырып келетуғын, қайталанып та қолланылатуғын дәнекер. Барым болса аямадым қолымда, Маймыл, түлки, жылан жылжыр солымда. *Гә* жеңилдим, *гә*хи қағып тасладым, Буққы таслап жүргенлерди жолымда (Г.Дәулетова). *Гә* бәлент, *гә* пәс гөзлеп жолын, Ышқ сарайда, курып салтанат, Жас таңламас екен мухаббат (Ақшолпан Аманияз). *Гә* жауын буршаққа айланады, *гә* қар епелеклейди. (Т.Қайыпбергенов). Гүлайымдай сулыұды, *гә* жаманлап, *гә* мактап («Қырқ қыз»).

ГӘДЕ к.с. (р) Ара-тура, гейде, анда-санда. Не озаң-күйинди кешпедик бастан, Тиллер сөз катыұға гүрмелмес *гәде* (Х.Дәулетназаров).

ГӘЙИ к.с. Гә, гәхи. Өзим турған орайда, *Гәйи* шөлде, гә тоғайда («Айдос бий»).

ГӘЗЗАП ат. **1.** Ис-хәрекетлери унамсыз, суұқыйды, хийлекер, өтирикши адам, киси. Аңладың ба балам, *гәззаптың* түрли усылларды тауып жүргенин! (Т.Қайыпбергенов). **2.** Зулымлығы басым, жауыз, мийримсиз адам, киси. Хәдден асып болды *гәззап*. Неше сапар қалдым

қулап (Бердақ). Ишки сырын айтпа хәр бир нәмәртке, Сырын елге жайып паш етер сени, Уры-гәззап пенен аұыллас болма, Малаңнан айырып аш етер сени (Бердақ).

ГӘЗЗАПЛЫҚ ат. Гәззапқа тән, гәззапқа тийисли. Бул *гәззаплық* ис. Жаманнан ул туұса атаға тартар, Күн санап *гәззаплық* қыслети артар (Бердақ).

ГӘЗЗЕЛ қ. Гәззел.

ГӘЖ БОЛЫҰ. ф. Иси келиспеу мәнисинде. Талабым *гәж* болды.

ГӘСИ к.с. Гейпарасы, гейде. Қуйрығы бар жұлдызлардың, Киятырған «тарғыл таслар...», *Гәси* анық, *гәси* болжау, Жерди албырата баслар (Х.Дәулетназаров).

ГӘЛ: гәл былай ф. Қарамалды кетип баратырған бағдарынан артына қайырыу ушын хәм қос айдағанда өгизлерге қайт, бурыл деген мәнидеги айтылатуғын буйырыу сөзи. Бизлерди күткишлеп күн шөккен сайын, Шопан бийшара да салса; — *гәл*-хайын (Т.Сәрсенбаев).

ГӘЛЛЕҢЛЕУ ф. Ұақтың босқа өткериу, бийпәруа болыуға байланысly айтылады. Көшеде *гәллеңлеп* жүретуғын жумыссыз гезенделер, саяқлар, есикпе-есик қол жайып, қайыр сораитуғынлар әдеуір сийрексиди (Т.Қайып-бергенов).

ГӘП I ат. (парсы. *мәниссиз сөз; сөз; мақтаншақлық*)
1. Сөзлер арқалы баян етилген пикир, сөз, сөйлесиу. — Ол айтқаның бөтен емес-ау! — деп иркилип турды да, *гәпин* және дауам етти. — Бирақ, екеуиниң кеули жарасағойса не жақсы. — Бул мүшкилди бир жеңиллетсе, тек Тилеумуратов жеңиллетер. Соған хабарласайық, — деп *гәпти* түйди (К.Султанов). 2. Сөз жәрдемінде ойын, пикирин билдириу, ойлау. Айтыссаң *гәп* болады, Айтыспасаң дәрт болады (ққ.х.н.м.) Халық уста ғой тымсал сөзге, Бул *гәпимди* көрмен өзге. Бир жумбакты айтып сизге, Шешиуин күтсек болады (И.Юсупов). 3. Мағлыұмат, хабар, мыш-мыш гәплер. Көп *гәп* қулаққа жақпас (ққ.х.н.м.) ◇ **Өсек гәп** — көмирдей нәрсе,

өртемегени менен, күйе жағып таслайды (Луи Арагон).

4. Улыўма қандай да бир ис, ўақыя, хәдийсе х.т.б. Ана кирпич болса, перзент көз болар, Перзент — кептер, ана — зер гүмбез болар. «Аналық хақыны толық өтедим», Деген *гәп* кенеўсиз курғақ сөз болар (И.Юсупов).

5. Өкпе, гийнени аңдатады. Кеўлиңизде сонша *гәп* бар екен... **Анасы гәпке туўған** — Гәпке шешен, билгирсымақ. **Аўыр гәп** — **1.** Кеўилди, жүректи аўыртатуғын, адамға азар беретугын гәп, хабар; Бирин-бири сыйлайды, *Аўыр гәпке* қыймайды, Болған емес сөгиспе, айтысады дегишпе (Т.Жумамуратов).

2. Қыйын мәселе. **Әне сондай гәплер** — ислер (жағдай) сондай. **Басқа гәп еди** — басқаша ис тутыў мүмкин еди. **Биреўге гәп бермеў** — адамға сөз бермеў, өзиниң гәпин мақуллаатыў. **Бир гәп бар** — қандай да бир сырлы (мәлим, белгили болмаған) нәрсе, гәп бар. Ал, мынада *бир гәп бар* бала! — деди Сапар Жумабайға қарап: — Қанжығасын қызартқан шығар! — деди Жумабай (К.Султанов).

Гәпти балалатыў — гәпти көбейтиў, гүжитиў. Сөз үстине қосып сөзди дөндирген, *Гәпти балалатып* кеўил бөлдірген, Сеўип сөзди «дәстан» қылып өндирген, Қалта-қалта сөз арқалар өсекши (Х.Аманжолов).

Бир гән болар — ақыры (кейни) бир нәтийжеге барын соғар менен тамамланар. Ертең *бир гәп болар* деп үмит етемиз, бирақ кеше хеш нәрсе қылмағанымыз ушын да ертең де хеш нәрсе болмаўы анық («ҚЖ» г.). **Бир гәп болды ма?** — қандай да бир ўақыя, хәдийсе жүз берди ме? **Болатуғын гәп** — әмелге асыўы мүмкин болған туўры пикир. **Болатуғын гәп сол қараң; Гәптиң посгеллеси.** *Гәптиң посгеллеси* бул жазыўдағы: Ой ийесин-бүркит билип таўдағы, Өз кәсиби жыртқышлары аўлады, Буны сезғир сезим сезер, бирадар (И.Юсупов).

Болмаған гәп — бийкар, жоқ нәрсе; дәлилсиз, жөнсиз нәрсе. **Бул бар гәп** — бул хақыйқат, анық зат. **Гәп алыў** — бир нәрсе, жумыс хаққында биреўдиң пикирин, мақсетин билип алыў, мағлыўмат алыў. **Гәп ашыў** — гәп баслаў, сөйлесиў. **Гәп арамызда қалсып** (ямаса гәп усы жерде қалсын) — сыр сақлаў мәнисинде айтылған; ортамызда қалсын, ортамыздағы гәпти, бул нәрсени хеш ким билмесин дегени.

Қысынбаң, *гәп арамызда қалады*, деген ең белгили жалғанлар менен арбауың мүмкин, бирақ бәрибир оған да исенип болмайды («ҚЖ» г.). **Гәп атыу** (ямаса қатыу, таслау) – биреу менен хәзиллесиу ямаса ашыуына тийиу ушын ирония, метафора мәнисинде гәп айтыу; сөз атыу; шағып алар сөз айтыу. Қазығы қағыулы жиби қолымда, *Гәп атып* турғанша Еркин жоғында (Ақшолпан Аманияз). **Гәп бар** – бир нәрсениң жөнин билиу, сол тууралы гүманланыу. Деген *гәп бар* онлайнда қалады, оқыу жылы усылай тамамланады, Май айының 25и болғанша, Бизиң ҳаял точно жилли болады (А.Алик). **Гәп болыу** – көбинесе унамсыз, ал базда унамлы жағынан сөз болыу, тилге алыныу, ауызға алыныу (басқалар талқылауына түсиу, жақсы хәм жаман тәрәпи жағынан әнгиме кылыу). Шыдайман бул жауынға, Өмир берген дауылға, Бирағы бул ауылда, *Гәп болармыз* ярым-ау (М.Қартбаева). **Гәп бул жакта** – мәселе басқа жакта (тәрәпте). **Гәп бунда (онда) емес** – бул тийкарғы мәселе емес. **Гәп бундай**. **Гәп геулеу** – гәпти айландырып, түрли мағлыұматлар алыу, гәптиң изин еле де барластыруу. **Гәптиң ийни келиу** – айтатуғын уақыттың келиуи, имканияты болыу. Бендешилик тек күлиуге жараймыз, Өзине сыйынып жолға қараймыз, Сөз таба алмай *гәптиң ийни келгенде*, «Пийрим Палұанияз» деп мәдет сораймыз (Ә.Әжиниязов) **Гәп еситиу** – биреуден ескертиу алыу, сөгис еситиу. **Гәп кылыу** – сөз етиу, биреу ямаса бир нәрсе тууралы айтыу. Өзгерген бе? Адам жүрер тил менен, Айта берер, сырды билген-билмеген. *Гәп қылар-ау* бахытынды күнлеген, Мен тәрәпке есигинди жап енди (А.Зергер). **Гәп келгенде, атаңды аяма!** – мәселе ортаға тасланып атырғанда, сын пикир билдирип атырғанлығында, хеш кимди қәтере кылмау мәнисинде. Тапсаң тап ал сөзлеримниң қәтесин, Табылмаса намыс пенен дәртлесиң, (*гәп келгенде аямаған әкесин*, Ал ким жаман?....Сирә Өжет жаман-а?!) (Ө.Байназаров). **Гәптиң ебин табыу** – есабын тауып пикирин жеткерий, билдирий. *Гәптиң ебин тапса*, мал жибин табады (ққ.х.н.м.). **Гәп жоқ**. **1.** әжайып, жүдә зор екенлигин аңлатады.

2. Әлбетте, басқаша болыуы мүмкін емес. **Гәп жөплеу** – сөз баслау мәнісін аңлатады. Құдайберген сақалын қайырып жалмап, біраз үнсіз отырды да, *гәп жөпледі* (Ш.Сейтов). **Гәпи аўзында қалыу** – бір себеп пенен сөйлеп атырған уақытта тоқтап қалыу, гәпи үзіліп қалыу. **Гәпи бір жерден шығыу** – хәмменің пикири бірдей болып шығыу, пикирлери бірдей болыуға шәртлесіу. **Гәпи есилиу** – гәптің бириншиси екиншисине үйлесіуі. Буннан соңғы олардың *гәпи есилип* кете бермеди (Т.Қайыпбергенов). **Гәпим гәп** 1. Сөз беріу мәнісінде; 2. Соңғы, ақырғы қарарын қабыл еткенде қолланылады. **Гәпин алыу** – гәпин уғыу, айтқанды тыңлау. **Гәпин илип кетиу** (ямаса аўзындағыны жулып алыу) – бир адам сөйлеп атырғанда, екинши бир адам оның гәпин тоқтатып, өзи гәп баслау, изин дауамлап кетиу. **Гәпин жоғалтып қойыу** – белгили бир руўхый тәсир нәтийжесінде айтылып атырған гәптің (пикирдің) дауамын умытып қойыу; өзін жоғалтып, не айтарын билмей қалыу. **Гәпин еки қылмау** (етпеу) – биреудің айтқанын (өтинишин, усынысын) орынлау. Бир *гәпин еки етпеди* хаслан, «Құллық!» болды сөзи, әуеле бастан (А.Өтепбергенов). **Гәпин еки қылыу** – биреудің айтқанын (өтинишин, усынысын) орынламау. **Гәпин бар ма?** Не айтасаң, не *гәпиң* бар? **Гәпке кириу** – сөзге қулақ асыу (салыу), айтқанды қылыу, бойсыныу. **Гәпке кирмеу** – сөзге қулақ аспау (салмау), айтқанды қылмау, бойсынбау. **Гәп көп** – қандай да бир машқала, сырлы нәрсе барлығын аңлатады. Басшысы бар-халқы менен иси жоқ, Айта берсең *гәп көп*, айтпайын десең шара жоқ (пародия). **Гәпке қулақ түрмеу** – қоңсы-қоба билмесін, *Гәпке қулақ түрмесін* (Б.Узақов). **Гәп көтере алмау** – ашыушақ, сын пикир көтере алмау, күйгелек. **Гәпке салыу** 1. Жақсы гәп пенен жолға салыу; 2. Гәп пенен бәнт қылыу, түрли сораулар берип, мағлыұматлар алыу, уақыяны анықлау. **Гәпке тон кийгизиу** – Гәпти пахтаға (қағазға) орап сөйлеу, безеп сөйлеу; асырып (үлкейтип, ұлғайтып, қопсытып, қосып) айтыу. **Гәп**

қарны — Гәптің төркини, тийкары. — Олай болса айт, *гәп қарны* не болады? — *Гәптің қарны* қулақ болады ханымыз... (Т.Қайыпбергенов). **Гәп қайтарыу** — өжетлик, қайсарлық етип, сөзге кирмеу, урысу, жәнжеллесиу. **Гәп қозғау** — биреу ямаса бир нәрсе хәкқында гүррин табыу ямаса сөз етиу. **Гәп қылыу**. 1. Хәмме жерде айтыу, гәп тарқатыу. 2. Бир адам хәкқында натууры пикир тарқатыу. *Гәп қыламыз*, жети үйге желалмай, Жоклығында жанса, барын бере алмай. Шаң жуктырып, өзин айтса биреулер, Естен ауар, өзине хеш келалмай (С.Құнназаров). **Гәп қыстырмау** — қараң; **Гәпке кирмеу**. **Гәп қыстырыу** — айтылып атырған гәп (сөз) арасына қағытпа сөз киритиу (косыу). **Гәп өтиу** — еки адам арасында ойлы-бәлентли гәп болып өтиуи. **Гәп пенен болыу** — гәпке берилип, көп сөйлеу. **Гәп сатыу** — болар-болмас мәзи, керексиз гәплерди айтыу, көп сөйлеу, өсек сөйлеу. Дослықтың да астарында жатар мәп, сырларыңды билип оннан *сатар гәп*, ийин тиреп турсадағы қатар тап, Өзиннен өзгеге исенбей-ақ қой (Ж.Карим). **Гәптің салты**. «Мылтық» деген бул да *гәптің салты* гой, Олай дайы ойламаса қалпы ой. Сөз астарын түсинердей жигит-ең, Уйқың кепти, көзин кетип қапты гой (Б.Байназаров). **Гәп сол** — жуумақ сол. **Гәп таласыу** — өз ара бир пикирге келе алмай айтысу, урысу, жәнжеллесиу. Дослық-арқан пышаққа кесилмейтуғын, Қәте қылсаң өмирлик кеширмейтуғын, Урысқанда, өкпелесең, *гәп талассаң*, Достың болсын бир мәрте «кешир» дейтуғын (Г.Айтмуратова). **Гәп тамам!** — хәммеси анық болды; ис питти, болды; артықша гәпке зәрүрлик жок. **Гәп таратыу** — бир адам (нәрсе) хәкқында жақсы (жаман) сөз таратыу (тарқатыу). Жанлатып, Нөкис, Аралды, былтыр бир *гәп таралды*, Сексеуилдің жыланы, Бир шофёрға оралды (Т.Жұмамұратов). **Гәп тасыу** — бир жерде айтылған пикирди, гәпти екинши бир жерге барып, басқа адамға жеткизип туру; сөз жеткерий. **Гәптен гәп шығыу** — әңгиме, гәп бир-бирине байланысу. **Гәптен илиниу** (ямаса гәптен тутылыу). **Гәп**

териў (ямаса урлаў) — басқалардың (биреўлердин) айтқанларынан олардың нийетлерин (пикирлерин) билип алыў. **Гәпти айландырыў** (ямаса гәпти басқа жаққа бурыў) — әңгимениң бағдарын басқа жаққа өзгертиў. Байрақты илиўге қорқып турасаң. Сорасам жуўап жок, *гәпти бурасаң*. Қайериң кем сениң муштай баладан, Жұлдыз он бес дейсен хайран боласаң (П.Сулайманов). **Гәпти бир жерге қойыў** — бир мәсләхәтке келиў, келисиў. **Гәпти буўыў** — бир адамның сөзин, әңгимесин тоқтатыў. **Гәп тийгизиў** (тийдириў) — биреўди гәп келтириўге дуўшар етиў, сөгис еситиўге себепши болыў. **Гәп тийиў** — гәп келиў, сөгис еситиў. **Гәпти шатыстырыў** (былғаў). **Гәпти шубалтыў** — бир нәрсени билип алыў ушын гәпти созыў. **Гәптиң ашығы** — туўрысын айтқанда, туўрысы. **Гәптиң белине тебиў** — әңгимени бузыў, әңгимеге кесент бериў. **Гәптиң маңызын шағыў** — мәселениң мәнисин түсиниў. **Гәптиң постгеллеси** (тоқетери) (ямаса гәптиң қысқасы). Гәпти үзил-кесил айтыў, қулласы. *Гәптиң постгеллеси*, жер менен тиллесиў кыйын, солай екен жерди жердин тилин билгенге бериў керек, оларды хәр тәрәплеме қоллап-қуўатлаў керек («ЕК» г.). *Узын гәплердин қысқасы*, Қақыйқаттың түп сағасы, Жаслықтың той-тамашасы, таўсылған соң, неге келдин? (Б.Узақов). **Гәптиң төркипи** — әңгимениң тийкары. Өмир солай... Берген Алла бир күн алар, еркинде, Қәнекей, «шүкир» деп жасаса бенде, Түсинген түсинди *гәптиң төркинде*, Түсинбеске «ел арасы бақ» дерсең (Г.Қурбанбаева). **Гәптиң түпкирине жетиў** — Қандай да бир ўақыя-хәдийсениң тийкаргы себебин анықлаў, мәселениң тийкаргы мазмунын түсинип жетиў. **Гәп тоқыў** — биреў ямаса бир нәрсе хәққында ядтан (ойлап) шығарылған өтириклерди тоқыў, тарқатыў. **Дуў-дуў гәп** — қандай да бир ўақыя, хәдийсе хәққындағы мыш-мыш. Аўыл ишин тағы *дуў-дуў гәп* басты, байыр еди байға сатқанда атты, Ешек жоғалтпағанның бәри ақыллы, Қараң жалғыз бала майып боп қапты (Ж.Анетеев). **Гәптиң мийзамы** — гәп

мәниси. *Гәптиң мағызы*. Астарлы *гәптиң мағызын* түсиниң ақыл ийелерине тән (жүйели сөзлер). **Еки гәптиң бири** — хәр бир гәпинде; кайта-кайта. **Гәпти шорта кесиү** — гәпти тоқтатыү, сөзин бөлиү, сөйлеттirmeү. Олар *гәпти шорта кеседи* келтеден, Олар сүйе билер, хаяллар сизди! Матриархат өткен менен ертеде, Хәзир-ақ аяўсыз тонайсыз бизди (И.Юсупов). **Гәптиң ушлығын шығарыү**. Саўалымды берермиди берсем де және ол мени барлығынан бесбеттер уялтып таслайтуғын және бир өрескил *гәптиң ушлығын шығарып* жүре ме деп қысынып бетине тикленип қарай алмай киятырман («ҚЖ» г.). **Кеўлиңизге гән келмесин** — қапа болмаң, кеўлиңизге (аўыр, қатты) алмаң. **Гәпке шешен** — 1. сөз байлығы күшли. Бул тарийхый трилогияда қарақалпақлардың өтмиши, турмыс тәризи, өзине тән өзгешеликleri, айрықшалығы, минез-кулқы, мәртлиги, *гәпке шешенлиги*, үрп-әдет, дәстүрleri, кулласы бәри-бәри баян етиледи («ЕК»г.). 2. Хеш кимге сөз бермейтуғын. **Гән ийесин табыү** — айтылған гәп өзиңе де тийисли, пикири Ұақыт жүйрик мәнзилине тез шаўып, Жетип келди бизге берилген демлер, Айтыс болды ма *гән ийесин таўып*, арасында қәне шаршамаң денлер (Б.Айтмуратова). **Майда (мәниссиз) гәп**. 1. Хәр қыйлы екинши дәрежедеги гәп-сөз; 2. Сондай гәплерди көп сөйлейтуғын адам, сөйлемшек (ўарсақы), азғырыўшы. **Не гәп?** Не болды?; Не жаңалық? Шайырлық — айнаы жәхән-шарайна, Әлемде *не гәп* бар билдиң қалайда (Ә.Әжиниязов). *Не гәп*, не сөз? Не болды, не қойды? **Өзиңиздеп қалар гәп жоқ** — өзиңизге мәлим, сизден жасыратуғын гәп, зат жоқ. **Өткеп гәпке салаўат** — болар ис болды, енди бийпайда. **Түйярли гәп** — анық, мәлим, белгили гәп, пикир. **Турган гәп** — анық, гүмансыз, ҳақыйқат гәп. **Уят (жамап) гәп** — мәниссиз, пәтиўассыз гәп. **Үлкеп гәп** — 1. Үлкен, әхмийетли ис, мәселе; 2. Өз имканиятынан тысқары гәплерди сөйлейтуғын суйық

адамның гәпи. **Хеш гәп** — көбинесе, бир адам екинши бир адамға, қандай да бир зыянын тийгизип алып, кеширим сорағаннан кейин, екинши адамның берген жууабы усылай болады. **Хеш гәп.** *Хеш гәп* уақыттың өтиуи менен түсинисермиз-дә! Басқа сөз жоқ, айтылатуғын хеш нәрсе жоқ мәнисинде (Т.Қайыпбергенов). Сөйлеу де *хеш гәп-ау* алған демиңе, Пул төлей алмасаң бермепти хауа (П.Алекеева). **Хеш гәп емес** — қыйын емес, арзымайтуғын, аңсат ис. Қыялының бир шетинде «класслық, партиялық» киби түсиниклер қыбырлап турса, әлбетте, дүнья көзине қараңғы көриниуи *хеш гәп емес* (Т.Қайыпбергенов). **Хеш гәп жоқ** — хеш қандай хәдийсе жүз бермеди, тынышлық; **Хеш нәрсе жоқ.** **Гәп сылайы** — сөз рәмәузи, сөз төркини. **Өсек гәп** — биреудің үстинен тарқаған гәп.

ГӘП II ат. грамм. Семантикалық, интонациялық пүтин-ликке ийе болған, тамамланған бир пүтин ойды билдиретуғын синтаксислик бирлик болып есапланады. *Жай гәп.* *Хабар гәп.* *Бас гәп.* *Бағыныушы гәп.* *Қоспа гәп.* *Үндеу гәп.* **◇ Гәптің актуал ағзаланыуы** ат. Хәр қандай гәптің билдириуге тийисли анық мазмунлы белгили жағдайда иске асатуғын контексттеги хабардың анализине байланысly болыуына айтылады. Екинши түрин айтқанда гәптің анық мәнини сыпатлауына қарай ағзаларға бөлиу. Гәплердің көмекши сөзлер арқалы байланысыуы. Тиркеуиш, жанапай, дәнекер хәм көмекши атауышлар байланыстырыушы кураллар хызметинде қолланылады. **а)** тиркеуишлер атауыш сөзлер менен дизбеклесип байланыстырады. Анам менен ойластым. Сабақтан соң келди. **б)** көмекши атауышлар: Үйдің алдында тереклер өсип тур. **в)** дәнекерлер: Ол биресе маған, биресе анасына қарады. **г)** жанапайлар: Бул гәпке түсинбеген ол айыплы *ма*, түсиндире алмаған мен айыплыман *ба*?

ГӘП III диал. Дослар (жоралар), курбы-курдаслар, бирге ислесетуғын адамлар арасында нәубети менен хәптеде ямаса

айында бир мәрте олардын бирейуиникинде өткизилетуғын зыяпат, отырыспақ. ◇ **Гәп беріу** — өз нәубети келген күни досларға, қурбы-қурдасларға зыяпат, отырыспақ беріу. **Гәп жеу** — сондай зыяпатлар, отырыспақларда хәрдайым қатнасыу.

ГӘПЛЕСИҮ ф. 1. Биреу менен ауызша пикир алысыу, әңгимелесиу, гүрриндесиу, сөйлесиу. 2. ф. Өз ара ойласыу, кенесиу; өз ара мүнәсибетлерди айдынластырыу, араны ашық кылыу, сөйлесип қойыу.

ГӘП-СӨЗ I ат. Биреу ямаса бир нәрсе ҳаққында еле анықланбаган хабар. Аяғыннан тартылатуғын табылар, Қоллайтуғын адамлар да жоқ емес, «*Гәп-сөзлер*» бар, өсек, насақ тағы бар, Деген менен, ең баслысы ол емес... (Б.Байназаров). 1. Айтылатуғын гәп, сөз, сөйлесиу. «Хәдис» араб тилинде «*гәп-сөз*» мәнисин аңлатады, демек хәдис дегенде Пайғамбар саллаллаһу алайһи ўа салламның айтқан *гәп-сөзлери* нәзерде тутылады хәм түсиниледи («ЕК» г.). 2. Сәүбет, гүррин. Айырым хаяллар мийманларды, ашық жүз бенен күтип алады, күлимсиреу, мүләйим *гәп-сөз*, шырайлы әдеп көрсетеди («ҚЖ» г.). 3. Даңғаралы, мыш-мыш гәп, алып-қашпа гәп, узын кулақ хабар, сыпсың сөзлер. Хәттеки, самал да оңынан ести, Аспанда бултлар қуяшты тосты. *Гәп-сөз*, танланыулар бола берген көп, Кеўилге гүдиклер сала берди көп (А.Өтепбергенов). ◇ **Гәп-сөзге қалыу** — уятқа қалыу, өсекке айланыу. **Гәп-сөз қылыу**. Мейли, дең үстинизден күлседағы, Жаман деген *гәп-сөз қылса* тағы, Қымбатлы ўактыңызды бөлмең оларға, Шаршаса, бир күни тынады жағы (П.Имамадинова) **Гәп-сөзге жоқ**. 1. Гәпке шешен емес; анық емес, гүмилжи, түсиниксиз етип сөйлейтуғын. 2. Өсек сөз айтпайтуғын. 3. ауыс. Қолынан ис келмейтуғын, ебетейсиз, епсиз, олақ, салақ, надан, самсам.

ГӘП-СӨЗ II грамм. Гәптің өз орнына, сөздің гәп орнында қолланылыуы, бирдейлилик.

ГӘПШИЛ кел. 1. Сөйлемшек, сөйлемпаз, сөзқумар. 2. Әңгимешил, гүрриншил. 3. ауыс. Сөзге шебер, шешен, дилуар.

ГӘПШИЛИК ат. Гәп-сөз етиү. Ийбе бар жерде майда *гәпшилик*, турпайылық, бузықшылық ислерге орын қалмайды («ҚЖ» г.).

ГӘР (парсы. «егер» сөзинин қысқарған формасы). Тилиннің астында не бар, билмедим, *Гәр* шықсам жақсыға жорып, билгеним.. «Ашық кеулим қалбиңе жол сорап тур» (Ақшолпан Аманияз).

ГӘРДАН (парсы. — *мойын*) ат. Геүдениң бас пенен желке арасындағы бөлими; мойын; мойынның арқа бөлеги. *Гәрдан* бау-өгиздин алқымынан асырып самыянға байланатуғын жип. ◇ *Гәрданына алыу* — 1. өз үстине алыу, мойнына алыу (мәселен, жууапкершиликти); 2. мойынлау, тән алыу (мәселен, айыбын). *Гәрданына қойу* (ямаса жүклеу) — мойнына жүклеу, тапсыруу. *Гәрданы толыу* — нәпси қаныу, жетерли болуу мәнисин аңлатады. *Гәрданына түсиу* — мойнына түсиу.

ГӘРДИЙГЕН к. гәрдийиу.

ГӘРДИЙИСИУ гәрдийиу фейилинин шериклик дәрежеси. 1. Салтанатлық пенен көкирегін керип, қәддин тиклеп жүриу. 2. ауыс. Артықша тәккабир болуу, өзін жоқары тутуу, менменлик, керилиу, кеккейиу.

ГӘРДИЙИУ ф. Өзин басқалардан жоқары тутуу; менменлик, тәкаббирлик етиу.

ГӘРДИЙИУШИЛИК ат. Өзин басқалардан гөре жоқары тутуушылыққа, менменликке, тәкаббирликке берилиу-шилиқ.

ГӘРДИ-ҒУБЫР ат. Кир, шаң-тозаң деген мәнилерди аңлатады. Майданнан Бағдагүлдин жегдесиниң шалғайына салынып келген қырк ағары гүриш керсенге төгилди. Әбден *гәрди-ғубыры* кеткенше қайта-қайта жууылды (Қ.Ерманов). Жаксының жолында *гәрд-ғубыр* болса, Жаманлар тиленер тайғанап қалса (Б.Зиварова).

ГӘРДИШ ат. (парсы. — *айланыу, домалақ*). 1. Буйымның домалақ сырты; шеңбер. 2. Дөңгелек формадағы нәрсе; домалақ шеңбер. Куяштың *гәрдиши*. Айдың *гәрдиши*. 3. Тәғдир. Тарийхың-гәрдиш: «Жауын-сел», «Сел»лерден

аман қалғаның: Қәўми-халқым, «Ұатан-бул! Ұатан» (А.Қосымбетова). ◇ **Заман гәрдиши** — дүньяның өзгериўлери, тәғдир, қысыўмет, ығбал. **Пәлек гәрдиши** — тәғдир, жазмыш. Бул пәлектің *гәрдиши*, Гүмбези гүзираға ат, Ат ойнатып келеди («Ер Шора»).

ГӘРМДӘРИ ат. (парсы. — *ыссы, қыздыратуғын ямаса ыссылыққа, қыздырыўға ийе*) Инсан азық-аўқат ретинде пайдаланатуғын бир жыллык палыз егининиң түри, ашшы бурыш.

ГӘРМИЁН ат. (парсы. — *ыссы, қайнаған*) Базыбир жүзим түрлеринен айрықша усылда таярланған кишмиш.

ГӘРТ (Герт) ат. Аттың туяғының астынан таралған шаңтозан, шаңғыт. Жутар болдық Ақ алаңың *гәртини*, Ах урғанда әлем жанар отыма... («Юсип мерген»).

ГӘРҰЕШИН ат. Гершасы, мифлик қахарман. Әлий менен *Гәрүешинниң* ураны, Мыңға тай келгендей ат пенен куралы («Қырк қыз»).

ГӘРШЕК кел. Қайқы, дәли мәнисинде. Жел көкирек, Хәуликпе жүрек, Өзи шыртылдақ *гәршек*... («Қоблан»).

ГӘШТ ат. Ұақтыхошлық, шағал-мәслик. Қәдир Алланың сүннийден, Келиң беглер, *гәшт* етали («Дәўлетиярбек»). ◇ **Гәшт етиў** — айланыў, қыдырыў, сейил етиў.

ГӘҰИР ат. 1. Басқа динге сыйыныўшы адам, кәпир. Мәртлер атты тебинди, *Гәуирлер* кейин шегинди («Ер Зийўар»). *Гәуирлердиң* қоллары, Сорылды майдан ишинде («Ер Зийўар»). 2. Қарақалпақстанда Хожели қаласында жайласқан тарийхый ески қала аты. Гезбедиң бе? Кен жайлаўын даласын, Кәрмедиң бе? *Гәуир*, Аяз қаласын, Жүдө таң қалдырып адам баласын, Жоқ деме тарийхын қарақалпақтың... (А.Қойлыбаев).

ГӘҰХАР ат. (парсы. — *қымбат баҳалы тас, мерўерт, хинжи*) 1. Қымбат баҳалы тас; жасалма усылда қырланған, жылтыратылған хәм ысқылап тегисленген алмаздың халық тилиндеги атамасы. Ақ-сарғыш, қызғыш реңли хәр түрдеги қымбат баҳалы хасыл тас, зат. Халық тилинде хинжи, маржан х.б. баҳалы тасларда *гәўхар* деп түсиниледи. — Алтын менен *гәўхарды*, Жол азыққа қойдырды («Ер Зийўар»). Бул

Ұатанның топырақлары қасыл *гәуҳар* тасым менин (И.Юсупов). 2. аұыс. Басқалардан өзинің айрықша жақсы қәсийетлери менен көзге түсетуғын қәдирли адам, қымбат қасыл зат. Алпамыс жигиттің султаны болды, Гүлпаршын қызлардың *гәуҳары* болды (ққ.х.к.). Жер — гәзийне, суу — *гәуҳар* (ққ х.н.м.). Қасыл *гәуҳар*, зери де бар. Аптекте жоқ дәри де бар, Пулың болса бәри де бар. Пулсыз көзің қызары көп (И.Юсупов). **Көз гәуҳары** — анат. Көз қарашығының арқасында жайласқан, еки тәрәпи торсық (исик) линза формасындағы тынық дене. 3. Қызлардың исми. «Женге» астахтаға жайған зуғала, Бийкешіне мени бәнтлеп дуғала, Дейсен де жүргенин көп қыз изинен, «Жәмила», «*Гәуҳар*»лап, және «Ей-Сара» (Ақшолпан Аманияз).

ГӘҰҲАРДАЙ кел. Гәуҳарға усаған, гәуҳарға мегзес, гәуҳар яңлы. Бул дүнья дөп-дөңгелек жүзик болса, *Гәуҳардай* жанып турған шырасы биз (Омар Хайям).

ГӘҰҲАРШЫНАС ат. (парсы. — *гәуҳарды билиуши, үйрениуши, тапқыш*) 1. Қымбат бақалы тасларды жақсы ажыратып билетуғын қәниге. *Гәуҳаршынас* болсаң гәуҳарды таны, алар болсаң кул орнына ал Сәнем («*Гәрип ашық*»). 2. аұыс. Бир нәрсенің қәдир-қымбатын жақсы билетуғын, қәдирина жететуғын адам.

ГӘҲИ к.с. Хәр түрли биргелкили ағза хәм дизбекли қоспа гәптиң сыңарларын бир-бирине гезеклеслик мәниде байланыстыруу ушын қолланылады. Сөйтип, ақ шашлы аналар, кәйуаны ҳаяллар мени *гәҳи* өтмишке, *гәҳи* бахыт таны атқан күнлерге ертип кетти (Ө.Хожаниязов).

ГӘСИ к.с. Гейбиреуи, гейпарасы мәнисинде. Бүгин тартылды дегеннің өзінде 10—15 мөңке өкелип, *гәсин* кууырса, *гәсин* асып көпшиликтің қарнын қампайтты (К.Султанов).

ГӘҰМИС кел. Үлкен сыйыр, 3—4 мөрте тууған ана сыйыр. Аұыс. Әйjemги заманда мынау булақты Туншықтырып *гәумис* жартас кулапты (И.Юсупов).

ГВАРДИЯ ат. әск. (итал. Guardia — *сақшылар*) Армияда айрықша сайлап алынған әскерий бөлими. *Гвардия* дөсле

Италияда ХІІ әсирде пайда болып, мәмлекет байрағын қорғайтуғын сайланды әскерий бөлім болған. Соңынан ишкі (патшаларды қорғаушы) хәм сыртқы (жауынгерлік максетте) әскерий бөлімлерге бөлиніп, басқа бөлімлерге салыстырғанда қурал-жарағы, кийими хәм алған тәлими менен өзгешеленеди. Бурынғы аўқам дәуиринде 1942-жылы урыс пайытында жәрияланған, айрықша қахарманлық көрсеткен әскерий бөлімлер, кемелер х.б. берілген хұрметли атак. Миллий гвардия. 1. Бир қатар Батыс мәмлекетлерде әскерий хәм әскерий-полиция бөлімлериниң атамасы. 2. Ғәрезсиз Мәмлекетлер Дослық Аўқамы қурамындағы бир қанша мәмлекетлерде турақлы әскерий дүзилмелер атамасы. ӨзР Министрлер Кабинетиниң 1992-жыл 23-январьдағы қарарына муўапық Республика Қураллы Күшлериниң структуралы бөлімшеси — *миллий гвардия* дүзилди. *Гвардиям* — сақшыларым, Тилегимиз саў бол жаның, Жерге бағыш ойың-аңың, Сизлер менен Ұатан тыныш (У.Тажимуратова). ◇ **Ески гвардия** — бир исте сыналған ғайраткер. **Жас гвардия** — жәмийетлик иске, жедел қатнасқан жаслардың бөлеги. **Ақ гвардия** — гражданлық урыс жыллары контрреволюцияшылық әскерлердин жалпы аты.

ГВАРДИЯШЫ ат. әск. Гвардиялық бөлімлерде әскерий хызмет етиўши. Хәттеки, Зайыр казаклары сотнясының командири атаман Фильчев балықшылар арасынан балық хәм басқа да өнімлер жыйнап, Оренбургтағы ақ *гвардияшы* Дутов, Толстовқа жибермекши болады («ЕК» г.).

ГЕБА ат. миф. Грек мифологиясында мәңги жасаўшы жаслық қудайы. Зевс хәм Гераның қызы.

ГЕБЕЖЕ ат. Ағаштан ойма нағыслап исленген, ишине түрли затлар салатуғын сандыққа усас үй буйымы, сандық. Шадланысып келген ағайин-туўған қара нәр үстине *гебеже* қурған («Қаншайым»). ◇ **Гебеже қурсақ** — қарынлы, үлкен қарын, қарны үлкен. **Гебеже сүйек** — төс сүйеги.

ГЕВЕЯ ат. бот. (*Nevea brasiliensis*) — сүтилмеклер туқымласларына киретуғын каучуклы терек. Тәбийғый каучук дәреги есапланады. *Гевеядан* каучук алыў ушын *Гевея*

қабығы тилинеди, ағып шыққан сүт тәризли шире (лютекс) қойыұласып, каучукке айланады. Бразилия тоғайларында, Малайзия, Индонезия, Шри-Ланка хәм гейде Африканың тропикалық жер майданларында егиледи.

ГЕВРАИЗМ ат. лингв. Басқа тиллерге ески еврей тилинен кирген, бирақ ол тиллерге ениспеген сөз.

ГЕГЕМОН ат. филос. (грек. *hegemon* — *көсем, жолбасшы*).

1. Қандай да бир иске, хәрекетке жетекшилиқ, басшылық етиўши хұкимдар, басшы, жетекши. 2. Хәкимшилиқ, басқарыўшылық, үстемлик етиў. Исимиз шалағай, кемтик болмақта, Жазғаның бир қысым самтық болмақта, *Гегемон* тиллерге жемтик болмақта, *Ұах, уах*, ана тилим — *Қарақалпақ тили!* (П.Дабылов).

ГЕГЕМОНИЯ ат. Хәкимшилиқ, үстемлик, басшылық етиўде бас орын тутыўшылық.

ГЕГЕЛШИЛИК ат. филос. Гегель тәлийматын раўажландырыўға хәрекет қылған философиялық тәлиймат. XIX әсирдин 30—40-жылларында Германияда пайда болған. Гегель тәлийматы ўәкиллери диний мәселелер бойынша пикир жүритиўде Гегельди ортодоксал теизм руўхында талқылаўшы консерватив кексе (оң қанат) гегелшилер (Гешель, Дауб т.б) хәм Гегельдин «мәңги руўх»қа қарама-қарсы рәуиште айырым шахслардың тарийхында өз-өзин аңлаў әхмийетин аныклаўшы жас (шеп қанат) гегелшилер (Руге, Бруно, Бауэр, Фейербах, Штраус т.б.)ден ибарат.

ГЕГИРДЕК ат. Аўыз кенлигин өнеш пенен байланыстырыўшы жол. Дем алыў жолының улыўма бослықтан кейинги бөлимлерине киретуғын дүзилиси. *Гегирдек* созылар, қырылдар тамақ: «Ұа-ха-ха», «Ұай саў бол», «Ха деймен» ... (И.Юсупов). Көплеген түркий тиллес халықларда «баўыз» сөзи мойын, тамақ, *гегирдек*, алқым мәнисинде қолланылады («ҚЖ» г.). ◇ **Қызыл гегирдек болыў** — оғада қатты айтысыў. Дүньяны жаңадан дүзеймиз десип, *Қызыл гегирдек боп*, қаралай өшип... (И.Юсупов). **Өз гегирдегин ойлаў** — өз мәпин ойлаў, пайдакүнем. *Гегирдек кеўреў* —

ауыс. жеп қойыу, өз мәпине жумсап жиберіу. **Гегирдек кесиу**, **бүркиу** — бақырысып сөйлесіу, көтерілип сөйлеу.

ГЕГИРДЕКЛЕСИУ ф. Қатты бақырысып айтысыу, мәлеллесіу, жәнжеллесіу, урысыу. Бәлким, бул *гегирдеклесиу* елеберин басылмас еди, отаудың есигине усланған ғалы кейин серпилип кетти (Қ.Досанов).

ГЕГИРДЕКЛЕУ ф. Гегирдегинен қысыу, гегирдегинен алыу.

ГЕГИРДЕКТЕЙ кел. Гегирдекке усаған, гегирдек сыяклы.

ГЕДА қ. **ГЕДЕЙ** ат. Билим алдың медреседе, Хийуада, Қосықтың қудайы, алхасылзада, Молла Зийуар болса, Уатаний *геда*, Ай-хай, ат басындай әрманым мениң (Ә.Әжиниязов). Пана бергил қәдир куда, Шийрин жаным болсын пидә, Күннен-күнге болдык *геда*, Биздей сорлыға пана бер (Бердақ). Кепин *геда* халларға мен тез-тез түстим, ал өзгелер Карун байдай байыр болды (Б.Генжемуратов).

ГЕДЕЙ ат. (парсы. — *кәмбағал, тилеши*). 1. Күн көриу жағдайы төмен, малы-мүлки жоқ, жарлы, кәмбағал адам, турмысы төмен ауыл, ел. Орымбет, Нурымбет, Жәлал, Сулейман, Сапар, Мырза, Арзыу, Еримбет қыйпаң, Халықтың қанын сорған гилең бийийман, Бәриңнен биздей бир *гедей* жақсырақ (Бердақ). Қатық ишип келгеним, айран екенин билмеппен, перзент деп әсиргенимнин, хайуан екенин билмеппен, құрғызған имаратымның, уайран боларын билмеппен, шахпан деп мәсиргенимде, *гедей* екенимди билмеппен (Мұхаммед Араб хан. Хийуа ханы). Есине түсирип тұр қатарын, досларды, Жубатып тұр азалы, кеули босларды, *Гедей* деп биринин үстинен күлгенше, Жәрдем бериңизлер қолдан келгенше (С.Курбанов). 2. Тил байлығы төмен, лексикасы аз. Малға *гедей* — жарлы, Тилге *гедей* — сорлы (ққ.х.н.м.). 3. ауыс. Өз уатаның ушын хызмет еткен абзал мәнисінде. Киси елинде патша болғанша, өз елинде *гедей* бол (ққ.х.н.м.). 4. Тарийхта ески, топонимикалық аты. Арал бойындағы ауылларда «Узын қайыр», «Аққала», «Гедей», «Дәу кемпир» «Қазақдәрья» хәм

т.б. усы тарийхый атамалардың бәри де ата-бабаларымыз мал бағып, егин салып, балық аўлап күн көрис еткен, киндик каны тамған жерлерине жатады («ЕК» г.). 5. Байларға қарама-қарсы қойылатуғын, турмыслық аўхалы төмен социаллық катлам, соның ўәкили. Егер ел саналы түрде басқарылса — *гедей* болып, мүтәжлик көриў уят, егер мәмлекет ақылсыз басқарылып атырса — бай болып, сый-хүрметке бөлениў уят (Конфуций). ◇ **Гедей-кепшик** — жасаў, турмыс шараяты төмен катлам, жарлы-жақыбай. Ата-бабаларымыз садақаның ең зәрүр хәм саўаплы әмел екенлигин жүдә жақсы билген, олар жолаўшыға, мүсәпирге, *гедей*-кепшикке оғада мийирбаншылық көрсеткенлиги усыннан болса керек («ЕК» г.).

ГЕДЕЙЛЕНИЎ ф. Жарлы түсиў, жарлы болыў, кәмбағалланыў. Ашшы тиллер, аларған көзлер, Кезерген ерин, сазарған жүзлер. Иштен шалыў, сырттан сайыўлар, *Гедейлениў* яки байыўлар (И.Юсупов).

ГЕДЕЙЛИК ат. Күн көриў жағдайы төмен болыўшылық, малы-мүлки жоқлық, кәмбағаллық, турмысы төменлилик, жарлылық, жоқшылық. «Дүнъяда не жаман — *гедейлик* жаман, Жүзин төмен етип қоймаслар аман, Атын шығып абырайын артса да, Биздей байғұсларға түспеди-аў саян» (И.Юсупов). *Гедейлик* қысмети көп түсип басқа, Қолым тиймейди деп хеш қашан қолаң шашпа, Телпек киймедим деп бир шалқып жаста, Аббаз шайыр әрман еткен шөгирме (И.Юсупов).

ГЕДЕЙЛЕНДИРИЎ ф. Жокшылыққа ушыратыў, жарлыландырыў.

ГЕДЕЙЛЕРШЕ Гедейлер сыяқлы.

ГЕДЕЙСИЎ ф. Өзин гедей, жарлы етип көрсетиў.

ГЕДЕЙСИНИЎ ф. Гедей санаў, гедей деп есаплаў, менсинбеў.

ГЕДЕЙШИЛ кел. Гедейлердин арын арлап, жырын жырлаўшы, жақлаўшы.

ГЕДЕЙШИЛИК ат. Гедей болыўшылық, жарлылық, жоқшылық, жетиспеўшилик. Быйыл келдим дурыс отыз жасыма, *Гедейшилик* жолдас болды қасыма... (Д.Қасымов).

ГЕДЕРГИ ат. 1. Тоскын, бөгет, қарсылық. 2. әск. Бир нәрсениң тосқынлықсыз өтип кетиуіне, душпан басқыншылығына төтепкі болатуғын қурылыс ямаса жолға горизонталь қойылған зат. *Гедерги* жасау. 3. ауыс. Қыйыншылық, ауырманлық. 4. ауыс. Кесир, зыян, қырсық. ◇ **Гедерги болу** — жолын тосыу, бөгет жасау, зыяны тийіу.

ГЕДЕРГИЛИК ат. Гедерги болатуғын нәрсе, гедерги жасаушылық, тосқынлық.

ГЕДЕРГИСИЗ кел. Тосқынлықсыз, бөгет жоқ, қыйыншылықсыз.

ГЕДИР кел. Тегис емес, будыр-будыр.

ГЕДИР-БУДЫР кел. Тегис емес, ойлы-қырлы, ойлы-бәлентли. Қалаға баратуғын *гедир-будыр* бул гүзардың еки бойы жағалай қонған ел, егислик (Т.Қайыпбергенов). Жеткизбедің қанша созсам қолымды, *гедир-будыр* қылып жүрер жолымды. Ашық кеулим әбден жүдеп болынды, енди меннен не зат тилей бересең (Ж.Карим).

ГЕЖЕ ат. Кишкене асық.

ГЕЖИ ат. Жүн, жипек орамалдың бир түри, Қара гежи, ақ гежи, гежи жамылу. Қызыл *гежи* тартып шықса қызлары, Таң қалысқан аспанның жұлдызлары, Оң жақтағы хәр үйдин кундызлары, Қызлардың намысы — қызыл орамал (Ақшолпан Аманияз).

ГЕЖИР кел. Өжет, қырсық, терис минез, терис жоңқа, хәкис адам, киси. Бердан ата бул жигигтиң *гежир*, қырсық болып өскенин бирден-ақ билип алды (Ж.Сейтназаров). Басқалар әуметсизлик деп билген нәрселерди, олар турмыс сабақлары деп есаплайды хәм *гежир* болмайды, бундай инсанлардан өрнек алсаң арзыйды (газетадан). 2. Қайтпас, қайсар. *Гежир* едим, ашыуым келип, Қайтарсын да олыйдым саған... (К.Рахманов). Тирсек-мирсек, Өжет, *гежир*, ғыржық-мыржық... («Қоблан»). 3. Жалқау, ериншек.

ГЕЖИРЛЕНИУ ф. Өжетлениу, қырсықланыу, терис жоңқаланыу, терис минезлениу, хәкислениу.

ГЕЖИРЛИК ат. Қырсықлық, өжетлик, терис минезлик, терис жоңқалық, хәкислик. Бул да өкпелемей қабағын ашса

болады, Қәдимги *гежирлиги* тутып өкпелейгойса, ... («Алпамыс»).

ГЕЖИРЕЙИҰ ф. Кекшийиұ, ийеги көтерілиұ.

ГЕЗ I ат. гөн. с. 1. Шама менен 0,70 см ге тең ески узынлық өлшеуі, аршын. Әшимдейин достының, қылыш берип қолына, Патшаның басын кестирди, Қойды баққан шопанның, Жүрегін қырк *гез* өсирди («Алпамыс»). 2. Усы өлшеуі бирлигиниң әсбабы. 2. Метр. Хорезмниң қаласын, Сексен *гез* қара топ пенен, Биринши рет буздырды («Ер Зийүар»).

ГЕЗ II ат. гөн. с. Оқжайдың еки басын ийип тартып турған жип. Мерген жайын алады, Бир оғын алып сууырып, Орап *гезге* салады («Алпамыс»).

ГЕЗ III рәу. Мезгил, уақыт, мәхәл, пайыт, таң. *Гезинде* сағымның ойнағын көрдиң бе сен? (И.Юсупов), Мен жас *гезимде* оғада уялшақ болыппан (Т.Қайыпбергенов). Өткен әсир, 90–2000...бала *гезим*, Оқыұшылық жас өспирим, шала *гезим*, Өсип-өнип жигитликке жас келсе де, Сәл басқаша болды бизде сана-сезим (И.Бекмуратов). ◇ **Әдепки гезде** — ол уақытлары, баста. **Хәр гез** — хәрдайым, удайы. **Әуелги гезде** — дәслебинде, дәслепки уақытта. **Бала гез** — балалық шақ. **Бир гез** (*гезлери*) — бир уақытта, баяғыда, ертеде. **Бул гезде** — усы уақытта, усы пайытта. **Гез келгенде** — уақты келгенде, пайытында. *Гез келгенде* сени меруерт хәм яқыт, Қутқарып қала алмас, дуға қутқарар. **Қаршадай гез** — жас пайыт, балалық шақ. **Гез келген** — қәлеген, ким болса сол, ким көринген. **Гезе баслау** — аралау, қыдырыу.

ГЕЗ IV ф. 1. Буйрық мәнисинде келсе, қыдырыу, аралау мағанасын билдиреди. Бизлер жүрген асфальт көшелерди *гез*, Сора, Нөкис айтар, Нөкис жас қала, Басқа имкан болмас қорықпайсаң ба хеш? (С.Айтмуратова). 2. Атлық сөзге көмекши фейиллердин қосылыуынан фейиллик уазыйпаны атқарып: *гез* болыу, *гез* келиу, дуушакерлесиу, ушырасып калыу, дус болыу, тап болыу, қәлеген т.б. мәнилерде келеди. Ашыұланып айттың маған хәр бир сөз. Дәрбент тауда сенин

менен болып *гез* («Қырк қыз»). Ер жигиттің атын хаял шығарар, Жаманы *гез* болса жигит не қылар (Бердақ). Жұмыс ислеп шет елдерде сарсылып, *Гез* келғени сөйлегени бассынып, Шаңғыт топырақты хәтте сағынып, Ұатанның қәдірин сонда билерсең (Ш.Жуманиязова).

ГЕЗБЕ к. Гезенде. 1. ат. Қаңғығыш, қыдырымпаз. Көп қыдырған *гезбе* болар, көп сөйлеген *езбе* болар (ққ.х.н.м.). 2. ф. Арман-берман жүрмей, араламай, бармай. *Гезбе* жәхәнди мейил етип, Бийхуұда жерде сейил етип, алдын қонған нәубет жетип, Көз ашқанша көшер кетер (И.Юсупов). ◇ **Гезбе қум**.

ГЕЗБЕЛИ кел. Гезип жүретуғын, көшпели. Бағ жетилди, гүл ашылды, *гезбели* мийуе терип.. (С.Мәжитов).

ГЕЗБЕЛИК ат. 1. Гезип кетиуішилиқ, қыдырымпазлық. 2. Қыдырымпазлық, тентиреушилиқ.

ГЕЗГЕК кел. Қыдырымпаз, қаңғығыш.

ГЕЗГИШ кел. Қыдырғыш, гезип жүргиш.

ГЕЗГИШЛЕУ ф. Әри-бери жүриу, аралау.

ГЕЗДЕ қ. Гез. 1. р. Ұақытта, пайытта. ◇ **Бир гезде** — бир ұақытлары, бир пайытта. **Хәр гезде** — ара-тура, хәрдайым. **Усы гезде** — усы пайытта, тап сол ұақытта, бүгінде. Қолға кәлем алған *гезде*, Оқыушыманнан хаулығаман (К.Рахманов). 2. Фейил сөзлерден кейин жалғанып қолланылады. Алатуғын ұақта-алдыға озып, беретуғын *гезде* артта буғып қалатуғын, алғаны менен бергенин жипке дизип санайтуғын адамнан аулақ жүр. Ондай адамнан қутылыудың өзи — үлкен олжа (даналық сөзлер).

ГЕЗДЕЙ кел. Санлық сөзлерден кейин келип «гез шамасында», «гез мөлшеринде» сыяқлы мәнини береді. Исимет Алламбергенге узынлығы бир *гездей* үшкир сүмбелерди арбадан алып беріп: — «МТС»та өзим жондым, — деп мақтанып атыр еді (Ш.Сейтов).

ГЕЗДИРИУ ф. Байракқа қосатуғын атты баплау, жүргизип үрдислендириу, дем алдыру. Тойдың хабарын еситиуден-ақ Құрбанбай сейис атларын *гездиріу* менен болды (газетадан).

ГЕЗЕ 1. ат. Үстин шөп бастырып, жән-жағын тасалап қус ямаса басқа нәрсе атыуға қолайластырылған орын, таса, пана орын, пута. Атларды байлап тасаға, Бир *гезеде* жатайык («Қырк қыз»). Бир-бирине үйкелесип мойынын, Баслағанда кууанышлы ойынын, Атыуға қолайлап бети сур мерген, *Гезеде* жасырып турады бойын (Гүлмурат). Анлып жатып әжел мерген *гезеде*, Ырғып түсти туу шыңнан сунқарымыз (А.Дәрменов). 2. ф. ауыс. Силтеу. Биреу күлер барынша, ауызы-басын жыялмай, Қол *гезеди* арман-берман, хәрекетин тыя алмай (М.Пирназарова).

ГЕЗЕГЕН ат. Гезбе, гезенде, қыдырауык.

ГЕЗЕК ат. 1. Избе-изликте дүзилген бир нәрсениң тәртиби, рети, нәубети. Қоныудың рети келип қалған жағдайда *гезек* пенен уйқылайды (Т.Қайыпбергенов). *Гезек* пенен суу ишпекте дийқанлар, қалмапты хеш сууға талас, қыйқанлар (Ақшолпан Аманияз). 2. Бир нәрсени алыу ушын, бир жерге кириу ушын, тәртип пенен турған адамлар дизбеги. Сол дүзилген тәртиптеги биреудің орны. Балықшылар тапсырған балығының квитанциясын алыу ушын *гезек* тутысты (К.Султанов). «*Гезек* пада» менен бағып жүр малын, Малға пидә етип, бир шыбын жанын, Шынында да, аяп кеттим жорамның, Адам шыдамастай гедейлик ҳалын (И.Юсупов). 3. Пайыты келиуи, уақты болыу. Хәммеси де *гезек* күтер бүгинше, Ертең қыс киятыр қылышын сүйреп (К.Рахманов). 4. Жумыс уақтының алмасып келиу тәртиби. 5. Биринен кейин бири, алма-гезек. Ишип алған соң тийиспес *гезек*, Ушластырмас бирин-бирине ҳасла (К.Рахманов). ◇ **Биринши гезекте** — ең әуели, алды менен, ең биринши. **Гезеги келиу** (келгенде) — уақты келди, сәти түсти, пайыты келгенде, уақтында. Билмедим, ол қанша сөйледи тынбай, *Гезек келип* қалалар мақтауға.. (К.Рахманов). **Гезегин алыу** — нәубетин алды. **Гезек бериу** — жол бериу. **Гезек бермеу** — жол бермеу, сөз бермеу. **Гезектен тыс** — белгиленген жобадан тыс, алдын ала жобаластырылған. **Өз гезегинде** — нәубетинде.

ГЕЗЕКЛЕС: Гезеклес дизбекли қоспа гәп. лингв. Гәптин жай гәплерин тийкарынан, биресе, бирде, базда, гә, гәхи, гейде т.б гезеклес дәнекерлери байланыстырады. Бул дәнекерлердің қатнасындағы дизбекли қоспа гәптің курамындағы жай гәплердің ис-хәрекет, ұазыйпалары өз ара гезеклесип исленгенликти билдиреди. Гезеклеслик мәни билдириўши дәнекерлерде дизбекли қоспа гәптің компонентлери арасында, көбинесе тийкарланып қолланылып, қоспа гәптің ашық дүзилисин дүзеди. Хаяллардың минези өзине белгили ғой иним, *гейде* күйеўин күтиўге жанын береди, *базда* күйеўинен басқа душпаны жоқ (Ғ.Сейтназаров).

ГЕЗЕКЛЕСИЎ ф. Биринен кейин бири, гезеги бойынша жумыс етиў, аўмасып ислеў, ретлесиў. Өзлери күни-түни *гезеклесип* шығыр айдайды (Т.Қайыпбергенов).

ГЕЗЕКЛЕСТИРИЎ гезеклесиў феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ГЕЗЕКЛИ кел. 1. Алдағы, келеси, гезекте турған, ретли. *Гезекли* жыйналыс. 2. Гезекпе-гезек, биринен кейин бири.

ГЕЗЕКПЕ-ГЕЗЕК р. Бириниң изинен бири, дизбегине, гезегине қарап. Келсем қолына сени көтерген, еки бетиннен *гезекпе-гезек* сүйген Атекең қуўанып төрде отыр... (Ғ.Есемуратова).

ГЕЗЕКСИЗ кел. Белгиленген мүддетинен бурын ямаса соң болатуғын нәрсе. ҚР Жоқарғы Кеңесиниң *гезексиз* сессиясы. Ақыл, сана-сезим, дурыслық хұжданның, *Гезексиз* бюросын шақырып дәрхал... (И.Юсупов).

ГЕЗЕКТЕ усуннан кейин, алда, келеси ретте.

ГЕЗЕКТЕГИ р. Гезекте турған, келеси реттеги, ендиги.

ГЕЗЕКШИ ат. 1. Белгили бир жерде (мәкеме, емлеўхана, әскерий бөлим т.б) тийисли тәртипти баклаўшы, гезекшилиик миннетин атқарыўшы. Кыстың қәхәрли бир күни *гезекши* болып отырған адам шығыста туўған бир жулдызды Шолпанға жорып, адамларды оятып, жолға түсип кетипти (әпсана). 2. Мектепте класс тазалығын хәм тәртибин саклаў ушын хәр күни белгиленетуғын оқыўшы. 3. Орнына аўмасып

ислейтуғын. Гезекши бөлим. әск. Әскерий бөлимнин (гарнизон наряды) курамына киретуғын бөлим (рота, взвод т.б). *Гезекши* келип қапыны ашты, болып кетти әширденәшир... (С.Каниязов).

ГЕЗЕКШИЛИК ат. Өз гезегин өтеушилик. Ара-тура начальстводан да биреуимиз дежурный турып, балларға «абай-сиясат етип қоймасак, болмайды, ақыры», — деп мениң орныма *гезекшиликке* қалайын деп турған Нурнияз ағаны да бир-еки рет қайтарып жиберди... (К.Алламбергенов).

ГЕЗЕНДЕ кел. **1.** Қыдырымпаз, қыдырғыш. Көп сөйлеген езбе болар, Көп қыдырған *гезенде* болар (ққ.х.н.м.). **2.** Қаңғыбас, ел гезиуши, дийуана. Батыр емес ағажан, *Гезенде* атақ аларсаң («Қырқ қыз»). **3.** ауыс. Бийталап, бийпәруа. Болық жантақлар тур малынып сөги, Жолға таярланар *гезенде* кабақ (И.Юсупов). **4.** Уры, қарақшы.

ГЕЗЕНДЕХОР ат. Бәрқулла қыдырып жүриуди жақсы көриуши, мудама ел гезип, қыдырымпазлық пенен күн көриуши адам, киси.

ГЕЗЕНДЕХОРЛЫҚ ат. Ел гезиушилик, қыдырып жүриушилик, қыдырмайшылық, қыдырмайшылық пенен уакыт өткериушилик.

ГЕЗЕНИУ ф. Өзин-өзи қорғаныу ушын куралланып, жарак пенен урыуға қайымласып жүриу, қайымласыу, таярланыу. ...Султанның ийти қарлап, жарак *гезенген* адамға асылды (А.Бекимбетов). Сөзлерин душпанға *гезенген* жайдай, Көзлерин кәпеске түскен қумайдай (И.Юсупов).

ГЕЗЕУ ф. **1.** Силтеу, нускау, тақау. ◇ *Гезейди мәстан* — кумар көзлерин сүзеди деген мәниде. **2.** Аралау, қыдырыу, шарқлау. Мен *гезбеймен*, несийбем *гезеди*. (ққ.х.н.м.).

ГЕЗИГИУ ф. **1.** Тап болыу, ушырасыу, дуушар болыу, гез келиу, қарсы жолығыу. Соңғы пайыт хәр нөрсеге *гезигип*, Жүргендеймен өмирден дым безигип... **2.** Басына түсиу, кеселликке тап болыу.

ГЕЗИКТИРИУ ф. Тап қылдырыу, жолықтырыу, биреу менен ушырастырыу.

ГЕЗИНДЕ р. Ұақтында, пайытында, өз мезгилинде. Тилиме ырзаман өзимнің, Сол себеп өмирди сезиндим. Мен оннан айырылып қалмаспан, Тирилей *гезинде* көзимнің (К.Рахманов). Қыз *гезинде* бәри жақсы, жаман қатын қайдан шықты (қ.қ.х.н.м.). Туұылған перзенти жасы көзінде, Ана қәбирине топырақ салады, Ел топырағын күсер өлер *гезинде*, Ғайры журтта жүрген ұатан адамы (Ә.Әжиниязов).

ГЕЗИҰ ф. 1. Арман-берман жүриұ, аралаұ, шолыұ. Жоллар узақ, ал ұақыт дым жүйрик екен, Еркін ушып елди *гезиұ* буйрық екен. Бир кус пенен саяхатқа барып кайттым, топарынан қалып кеткен үйрек екен (Ж.Алланиязович). 2. Көп қыдырыұ, ел аралаұ, қыдырымпазлық етиұ. Сен ушын *гездим* дұньяны, Зийұардың болмай паяны (Әжинияз). 3. аұыс. Ойлаұ, ойы менен дұньяны аралаұ, қыял сүриұ, болжаұ. *Гездим* ғәриплик йолында, Ғарқ болуб шәмшә көлиндә (Әжинияз).

ГЕЗИҰШИ ат. 1. Ел аралаұшы, шарлаұшы. 2. Арман-берман жүриұши.

ГЕЗЛЕМЕ ат. Тоқымашылық буйымлары. Етиңе кийген көйлегін, ол не деген *гезлеме*? (И.Юсупов). Жона-аттың арқасына ердің астына салынатуғын, кийизден исленип, ийленген тери менен қапланып, теринің үстине айландырып *гезлеме* тигилип, кестеленеди («ЕК» г.). Қарақалпақ отаулары ағаш, *гезлеме*, тоқыма хәм кийиз бөлеклерден турады («ЕК» г.). Жипек *гезлеме*. Жүн *гезлеме*. Пахта *гезлеме*.

ГЕЗЛЕСТИРИҰ гезлесиұ фейилинің өзгелик дәрежеси. Бирин-бири ушырастырыұ, дусластырыұ, жолықтырыұ, тап қылдырыұ.

ГЕЗЛЕСИҰ ф. 1. Биреұ ямаса бир нәрсе менен ушырасыұ, жолығысыұ, көрисиұ. Турмысымда небир күнлер гезлести, Өмиримнің ярымына бергисиз (Т.Жумамуратов). 2. Тап болыұ, дусласыұ, дуұшакерлесиұ. Ұақыт зынғыр күннен күнге тезлесип, Жаманга қалмағай ул-қыз гезлесип (Г.Дәулетова).

ГЕЗЛЕСКИШ кел. Жолыққыш, тап болғыш.

ГЕЗЛЕҰ ф. Гез бенен өлшеу, мөлшерлеу, муғдарлау.

ГЕЗЛИК ат. Етиктің қонышына салып жүретуғын кишкене пышақ. Кишкене пышақ. ...үш қырлы *гезлик* пышақты алып маған урмақшы болды (Н.Дәуқараев).

ГЕЙ алм. Айырым, базыбир, гейпара. *Гей* шайыр колға кәлем алғаннан, «Сулыұлық» деп бақырады салғаннан (И.Юсупов). Тиллери бир аржак пенен бержактың, сонда сөзи қайдан келер жән-жақтың? Сыншылары қайда қарақалпақтың? *Гей* кітапты оқып, күйіп-жанамыз (Қ.Рейипназаров). ◇ **Гей гезлери** — гей уақытлары, гейде-гейде.

ГЕЙБИР алм. Айырым, базыбир, гейпара. Ол рольге кирсе қыста жаз болар, Мыс қайнаған ыссыда тоңа жазлар, Сонша мийнет пенен шығарма жазса, Түсинбейди *гейбир* ақылы азлар (А.Ибадуллаев). Нәсият жуқпайды *гейбир* жасларға, Дана алтынбаспан деген заман бул (С.Хожеметов).

ГЕЙБИРЕҰ алм. 1. Қандай да бир аты көрсетілмеген белгисіз. Төгіп тер, *гейбуреу* жаратып томлар, Хәттеки, өзинин ядында қалмас. Төрт қатар шыжбайлап, келгенде илхам, Мөрленер ядында, хеш умыт болмас (Ә.Қайыпов). 2. Бирең-саран, айырым, бирли-ярым. Умтылып *гейбуреу* алғанда хамал, мурнында еседі мың батпан шамал. Ондайдан сақласын, ул-қыз бәркамал, Мың шүкирлик айтарым бар, Яратқан (Ә.Қайыпов). Хат жоллапты *гейбуреуи* алыслардан, Берип кеткен *буреулери* таныслардан (Ж.Алланиязович).

ГЕЙБИРЕҰДЕЙ ат. Гейпара, айырым адамлардай.

ГЕЙДЕ р. Анда-санда, гей уақытта. Жаныңды жағарсаң синлим, иним деп, Хәр қайсысы тәшүиш артар биримлеп, *Гейде* сениң жүрегинди тилкимлеп, Мың саудаға салып жүрер, әжапа (Г.Дәулетова). Тәғдирге жазғанға *гейде* хайранман, Жалғыз өзим кула дүзде жайранман, Түсинбей турмыстың қылған исине, Ойласам тағы да кәлби уайранман (Н.Жумамуратова).

ГЕЙДЕ-ГЕЙДЕ р. Арасында, гей пайытлары. *Гейде-гейде* марапатым бересен, Сулыұ-сулыұ сөз маржанын тересен (Ақшолпан Аманияз).

ГЕЙЗЕРИТ ат. геогр. 1. Ақ яки күл рең минерал; 2. Ыссы булақ (гейзер)тан шығатуғын суу курамындағы кремнийдің шөгіндісінен пайда болға жыныс. Таза *Гейзерит* қымбат бахалы тас есапланады.

ГЕЙЗЕР ат. (исл. geysir — *булақ, атлығы*) Ұакты-ұакты менен жерден фонтан сыяқлы атылып шығатуғын ыссы суу яки пуудың булақлары. *Гейзер* хәзирги заман хәрекеттеги вулкан областыларында Исландия, Арқа Америка, Жаңа Зеландия, Камчатка т.б жерлерде тарқалған («ЕҚ» г.).

ГЕЙИСИ алм. с.т. Гейбиреуи, гейпарасы мәнисинде.

ГЕЙМ ат. сп. (ингл. game — *ойын*) Теннисте: ойынның бир бөлими.

ГЕЙША ат. (япон. гейся) Японияда, зыпатларда миймандослық ұазыйпасын атқарыушы музыка, аяқ ойыны, сәубетлесиу әдебинен хабардар хаял.

ГЕКИРИК қ. Кекирик. Асқазаннан ямаса қызыл өңештен ауыз аркалы ықтыярсыз хауа шығыуы.

ГЕКИРИҰ қ. Кекириу.

ГЕKKON ат. зоол. (лат. sekkonidae) Жер бауырлаушыларға киретуғын кесирткениң бир түри.

ГЕКСАН ат. хим. Тойынған углеводород, реңсиз суйық-лық. Олар мотор жанар майы компоненти, Гексанның өзи ериуши хәм төмен температурада ислетилетуғын термометрлерде суйықлық сыпатында қолланылады.

ГЕКСАТИУРАМ ат. хим. Өсимликлерди фитопатоген замаррықлардан қорғау ушын қолланылатуғын химиялық препарат.

ГЕКСАХЛОРАН ат. хим. Сырттан төсир етиуши инсектицид. 8 изомери бар. Шыбын-ширкейлерге қарсы гүресиуде олардың хәр биринен бөлек ямаса басқа препаратларға араластырылып пайдаланылады.

ГЕКСАЭДР ат. геом. (грек. hex — *алты*+hedra — *тәреп*) Алты тәрепли геометрикалық форма хәм алты қырлы кристаллографикалық форма.

ГЕКТАР ат. физ. (грек. hektator — *жүз*+лат. area — *майдан*) Метрик системада: 10000 квадрат метрге тең майдан өлшеу

бирлиги. *Га* деп белгиленеди. Шеңгелзарды атыз қылды, абадан, Кеңейтирди ауыл атыз аймағын, Үш жүз *гектар* өзлестирди, жаңадан (Қ.Алланиязов). Екеуіміз он *гектар* жер алып, шигит септик (К.Рахманов). Өткен еки мәусім дауамында 1 миллион 220 мың гектар майданға сексеуіл, черкез, қандым хәм басқа да шөл өсимликлери егилип, үлкеміздің экологиялық жағдайы жақсыланыуы жолындағы ислер еле де хәуиж алады («ЕК» г.).

ГЕКТАРШЫ ат. Гектарлап жер алып егин егетуғын инсан (дийқан).

ГЕКТОГРАФ ат. Қолжазбаның ямаса машинкаға басылған тексттің бирден жүз нұскасын көбейтип басып беретуғын әсбап, құрал. *Гектографта* басып шығаруы.

ГЕЛИЙ ат. хим. Водородтан кейинги ең жеңил газ, химиялық элемент, оны қасыл газ деп те атайды.

ГЕЛИО... (грек. helios — *қуяш*) Қоспа сөзлердің қурамына тийисли қуяш нуры, қуяш энергиясы, қуяшқа тийисли мәнилерди аңлататуғын сөз.

ГЕЛИОБИОЛОГИЯ ат. (гелио+биология) Биофизиканың қуяш активлигинің жер биосферасындағы хәр түрлі хәдийселер менен байланысын үйренетуғын бөлими. Қуяш тири организмлерге тууырдан-тууы (электромагнит нұрланыу, қуяш жоқары энергиясына ийе протонлар) хәм басқаша жол менен (жер ионосферасы, магнитосфера хәм атмосферасына қуяш радиация тәсири арқалы) тәсир етиуі мүмкин.

ГЕЛИОГЕОФИЗИКА ат. Қуяшта болатуғын процесслердің геофизикалық хәдийселерге тәсирин үйренетуғын илимий бағдар.

ГЕЛИОГРАВИЮРА ат. баспа. Баспа тарауы усылларынын бири. Баспа қәлип фотографикалық хәм химиялық усыллар менен таярланады.

ГЕЛИОС ат. миф. Грек мифологиясында қуяш қудайы, қуяш нуры хәм температурасы илхәм бағыш күшинің тымсалы; Титанлар Гиперион хәм Фейаның баласы. Бәлент аспандағы Гелиос қудайлар хәм адамларды бақлап, гүзетип турады.

ГЕЛИОТЕРАПИЯ ат.мед. Емлеу хәм профилактика мақсетинде қуяш нурынан пайдаланыу усылы.

ГЕЛИОТЕХНИКА ат.тех. Техниканын қуяш нурларын әмелде пайдаланыу ушын қолай болған басқа түр энергияға айландырыу менен шуғылланатуғын тарауы; қуяш энергиясынан техникалық мақсетлерде пайдаланыу усыллары хаккында пән.

ГЕЛИОТРОП ат. (грек. helio+tropos — *бурылыс, бағдар*)

1. Триангуляцияда горизонталь мүйешлерди анық өлшеу ушын пайдаланылатуғын геодезиялық әсбап. **2.** Курылыста безеу буйымларын таярлау ушын қолланылатуғын орташа қымбат бахалы тас.

ГЕЛЛЕР ат. (лат. gelo — *қатыу, қурғау*) Қатты затлардың гейпара қәсийетлери мәлим болған дисперс системалар менен суйық ямаса газ тәризли шараят (орталық). Молекулалар аралық күшлер тәсири нәтийжесинде ағыу қәсийетин биротала жоғалтқан система гель деп аталады.

ГЕЛЛЕ к. ат. Бас. Дене мүшелериниң бир бөлеги болған адам хәм жаныуарлар денесиниң геүдеден жоқарғы бөлеги. Зыянынан басқа келтирме пайда, ырасгөйге ерип тең келиу қайда, *Гелле* кетседағы сол турған жайда, жақсылыққа жетпес гарлық, жалғанлық (У.Тажимуратова). Адам өлди, қан төгилди, Бийгүна *гелле* кесилди, Ақ денели арыудың, Бурымлары есилди (Жийен жырау). ◇ **Гелле қылыну** — басы кесилиу, өлтирилиу. Ханлардың хийле-шырмауығынан қарақалпақ батырлары Бегис пенен Мыржық әрманда көз жумды, өкиниш өзегин өртеген Айдос бийде көп узамай *гелле қылынды* («ҚЖ»г.). **Гелле қойу** **1.** дәстүр. Сыйлы қонақты сыйлап сойылған киши малдың басын писирип қойу. *Геллесин* келтирин, бир ауыз тийсин, Нағыз ана болса мийрими ийсин, Булар *гелле қояр* сыйлы мийманға, Ең соңғы мәртебе мандайын сүйсин (Г.Дәулетова) **2.** Жәнжеллесип, бас дүгистирип урысу, басы менен..... **Гелле етиу** — мәртлик етиу, қорықпау. Амангелдидей болмаға, Ханнан барып қан алмаға, *Гелле етип* жан алмаға, Қай бириңниң шамаң келди (Бердак). **Қара гелле** — жалғыз өзін қайғырыу. Гейбиреулер түлкидей ме сууық жан, Тек

өзим деп өзи ушын сыйып жан, Өтирапы не болса да бир тыйын, *Қара геллем* дейди көплер суйық жан (Ж.Анетеев). **Гелле кетпей** — жанын тигип, аянбай, қарсылық көрсетиу, пидө болыу. Жаўға канын берди, төрин бермеди, *Гелле кетпей* қарыс жерин бермеди, ойлап турсам, ата-бабам ғәриплер, Өмир ушын не мүсийбет көрмеди! (Т.Жумамуратов). **Қуу гелле.** **Гелле-бас-сыйрак.** —.... Бар ма, жоқ па сорпалығын, *Гелле-бас-сыйрак*, ишек-қарын, таза гөшин қаншалығын, Хеш қалпысыз айтар бәрин (И.Юсупов). **Гелле кетиу** — жанын алыу, өлтирилиу. Қатал сорап қысым етип, Хан да оны шештире алмаған, Жан шықпаса *гелле кетип*, Жаўда оны шештире алмаған (И.Юсупов).

ГЕЛЛЕЛЕУ ф. Басын алыу, геллесин қағыу.

ГЕЛЛЕК ат. Қадалары шаўып алынған теректің түпки жуан жағы, кесілген үлкен теректің жерде тамыры менен қалған бөлеги. Қосық айтсаң нәўпиреди пал булақ, *Геллек* түбин геўлемедің жарғылап,... (К.Рахманов). Ақыры айланып бағанағы *геллек* бетке бурылдым (Е.Өтепбергенов).

ГЕЛЛЕКЛЕСИУ геллеклеу феиилинің шериклик дәрежеси.

ГЕЛЛЕКЛЕТИУ геллеклеу феиилинің өзгелик дәрежеси.

ГЕЛЛЕКЛЕУ ф. Теректің шақаларын шаўып алыу, кесип алыу.

ГЕЛИОФИЗИКА ат. Қуяш физикасы. Астрофизика бөлімлеринің бири; Қуяш физикасы машқалаларын үйрениу менен шугылланады.

ГЕЛИОФИТЛЕР ат. (грек. гелиос+phuton — өсимлик) Жакты сүйиуши өсимликлер. Раўажланыу процесінде көп муғдарлы жакты талап ететуғын өсимликлер.

ГЕЛИОФОБЛАР ат.зоол. Жактыдан қашатуғын организмлер. Мысалы, жер асты үнгирлерин хәм океандағы абиссаль шүңгиллерди мөкан етиушилер.

ГЕЛИОЦЕНТРИК ат.астрон. (гелио+грек. kentron — топлау, топланыу, орай) Гелиоцентрикалық система. Қуяшты өлемнің орайы деп түсинилетуғын тәлиймат.

ГЕЛЬМИНТ ат. (грек. helminthos — *ишек құрт*) Адам хәм хайуанлар ишинде паразит халында жасайтуғын ишек куртлары.

ГЕЛЬМИНТОЗ ат.мед. (грек. helminthos — *ишек құрт*) Адам, хайуан хәм өсимликлерде гельминтлер келтирип шығаратуғын кеселлик.

ГЕЛЬМИНТОЛОГИЯ ат. Гельминтлерди хәм тири организмлерде олар келтирип шығаратуғын кеселликлерди үйренетуғын илим.

ГЕМ ат.мед. (грек. haima — *қан*) Гемоглобиннің оларға қызыл рең берип туратуғын белоксыз бөлегі.

ГЕАНГИОМА ат.мед. (грек. haima — *қан* + angienion — *тамыр*) Қан тамырларының кәуипсиз өспеси.

ГЕМАТИТ ат. геогр. (грек. haima — *қан*) Темир жалтырағы — қурамында тийкарынан темир, сондай-ақ, марганец, алюминий, титан болған қызыл реңли минерал. Формуласы Fe_2O_3

ГЕМАТОЛОГИЯ ат.мед. (гемато+грек. logos — *илим*) Қан хәм оның қурамы, функциялары, кеселликлерин үйрениуши пән.

ГЕМАТОМА ат.мед. (грек. гема+ома — *өспе*) Тоқыма арасына хәм дене бослықларына қан қуйылыуы.

ГЕМИНАТА ат. лингв. Қос дауыссыз. Сөздің ишинде ямаса еки сөздің шегарасында келген еки бирдей дауыссыз: *хәкке, ғарры*.

ГЕММА ат. (лат. gemma — *қымбат бахалы тас*) Ойып сүүрет салынған, жылтыратылған қымбат бахалы таслар, глиптика дөретпеси. *Гемманың* тумар, жүзик көзи х.б. айрықша мөр (печать) ұазыйпасын атқаратуғын (инталия) түри кең тарқалған.

ГЕМАЛОГИЯ ат. Қымбат бахалы хәм ярым қымбат бахалы тасларды үйренетуғын пән.

ГЕМОГЛОБИН ат.мед. (гемо+лат. globus — *шар, домалақ*) Қызыл кан дәнешелери қурамында болатуғын хәм қанға қызыл рең беретуғын, пүткил организмди кислород пенен тәмийинлейтуғын қурамалы белок.

ГЕМОДЕЗ ат.мед. (гемо+лат. des — жоқ етиу) Организмди, қанды зәхәрли затлардан, зәхәрлениуден тазалау ушын қолланылатуғын сары түсли суйық дәри.

ГЕМОРОЙ ат.мед. (грек. haimorrhios — қан ағыу) Туұры ишек хәм артқы шығарыу жоллары веналарының кеңейиуи: бабасыр. Бул уақыяға сәл кем отыз жыл болды, *геморрой* кеселлиги менен ауырып жүрген.

ГЕМОТЕРАПИЯ ат.мед. (гемо+терапия) Қан менен емлеу.

ГЕН ат.мед. (грек. genos — келип шығыу, пайда болыу). Нәсилге тартыушылықтың организм белги хәм қасийетлерин нәсилден нәсилге өткериу уазыйпасын орынлаушы элементар бирлик хәм кубылыс тийкары: нәсиллик белги. Микроцефалияның келип шығыуына хромосома хәм *ген* кеселликлери, нәсил кеселликлер, тууылыудан алдын белгили бир дәрилер яки токсинлер тәсири, зыянлы әдетлер, спиртли ишимликлер, инфекциялар, радиация нурлар тәсири себеп болады («ЕҚ» г.).

ГЕНАЙ к. *Геней*. Қыспағын сағынып тартысқан қамыс қораларға шекем көзге ысык. *Генай* үлеп, асык атқан тақырлық дала көздің отын алады.

ГЕНДЕР ат.

ГЕНЕАЛОГИЯ (грек. genealogia — шежире, келип шығыу) 1. Шежире, келип шығыу, урыу тарийхы. 2. Тарийхта урыу хәм хожалықлардың келип шығыуы, тууысқанлық байланысларын үйрениуши бөлими.

ГЕНЕАЛОГИЯЛЫҚ ат. лингв. Жақын тиллерди шығысы жағынан бир, тууысқан деген түсиникке тийкарланған. *Генеалогиялық* классификация. *Генеалогиялық* теория.

ГЕНЕТИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫС ат. лингв. Тиллердин генетикалық байланысы. Шығысы бир болған тиллердин уксаслығы, тууысқан тиллердин өз ара қатнасы, аналогиялық өзгешеликлери хәм рауажланыу тенденциялары.

ГЕНЕЗИС ат. (грек. genesis — келип шығыу, жүзеге келиу) Келип шығыу, пайда болыу тарийхы. Әдебиятта фольклорлық

шығармалардың қайдан пайда болғаны, образ, мотивлердің келип шығуы, тууылуы дерегине байланысты айтылады.

ГЕНЕЙ ат. 1. Асық, топай ойынында айтылатуғын заттың атамасы. Он бир, он еки жастағы қара бала алыста қатарласып турған *генейлерди* қолындағы сақа менен баудай түсіп еди (К.Султанов). 2. Бәри орнында, кемтарлығы жоқ, кемшиликсиз. ◇ **Генейи пүтин.** Бир қатар жолдаслар менен сөйлесіп қарасам күш аз дейди, дурыс көп жигитлер фронтқа кетти, бірақ тек сизің ауылдан кетіп, ол колхозлардың *генейи пүтин* бе? (К.Султанов).

ГЕНЕРАЛ ат.әск. (лат. *generalis* — *бас, жоқары*) 1. Армияның жоқарғы командалық құрамының атағы хәм сондай атағы бар адам. *Генерал-майор, генерал-лейтенант, генерал-полковник, Армия генералы. Генерал-майор* М.Бабаниязов 2006-жылға шекем Қарақалпақстан Республикасы Ишки Ислер министри лауазымында өрнекли хызмет етті (газетадан). 2. Бас, тийкарғы. Қорықтық, күн қабағын булт басқан сайын, Көзлер «ерлер» түе еслерди «аудырды», Бизің үйдеги Ай, *Генерал* ханым, француз духи —«Шанель»ди таудырды (Б.Генжемуратов). ◇ **Генерал репетиция.** Спектакль ямаса концерт алдынан өткерилетуғын ең соңғы таярлық. **Генерал штаб.** Бас әскерий штаб.

ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР ат.тар. Патшалық Россияда хәм басқа да капиталистлик еллерде бир үлке ямаса областьты әскерий хәм хәкимшилиқ жағынан басқаратуғын адамның атағы, лауазымы. 1823-жылдың жазында Түркстан *генерал-губернаторы* К.П.Кауфман менен Хийуа ханы Ферузхан (Екинши Мәдирейим хан, 1864—1910) арасында Әмиүдәрьяның оң жағалауын патша Россиясы құрамына қосып бериу бойынша «Гендимиан келисими» жасалған («ЕҚ» ғ.).

ГЕНЕРАЛИССИМУС ат.әск. (лат. *generalissimus* — *ең жоқары, бас*) Айрықша көрсеткен әскерий хызмети ушын берилетуғын жоқарғы әскерий атақ хәм сол атаққа ийе болушы адам. *Генералиссимус* Суворов.

ГЕНЕРАЛИТЕТ ат.әск. Тек генераллық атағы барлардан куралған жоқарғы командирлер топары, солардың бас қосыу кеңеси, мәжилиси.

ГЕНЕРАТОР ат.тех. (лат. generator — *ислеп шығарыушы*) Сыртқы энергия есабынан электр энергиясын ислеп шығарыушы ямаса энергияны бир түрден екинши бир түрге өзгертиуши курылма, аппарат ямаса машина. Техникалық энергияны электроэнергиясына айландырыушы машина. Өзбекстан Республикасы Инновациялық раўажланыу Министрлиги Израилдың Холон технологиялар институты менен биргеликте 14-май күни Бухара қаласында «Gen-350» суу *генераторын* орнатты (газетадан).

ГЕНЕРАТОРЛЫҚ ат.Генераторларға тән, генераторларға байланыслы, генераторға тийисли.

ГЕНЕТИК ат. мед. Генетика бойынша қәниге адам, маман киcи.

ГЕНЕТИКА ат. (грек. genetikos — *тууылыу, пайда болуу*)
1. Биологияның барлық тири организмлердің раўажланыуы менен нәсиллигин үйренетуғын илимнің бир тарауы.
2. лингв. Тууысқан тиллердің семьялары, группа хәм тармақлары, олардың бир-бирине катнас хәм байланыслары.

ГЕНЕТИКАЛЫҚ ат. Генетикаға тән, генетика менен байланыслы, генетикаға тийисли, генетикаға қатнасы бар. Генетикалық кеселликлер. Нәсилден-нәсилге, әуладтан әуладқа өтиуши кеселликлер: нәсиллик кеселликлер.

ГЕНИАЛ кел. (лат. genialis — *уқыплы*) 1. Жоқары дәрежеде уқыплы, зийрек. 2. Жүдә курамалы, бәркамал.

ГЕНИАЛЛЫҚ ат. Жоқары уқыплылық, даналық, зийреклилик.

ГЕНИЙ (лат. genius — *аса уқыплы, дана*) Дөретиушилик таланттың ең бийик дәрежеси; жоқары талант, сондай қәсийетлерге ийе шахс.

ГЕНЖЕ кел. 1. Ең соңғы бала, ең кишкенеси. *Генже* қызы едиң уллы шайырдың, Қашып кетип мени естен айырдың (Г.Дәулетова). 2. Жасы киши, кейинги. Тарийх бир нуруний ғаррыға урғас, *Генже* әуладлардан сорар кәдирын (П.Мырзабаева). Бәршесиниң тили узын, Хеш ким өзин

билмес *генже* (А.Даўышбаев). 3. Кейин, кешигип, соңынан. *Генже* қозы, *генже* бузаў. 4. Кеш егилген палыз ямаса дән егинлери. *Генже* жүўери, *генже* қаўын. Сонлықтан кеш қалып егис мапазы, *Генже* пахта қалып қойды жүртпестен (Ә.Қайыпов).

ГЕНЖЕТАЙ кел. Ул ямаса қыз баланың ең кишиси, ең соңғысы, ең кейингиси. Еркелетиў мәнисинде қолланылады. Сиз бенен қоңсымыз. Қырмызы жеңгейдің *генжетай* қызысыз (М.Нызанов).

ГЕНОТИПЛЕР ат.лингв. Логика-математикалық тийкарда курылған лингвистикалық схеманың абстракт бөлимлери.

ГЕНОФОНД генетикалық фонд ат. (грек. *genos* — *пайда* *болыў*+лат. *fundus* — *тийкар, негиз*) Миллеттин тийкаргы нәсиллик белгилери; бир типтеги организмлерге тән болған өзгешеликлер комплекси.

ГЕНОЦИД (грек. *genos* — *урыў, қәўим*+лат. *caedo* — *өлтиремен*) Халық топарларының (группа) ыркы, миллети, дини т.б өзгешеликлерин бәне қылып, бир бөлеги ямаса пүткиллей кырып таслаў.

ГЕО Жерди хәм оны үйрениўге катнасы бар қоспа сөздин биринши бөлеги. *География. Геодезия.*

ГЕОБОТАНИКА ат. (гео+ботаника) Өсимликлер отрядының (топар) жер бетинде орталық пенен байланыслы халда жайласыўы хәм таралыўын изертлейтуғын ботаниканың бөлими.

ГЕОГРАФ ат. География илимининң маманы.

ГЕОГРАФИЯ ат. (гео+ грек. *grapho* — *жазаман*) 1. Жер шары хәм жер бети, хаўа райы, халкы, ресурслары, олардың жайласыўы, түрли аймақ хәм мәмлекетлерде ислеп шығыў шараятлары хәм оның раўажланыўы хәм т.б. да кәсийетлерин изертлейтуғын тәбийғый хәм социаллық пәнлер системасынан ибарат. Физикалық *география. Экономикалық география. Өсимликлер географиясы. География* хәм тәбийғый ресурслар факультетинде хаял-қызлар мәселелери бойынша ушырасыў болып әтти («ҚЖ» г.). 2. Қандай да бир нәрсениң

жер бетинде ямаса оның белгили бир аймағында тарқалыуы, бөлиниу шегарасы. Хайуанат *географиясы*. Топырақ *географиясы*.

ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ат. Географияға тийисли, тән. Геосиясат — мәмлекет сыртқы сиясатының *географиялық* факторлардан келип шыға отырып анықланатуғын бағдарламасы («ЕК» г.). Арал диярында Әмиүдәрьяның теңизге куяр аймағында «Ақ қала»дан баслап күн-шығыс, қубла сакраль топографиялық майданларда — Жаңадәрья, Көкдәрья, Ақжағыс, Порлытау, Кухана, Қырантау аймақларында ел-журт мәкан басып, хожалық мәдениатын қәлиплестирип, ел батырлары хәм бийлери кең хәм пүтин сакраль *географиялық* объектлерди келешек әуладларға сақлап, өмири гүрес пенен өткен еди («ЕК» г.). **◇ Географиялық карта** — киширейтилип жуўмакластырылған, математикалық жақтан образлы белгилердин жәрдеми менен жер бетиниң тегисликке, яғный қағазға түсирилиуи. **Географиялық қатлам** — қурамалы тәбийғый комплекс болып, литосфераның жоқарғы бөлими, пүткил гидросфера, атмосфераның төменги бөлимлери, барлық тири зат, яғный биосфера ушырасып, бир-бирине енеди хәм өз ара гезекли хәрекет етеди.

ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ТЕРМИН лингв. Географиялық объектлерди атап көрсетиуши сөзлер. Мыс: теңиз, көл, тау. Оларда өз ишинде бир нешше топарларға бөлинеди: ойкономикалық, агроонимикалық, оронимикалық, гидрономикалық терминлер т.б.

ГЕОДЕЗИСТ ат. Геодезия илиминиң маманы.

ГЕОДЕЗИЯ ат.геол. (гео+грек. daio — боламан, ажыратаман) Жердин формасы, көлемлерин, өлшемлерин, гравитациялық майданын анықлау, жобалар менен карталарда сүүретлеу ушын жер бетинде өлшеулер жүргизиу, сондай-ақ, басқа да илимий хәм әмелий мәселелерди шешиу хаққында илим.

ГЕОЛОГ ат. Геология илиминиң маманы. Қара көзли жас *геолог*, Аты оның курбан екен (И.Юсупов).

ГЕОЛОГИЯ ат. (гео+грек. *logos* — *тәлиймат, илим*) Жер қатламларының дүзилісі, құрылысы, құрамы, тарихы және пайдалы қазылма байлықтарын ізлеп табуға қажетті ғылым.

ГЕОЛОГИЯЛЫҚ кел. Геологияға тән, геологияға байланысты, геологияға тән, геологияға қатысты бар. *Геологиялық карта, геологиялық зерттеулер.*

ГЕОМЕТРИЯ ат. (гео+грек. *metreo* — *өлшеймен*) Кеңістік формаларын және оларды өлшеу ережелерін зерттейтін математика ғылымының бір бөлімі.

ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ат. Геометрияға тән, тән. Геометриялық аксиома. Геометриялық форма.

ГЕОМОРФОЛОГИЯ ат. (гео — *жер*+морфе — форма+логос — *тәлиймат*). Жер бетінің рельефі, оның сыртқы белгілері, келіп шығуы және ережеге мұқабалық рәуажлануы қажетті ғылым тармағы.

ГЕОМОРФОЛОГИЯЛЫҚ ат. Геоморфологияға тән, тән. ♦ **Геоморфологиялық карта** — қандай да аймақтың рельефінің сыртқы көрінісін, жасын, рәуажлануы тарихын суреттейтін карталар. **Геоморфологиялық кесім** — берілген сызық бойынша өтетін жер беті рельефінің вертикаль тегістік пенен кесілуінің графикалық суреті.

ГЕОСИНКЛИНАЛЬ ат. геогр. (гео+ синклино — *ийілу*) Жер қабығының интенсив түрде шөгетін, теңіз шараятында шөгінділердің қалың қабаттары менен вулкан өнімдері топлануын, ұзынына бір неше онлаған, жүзлеген километрлерге созылған аймақ.

ГЕОСИЯСАТ ат. (гео+сиясат) Белгілі бір мемлекет орны, табиғи байлықтары, халық райы және басқа да географиялық факторларының мемлекеттің сыртқы саясатына әсерін белгілейтін саясаттану ғылымы теориясы.

ГЕОСТРАТЕГИЯЛЫҚ ат. (гео+ грек. *strategia* — *лешкерлерді баслап бару*).

ГЕОСФЕРА ат. геогр. (гео+грек. *sphaira* — *шар*) Жердің концентрикалық қатламдарының бірі. Геосфера бетінен

жердин орайына карап: магнитосфера, атмосфера, гидросфера, литосфера, мантия хэм ядрога бөлинеди.

ГЕОФИЗИК ат. Геофизика маманы (кәсип ийеси).

ГЕОФИЗИКА ат. (гео+физика) Жердин ишки дүзилисин, физикалык кәсийетин хэм оның геосфераларында болып өтип атырған процесслерди изертлейтуғын жер хаккында илимлер комплекси.

ГЕОФИЗИКАЛЫҚ ат. Геофизикаға тән, тийисли. *Геофизикалық* изертлеулер.

ГЕОФОН ат.геогр. (гео+ грек. phone — сес) Жер кабығының жокары катламларында таркалатуғын дауыс толқынларын кабыл етиуши аппарат.

ГЕОХИМИК ат. Геохимия маманы.

ГЕОХИМИЯ ат. (гео+химия) Жер химиясы. Жер курамында онда химиялык элементлердин таркалыуын, хәр кыйлы геосфераларда химиялык элементлердин таркалыуы нызамлыкларын үйренетуғын илим.

ГЕОХИМИЯЛЫҚ ат. Геохимияға тән, тийисли. *Геохимиялық* ландшафт.

ГЕОЦЕНТРИЯЛЫҚ ат. (гео+ лат. centrum →грек. kentron — *топлау, топланыу, орай*) Бул әйjemги уақытлардағы түсиник болып, ол түсиник бойынша жер әлеминиң орайында турады, барлык аспан денелери оның этирапынан айланады деп түсинилген. Жердин *геоцентриалық* системасын эрамыздың II әсиринде системалы түрге Клавдий Птоломей тәрийиплеген, XVI әсирде болса Николай Коперник бул пикирди бийкарлайды (География китабынан).

ГЕПАРД ат. зоол. (*Acinonyx jubatus*) Пышык тәризлилер туқымласларына (семейство) киретугын жыртқыш сүт емизиуши хайуан. Халықаралық «Қызыл китап»ка киргизилген.

ГЕПАТИТ ат. мед. (грек. hepatos — *бауыр*) Бауырға тийисли кеселликлер.

ГЕПТОД ат.физ.(грек. hepta — *жети хэм электрод*). пентагрид — жети электродлы, яғный катод, анод хэм бес түрли электрон лампа. Радиоқабыллаушыларда жокары

жийиликли электр тербелислерин өзгертиу хәм жылжытыу ушын қолланылады.

ГЕРА ат. миф. Грек мифологиясында қудайлар маликасы. Зевстин хаялы.

ГЕРАКЛ ат. миф. Грек әпсаналары қахарманы. Зевс хәм әпиұайы хаял Алкменаның улы. Жүдә күшли болып, ақылға урғас келмейтуғын 12 түрли мәртлик көрсеткен. *Гераклдей* Турекен, Қарағайдай аўнатты (Т.Жумамуратов).

ГЕРАЛЬДИКА ат. (лат.heraldus — *жаршы, хабаршы*) Герблерди изертлейтуғын тарийх илимининң жәрдемши бир бөлими.

ГЕР ат. Герен, қулағы аўыр, саңыраў. Есик-төрли жердегини илмейди, Бақырмасан *гер* қулағым илмейди («Алпамыс»).

ГЕРБ ат. (поляк. Herb — нем. Erbe — *мийрас*) Мәмлекет, қала, урыу, кәуим х.т.б сиясий хәм тарийхый характердеги идеяларын сыпатлайтуғын, байрағы, ақша, мөри, теңгесине сүүретленген айрықша арнаўлы (символлық) белгиси.

ГЕРБАРИЙ ат. бот. (лат. herbarium — *от-шөп, өсимликлер* *хаққында китап*) Белгили бир мақсетлер ушын (илимий, тәлим алыуға) өзине тән усыллар менен жыйнап алынып, кептирилген өсимликлердинң жыйынтығы, коллекциясы.

ГЕРБИЦИД ат. хим. (лат. herba — *от*+caedo — *өлтиремен*) Жабайы шөплерди жоқ етиу ушын қолланылатуғын химиялық зат.

ГЕРБИШ ат. Төрт мүйешли етип қолдан хәм заводта саз ылайдан таярланатуғын қурылыс материалы. Писирилген (тас) *гербиш*, қам *гербиш*, печь *гербиш*, отқа шыдамлы *гербиш*. *Гербиш* қуып тапқан мениң де азғантай пулым бар, соның менен-ақ жай баслайық (Г.Есемуратова). Бирақ, салып питилмеген бул дүнья, Тек *гербиштен* турмайды-ау деп ойлайман (И.Юсупов).

ГЕРДАН ат. шаруа. 1. Үш жастан өткен, пиштирилген танаға айтылады. Оннан төл болады, бирақ төли өледі, себеби бир қарын болып тууылыуына байланыслы. 2. Дуұтардың белгили бир бөлеги усылай аталады.

ГЕРЗИ ат. Суу өткермеу үшін қурамы өзгеше қалың резинадан исленген аяқ кийім (керзовой). *Герзи* етик.

ГЕРИАРТИЯ ат. (грек. *geron* — *кексе*+ *iatreia* — *дауалау*, *ғамхорлық етиу*) Клиникалық медицинаның кекселерге тән кеселліктерін үйренетуғын, сондай-ақ, олардың алдын алыу хәм емлеу усулларын ислеу шығатуғын бөлими.

ГЕРИЗ қ. Кериз. ат. Шығырға суу келип туратуғын шуқыр. Усы шуқырдан шығыр гүзелери менен суу шығарады. Ханлық шығырының дигири өзгерген менен *керизи* ғөне, жыққынлары да үйреншикли (Т.Қайыпбергеннов).

ГЕРКУЛЕС ат. 1. Гераклдың латынша аты. 2. ауыс. Физикалық жақтан күшли инсанларға айтылады. 3. астр. Аспаннның кубла ярым шарындағы жұлдызлар топары. Қуяш системасы Геркулес тәрәпке қарай хәрәкетленеди.

ГЕРМА ат. (грек. *hermes* — *сауда хәм дәрәмәт қудайы* *Hermes* атына байланыслы) Жоқарғы тәрәпи бас мүсини менен тамамланған төрт қырлы үстин (опалубка).

ГЕРМАНИЗМ ат. лингв. Герман тиллеринен, әсиресе, немис тилинен өзлестирилген сөзлер хәм сөз дизбеги. *Хартер маклер, камертон, гроссмейстер* т.б.

ГЕРМАНИЙ ат. хим. (лат. *Germanium* — анықлаған илимпаз уатаны Германиядан болған) *Ge* — Менделеев таблицасының IV группасы химиялық элементи. Тәртип саны 32.

ГЕРЕҢ ат. Қулағы еситпейтуғын адам, саңырау киси. *Гереңнің* астына түспе, Соқырдың қолына түспе (ққ.х.н.м.). Даналарды тынлағанда сақау, Наданларды тынлағанда *герең* бол (ққ х.н.м.).

ГЕРЕҢЛИК ат. Қулағы еситпеушилик, саңыраушылық, кулақтан қалыушылық.

ГЕРМАНЛАР ат. (лат. *germanus* — *тууысқан, жақын адам, хақыйқый*) 1. Немис халықларының улыуа аты. 2. Орталық, батыс хәм түслик батыс Европаны жайлаған ески қәуимлердин жалпы аты.

ГЕРМАНИСТИКА ат. Тил илиминин герман тиллерин изертлейтуғын тарауы.

ГЕРМЕТИК кел. (грек. hermes — ыдысларды беккем жабыуды ойлап тапқан алымның атына байланысly) Полимерлер ямаса олигомерлер тийкарында пайда болатуғын беккем, тығыз бекленетуғын бөлеклер. Болтлы, шеге хәм т.б да саңлақларды, жүйлерин (жик) тығыз бекитиу мақсетинде қолланылатуғын паста сыяқлы жабысқақ зат. Герметиклер жоқары дәрежеде эластик, беккем, ыссы хәм сууыққа, ызғарға шыдамлы. *Герметик* ыдыс. *Герметик* кабина. Космослық кемениң экипаж, кемени басқарыу пульты жайласқан бөлмеси; космослық кемени қондыратуғын аппараты.

ГЕНТАЙ ат. Асықтың түри (кентай). Асық ойынында геней, *гентай* утысқа (очко) бериледи.

ГЕРМЕТИКЛИК ат. Хауа хәм суйықлықты улыума өткермейди.

ГЕРНАЙ ат. 1. Дем менен үплеп шертетуғын мыстан исленген узын саз әсбабы. *Гернай* қоймай тарттырды, Сырнай қоймай шерттирди (Бердақ). 2. Пияздың қатып қалған ортасындағы өзеги, түтиги. Пияз *гернайлап* кетти.

ГЕРНАЙДАЙ кел. Гернай сыяқлы, тәризли, сынғырлаған, гүмбирлеген.

ГЕРНАЙЛАУ ф. 1. Гернай шертиу. 2. Жеңиске ерискенин нышанлау.

ГЕРНАЙЛЫ кел. Гернайы бар.

ГЕРНАЙ-СЫРНАЙ ат. Улыума үплеп шертетуғын музыкалық әсбаплар.

ГЕРНАЙШЫ ат. Гернай шертетуғын адам.

ГЕРОИН ат. нәшеб. (фр. Heroine) Күшли тәсир етиуши наркотик зат. *Героин* саудасы. *Героин* менен қолға түсиу.

ГЕРОНТОЛОГИЯ ат. (грек. heron, herontos — *кексе*, *ғарры*+ logos — *тәлиймат*) Медицина хәм биологияда тири организмлердин хәм адамлардың қартайыу менен байланысly процесин үйрениуши илим тарауы.

ГЕРТИК қ. кертпе. 1. Қыркып кесилген. 2. Гертилген жер, ойық.

ГЕРТИЎ ф. Өткир нәрсениң жәрдеми менен ағашқа ойып белги салыу. ...Сүүен ушын талды *гертин* шыт байлап бара берди (А.Бегимов). Гиналарды таслайық серпип, Сокпақларды салайық *гертин*... (Ақшолпан Аманияз).

ГЕРТПЕ ат. к. Кертпе. Өткир нәрсениң жәрдеми менен ағашқа ойып салынған белги. Оның бет жағында айна, ойма нағыс, жоқарғы қырында зергерлик буйымларын еслететуғын *гертпе* ағашлар қойылып безелген манлайша болады («ЕК»г.).

2. Қазып алыу ушын тасыу ушын тайынланған тау жыныслары қабатларының саты түріндеги бөлиги. Керегеси *гертпе* алтын, Уұығы бар сап гүмис («Қоблан»).

ГЕРТПЕЛИ кел. Гертилген.

ГЕРЦ ат. физ. (немис алымы Г.Герц аты менен аталған).

Гц —дәуірлик тербелислер жийилигиниң өлшеу бирлиги.

ГЕРЦОГ ат. Батыс Европада жоқарғы дворянлардын ямаса жер ийелеуши князьлердиң атағы хәм сол атаққа ийе адам.

ГЕРУНДИЙ ат. лингв. **1.** Латын тилиндеги фейилден жасалған атлық. **2.** Хәзирги инглис тилиндеги *in* формалы фейилден жасалған атлық.

ГЕСИРТКЕ ат.зоол. Узын куйрыклы, денеси майда кабыршақлар менен қапланған кишкене жер бауырлаушы хайуанлардың бир түри. *Гесиртке* дедиң жыланды, Кирпи дедиң қуланды (Т.Жумамуратов).

ГЕСИРТКЕДЕЙ кел. Гесиртке сыяклы, гесиртке тәризли.

ГЕСТАПО ат. (нем. Gestapo — *Geheime Staatspolizei* — мәмлекетлик жасырын полиция) Гитлершил фашистлик Германиядағы мәмлекетлик жасырын полиция. Турды үнсиз ийинлесип, *Гестапоның* пәнжесинде (И.Юсупов).

ГЕСТАПОШЫ ат. Гестапода хызмет етиуши.

ГЕТЕРОГЕН ат.лингв. Бирлик хәм көплик санда хәр қыйлы род (жыныс)тан туратуғын атлық сөз.

ГЕТЕРОГРАФИЯ ат. лингв. Бир графикалық белги хәр түрли сөзлерде хәр қыйлы сеслерди аңлататуғын жазыу.

ГЕТЕРОКЛИТИКА ат. лингв. Хәр қыйлы сепленетуғын атлық мәнисин аңлатады.

ГЕТЕРОНИМИЯ ат.лингв. 1. «Лексикалық супплетивизм» тәбияты жағынан бир қатарға киретуғын предметлердің хәр қыйлы түбирлерден жасалған сөзлер арқалы аңлатылыуы. Мыс: аға-ини, теке-ешки. 2. Мәнилери хәр қыйлы тиллердің сөзлериниң форма (сеслик қурамы) жағынан уксас келиуі.

ГЕТЕРОРГАНЛЫҚ СЕСЛЕР ат.лингв. Хәр қыйлы сөйлеу ағзалары арқалы жасалып, пассив хәм актив ағзаға ажыралатуғын сеслер.

ГЕТЕРОСИЛЛАБИКАЛЫҚ ат.лингв. Бириниң изинен бири келген еки бууын бойынша бөлинетуғын.

ГЕТЕРОФЕМИЯ ат.лингв. Формасы (айтылыуы ямаса жазылыуы) жағынан уксас, бирақ мәнилери хәр қыйлы сөзлерди надурыс бириниң орнына екиншисин қоллануы.

ГЕТМАН ат. (поляк. Hetman → нем. Hauptmann — *баслық*) 1) XVI–XVII әсирлерде Украинада сайлау жолы менен қойылатуғын әскерлердің басшысы, XVI–XVII әсирлерде Украинаның басқарушысы. 2. XVI–XVII әсирлерде Поляк-Литва мәмлекетиниң қураллы күшлериниң әскер басшысы, сәрдары.

ГЕТРА ат. (фр. Guetres) Аяқтың дизеден тобыққа дейин болған бөлегин жауып туратуғын носки түри.

ГЕҰГИМ р. Күн батып, дөгеректиң гүнгиртленип қараңғы түскен уақты. Көп узамай *геуғим* түсти (Қ.Досанов). ◇ **Ала геуғим** — Күн батқан уақыт. Ала *геуғим*, бәхәрги кеш, Сизди адам қалай сүймес, Сизин менен ишисиуди, Қалай сүймеспен гүл сизди? (Б.Қайыпназаров). **Геуғим тартыу (түсиу)** — Күн қарая баслау уақты. *Геуғим* тартып қубланда, Қаратау тур түксийип (К.Рахманов). Әтирапқа *геуғим* түсти қараңлап, Әстен шықтың жән-жағыңа аланлап (Ә.Қайыпов).

ГЕҰГИМЛЕНИУ ф. Геуғим түсе баслауы, қараңғы тартыуы дөгеректиң гүнгирт тартыуы.

ГЕҮДЕ ат.физ. (лат. thogax). 1. Денениң қарыннан мойынға дейинги бөлегиниң алдынғы жағы, көкирек. Кемпирдиң *геүде* жағы сол жерде қалды да, басы уай-уай салып домалап кете берди (ққ.х.е.). 2. Адам денесиниң улыўма көриниси, турқы, жотасы тулғасы. Адам адамға мийман, Жан *геүдеге* мийман (ққ.х.н.м.). Жас *геүде!* Жатырған ырас сол ма? Жолыққанда күм я батпақлы өткел (И.Юсупов). Шыбындай бир жанға қарамлы *геүде*, Көзге көринбейсең енапат деўге (Ақшолпан Аманияз). 3. Төс. Курбанлықты сойған уақыттағы мәхрук ислердиң тийкарғылары: гегирдек сүйегиниң *геүде* тәрепте қалыуы, мойынының қапталынан сойыу т.б. (газетадан). 4. Хаял адамның омырауы. 5. Дене, бой. Шайыр сөзин тыңлай берин тост бер де, Мәртлик ушын жараспайды бос *геүде*, Досларым аз деп ууайым шекпегил, Жаўыңның да тили айлансын дос деўге (К.Рахманов). 6. ауыс. Кеўил, ой, сана. *Геүдем* пүтин, кеўлим курак, Өмир қысқа, жолым жырақ, Астымдағы ғашырым пырак, Атлыға жете алған емес (Бердақ). 7. Ишки, жан-дүнья, өзи. *Геүде* менен жол жүрсем Шымбайға қарап, Не татлы қыяллар алады орап, Жаслық жылларымнан ескен самаллар, Алдымнан шығады бир гүлди сорап (Б.Қайыпназаров). ♦ **Геўмис геүде** – Ири денели. *Геўмис геүде*, жап-жас түси, Пьян жигит, жайсаң күши, Соны милиционер услап, Апаратыр тап үш киси (Т.Жумамуратов). Пақалдай тербелген *геүде*, Ал усы бастың өзиде, Қызыл алтын гүл емес пе? Адам гүли отты, суўды, Көндиреди өз еркине (Б.Қайыпназаров). Косығымның шайдасына, Ири *геүде*, майдасына, Өмир гүлиң, жайнасын-а! барыңызға шүкир деймен (Ақшолпан Аманияз). Сөзлериңе ушыппан мен, Қуры *геүде* қушыппан мен, Мени, болдың қурытқан сен, Жалғанларыңа алдандым (Ақшолпан Аманияз). **Арыслан геүде** – батыр. **Қуўыс геүде** – ақылы жок, ойланбайтуғын, қуры турпат. Оны атқан қанхор-қара бет, Шимиркенбей алды нышанға. Қылт етпеди қолда пистолет, *Қуўыс геүде* жаўыз

кашан да (И.Юсупов). **Куры геүде.** Геүдесин керип дем алыу — рәхәтлениу. **Геүдесинде жаны бар ма?** 1. Тириме мәнисинде. 2. Шаққан ба, шалт, тез-тез кыймылдай ала ма? **Геүдесин керіу** — еснеу, керилиу. **Геүдесин урыу** — мактаныу. **Геүдеси өртениу** — қыйналыу, уғайымлау. **Геүде көтеріу** — өзін жоқары сезиниу, менменсиу.

ГЕҮДЕЛИ кел. 1. Геүдеси үлкен, жоталы, тулгалы, турпатлы. *Геүдели* жигит. Ири *геүдели*, гилең алппыз, Сөз айтпаған сирә қалыпсыз, Ғақыйқатлық десе жан берген, Қарақалпақ деген халықпыз (Ақшолпан Аманияз). 2. аұыс. Бийик дәрежели, үлкен, жоқары. *Геүдели* баста шөгирме, Патшадур хайуан питкенге (ққ.х.ж.). 3. Намыслы.

ГЕҮДЕЛЕНИУ ф. аұыс. Көз алдына келтириу, елеслеу. Көз алдына дәриниң тезирек келиуін күтип жатырған Мәрям *геүделенип* келеди (Рәуият).

ГЕҮДЕЛИК 1. ат. Көкиреклик, менменлик. 2. ат. *Геүдениң* алдыңғы жағы, көкирек. 3. кел. Геүдеге кийетуғын, шолак кийим. 4. Аттың еки аяғы менен төсине кийилетуғындай етип шалбар тәризли еки аяғына ямаса балағына (гезлемеден, ийленген териден) тигилетуғын, ушына байланатуғын баулары бар жабдық.

ГЕҮДИР кел. 1. Кеүйп қалған, куұраған 2. аұыс. Куұаты кеткен, хәлсиз. Арзыу «жәм»им төгилди түртип, Қойным *геүдир* мың пушқа толы (Зульфия).

ГЕҮДИРЕУ ф. 1. Толық пискен нөрсениң шашылыуға тайын зорға турған халаты. 2. Саудырау, сада болыу.

ГЕҮДИРЕК кел. 1. Иши бос, бос. ...ыраштың ойындағы өли суудың *геүдирек* музы, оң жағында бәхәрин күтип сиресип атырған Әмиүдөрьяның айдынлы музы, ...қалтыратып еди (Ш.Сейтов) 2. Ғақ кеуилли, сада, жаманлығы жоқ. Кеуили кең майдандай, Тамға жұлдыз жайғандай. Писип турған наймандай, *Геүдирек* қарақалпағым (И.Юсупов). Бири болды *геүдирек*, Ат көтерди журтында, Бири сәлге тутты кек, Қумар етти құртыуға (К.Рахманов).

ГЕҮЕК ат. 1. Бир нәрсениң ишиниң бос, ашық жери (үңгири). Уллы жатар ўағында бир таўдың *геўеги* дус келди («Мәспатша»). Өз ярымды таний алсам қәнекей, Қаңғаладым бир пуш *геўек* дәнедей, Ишке буўып, сақлап дәртли сырымды, Жүрген едим сыртым пүтин әнедей (Г.Изанова) 2. аўыс. а) пәмсиз, пәми алыспайтуғын аңқаў, аўыш. Балаңыз күтә босан, *геўек* (А.Бекимбетов). б) надан, наданлық.

ГЕҮЕКЛИ кел. Бос, босап қалған.

ГЕҮЕКЛИК ат. Геўекликке тән. Гөдеклик, ангөдеклик.

ГЕҮЕКЛИЛИК ат. Бослық, қуўыслылық.

ГЕҮЕКЛЕҮ ф. 1. Қазыў, 2. Геўлеў. 3. Босап қалыў. 4. Бос жери көп, геўдирек.

ГЕҮЗЕҮ ф. Кепшикке салып дөнди тазалаўдың бир усылы. Дәрбийке кепшик толы дөнди *геўзеп* отыр (К.Султанов).

ГЕҮИЛ бот. ат. Көп жыллық қоңырбас туқымласларына кириўши шөл-далада өсетуғын, дәнли, аласа өсимлик, бир нешше түрлери бар, апрель-июль айларында гүллейди, май-август аралығында мийўелейди, жапырақлары кылшық тәризли, мал шарўашылығы ушын пайдалы азықлық өсимлик. Ол айтады: «Буның еми *геўилде*, — *Геўил* тамыры буның шын даўасы» дер (И.Юсупов).

ГЕҮИР қ. Гәўир, кәпир, жат динли.

ГЕҮИРЕК ат. бот. 1. Жазда түйнек салатуғын хәм шөлде өсетуғын тикенекли өсимлик. Жесең тил үйирген әселиў пәлек, Қырында қызарып пискен *геўирек* (Әжинияз). 2. Усы геўирек өсимлигиниң түйнеги. *Геўирек* сорысаң суўсын болса, қамыс малыңа от (Ә.Хожаназаров).

ГЕҮИШ ат. 1. Былғарыдан, телетиннен ийленген, териден қолдан тигилип исленген аяқ кийим, галош. Аяғында зерли *геўиш*, Салланған кимниң ярысаң (ққ.х.к.). 2. Резинадан исленген аяқ кийим, галош. Қоқ саўыр *геўиш* қасында, Шашақлы түрме басында (Т.Жумамуратов).

ГЕҮИШЛИ кел. Аяғына геўиш кийген адам, киси.

ГЕҮИШШИ ат. Геүйиш ислеуши, тигиуши адам, киси.

ГЕҮКЕҮ ат. Үгит, кобалжы. Тереңнен ойланбайтуғын киси. Әмет *геүкеу* жалатай жиғит (Ө.Хожаниязов).

ГЕҮКЕҮЛЕҮ ф. Өзиниң мәпи ушын биреулерди қыздыруу, қоздыруу. Көзи куужыңлап дағдырып тауланып отырған бийди тағы *геүкеүледи* (К.Султанов).

ГЕҮКИЛДЕК кел. Пәми алыспайтуғын аңқау, гөдек. *Геүкилдек* киси. Олар өз мақсетлерине жетисиүде әтирапына ең нәтийжели тәсир көрсететуғын бир пикирли адамларды жыйнайды, *геүкилдеклерди* хәм дәлбиреклерди емес («ҚЖ» г.).

ГЕҮКИЛДЕКЛИК ат. Аңқаулық, гөдеклик, наданлық, пәми алыспаушылық.

ГЕҮЛЕНИҮ геүлеу феиилиниң белгисиз дәрежеси.

ГЕҮЛЕСИҮ геүлеу феиилиниң шериклик дәрежеси.

ГЕҮЛЕСТИРИҮ ф. 1. ауыс. Астыртын барластырып көриу, сездирмей сорастырып билиу, анықлау. 2. Геүлеу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ГЕҮЛЕТИҮ геүлеу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ГЕҮЛЕҮ ф. 1. Бир нәрсениң астын үңгиу, қазыу. Томар *геүлеу*, геллек *геүлеу*. Көринбекши едим мегзеп шынарға, Бирақ, тамырымды *геүледи* қазып (К.Рахманов). Гөзлеген алмас, *геүлеген* алар (ққ.х.н.м.) 2. ауыс. Биреуди пәтенге келтириу, мүжип қоймау, изинен қалмау, ғаўзастырыу. Халықты *геүлеп* қоймаған, Нәпсикау патша сенбисең? («Ер Зийуар»). Тарийхты изинен қалмай *геүлей* берсек, Салмақлы орнымыз бар жаңлай бердик (А.Крамов).

ГЕҮМИС ат. зоол. 1. Қарамал нәсилине (туқымына) киретуғын, көбинесе Қубла Азия менен Африкада жасайтуғын сыйырға усас хайуан, яғный күш малы сыпатында Закавказьеде көп санда қолланылады хәм де 550 кг нан 3200 кг ға шекем салмағы болады. 2) Үлкен, ири, нәхән, лабыр. Әйjemги заманда мынау булақты, Туншықтырып *геүмис* жартас қулапты (И.Юсупов).

ГЕҮПАҚАЛ I ат. Пақалға зор берип, бойға тартып кеткен өсимликлер.

ГЕҰПАҚАЛ П кел. ауыс. Пәмсиз, аңқау, әукийген, пәми алыспайтуғын ақгөдек. Барып едим қайнағаға, Бир *геұпақал* адам екен (А.Дабылов).

ГЕҰРЕК ат. бот. Ашық далада өсетуғын, бийиклиги ярым метрдей, қуурай тәризли, басы үрпек өсимлик. Жалғыз *геұрек* жапырағы, Жапырағы бар тағы (Т.Жумамуратов).

ГЕҰСАНДЫҚ ат. Үлкен сандық, арша.

ГЕШИР ат. Шашағы жердің бетінде түбири сарғыш-қызыл ренли жер астында өсетуғын қуйрықлы палыз егини. Қызыл *гешир*. Еркек *гешир*. Мурны *геширдей* қып-қызыл. *Гешир* гүртик. Аса кетсем мен сорайын кеширим, Тез арада бахаң түскей *геширим* (Н.Жангелдиев). *Гешир*, пияз, картошканда қымбатты, оншама не.. бахаларын шуұлатты.. (А.Айтмамбетов).

ГЕШТЕК ат. Шығарыспақ етип көбинесе кеште уйымластырылатуғын, аұкат писирилип, ұактыхошлық етилетуғын отырыспақ. Ағабийлик *гештек* құрған жасынан, Алакөз айбатлы нәзер салғанда (Ж.Анетеев). Жийенлерге қосық жазып құрдым *гештек* (Ақшолпан Аманияз).

ГЕШШЕ кел. Ақылсыз, пәмсиз. Ақшаны не қылатуғын еди, *гешше?* — деп жекиринди Мамонт (К.Рахманов).

ГЕШШЕЛИК ат. Ақылсызлық, пәмсизлік.

ГЕФЕСТ ат. миф. Грек мифологиясында от хәм темиршилиқ қудайы. Кәсип-өнер қәуендершиси сыпатында кәдирленген.

ГЕЯ ат. миф. Грек мифологиясында Жер қудайы.

ГИАЦИНТ ат. бот. 1. (грек. Hyacinthus — гүлге айландырылған мифологиялық жигит атына тийисли) сүмбил гүл. Пияз гүлдилер туқымласларына тийисли көп жыллық өсимликлер топарына киретуғын гүл. 2. Силикатлар класына киретуғын тойғын қызыл, тойғын сары яки қоңыр ренли жылтырақ минерал, қымбат бахалы тас.

ГИББЕРЕЛЛИНЛЕР ат. хим. Өсимликлердің өсиу процесслерин басқарыушы тәбийғый затлар (фитогармонлар). *Гиббереллинлерди* замаррықлар, көпшилиқ бактериялар, суу отлары да синтез қылады.

ГИББОН ат. зоол. (ингл. Gibbon) Кубла Азия мәмлекетлеринде тереклерде жасайтуғын адам тәризли маймыллар.

ГИБЕРНАЦИЯ ат. биол. (грек. hibernatio — *қыслау, қысқы уйқы*) 1. Жылдың қолайсыз мәүсиминде жасап қалыу ушын хайуанларда барлық тиришилик процесиниң уақытша тоқтауы, қысқы уйқыға кетиуи. 2. мед. Ыссы қанлы хайуанлар хәм адам организминиң жасалма рәуиште пәсейтилген халаты.

ГИБИРТИКЛЕНИЎ гибиртиклеу фейилиниң өзлик дәрежеси.

ГИБИРТИКЛЕЎ ф. 1. Аяғын кишиден адымлап тез-тез, шаққан жүриу, аяғын майдалап шаққанлық пенен басыу. 2. Бир нәрсеге тынышсызланыу, гүман. Бий *гибиртикленип*, мауыты шапанының кисесине қолын сукты (К.Султанов).

ГИБРИД ат. (грек. hibrida — *қан қуйылыуы, қоспақ, шатыстырылған*) Шатыстырыу, шағылыстырыу нәтийжесинде пайда етилген жаңа өсимлик, хайуан; қоспақ. *Гибрит* қой, *гибрит* туқым.

ГИБРИДЛЕЎ ф. Өсимлик хәм хайуанлардың жаңа түрлерин жетистириу мақсетинде олардың түрли сорт хәм жынысларын өз ара шатыстырыу, шағылыстырыу.

ГИБРИД АТАМАЛАР ат. лингв. Қоспа топонимлердин қурамындағы компонентлердин түрли тиллерге тән болыуы: Бегдуллаой (араб+түркий), Бәкиржарған (парсы+түркий), Райкомарна (рус+түркий).

ГИБРИД кел. лингв. Қоспақ. Хәр түрли тиллердин элементлеринен дүзилген сөз. Мыс: автобус (грек. *авто*+лат. *бус*).

ГИГА.....(грек. giga — *үлкен*) Қоспа сөзлердин есе деген мәнини билдириу ушын префикс орнында қолланылады.

ГИГАНТ ат. (грек. gigantos — *үлкен, жүдә үлкен*) Сыртқы кәриниси жағынан оғада үлкен нәрсе, тайнапыр.

ГИГАНТ ПЛАНЕТАЛАР ат. астрон. Үлкен 9 планета (Венера, Жер, Марс, Меркурий, Нептун, Плутон, Сатурн, Уран, Юпитер)лар ишинде диаметри үлкенирек болған планеталар: Нептун, Сатурн, Уран, Юпитер.

ГИГАНТИЗМ ат. мед. Үлкенлик, адам бойының хәдден тыс бөлент болыуы, патологиялық өсиуи. Гипофизде өсиу гармонының көп исленип шығыуы себеп болады.

ГИГИЕНА ат. мед. (грек. *hygieinos* — *емлеуши*) Медицинаның инсан организмине сыртқы орталық факторларының түрли тәсирлерин үйренетуғын хәм сол тийкарда кеселликлердин алдын алыу, денсаулықты сақтау шара, қағыйдаларын ислеп шығатуғын бөлими.

ГИГИЕНАЛЫҚ ат. Гигиенаға тийисли, гигиена талапларына тийкарланған. *Гигиеналық қағыйдалар*.

ГИГРО.... (грек. *hygros* — *ызғар, хөл*) — хөл хәм ызғаршылыққа байланысы бар қоспа сөзлердин биринши бөлеги. *Гигрометр, гигрофитлер*.

ГИГРОМЕТР ат. (гигро+ грек. *metreo* — *өлшеймен*) Хауа ығаллығын өлшейтуғын әсбап.

ГИГРОМА ат. мед. (гигро+грек. *oma* — *топланыу*) Бууын алды ямаса синовиал қалташаларда суйықлық топланыуы; бундай қалташалар шығанақ хәм дизе бууынлары этирапында синир жабысатуғын жери үстинде болады.

ГИГРОСКОПИК кел. (гигро+ грек. *skopeo* — *гүзетемен, бақлайман*). Ығаллықты өзине тез тартып алатуғын, материаллардың хауадағы ығаллықты жутыу кәсийети.

ГИГРОФИТЛЕР ат. (гигро+фит) Сууы көп жерлерде өсетуғын өсимликлер. Қамыс, жекен.

ГИД ат. (фр. *Guide* — *жол баслаушы, өткериуши*). Туристлерге, мийманларға қаланың дыққатқа ылайық жерлери менен таныстырыушы, жол силтеуши жетекши адам, киси.

ГИДДИМАН кел. Үлкен, тайнапыр. Жолдың оң жагы егисликлер, гейде баслары шөгирмедей болып, кара думан

қаплаган *гиддиман* қара таллар, оның астына сыбайласып қонған шоқ ауылларға көзін түседі (К.Мәмбетов).

ГИДИРИҰ ф. Азғана күтип тұрыу, сәл иркилиу, күтиу. Қәмекбай азмаз *гидирип* турды (Ж.Аймурзаев). Азғантай *гидире* тур, Зийнатдин аға. Себеп пенен дийдар көристик (М.Қайыпов).

ГИДРА ат. зоол. Грек аңызларында (мифологиясында) тоғыз баслы айдарха жылан, кейін ала суу жыланы хәм сууда аұқатланатуғын қурт мәнисинде қолланылған.

ГИДРАВЛИКА ат. (грек. *hydor* — суу+ *aulos* — түтікше) Суйықлықлардың турақлылығын хәм хәрекет шәртлери нызамлықларынан пайдаланып, гидротехниканың әмелий мәселелерин шешиу менен шуғылланатуғын пән; механика бөлими.

ГИДРАВЛИКАЛЫҚ ат. Суйықлық басымы тәсиринде ислейтуғын. *Гидравликалық* балға. *Гидравликалық* пресс. ◇ **Гидравликалық балға** — Жоқары басым астында суйықлық тәсиринде хәрекетленетуғын массаның ауырлық күши менен металларды ислеп таярлаушы машина. **Гидравликалық пресс** — Жоқары басым арқалы суйықлық тәсиринде ислейтуғын қурылма.

ГИДРАНТ ат. (грек. *hydor* — суу) Водопровод трубалары жолына орнатылған суу алыу қраны.

ГИДРАТЛАНЫҰ ф. хим. Түрли химиялық затлардың суу менен биригиуи.

ГИДРАТ ат. хим. (грек. *hydor* — суу) Түрли химиялық затлардың гидратланыуы нәтийжесинде пайда болатуғын қатты, суйық хәм газ халындағы затлар.

ГИДРЕМИЯ ат. мед. (гидро+грек. *haima* — қан) Қанда суудың көбейип кетиуи, қанның суйылығы.

ГИДРИД ат. хим. (грек. *hydrogen* — суу пайда етиуши) Водородтың басқа элементлер менен химиялық биригиуи.

ГИДРО... (грек. *hydor* — суу) Биринши сөзи сууға байланысly болған қоспа сөзлердің бөлеги. *Гидроагрегат*. *Гидроизоляция*.

ГИДРОАГРЕГАТ ат. (гидро + агрегат) Гидравликалық турбина хәм гидрогенератор (электрогенератор)дан ибарат курылма. ГЭСлерде қолланылады.

ГИДРОБИОЛОГИЯ ат. биол. (гидро+био — *тиришилик* +логия — *тәлиймат*) Сууда тиришилик ететугын организмлер хәм олардың тиришилигин изертлейтуғын илим.

ГИДРОГЕНЕРАТОР ат. тех. Суудың хәрекетиниң күшин электр қуатына, энергиясына айландыратуғын электр генераторы.

ГИДРОГЕОЛОГИЯ ат. геогр. (гидро+гео — *жер*+логос — *илим*) Жер асты суулары, олардың келип шығыуы, қурамы, қәсийети, тарқалуы ызыамлықлары, сондай-ақ, олардың тау жыныслары менен гезекли хәрекетлери ҳаққында илим.

ГИДРОДИНАМИКА ат. (гидро+динамика) Гидромеханиканың суйықлықлар хәм газлер хәрекетин хәм олардың салыстырмалы хәрекетинде ушыраған қатты денелер менен байланыслы өз ара тәсирин үйренетуғын илим.

ГИДРОИЗОЛЯЦИЯ ат. (гидро+изоляция) Қурылыс конструкциялары, имаратларды суу хәм агрессив (жемиретуғын) суйықлықлар тәсиринен, имаратларды суу басқынынан т.б. қорғау.

ГИДРОКОРТИЗОН ат. мед. (гидро+лат. cortex — *тері*) Ревматизм, лейкоз сыяқлы кеселликлерде пайдаланылатуғын дәри.

ГИДРОЛИЗ ат. хим. (гидро+грек. lysis — *ажыралыу, бөлеклениу*) Затлар менен суу ортасында өз ара тәсир нәтийжесинде түрли бирикпелер (кислота, тийкар т.б.) пайда болыуы, соның ишинде (дузларда) ион алмасыу реакциясы. *Гидролиз санааты.*

ГИДРОНИМ ат. лингв. (грек. hidor — *суу*+onoma — *атама*) Сууға байланыслы мәнилерге ийе сөзлер. Гидроним суу хәрекетленетуғын (дәрья, канал, арна, өзек, жап, салма) ямаса топланатуғын (теңиз, көл, хәуиз, қәндек, қудық), суу жер бетине шығатуғын (булақ) объектлердің меншикли атлары киреди.

ГИДРОНИМИКАЛЫҚ ТЕРМИНЛЕР ат. лингв. Суу объектлерин атап көрсетиуши терминлер. Мыс: теңиз, көл, дәрья, хәуиз т.б.

ГИНГИВАЛ ат. лингв. Тилдин ушы жоқары тистин, ериннен шетине тийиуи арқалы жасалатуғын фонемалар: т, д, н, л.

ГИДРОСАМОЛЁТ ат. тех. Суудан ушыуға хәм сууға қоныуға бейимлестирилген, қолайластырылған самолёт.

ГИДРОТЕХНИК ат. Суу хожалығының маманы.

ГИДРОТЕХНИКА ат. Суу запасларын хожалықта пайдаланыу хәм суу тасыулары менен гүрес жүргизиу ҳаққындағы илим және де усы мәселелерди айрықша қурылыслардың жәрдеми менен иске асыратуғын техниканың бөлими.

ГИДРОТЕХНИКАЛЫҚ ат. Гидротехникаға тән, гидротехникаға тийисли хәм қатнасы, байланысы бар. *Гидротехникалық* қурылыслар.

ГИДРОТУРБИНАЛАР ат. Суудың күши менен хәрекетке келетуғын, айландыратуғын двигатель.

ГИДРОФОБИЯ ат. мед. (гидро+ грек. phobos — *қорқыу*) Суудан қорқыу, шоршып кетиу, қорқыу халаты; наўқасқа бир қултым суу берилсе, суу көрсетилсе яки еслетилсе, оның жутыу мускуллары тартылып қалады, ауырыу сезеди. Кутырыу, қақсал, истерия кеселликлери.

ГИДРОФОН ат. физ. (гидро+фон) Суу астында сес тербелислери хәм ультрасес сигналларын қабыллайтуғын хәм оларды электр тербелислерине айландыратуғын қурылма. Гидрофон гидроакустикалық қурылмалар (гидролокатор, шаўқым пеленгаторлары, акустикалық мина партлаўшылар х.б.) қолланылады.

ГИДРОХОРИЯ ат. бот. (гидро+ грек. choreo — *тарқаламан*) Диаспоралар (туқым, спора т.б.)дың суу арқалы тарқалыуы.

ГИДРОЭЛЕКТРОСТАНЦИЯ (ГЭС) ат. Суудың жоқарыдан қулап ағыу күшин пайдаланыу арқалы электр қуатын ислеп шығарыушы электростанция.

ГИЖИНИСИҮ *гижиниү* фейилиниң шериклик дәрежеси.

ГИЖИНИҮ ф. Қатты ашыуы келиү, қәхәрлениү, тислениү. Молла *гижини* Сержанға тигилди (Қ.Досанов). «Ҳа сени-ха сени!» — деген *гижиниү*, Алға умтылдырып оқлар боратқан (М.Артықов).

ГИЗНЕҮ ф. Қандай да бир мақсет пенен бир нәрсени жасырыү, купыялаү, көрсетиү, буйынтықлаү, айтпаү. Мал-дүньясын *гизнеген*, Өзин мақтап көп сөйлеген (А.Дабылов). Сөзди кәншелли *гизнеймиз* десек те арты ашылып, көринип қалды (Қ.Ерманов). **Гизнеп қойыү** — жасырып, тығып қойғаны бар болыү. Нөкистен ақлықтарым келер деп, *гизнеп* қойдың пенсиядан пулынды (Ә.Қайыпов).

ГИЙНЕ ат. Өкпе, кеүил қалыспа. Ҳасыл бир жақсының *гийнеси* болмас, Жаман киси *гийне* тутса умытпас (Әжинияз). *Гийне* қылып жұртты таслап кеткеннен, Қәдирин билмес жерде хызмет еткеннен (Әжинияз). **Гийне тутыү** — кеўлине келтириү, дық етип сақлап жүриү. *Гийне* тутып жырақ жүргениң болмас, Қызыллатып жалған үәде қырманын (Ш.Сейтов).

ГИЙНЕШИЛ кел. Өкпелегиш, тез кеўлине алатуғын, *гийнешил* адам. *Гийнешил* адам деген хеш үақытта жақсы ат емес... (Б.Генжемуратов).

ГИЙНЕШИЛИК ат. Өкпелеүшилиқ, өкпелегишлиқ, тез кеўлине келтириүшилиқ, дықшыллық. *Гийнешилик* жақсы әдет емес.

ГИЛ р. қ. Гилең. 1. Барлық, гүллән. Нәкас пенен нәмәртлер *гил*, Сени бир дем алмас еске (П.Мырзабаева). Минезлери дым қызық, Шетинен *гил* аңқылдақ (Қ.Рахманов). 2. Шетинен, бирдей. Тәңирге жазған Атекең тасып отырды, нашардың орналасқан өжиресиниң бир қапталы *гил* қутыларға толды гой... (Г.Есемуратова).

ГИЛЕМ ат. 1. Төсек етип еденге төсеү ямаса дийүалға қағыү ушын нағысланып, жүннен хәм басқа да материалдан тоқылған бир жағы түкли буйым, көбинесе сегиз қырлы гүл,

қосмүйиз, үшмүйеш, атанақ нағысы қолланылады. *Гилем* сатсаң қоңсына сат, бир шетінде өзің отырарсаң (ққ.х.н.м.). *Гилемлерди* төсетип, жайының ишин жайнатты («Қырк қыз»). Шәкиртлер көп устаз тутып ергенлер, Сөзден ғалы *гилем* тоқыған жерде (Т.Жумамуратов). 2. аұыс. поэз. Жер бетин қаплап алған майса яки гүл. Жамылғай жасыл *гилем* далаларымыз, Уұайым шекпегей аналарымыз (Г.Дәулетова). 3. сп. Гүресте төселетуғын спорт әнжамы: татами. *Гилемде* аұырлығы женил палуанлар гүрес түспекте. ◇ **Гилем курақ** — Нағыслы курактың бир түри. **Ушар гилем** — Барлық халықлар ертеклеринде ушырасады.

ГИЛЕМШЕ ат. Гилемнің кишкене түри, кишкене гилем. Бир, еки, үш.. жети койканың, Тусына жети *гилемше* кирген... (И.Юсупов).

ГИЛЕМШИ ат. Қарақалпақ хаял-қызлары көп әсирлерден берли шуғылланып келген гилем тоқыұшылық кәсиби. Сатыұшы деп *гилемши* қызлар инкар өзиңе, Кавказ қызы ынтық ойшаң көзиңе (Ә.Әжиниязов).

ГИЛЕМШИЛИК ат. Гилем тоқыұ кәсиби, гилем тоқыұ менен шуғылланыұ. Қарақалпақ халық қол өнериниң ең рауажланған түрлери, кесте, зергерлик, ағашқа нағыс ойыұ, *гилемшилик*, кур тоқыұ, курақ кураұ, кийиз басыұ, гүлалшылық, мыскерлик, териден затлар соғыұ т.б. («ҚЖ» г.).

ГИЛЕҢ р. Ылғый, биргелки, гүллән. *Гилең* қаллаш отыр едик бир күни, Қосқа келип шайыр сырын ақтарды (К.Султанов). Жүреклери кең гүзар екен, Уағырласып *гилең* қарекен... (К.Рахманов).

ГИЛКИЛДЕУ ф. Қойыұ майлы қатықтың, майлы гөштин сорпасының хәм басқа да нәрселердин дирилдеп шайқалғандай болып көриниұи. *Гилкилдеген* май гөшти, Екеұ ара қойдырды (Бердақ). *Гилкилдеп* толқынсақ бетинде жатар, муздай суұық жәнлик, жоқтай хазары (И.Юсупов). ◇ **Жүрек гилкилдеу**. а) Майлы нәрселерди хәм басқа да ишимликлерди мейили алмаұ, ишкиси келмеұ. Бир уртласаң да май уртла, *Гилкилдесин* жүрегін (ққ.х.т.). б) Батылы бармаұ, қорқыұ,

айбыныу, тартыныу. Жасауыллардың кеулин алыуға да жүректери *гилкилдеп* отыр (К.Султанов).

ГИЛМАЛА ат. Сыбау үшін арналып жуқа темирден ямаса қаңылтырдан соғылған, ортасында устағышы бар әсбап, қурал.

ГИЛПИУ ф. Қандай да бір сұйықтың үстіндегі нәрсені қасық, шөмиш ямаса сүзеки менен қалпып алыу. Мыс: Аұқат үстнен көбікті *гилтип* алыу.

ГИЛТ I ат. 1. Құлыпты ашыуға хәм жабыуға арналып, металдан исленген қурал, әсбап. Қыз Минайым уйқын қатты, Жамбасыңа *гилтиң* батты (ққ.х.к.). *Гилт* құлпында белли, Сөз паркында белли (ққ.х.н.м.) 2. Бурандалы темирге гайканы таулап кийгизиуге ямаса оны таулауға арналған әсбап, қурал. 3. аұыс. Бир нәрсенің сыры, мәніси, тийкары. Тил — ғәзийнелер қорғаны, ал сөз — сол қорғанның *гилти* (Ә.Науайы). Зүрәеттің *гилти* — мийнет (Қ.Досанов).

ГИЛТ II р. Гейпара фейил сөзлер менен тиркелип, хәрекеттің бирден, тез хәм шаққан болғанын билдиреди. Ол аржағын айтпай *гилт* иркилди (Ж.Аймурзаев). Тап усы мәхәл қыз ойынан жылт етип бир қыял өтти де, ол *гилт* тоқтап қалды... (Е.Өтепбергенов). ◇ **Гилт етиу** ф. а) Ашыұланыу, тулланыу, шуртланыу, шарта ашыұланыу. б) Бирден мажығу, мертилиу. Турабайдың тобығы бирден *гилт* ете қалды («Жеткиншек» г.).

ГИЛТСАЛҒЫШ ат. к.ө. Қарақалпақ хаялларының тағыншағы, безениу буйымы. Дүзилиси 8 санына ұқсас болып, гүмистен жасалады. Ортасында қымбат бахалы тас салынып әтирапы әпиуайы дөңгелек формада безетиледи: оған гилт (безеу мақсетінде) қыстырылып қойылады. Гилтсалғыш көйлек жағасы ямаса көкирек бүрмеге тағылады.

ГИЛЬЗА ат. (нем. Hülse — қабық) 1. әск. Патрон, снаряд хәм сол сыяқлы қураллардың ишине порох ямаса жаныушы зат толтырып, аұзына оқ жайластырылатуғын, дийуалы жуқа, асты берик металл цилиндр. 2. Папирос хәм сигареталарда

ишине темеки толтырылатугын жуқа қағаз түтикше. 3. тех. Түтикше (трубка), цилиндр формасындағы түрли деталлар аты.

ГИМН ат. (грек. *hymnos* — әййемги Грецияда кудайлар хәм қахарманлар мақтауына арналған қосық) Мәмлекетлик ямаса класслық бирликтің белгиси сыпатында алынған салтанатлы сүрен қосық. «Бозатау»ды *гимним* деп тән алғызған, Аллаярдай уллары бар дәли журтым (Г.Нурлепесова). Қыянеткеш жүреклерди тырнады, *Гимн* байрак бир өзгерип орнады (Ж.Анетеев).

ГИМНАЗИСТ ат. Гимназия оқыушысы.

ГИМНАЗИЯ ат. (гимнасий). Өзбекстан хәм айырым шет ел мәмлекетлерде улыўма орта билим оқыў орны. *Гимназия* белгили пән бойынша қәнигелестирилген болып, сол пәнлерден тереңлестирилген тәлим алады.

ГИМНАСТ ат. сп. (грек. *gymnastes* — *гимнастика* оқытыушысы) *Гимнастика* менен үзликсиз шуғылланатуғын адам, спортшы.

ГИМНАСТЁРКА ат. Әскерий формада тик жағалы сырт кийим.

ГИМНАСТИКА ат. сп. (грек. *gymnastike* — *gymnazo* — *шынығаман*) Физикалық шынығыулар системасы, физикалық тарбияның әхмийетли түри. Организмди хәм денсаулықты беккемлеўге бағдарланған дене шынықтырыулар системасы, денени хәр түрли усылға шынықтырыу, үйретиу.

МАЗМУНЫ

Б.....	2
В.....	275
Г.....	323

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ТҮСИНДИРМЕ СӨЗЛИГИ

Жети томлық

Екинши том
Б (басылыу) — Г (гимнастика)

Толықтырылған екінші басылымы

*Қарақалпақ тилинде
«Qaraqalpaqstan» баспасы
Нөкис — 2023*

Редакторлары

Гүлистан Пирназарова

Базаргүл Зиварова

Операторы

Наўбәхәр Якубова

Тех. редакторы

Азат Хожамуратов

Оригинал-макеттен басыўға руқсат етилген уакты 05.06.2023.

Қағаз форматы 60х90^{1/16}. Офсет усылында басылды.

Гарнитурасы — «Times KRKP». Көлеми 25,00 б/т., 19,44 есап б/т.

Жөми 1000 нускада. Бахасы шөртнама бойынша.

Буйыртпа №440.

АІ №114 лицензиясы

«Qaraqalpaqstan» баспасы: 230100,

Нөкис қаласы, И.А.Көримов гүзары, 109.

«NISO POLIGRAF» ЖШЖ баспаханасында басылды.

Ташкент ўәлаяты, Орта Чирчик районы.

«Оқ ота» МПЖ п. Машғал Марказий 1-уй.